

VÕIM &
KULTUUR

Eesti Kirjandusmuuseum
Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus

VÕIM & KULTUUR

Tartu 2003

Koostajad: Arvo Krikmann, Sirje Olesk
Keeleline toimetaja: Luule Krikmann
Küljendaja: Alo Paistik

© autorid, 2003

ISBN

Sisukord

- 7 **Saateks**
- Eve Annuk**
- 13 Totalitarismi ja /või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega?
- Jaan Undusk**
- 41 Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses
- Arvo Krikmann**
- 69 Руки прочь от Сталина! Luuseri pihtimus
- Rein Veidemann**
- 155 Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina. Eesti juhtum
- Rutt Hinrikus**
- 171 Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive
- Tiina Kirss**
- 215 Kolm eesti naist elulugudes
- Ingrid Rüütel**
- 247 Laulud eesti elulugudes
- Mall Hiimäe**
- 339 Nõukogudeaegsed jõulud
- Triinu Ojamaa**
- 385 Siberi muusika metamorfoosid sotsialismi ajal
- Asta Õim**
- 417 Võim keeles
- Thomas Salumets**
- 437 Jaan Kross: rahvuse rajajoontest

- Galina Ponomarjova**
451 Vene kirjanduse uurimisest Nõukogude Eestis Rein Kruusi näitel
- Sirje Olesk**
465 “Laine põhi”. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel
1950–1953
- Sirje Olesk**
481 Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950.
aastal
- 527 **Autorid**
529 **Summaria**

Saateks

Eesti lähiajalugu, eriti läbi 20. sajandi teise poole kestnud Nõukogude Liidu okupatsioon Eestis on poliitilise ajaloo kõrval ka rahva mentaalsed ja kultuuriloo uurijate jaoks uute avastuste töötatud maa. 2000. aasta aprillis Eesti Raamatu Aasta avakonverentsil kõnelnud Aivo Lõhmus tuletas meelde vajadust ja kohustust seda uurida: “Peagi võime tähistada 10 aasta möödumist Nõukogude võimu lõppemisest Eestis ja iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamisest. Ometi on too peaaegu pool sajandit kestnud okupatsiooniaeg Eesti lähiajalooos mingil põhjusel väga halvasti uuritud ja veel halvemini jäädvustatud” (A. Lõhmus, Raamatu saatusest Eestis. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu, 2001: 86). Pool sajandit totaalses ja suletud ühiskonnas on kogemus, mis vajab ja väärrib uurimist, üldistamist ja mõtestamist. Kahe viimasega saab tegelda siis, kui on piisavalt kogutud materjale ja uuritud üksiküsimusi. Niisuguseid uurimusi leidub, kuid ilmselt ebapiisavalt. Selle korvamiseks on koostatud ka siinne raamat. “Sotsialistliku maailma poliitilisel süsteemil, mis kujundati Nõukogude Liitu malliks võttes, ei olnud kusagil mujal sobivat vastet. See tugines rangelt hierarhilisele ja autoritaarsele ainuparteile, mis monopoliseeris riigivõimu – vahetevahel sisuliselt samastaski ennast riigiga –, toimis tsentraalselt planeeritava käsumajanduse abil ning (vähemalt teoorias) kehtestas riigi kõigile elanikele ainuvõimaliku ja kohustuslikuna marksistlik-leninliku ideoloogia” (E. Hobsbawm, *Äärmuste ajastu*. Tallinn, 2002: 411). Nii kirjeldab kõige lühemalt üks eemaltvaataja, briti ajaloolane Eric

Hobsbawm seda ühiskonda, milles eesti rahvas pidi elama üle poole sajandi. Huvi niisuguse kogemuse kirjeldamise ja mõtestamise vastu on seega arusaadav. Seda enam, et Nõukogude riik oma unikaalsuses oli periooditi väga erinev, kui võrrelda näiteks repressioone stalinismi ajal, režiimi leebumist nn sulaperioodil, “kuldseid kuuekümnendaid” ja pikka stagnatsiooni. Nagu kirjutab oma avaartiklis **Eve Annuk**, on viiskümmend nõukogude võimu aastat Eestis olnud omavahel seda-võrd erinevad, et nendele konsensusliku ühisnimetaja leidmine ongi olnud uurijatele või mäletajatele probleemiks.

Mitmed erinevate teadusalade monograafiad, artiklikogumikud (kirjanduse- ja kunstiteadlaste “Kohandumise märgid”, etnoloogide “Kultuur ja mälu” ning “Mälu kui kultuuritegur”), ajakiri “Tuna” ja Nõukogude aja uurimiskeskuse (S-keskuse) publikatsioonid pakuvad laias valikus erineva süvenemistasmega tehtud uurimusi ja sinna kõrvale rohkem või vähem skandaalseid paljastusi. Enim on käsitletud kõige põletavamaid teemasid: küüditamisi ja muid repressioone ning võõrvõimu julgeolekuorganite tegevust. Pikast Nõukogude okupatsioonist on kõige rohkem käsitlusi selle algusaegade kohta, seda nii poliitilistel kui ka inimlikel põhjustel: režiimi ebainimlikkus on stalinlikel aastatel kõige ilmsem, atraktiivseid ja absurdseid näiteid “uue korra” iseloomust võib leida lõputult. Pealegi on mõistlik alustada algusest, veel mõistlikum muidugi jälgida aegu enne algust, ehk seda, kuidas niisugune ajalooline situatsioon sai tekkida. Huviline leiab praegu juba piisavalt käsitlusi 1939.–1940. aasta sündmuste kohta ning ka Stalini valitsemisaja koleduste kirjeldusi. Meie raamatus annab aimu Stalini isiku ja ajaga seotud kirjanduse rohkusest **Arvo Krikmanni** uurimus, mis, kasvanud välja poliitiliste anekdootide uurimisest (siinses kontekstis anekdoovid Stalinist), päädis materjali survele müütide, legendide, dokumentide ja kõikide tõele pretendeerivate versioonide kõrvutamisega Juhi surma kohta. See karm käsitus peaks hajutama

illusioone ja rõhutama veel kord, missugune on olnud käsitletava ajastu iseloom, ka siis, kui ajastu ise hakkas väljapoole näitama hoopis leebemat palet. Selle ajastu iseloomu Eestis illustreerib raamatu lõpus publitseeritud EKP Kirjanike Liidu partei-algorganisatsiooni koosoleku protokoll aastast 1950. Niisugust absurditeatri teksti ei suuda välja mõelda kirjanikud, seda on suutnud produtseerida vaid elu ise...

Napim ja komplitseeritum on olnud “kuldsete kuuekümnendate” ja neile järgnenud “arenenud sotsialismi ehitamise” aastate analüüs, mis otsese vägivalda kirjeldamise asemel pakub võimalusi kaksikmoraali, tsensuuri, kohanemise jms psühholoogiliste ja moraalsete probleemide üle arutamiseks. Ajaloolise konteksti tundmine ja arvestamine on kindlasti eeldus kultuuris toimunu mõistmiseks. Kultuur Nõukogude Eestis emantsipeerus muust ühiskondlikust praktikast juba “sula”-aegadest alates, jäi aga oma iseloomult siiski selleks, mis ta põhimõtteliselt oli – suletud ühiskonna valvatud kultuuriks.

Valdavalt käsitletakse kogumikus Eesti ja eestlaste ajalugu. Küll on siin tänuväärt laienduseks **Triinu Ojamaa** artikkel Siberi väikerahvaste muusikakultuurist sotsialismi ajal. Siberisse viivad või Siberile viitavad ka need artiklid, mis põhinevad Eesti elulugude kogul: väga tuntav hulk seal talletatud elulugudest on seotud ühel või teisel viisil küüditamistega ja kirjutaja või tema lähedaste Siberi-kogemusega. Elulugude kogust ja seal sisalduvast materjalist kui nõukogude aja uurimise allikast kirjutab **Rutt Hinrikus**. Kolme eesti naise saatuse käsitus elulugude alusel ja need järeldused, mida saab teha selle põhjal ajastu kohta, on **Tiina Kirsi** artikli aineks. Elulugude kogu on allikana kasutanud ka **Ingrid Rüütel**, kui ta kirjutab eestlaste lauluharjumustest ja sellest, millised laulud, kus ja millal kuulusid läbi aastate eestlaste rahvatraditsiooni. **Mall Hiemäe** vaatleb samal kombel jõulupühi Eestis nõukogude aastatel, mis täiendab ja laiendab meie arusaama rohujuu-

retasandi ajaloost, st inimeste mentaliteedist ja psühholoogiast. Omal kombel puudutab sama mentaliteediküsimust ka **Asta Õimu** artikkel võimu ilmingutest keeles, täpsemalt kõikvõimalike keelu-, hoiatus- ja informatiivsete siltide keele muutumisi nõukogude ajal ja selle järel. Eesti rahvusluse problemaatikat, rahvuse iseolemise sotsiaalset külge, kirjandust kui sotsiaalse sidususe peamist tegurit käsitleb oma üldistavas artiklis **Rein Veidemann**.

“...Ajalugu lakkab olemast, kui kaob tema moraal,” kirjutab käesolevas kogumikus **Jaan Undusk**. Vaadeldes Nõukogude perioodi ajaloolaste töid, tunnistab Undusk nende suhtelist erialast tugevust, kuid osutab teravmeelselt sunnitud klišeede ja näitab nende peamist nõrkust – ühte ja ainsat moraali, st ühtset riiklikku ideoloogiat. Seda on ülimalt kasulik meeles pidada ka täna. Ajaloo *resp.* kultuuriloo esitus on alati ideoloogiline, st seda suunab esitaja enda ja tema kaasaja moraal ja ideoloogia. Kui ei ole võimalik “objektiivne” käsitus, siis võiks olla püüeldav käsitus “sine ira et studio”. Meie lähiminevik kuulub meie ellu ja samas on ta meist selge paradigmanuutuse taga, seega eelmisses, ajaloolises ajas.

Baltisaksa ajaloo hea tundja Jaan Undusk esitab ajalookirjutuse moraalist kõneldes näiteid ka saksakeelsest ajalookirjutusest. Küsimus eestlaste ja sakslaste suhetest “seitsmesaja-aastase orjaöö” -kliše valguses on täiesti omaette teema, mis siinkohal aktualiseerub seoste tõttu **Thomas Salumetsa** artikliga. Artikkel on Jaan Krossist ja tema kui kirjaniku ja inimese võimalustest elada omas ajas ja omal, kuigi okupeeritud maal. Kross on välismaal esinedes kirjeldanud oma kõhklosti niisuguselt maalt lahkumise ja jäämise vahel. Samasuguse moraalse dilemma ees, mis on ühtlasi olnud väga praktiline küsimus, on seisnud mitmed Krossi romaanide kangelased, kellest Salumets käsitleb lähemalt Ullo Paeranda ja Timotheus von Bocki. “Välismaale lähevad ainult need, kes tahavad iseenese eest kätte maksta. Kes tahab midagi

tähtsamat, jääb koju,” tsiteerib Salumets repliiki “Keisri hullust”. Kas sellel maal elanud sakslastel on samasugune õigus sellele maale kui eestlastel? Mis maa see on, kus saavad võimalikuks niisugused asjad, nagu on kirjeldatud **Sirje Oleski** artiklis “Laine põhi” ja tema publitseeritud ENSV Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosoleku protokollis 1950. aasta aprillikuu koosolekust? Tänapäeva lugejale esindab viimane puhast absurdikirjandust. Anekdooididki jäävad kahvatuks selle tegelikkuse kõrval, milles täiskasvanud ja eeldatavasti tervemõistuslikud inimesed kõige meeleheitlikumal viisil jama suust välja ajavad. Meeleheide on asjakohane, sest kaalul on isiklik vabadus või vähemalt karjäär. Karjäär on kõne all ka Rein Kruusi juhtumi puhul, ainult et Kruus keeldub võimalikust karjäärist ja eelistab tinglikku uurija- ja tingimatut südametunnistuse vabadust. Vene kirjanduse uurimine Nõukogude Eestis on märgilise tähendusega, näidates eriti selgelt võimu seatud piiranguid ja tabusid, mis kehtisid veel 1980. aastatel, nagu saame teada **Galina Ponomarjova** ülevaatest Rein Kruusi saatuse kohta.

Kogumik “Võim ja kultuur” on valminud Eesti folkloristika ja kultuuriloo keskuse teadurite ühistöös. Interdistsiplinaarne ja kompleksne vaatenurk on nõukogude perioodi kultuuriliste nähtuste uurimisel ja tõlgendamisel olnud viljakas. Uuritakse ju lõpuks asju, mis on omavahel seotud rohkem kui kultuurinähtused tavamaailmas. Uurimusi nõukogude aja kirjanduse- ja kultuuriloost on varem ilmunud niisugustes kogumikes, nagu “Traditsioon ja pluralism” (EKM, Tuum: 1998), “Muutuste mehhanismid” (EKM 2000) ja “Kohandumise märkeid” (UTKK 2002). Kirjandusmuuseumi ja Tartu Ülikooli ühisel korraldamisel toimub aastatel 2002–2003 järgmine nõukogude aega uuriv konverentside sari pealkirjaga “Kohanevad tekstid”.

TOTALITARISMI JA/VÕI KOLONIALISMI PAINED: MIKS JA KUIDAS UURIDA NÕUKOGUDE AEGA?

Huvi nõukogude aja uurimise vastu on Eestis viimasel ajal kasvamas: on koostatud mitmeid kunstinäitusi nõukogude aja ja sotsialistliku realismi teemal ning korraldatud mitmeid konverentse, mille keskmeks on püüd lahti mõtestada lähiminekü ajaloolist ja kultuurilist kogemust. Lähiminekü mõistmise püüd on seda enam oluline, et kuigi poliitilises mõttes on nõukogude aeg läbi, kestab sotsialism (ehk nõukogude pärand) mõnes mõttes veel edasi – eelkõige paljude inimeste hoiakutes ja väärtushinnangutes, aga ka lohutus materiaalses reaalsuses, näiteks hruštšovkades ja paneelmajades ning selles elukvaliteedis, mida taoline keskkond pakub. Nõukogude aja jäljed ongi kõige nähtavamal arhitektuuris, mille areng peegeldab sotsialismi eri etappe, alates pompöössetest stalinismiaegsetest majadest kuni 1980-ndate paneelelamuteni, mida ehitati valimatult nii linna kui ka maale. Keerukam on leida ja märgata nõukogude aja jälgi vaimses kultuuris, eristada varasematest ja hilisematest kultuurikihistustest seda, mis on pärit nõukogude ajastust või mida nõukogude aeg on võimendanud ja meie jaoks iseenesestmõistetavaks muutnud. Näiteks on Rein Raud väitnud oma artiklis “Multikultuuralse Eesti eeldused”, et traditsiooniline ajalookäsitlus on konstrueerinud eesti rahvast, lähtudes talupoeglikust maarahvast ja võttes kultuurilise kooseksisteerimise vaatlemisel aluseks maa-mudeli (kus lahkumine talupojaseisusest tähendas automaatselt saksastumist). Selle käsitluse võttis omakorda üle nõukogude ajaloodiskursus, mis rõhutas klassi-

võitluse tähtsust, ning see käsitlus on jõus tänini (Raud 2001: 257). Samamoodi on nõukogude ajaloodiskursus võimendanud rahvusromantilist käsitlust F. R. Faehlmannist kui eesti rahvuskultuuri rajajast ja selle eest võitlejast: nii rahvusromantiline käsitlus Faehlmannist eesti rahva eestkostjana kui ka marksistlik käsitlus Faehlmannist talurahva ideoloogina on teeninud rahvuslike müütide alalhoidmise ja tugevdamise eesmärke, sedakaudu aga rahvustunde ja rahvuskultuuri säilitamise huve (Metste 2001: 170).

Paradoksaalselt ongi nõukogude aeg aidanud kaasa rahvusliku identiteedi säilimisele: ideoloogiline lööklause “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik” kajastab seda rõhuasetust, mis omistati Nõukogude Liidus rahvuslikele eripäradele ja mille varjus oli võimalik edendada nii rahvakultuuri kui professionaalset (kõrg)kultuuri. Nõukogude aja vastuolulisi tagajärgi mitmetele protsessidele ja nähtustele nii ühiskonnas kui kultuuris on võimalik mõista ja analüüsida alles nüüd, muutunud ühiskonna kontekstis ja teisenenud vaatepunktist. Nõukogude aega kujundanud ideoloogilised dominandid on nüüdseks muutunud lähiminekiku osaks, mille seos tänapäevaga toimib olemasolevate ühiskondlike ja kultuuriliste diskursuste kaudu.

Artiklis käsitlen nõukogude aja uurimise võimalusi kultuuriuurija vaatenurgast: kuidas mõista lähiminekikku, sotsialistlikku perioodi ja selle kultuurilist konteksti; milliseid analüütilisi kategooriaid on võimalik uurimistöös kasutada; milliste probleemidega tuleb selle perioodi uurimisel kokku puutuda? Seega ei ole mu eesmärgiks anda ammendavat ja kõikehõlmavat käsitlust kõne all oleva perioodi kohta – see ei oleks ka võimalik, sest nõukogude perioodi ja selle kultuuri uurimine seisab suures osas veel ees –, vaid ma püüan tänaselt seisukohalt lahti mõtestada lähiminekiku kultuurilist kogemust ja viidata selle uurimise võimalikele viisidele ning teoreetilistele lähtepunktidele.

Sotsialistliku perioodi, Nõukogude Eesti uurimine on ühest küljest ajaloolise mälu (re)konstrueerimine (vt Lagerspetz 1995; Kivimäe

1999): uuritakse nõukogude ajalookirjutuse “valgeid laike” (seda, mis oli maha vaikitud, nagu küüditamine, või seda, mis oli peidetud erifondidesse), teisalt mõtestatakse lähiminekku uuest vaatenurgast, andes lähimineviku nähtustele uusi tähendusi. Ühiskonna ja kultuuri uurimise seisukohalt on samavõrra olulised mõlemad aspektid. Lisaks annab lähimineviku, nõukogude aja uurimine uusi võimalusi praeguse, postsotsialistliku situatsiooni mõistmiseks: muutused, mis on toimunud seoses taasiseseisvumisega, sõltuvad paljuski eelnenust.

Kultuuri rollile ühiskonna muutumises osutab ilmekalt asjaolu, et rahvusliku ajaloo ametliku (st Nõukogude Eestis kehtiva) interpreteeringu küsimärgistamine sai alguse 1980. aastate teisel poolel ilukirjandusest (nt Mats Traadi, Viivi Luige, Heino Kiige jt teosed stalinistlikest repressioonidest, küüditamistest jm), mitte professionaalsest historiograafiast (Lagerspetz 1995: 272). Ilukirjandusliku ja ajaloolise diskursuse suhe ei ole siiski nii vastandlik, kui algselt võib näida, sest samas ei tähenda ka ajaloo uurimine neutraalset, väärtushinnangutevaba minevikusündmuste kirjapanekut nii, “nagu asjad tegelikult olid”, vaid minevikust kirjutamine eeldab ühtlasi sellele teatud vormi andmist, mis mõjutab edastatavat sõnumit (vt White 1978a, 1978b).

Ajalookirjutuse, historiograafia tekstuaalsust rõhutab sõna “kirjutus” kasutamine – ajalugu ise on oma terviklikkuses haaramatu, ajaloo kirjapanek “aja loona” aga loobki narratiivse struktuuri (keegi jutustab midagi). Ajalookirjutuse käsitlemine narratiivsuse vaatenurgast sai alguse 1970. aastatel, kusjuures toodi esile, et aja tajumine ja kujutamine narratiivsena on inimloomuse põhiline kogemisviis (ajalookirjutusest kui narratiivist vt Grönholm 2000). Ajalookirjutuse teaduslikkust rõhutatakse argumenteerimise abil (eristamaks seda muust narratiivist, nt ajaloolisest romaanist kui kirjandusžanrist): püütakse dokumenteerida oma väiteid ja tõestada, et meetodid on pädevad (Grönholm 2000). Kultuuriuurija, eriti kultuuriloolase vaatenurgast on eelõeldu

samamoodi kehtiv ja aktuaalne, iseasi, mida mõistetakse sõna “kultuur” all. Kitsam tähendus määratleb kultuurina ainelist ja vaimset pärandit, nagu kirjandus, kunst, folkloor jne. Laiemas tähenduses on kultuur kõik see, mis meid ümbritseb, kaasa arvatud inimeste igapäevane elu ehk igapäevase elu praktikad.

Eesti lähiminevikust rääkides tekib kõigepealt nimetamise küsimus: kuidas nimetada pärastsojaaegset perioodi Eestis, kui selle jaoks ei ole veel välja kujunenud üht kindlat terminit? Selle tähistamiseks on kasutatud mõisteid *vene aeg*, *sovetiaeg*, *nõukogude aeg*, *rublaaeg* jm (vt Vahtre 2001: 373). Ajaloolane Lauri Vahtre eelistab mõistet *nõukogude aeg*, põhjendades seda sellega, et teised eelmainitud mõisted ei ole nii sobivad. Näiteks *vene aeg* võib viidata hoopis tsaariajale (Vahtre 2001: 373). Kuigi nõukogude ühiskond, stalinistlik Venemaa oli totalitaarne ühiskond (vt Lee 2002: 416) ja põhimõtteliselt võiks seda aega nimetada ka *totalitarismiajastuks*, ei tundu see (vähemalt praktilises uurimistöös) kuigi sobivana, eriti seetõttu, et mõned ajalooürijad ei käsita nõukogude ühiskonda totalitaarsena. Näiteks ajaloolase Eric Hobsbawmi järgi ei olnud nõukogude süsteem totalitaarne, vaatamata oma brutaalsusele ja diktaatorlikkusele (Hobsbawm 2002: 431–432). Totalitarismi mõiste ei ole üheselt määratletud, pigem hõlmab mõiste *totalitarism* erinevaid ühiskondi (nagu fašistlik Itaalia või natslik Saksamaa) ja erinevaid jooni. Ajaloolane Stephen J. Lee on kasutanud selliste režiimide iseloomustamiseks terminit *diktatuur*, jaotades seda autoritaarseks ja totalitaarseks (Lee 2002). Lee viitab ka sellele, et osa ajaloolasi on *totalitarismi*-mõiste üldse kahtluse alla seadnud, ent peab samas konstruktiivsemaks lähenemist, mis jaotab totalitarismi nn tugevaks ja nõrgaks tüübiks (Lee 2002: 414–415).

Rääkides nõukogude ühiskonnast on võimalik esile tuua selle totalitaarseid jooni, samas ei võimalda totalitarismi mõiste nõukogude ühiskonna eripära ammendavalt ära seletada: totalitaarseid ühiskondi on olnud mitmeid ja need on üksteisest teatud piires erinenud.

Totalitarismi mõiste võiks jääda pigem taustaterminiks, üldmõisteks, mille raames *nõukogude aega* lahti mõtestada. Käesolevas artiklis kasutan ka mina mõistet *nõukogude aeg*, mitte niivõrd põhimõttelise eelistusena, kuivõrd selle lühiduse ja suupärasuse tõttu.

Nii nagu sõnapaar *Nõukogude Liit* ei tähista ühtset, homogeen-set ühiskonda, vaid hõlmab tegelikult väga eripalgelise kultuurilise taustaga piirkondi (Baltimaad, Venemaa, Siber, Aasia vabariigid jne), kus reaalne sotsialism kujunes ja toimis koosmõjus erinevate sotsio-kultuuriliste teguritega (võrreldagu nt olukorda Aasia vabariikides ja Balti riikides), nii ei viita ka sõnapaar *nõukogude aeg* homogeen- sele ja jagamatule tervikule. *Nõukogude aeg* ei olnud monoliitne periood: oli erinev elada päraststõjajaegse stalinismi või nt 1970-ndate sotsialismi tingimustes. Ajaloolased ongi viidanud vajadusele eristada Nõuko- gude Eestist rääkides teatud perioode, mis kõige üldisemalt eristavad stalinismi aega, sulaperioodi, sotsialismi stabiliseerumist ja sotsia- lismi lagunemist 1980-ndate lõpul. Väga detailset periodiseeringut pakub Enn Tarvel oma artiklis “Eesti lähiajaloo periodiseerimisest”, võttes aluseks poliitilise ajaloo: alates 1939. aasta “baaside ajast”, nagu ta seda perioodi nimetab, läbi stalinismi (1944–1956) ja sulaperioodi (1956–1968) kuni stagnatsiooniaja (1979–1987) ja “perestroikani” (1987–1991). Neid suuri perioode jagab Tarvel omakorda väiksema- teks alaperioodideks, sõltuvalt konkreetsetest ajaloolistest sündmus- test (suurküüditamine, Stalini surm jne) (vt Tarvel 1999). Lauri Vahtre oma artiklis “Nõukogude aja periodiseerimisest” (2001: 384) on pak- kunud välja lihtsama ja kompaktsema periodiseeringu:

- I. Kehtestumisaastad: 1939–1944 või 1945 (linnas) ja 1949 (maal)
- II. Klassikaline stalinism: 1944 (1949) – 1950. aastate keskpaik
- III. Lootuseaastad: 1950. aastate keskpaik – 1968
- IV. Tumeda tuleviku aastad: 1968 – 1986

Aili Aarelaid on oma raamatus “Ikka kultuurile mõeldes” (1998) võtnud periodiseeringu aluseks mitte poliitilise ajaloo (nagu nt Enn

Tarvel), vaid mentaliteediloolise printsiibi. Aarelaid jagab sõjajärgsed aastad kümnenditeks: 1940. aastad – ellujäämise kunst; 1950. aastad – kahepaiksuse sünd; 1960. aastad – kommunismitondi kodustamine; 1970. aastad – elevantuluutorni ehitamine (Aarelaid 1998).

Hoolimata sellest, kuidas üks või teine ajaloolane neid täpseid perioode määratleb – kas poliitilist ajalugu aluseks võttes, mentaliteedilooliselt või hoopis nende kahe võimaluse kombinatsioonina nagu Lauri Vahtre –, on erinevate perioodide eristamine oluline, mõistmaks mehhanisme, mis mõjutasid kultuuri ja selle toimimist. Näiteks kirjanduse olukord oli stalinismi tingimustes teistsugune kui sulaperioodil. Juba nõukogude võimu algperioodil (1940–1941) riigistati kirjastused ja ajakirjandus, kehtestati tsensuur nii kaasaegsele kui mineviku kirjandusele ning reorganiseeriti Kirjanike Liit (Olesk 2000: 150–151). Stalinlikku kultuuripoliitikat iseloomustab “kodanlike natsionalistide” paljastamine ja mitmete kirjanike Kirjanike Liidust väljaheitmine (nt Betti Alver, Johannes Semper, Kersti Merilaas, Friedebert Tuglas jt) (Olesk 2000: 161–164). Samasugune minevikupärandi “ümberrhindamine” toimus teisteski kultuurivaldkondades ja see võis sageli tähendada kultuuri loomise võimatust, erinevalt näiteks 1960.–1970. aastatest, mil sellist välist survet asendas pigem tsensuur. Ka kunstiteadlased on Nõukogude Eesti kunstiajalugu periodiseerides ja analüüsid võtnud üldjoontes arvesse neid poliitiliste sündmustega piiritletud perioode: Jaak Kangilaski järgi algas uus ajajärk eesti kunstis 1955. aastal, mil mõisteti hukka liialdused arhitektuuris (Kangilaski 1999: 27).

Nõukogude aja periodiseerimise kõrval on oluliseks aspektiks ka **allikad**, mille põhjal lähiminevikku uurida, kuna minevikulisena on nõukogude aeg meile kättesaadav ainult erinevate allikate vahendusel, olgu neiks ajaloodokumendid või kellegi isiklikud mälestused, ilukirjanduslikud tekstid või suuline pärimus. Kuidas neid allikaid tõlgendada? Milliseid allikaid üldse kasutada nõukogude aja uurimisel

ja kuivõrd representatiivsed nad on? On isegi avaldatud arvamust, et nõukogude ajast ei saa õiget ettekujutust, toetudes ainult kirjalikele (ja trükis avaldatud) allikatele, et nõukogude aja nn “topelttähendusi” ei saa nende põhjal uurida, vaid et nõukogude aega võivad mõista ainult sel ajal elanud ja tollaseid realiteete ise kogenud inimesed. Selle hoiaku eelduseks on seega arusaam, et nõukogude aeg on väljastpoolt tuleva uurija jaoks raskesti mõistetav. See tähendaks ka, et näiteks Läänes tehtud uurimused kõnealuse perioodi kohta ei ole usaldatavad.

Nõukogude perioodi allikaid uurides on väga oluline allikakriitiline lähenemine: allikate rohkusele vaatamata tuleb neisse suhtuda kriitiliselt. Faktid iseenesest ei kõnele, faktide tähendus sõltub nende interpreteerimisest, sellest, millisesse konteksti need asetatakse ja kuidas neid uuritakse: “Metodoloogiat, teaduslike uurimismeetodite tundmist on igapäevale väga vaja, oskamaks esitada ajalooallikale võimalikult palju mitmesuguseid küsimusi, saamaks sealt võimalikult palju mitmesugust teavet ajaloopildi maalimiseks” (Ajaloolise tõe... 2000). Lisaks on oluline mõista ka fakti kahetist loomust, kuna fakt viitab nii sündmusele enesele kui sündmuse käsitusele: “Faktid koosnevad seega mitmesugusest informatsioonist. Asjaolud saavad informatsiooni vahendamisel faktideks. Faktid ei ole sealjuures asjaolude puhtakujulised peegeldused, vaid mitmesugused ühiskondlikud ning subjektiivsed ja individuaalsed tingimused ja eeldused mõjutavad informatsiooni edasiandmise protsessi. Fakt ei ole niisiis garanteeritult tõetruu ja kogu informatsiooni haarav asjaolude peegeldus. Historiograafiline fakt on allika teabe ja allikavälise teabe põhjal loodud ajaloolise tegelikkuse rekonstruktsioon. See tegelikkus koosneb ajaloolistest faktidest, ajaloolane on järelikult ka ajaloolise fakti looja” (Tarvel 2000).

Nõukogude ajal trükis ilmunud materjalidel on erinev tõeväärtus: näiteks stalinlikul perioodil avaldatud ajalooalane kirjandus ei oma faktoloogilist ja teoreetilist väärtust. Samas võib neid publikatsioone

vaadelda “kui oma ajastu tõeseid dokumente” ideoloogilisest aspektist: “Omamata omas ajas mingit tõsist ajaloolist väärtust on need raamatud ja artiklid ajaga muutunud tolle ajastu tõelisuse kandjateks. Ning muutunud seega väärtusetutest propagandistlikest väljaannetest väärtuslikuks ajalooallikaks” (Vseviiov 1999: 118). Samuti iseloomustab nõukogudeaegset ühiskonda mitmesuguste valedokumentide (nt vangilaagrite surmatõendite) fabritseerimine (Tarvel 2000), mis seega kahandavad dokumentide kui allikate usaldusväärtust.

Nõukogude perioodi ajalooallikate puhul tuleb lisaks arvestada ka teatud eripärasid, sest nõukogudeaegseid allikaid kasutades võib jääda tuvastamata mingi protsessi algimpulss, mis nõukogude aja puhul võis olla seotud telefoniõigusega. Telefoniõigus juurdus Stalini valitsemisajal ja seda kasutati riigiasjade ajamisel laialdaselt. Et sageli ei kajastunud telefoni teel saadud korraldused paberil, võivadki mitmete nõukogudeaegsete sündmuste tagamaad jääda mõistetamatuks (Tannberg 1999: 100). Lisaks telefoniõiguse eksisteerimisele on näiteks Liis Hion stalinismiaegset teatrit uurides viidanud allikate rohkusele ja vajadusele välja selgitada allikate hierarhia, sest dokumentide vorm sõltus sellest, “kas need olid mõeldud hierarhiaastmestikus kõrgemal või madalamal positsioonil olevale organisatsioonile või asutusele” (Hion 2002: 87). Samas viitab ta vajadusele lugeda ridade vahelt, selekteerida “ideoloogilisest ballastist” välja tegelik sõnum, sest suur osa tolleaegseid dokumente sisaldab palju ideoloogilist ballasti (Hion 2002: 88).

Ridade vahelt lugemise oskus osutab vajadusele tunda laiemalt uuritava ajastu ideoloogilist tausta ja domineerivaid diskursusi ning on seotud tsensuuriga, sest totalitaarse ühiskonnana iseloomustas Nõukogude Eestit ka **tsensuuri** olemasolu. Tsensuur iseenesest ei ole muidugi totalitaarsele ühiskonnale ainuomane nähtus, vaid tsensuur on sama vana kui raamat (vt Aarma 1995: 8). Ent tsensuuril nõukogude ühiskonnas oli oma eripära: “kõige ohtlikum polnud teave teise ühiskondliku korruga riikide, vaid nõukogude süsteemi enda kohta.

Rohkem kui mineviku interpreteerimist kartis see süsteem oleviku adekvaatset tõlgendamist” (Lotman 1991: 113–114). Seetõttu ei piiratud mitte ainult erinevatest ajaloolistest perioodidest pärineva kirjanduse kättesaadavust (enne 1917. a ilmunud, esimese Eesti Vabariigi aegne kirjandus jt), vaid ka mitmete NSVL Ülemnõukogu või KP stenograafiliste materjalide ning teatud isikute (Molotov, Malenkov jt) teoste kasutamist (Lotman 1991: 114).

Tsensuuriga seostub ka erihoiuosakondade, nn spetsfondide küsimus. Raamatud, mida pärastsõjaaegses ideoloogilises “puhastustöös” ei hävitatud, kuid mis ideoloogilisest aspektist polnud soovitatavad, koguti erihoiuosakondadesse, mis eksisteerisid kuni nõukogude aja lõpuni. Erifondi kogutud materjalid olid kättesaadavad väga piiratud ulatuses: nende kohta puudus info üldkataloogides ja nende kasutamiseks tuli taotleda luba. Erifondid olid nii raamatukogudes kui ka arhiivides, st lisaks raamatutele piirati ka käsikirjaliste materjalide kättesaadavust. Kriteeriumid materjalide paigutamiseks erifondi võisid olla vägagi suvalised ja ei piirdunud sugugi ainult nimekirjadesse kantud keelatud raamatutega: praktikas püriti väga suure osa eesti keelsete raamatute ära korjamise poole (Veskimägi 1996: 157–172). Keelati isegi pimedate kirjas raamatuid (samas: 168).

Tsensuur kui totalitaarse ühiskonna iseloomulik aspekt toimus siiski eelkõige avalikus sfääris, inimeste eraelu ja suulist kultuuri oli raskem kontrollida: kultuurimälu toimus suuliselt edasi antud pärimuse kaudu, nt kui perekonnas räägiti lastele “eesti ajast”, peeti salamisi jõule jne. Samas toimus tsensuur ka **enesetsensuurina**, mis kontrollis ja takistas kommunikatsiooniprotsessi. Näiteks iseloomustas see nõukogude ajaloo uurimise olukorda: “Nõukogude Eesti ajaloo uurijad (saatja) üritasid sisse elada teate vastuvõtja (partei ja tsensurid) seisukohale ja siis hinnata narratiivi sobivust. Niisugust eneseuurimist kutsutakse ka enesetsensuuriks ning kommunikatsiooniteooriate järgi oli kindlasti tegemist kommunikatsioonitakistustega” (Grönholm 2000).

Nõukogude aja uurimisel on trükis avaldatud materjalidest (ajakirjandus, raamatud, dokumendid – nagu NLKP kongresside otsused jms) olulisemaks arhiiviallikad ja mitmesugused käsikirjalised materjalid. Arhiiviallikate hulka kuulub lisaks ajaloolistele dokumentidele (nagu ametlikud otsused ja dokumendid, KGB-ga seotud materjalid jne) ja avaliku eluga seotud käsikirjalistele materjalidele (kultuuri poole pealt nt ajakirjaga “Looming” seotud kirjavahetused või Kirjanike Liidu materjalid jms) ka isiklikum materjal – erakirjavahetused, päevikud, mälestused jms isiklikku sfääri kuuluv. Et nõukogude ajalooallikad võivad osutada ebaobjektiivseteks, siis on ajaloolased nõukogude aega uurides viidanud vajadusele kasutada uurimismaterjalina ka päevikuid, mälestusi jm isiklikku laadi materjali (Raudsepp 2000: 137). Rahva mälu kajastajana on mälestustel ja muul sedalaadi materjalil kui suulisel ajalool (*oral history*) oluline osa ajaloouurimuses (Tarvel 2000).

Seega saab eristada **avalikku** (*public*) ja **privaatsfääri** (*private*) ka nõukogude perioodi allikate puhul. See eristus ei piirdu muidugi ainult käsikirjaliste materjalidega: avalik sfäär ja privaatsfäär kui eristuvad valdkonnad on kaasaegse industriaalühiskonna toimimise olulisteks eeldusteks. Avaliku ja privaatsfääri eristamine on oluline ka nõukogude aja uurimise aspektist: uurides avalikke tekste (dokumente vms), olgu need siis kas või käsikirjalised, uurime me neid uuritava ajastu, antud juhul nõukogude aja retoorilises kontekstis. Kuivõrd aga mõjutab see kontekst (see retoorika) isiklikku sfääri kuuluvaid tekste, näiteks erakirjavahetusi? Privaatsfääri kuuluvate tekstidena ei allunud need tsensuurile sel moel, kui avalikus sfääris ringlevad tekstid, kuigi on teada, et ka erakirjavahetusi võidi võimude poolt kontrollida (avada kirju, lasta neil kaotsi minna vm). Materiaalse faktina oli kiri ikkagi nagu asitõend, mida oli põhimõtteliselt võimalik kirjakirjutaja vastu ära kasutada. Seega võib arvata, et erakirjavahetuste puhul mängis olulist rolli enesetsensuur: kirjutades võis kirjakirjutaja silmas pidada

võimalust, et kiri satub võõrastesse kättesse. Teisalt on kirjakerjutamisega alati kaasas käinud ka kultuurilised konventsioonid (mida võib võrrelda enesetsensuuriga), mis määravad, kuidas ja millest (on kombeks) kirjutada. Selle mõistmiseks piisab, kui võrrelda näiteks 19. sajandi kirju tänapäevaste e-kirjadega. Muutunud ei ole mitte ainult vorm, vaid ka sisu, teemavaldkond (on teemasid, millest ei sobi kirjutada, ja teisi, mis on aktsepteeritavad). Kuidas tuleks siis uurida ja tõlgendada erakirjavahetusi nõukogude aja kontekstis: milline on piir öeldu ja ütlemata jäetu vahel, kuivõrd usaldatavad need kirjad üldse on? Kas need kajastavad seda, mida inimesed tegelikult tol ajal mõtlesid, või viib see järeldus uurija valedele jälgedele? Kuivõrd üldse kajastavad kirjad seda, mida inimesed mõtlevad ja millised nad on?

Näitena võib tuua Tartu ülikooli kirjandusteaduse professori Harald Peebu (1931–1998) ja Eesti Kirjanike Kooperatiivi tegevdirektori Bernard Kangro (1910–1994) kirjavahetuse, mis on osaliselt (perioodist 1965–1968) avaldatud ka ajakirjas “Looming” (vt Peep ja Kangro 2000). Et tegemist on erakirjavahetusega, annab see teatud pildi kirjakerjutajate hoiakutest ja suhtumistest nii isiklikul kui üldisemal, ajastuomasel pinnal, lisaks kaardistab erinevaid ühiskondlikke ja kultuurilisi kontekste – 1960. aastate Nõukogude Eesti eelnenuga võrreldes vabamat ja lootusrikkamat õhustikku ning Rootsis asuva eesti pagulasühiskonna töökspidamisi. Samas aga ei piisa kirjavahetusest suuremate üldistuste tegemiseks: kirja autorite ja ajastu mõistmiseks on vaja teada ka nende tegemiste muid tahke (Kangro ilukirjanduslik looming, esseistika, memuaristika jm, Peebu kirjandusteaduslik ja pedagoogiline tegevus) ning ajastu- ja ühiskonnaomaseid karakteristikuid. Lisaks, arvestades asjaolu, et kirjavahetus toimus ühelt poolt suletud ühiskonnana toimiva okupeeritud Eesti ja teisalt ennast vaba ühiskonnana määratleva Rootsi vahel, tulevad mängu ka ühiskondlik-poliitilised ja ideoloogilised aspektid. Harald Peebu kirjade põhjal avalduv subjektiivne kujutus Nõukogude Eestist

võib erineda praeguse ametliku ajaloo diskursuse poolt pakutud nägemusest, nii nagu see erineb ka Bernard Kangro nägemusest. Vastuolu subjektiivse kogemuse ja objektiivse(ma) (ajaloo)teadusliku käsitluse vahel on üheks taoliste allikmaterjalide puhul esilekerkivaks probleemiks. Kui palju usaldada kirjas kui tekstis kirjapandut, kust läheb piir objektiivsuse (faktide) ja subjektiivsuse (hoiakute) vahel? Kui palju mõjutab ajastu reaalsus kirja kui teksti ülesehitust konkreetsel juhul: mida saab tõlgendada ajastu ideoloogiliste märkidena tekstis ja mida autori tegelike hoiakute-suhtumistena? Kui palju mõjutab allikaväline teadmine, st see, mida me teame lisaks üldisele või allikatest saadud informatsioonile (vt Tarvel 2000), uurija tõlgendust? Enn Tarvel leiabki, et allikaväline teave, mis koosneb jooksvast ja terve mõistuse teadmisest ning teaduslikust teadmisest, polegi tegelikult muud kui analüüsi lähtekoht: “Aga see aitab paljudel juhtudel interpreteerida ja mõista eraldiseisvat ajalooallikat, teeb võimalikuks selle kasutamise” (Tarvel 2000).

Nagu näitab Harald Peebu ja Bernard Kangro kirjavahetus, ei anna kirjad tegelikult vastuseid paljudele küsimustele, vaid pigem tõstavad uusi küsimusi. Näiteks ütlematajätmised või vihjed kirjades võivad olla seotud nii poliitilise reaalsusega (tsensuur, oht, et “võimud” lugesid kirju ja seetõttu võisid need kaotsi minna) kui isiklike eriarvamustega (erinevate esteetiliste või maailmavaatelite seisukohtade pehmemdamine, vältides otsesõnalist väljaütlemist ja piirdudes vihjete või lause/mõtte poolelijätmisega). Tühikud, mille kirjad kui narratiivid jätavad – see, millest kirjutatakse ja millest mitte, või ajalised perioodid, mille kohta kirjad puuduvad, – sunnivad uurijaid pöörduma muude kättesaadavate allikate poole ning toetuma ka oma intuiitvisele (allikavälisele) teadmisele. Ühe autori erinevatele inimestele saadetud kirjad võivad luua autorist ja ajastust erineva pildi: kuidas siduda kokku neid “mina”-mosaiigi erinevaid kilde?

Samasugused probleemid võivad tekkida ka elulugude ja mäles-

tuste kasutamisel allikmaterjalidena: mälu on teatavasti selektiivne (mõnda asja mäletatakse, mõnda mitte), kirjutaja valib kas teadlikult või ebateadlikult, millest kirjutada ja mida kirjutamata jätta. Elulugude (nagu kirjavahetustegi) subjektiivsus muudab need uurimismaterjalina ühelt poolt köitvaks, teisalt problemaatiliseks. Elulugude uurija Ene Kõresaar on näiteks esile toonud elulugudes avalduva vastuolu nõukogude aja kujutamisel: kuigi nõukogude aega hinnatakse (eriti süsteemi tasandilt) negatiivselt, näidatakse nõukogude aja argielu pigem positiivses valguses (Kõresaar 2001: 130). Elulugu ja mälestus kui tagasivaatena kirjapandud tekst on samas ka narratiiv (lugu), mida juhivad samuti nii kultuurilised kui tekstuaalsed konventsioonid. Lisaks sellele, mida mäletatakse, on oluline ka, kuidas mäletatakse. Eri-nevate inimeste elulood võivad üht ja sama ajalooündmust kujutada erinevalt, kuni faktidega eksimiseni välja. Seega tuleb selliste tekstide uurimisel arvestada, et need mitte ainult ei taasta, ei rekonstrueeri minevikusündmusi, vaid ka loovad, konstrueerivad neid oma vaatepunktist.

Nõukogude aja ehk siis sotsialistliku perioodi uurimine tähendab selle analüüsimist praegusest, postsotsialistlikust vaatepunktist. Milliseid **analüütilisi kategooriaid** ja mõisteid seejuures kasutada, millised teooriad ja lähenemisviisid võiksid abiks olla? Sotsialismi uurimise kontekstis on kasutatud näiteks mõisteid: **vastupanu, topeltmõtlemine, õõnestamine, konformism-nonkonformism, genotsiid, sovetiseerimine, venestamine, sotsialistlik realism, kolonialism** jt.

Emotsionaalselt kõige laetumad on mõisted (**rahvuslik**) **genotsiid** ja **venestamine**. Kas kogu nõukogude aega Eestis on võimalik tõlgendada rahvusliku genotsiidi ja venestamise võtmes? Nende mõistete kasutamise problemaatilisusele Eesti kontekstis on tähelepanu juhtinud Jaak Allik. Raamatus “Eesti identiteet ja iseseisvus” avaldatud artiklis on ta rõhutanud, et kuigi Nõukogude Liidus teostati genotsiidi tervete rahvuste kallal, nagu tšetšeenid või krimmitatarlased, ei saa

eestlaste Siberisse küüditamist käsitleda rahvuse hävitamisena (kuigi Stalinil oleks jõudu selleks jätkunud), vaid rahvale hirmu ja lojaalsuse sisendamisenä: küüditamine oli klassivõitlus, mis oli suunatud ühiskonna rikkama, harituma ja “eesti ajal edasipürginuma osa vastu” “vaesema, saamatuma ja arema osa eestlaste kaasabil” Moskva käsul. Ka venelased kannatasid nõukogude rahvuspoliitika ja repressioonide all sugugi mitte vähem kui eestlased “ja seepärast pole Eestis toimunu mõtestamine venestamise ja genotsiidi mõistete kaudu teaduslikus mõttes väga selgitav” (Allik 2001: 173).

Kuivõrd saab nõukogude perioodi mõtestada **kolonialismi/postkolonialismi** mõistelises võrgustikus? Kas lähiminekü sotsialistlikku ühiskonda saab iseloomustada sõnaga “kolonialism”? Kas koloniaalsete ühiskondade ja kultuuride uurimiseks kasutatud vaatenurgad on kohandatavad ka Nõukogude Eestile ja teistele Nõukogude Liitu kuulunud vabariikidele? Näiteks leedu kirjandusuuriä Violeta Kelertas, kes on uurinud leedu kirjandust postkolonialistliku kirjandusena, on rõhutanud vajadust uurida baltlaste koloniseerimist postkolonialistlikust vaatenurgast, eriti arvestades Balti kogemuse erinevust võrrelduna sellega, mis on postkolonialistlikus uurimises olemas India, Aafrika, Lõuna-Ameerika või isegi Kanada kohta (Kelertas 1998: 253). Postkolonialistliku vaatenurga kohaldamise võimalusele Balti riikide kontekstis on viidanud ka lätlane Kārlis Račevskis (2002). Eestis on postkolonialistliku uurimise vajadusele osutanud Tiit Hennoste (Hennoste 2000) ja Tiina Kirss (Kirss 2000 ja 2001).

Kuigi kaasaegses postkolonialistlikus teorias ei ole endiste sotsialistlike riikide tänast olukorda analüüsidis eriti kasutatud mõistet “postkoloniaalne”, leiab näiteks David Chioni Moore (2001) oma artiklis “Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?”, et see mõiste koos kõige selle juurde kuuluvaga (keel, majandus, poliitika, vastupanu, vabanemine) on sobiv endiste idabloki maade 1989.–1991. aastate järgse seisundi kirjeldamiseks (Moore 2001: 115). Põhjüstena,

miks postkoloniaalsuse uurijate seas seda senini tehtud ei ole, toob Moore välja ühelt poolt diskursiivse lõhe “Euroopa–Aasia” vahel (tatarid, tšetšeenid, osseedid, abhaaslased jt kui “asiaadid” ja grusiinlased, armeenlased, slaavlased jt kui “eurooplased”), mis paneb postsotsialistliku regiooni eurooplasi uskuma, et nende situatsioon erineb radikaalselt või isegi rassiliselt näiteks postkoloniaalsete filipiinlaste või ghanalaste omast. Teisalt on postkoloniaalse kriitika puudumise põhjuseks mõlemal pool postsotsialistliku regiooni “Euroopa–Aasia” lõhet kõne all oleva regiooni postkoloniaalsus. Allutatuse üks tulemusi on allutatud inimeste kompensatoorne käitumine, nagu liialdatud soov autentsete allikate, müütiliste heroiliste esivanemate järele, kes omasid kunagi praegusest suuremat territooriumi, või mimikri, domineeriva kultuuri jäljendamine. Kuid see kompensatoorne käitumine toimib postsotsialistlikus ruumis teistmoodi, kuna “postkoloniaalne iha Riiast Almatõni fikseerub mitte langenud isandal Venemaal, vaid hiilgaval Eurameerika MTV- ja Coca-Cola-elajal, mis selle purustas. Kesk- ja idaeurooplased liigitavad seda iha kui naasmist läänelikkuse juurde, mis kunagi oli nende oma” (Moore 2001: 118). Need kinnitused tihedast seotusest läänelikkusega pole alusetud, “see on postkoloniaalne iha, rutakas sprint läände koloniaalse Venemaa varjust või haardest, mis hoiab enamikke postsotsialistliku sfääri teadlasi kaalutlemast “lõuna” postkoloniaalsuse üle” (samas: 118).

Teise maailmasõja järgne Nõukogude ekspansioon Balti riikidesse ja Poolasse, Ungarisse, Bulgaariasse, Rumeeniasse ja Tšehhoslovakkiasse ning vene-nõukogude kontrolli all olemine kuni aastateni 1989 või 1991 vastab Moore’i järgi klassikalistele kolonialismi kriteeriumidele: suveräänse võimu puudumine, reisimise piirangud, militaarne okupeerimine, konverteeritava valuuta puudumine, pealesunnitud koloniseerijakeelne haridus, majandus, mida juhtis domineeriv riik (Moore 2001: 121). Samas võib Nõukogude eksperimenti iseloomustada ka mittekoloniaalsena, tuues esile Nõukogude

Liidu soovi töölishulkade vabastamiseks, paljude etniliste-venelike privileegide kaotamise lõunas, paljude liidu keelte toetamise, tehaste, haiglate ja koolide arendamise, naiste vabastamise haaremist ja näokattest, kolmanda maailma antikoloniaalsete võitluste toetamise (Moore 2001: 122).

Moore'i järgi võib Nõukogude kolonialismi näha lihtsalt kui eripärast kolonialismi vormi, mida iseloomustab inimeste massiline küüditamine, pealesunnitud monokultuurilisus Kesk-Aasias ja selle tagajärjel ökoloogiline katastroof Araali mere piirkonnas, Kasahhi nomaadrahvaste genotsiidne paigaleasustamine 1929.–1934. aastatel, vene rahvuse suur osakaal igas vabariigis, tankid Budapestis ja Prahhas 1956. ja 1968. aastal jmt. Neid argumente komplitseerib see, et “Nõukogude Liit ja selle eelkäija Vene impeerium olid sageli samavõrra letaalsed nii oma venelaste kui mitte-venelaste suhtes ning et NSVL devalveeris radikaalselt aastakümnete jooksul nimelt vene identiteeti” (Moore 2001: 123). Et Venemaa ja Nõukogude Liidu poolt praktiseeritud koloniaalne kontroll on nüüdseks lõppenud, on sellel lõppemisel olnud silmaga nähtavad mõjud postkoloniaalsete-postsotsialistlike rahvaste, kaasa arvatud Venemaa kirjandustele ja kultuuridele (Moore 2001: 123).

Seega võib Moore'i vaatenurka kasutades väita, et nõukogude ühiskonna ja kultuuri uurimine tähendab samas koloniaalse ühiskonna ja kultuuri uurimist. Koloniaalsust tuleb mõista pideva protsessi, mitte eraldiseisva nähtusena: koloniaalsust/postkoloniaalsust seob omavahel sõltuvussuhe, postkoloniaalsed tähendused sõltuvad paljuski koloniaalsetest. Postkoloniaalne eitus, äratõukumine koloniseerijate kultuurist seostub just sellesama äratõukereaktsiooni kaudu eelnenuga; eitus sõltub sellest, mida eitatakse. Postkoloniaalseid kultuure iseloomustab seotus koloniseerijate kultuuriga, mis on esimestesse sisse kirjutatud äratõukereaktsiooni kaudu. Selle seotuse näiteks võib tuua taasiseseisvumisejärgse eesti kirjanduse 1990. aastate algupoolel, kus

üheks keskseks aspektiks oli “rahvuse narratiivide” taasloomine, sotsialismiperioodil mahavaikitud ajaloo ja kultuurimälu rekonstrueerimine proosakirjanduses (vt Annuk 2001). Postkolonialistlikus võtmes võib mõtestada näiteks Maimu Bergi romaani “Ära” kui nõukogude aja kujutust postsotsialistlikust vaatenurgast.

Postkolonialistliku teooriaga seostub ka **vastupanu** (*resistance*) mõiste: vastupanu kui õõnestamine või opositsioon või mimikri (imiteerimine). Vastupanu mõiste kasutamine võimaldab näiteks mõista, kuidas totalitaarse ühiskonna (surve) tingimustes suudeti säilitada rahvuslikku identiteeti või kuivõrd üldse oli see rahvuslik identiteet surve ja vastupanu vastasmõju tulemuseks. Vastupanu oli “sisse kirjutatud” eesti rahvusluse varjatud diskursusesse nõukogude ajal: vastupanu nõukogude okupatsioonile, säilitamaks oma keelt, kultuuri ja rahvuslikku identiteeti, vastupanu nõukogude ideoloogiale, riigile, vastupanu kui ellujäämisviis, vastupanu kui eestlaseks olemise viis (Annuk 2001: 16–17). Jaak Allik ongi oma eelmainitud artiklis mõistnud eestlaste vastupanu pigem kultuurilisena kui füüsilisena (Allik 2001: 175). Nii on näiteks eestlaste laulupidusid käsitletud rahvusliku vastupanukultuurina (Kuutma 1996).

Vastupanu mõistega on seotud ka sõnapaar **konformism-nonkonformism**. Konformism tähendab “Võõrsõnade leksikoni” (2000) järgi muganemist, sotsiaalsete standarditega kohanemist, nende järgimist, seostudes seega sotsiaalsete ja ideoloogiliste väärtustega. Sotsialismi ajal elamine tähendas lisaks kohanemisele ikkagi ka võimalust teisitimõtlemiseks, protestiks, nonkonformismiks. Teisitimõtlemine kultuuris võis avalduda kas teistsuguse loomingu või mittestandardse eluviisina, kuid see teisitimõtlemine sai võimalikuks alles pärast Stalini surma 1953. aastal (Helme 2000: 256). Teisitimõtlemine viitab omakorda **alternatiivkultuurile**: kirjanduse puhul võib rääkida käsikirjalistest almanahhidest kui teatavast protestivormist ametliku ideoloogia vastu (vt Unt 1999), kunsti puhul on sama aspekti silmas

pidades räägitud mitteametlikust või nonkonformistlikust kunstist (Helme 2000). Aktiivse vastupanu kõrval oli muidugi olemas ka passiivne vastupanu – vaikimine: “Kui ei saanud ähvardada ja avalikult vastu hakata, oli võimalus vaikida ja mitte osa võtta” (Helme 2000: 261). Kunstis võis see tähendada kunstnikke, kes ei osalenud näitustel, kirjandust silmas pidades kirjanikke, kes ei avaldanud uusi teoseid.

Vastupanu mõistega on seotud ka **õõnestamine**: Jaak Alliku sõnutsi “rahvuskultuurilise vastupanu üheks võimaluseks on ka süsteemi sisemine õõnestamine, mis kasutab eesmärkide ja vahendite, loosungite ning tegelikkuse, sõnade ning tegude skisofreeniliselt suurt lahkuminekut sotsialistliku utoopia ja nn reaalse sotsialismi vahel” (Allik 2001: 173). Alliku järgi on just õõnestamine (ja mitte ainult karjäärisoov) põhjuseks, miks arvukas osa haritlaskonnast astus komparteisse (mitmed taasiseseisvumise järgsed juhtivad poliitikud olid olnud komparteis – M. Lauristin, E. Savisaar, A. Rüütel, T. Savi jt). “Taibati, et nõukogude riigiaparaadi jõhkruks, rumalust ning rahvast võõrandumist on täpne ja valus selgitada just Marxi seisukohtadele tuginedes ning venestajatele saab julgelt vastu hakata ka Lenini tsiitaatidega, mis kaitsevad rahvuste enesemääratlemist kuni Nõukogude Liidust lahkulöömiseni. Nii eesti sotsiaalteadustes kui ka kunstis omandas sellelaadne “švejkimiseks” kutsutud tegutsemine kindla koha ning leidis ka rahva poolt mõistmist...” (Allik 2001: 174).

Topeltnõuetlemine (*double thinking*) on mõiste, mida on kasutanud näiteks Aili Aarelaid (vt Aarelaid 2000), ja see hakkas Aarelaidi järgi välja kujunema sula-aastatel, pärast stalinliku terrori lõppemist (Aarelaid 1998: 41). Topeltnõuetlemine kujunes algselt kui rahvuslik kaitsereaktsioon, hiljem tähistas see kohanemist nõukogude tegelikkusega (samas: 42). Topeltnõuetlemise all peab Aarelaid silmas flirtimist nõukoguliku tõsimeelsusega, tekstide asendamist alltekstidega, nõukoguliku retoorika n-õ ärakasutamist jm.

Kultuuriuuriija seisukohast on oluline **sotsialistliku realismi** (või

selle nimetuse suupärasema variandi – sotsrealismi) mõiste. Nõukogude aja kunsti, kirjandust, kultuuri, teatrikunsti, filmi, fotograafiat uurides tuleb nii või teisiti suhestuda sotsrealismiga: mida tähendas sotsrealistlik meetod, millised olid selle tegelikud rakendused erinevates kultuurivaldkondades (nt kirjanduses võrrelduna filmikunstiga)? Sotsialistlik realism on seotud totalitaarse režiimi püüdega indiviidi kontrollida: kõik totalitaarsed režiimid, nagu natslik Saksamaa, fašistlik Itaalia, stalinlik Venemaa, on püüdnud juhtida kultuuri, “kasutades siis sotsialistlikku realismi või aarialikkust” (Lee 2002: 424).

Samas ei ole sotsrealistlik kultuur sama tähendusega kui kultuur sotsialismi ajal: esimene viitab kitsamalt sotsrealismi laadis kultuurile (sotsrealism kui loomemeetod kirjanduses, kunstis jm), teine aga iga-sugusele kultuurile, k.a alternatiivkultuur, sotsialismi perioodil. Seega ei ole võimalik ära seletada nõukogude aja kultuuri eripära, kasutades ainult sotsrealismi mõistet. Meetodina oli see domineeriv stalinistlikul perioodil, hiljem, näiteks 1970. aastate kunstis või kirjanduses, on selle jälgi palju keerukam analüüsida.

Nõukogude aja uurimisel ei ole vähetähtis ka **uurimisobjekti ja uurija suhe** (distantis või selle puudumine uuritava perioodi või nähtuse suhtes või hoiakud ja eelarvamused, mis mõjutavad uuritava materjali valikut ja selle tõlgendusi). Kuivõrd suudame distantseeruda lähiminekü emotsionaalselt laetud painetest või hakkab mineviku lähedus mõjutama meie uurimisobjekti, selle valikut ja analüüsi? Kas viimasel juhul saab üldse rääkida objektiivsest analüüsist?

Uurija eesmärgiks peaks eelkõige olema analüüsida seda perioodi ja mõista, kuidas ja miks see toimus, mitte niivõrd hukka mõista. St uurija ei saa läheneda uuritavale nähtusele juba valmis stereotüüpsete hoiakutega; hukkamõistmise vajadus võib pimestada ja taandada uuritava tegelikkuse liiga üheübaliseks (nagu ongi tegelikult juhtunud praegu, taasiseseisvusejärgsetel aastatel, mil valitseb ühekülgne pilt nõukogude ajast) – uurimine eeldab seega objektiivsuse taotlust. Seda

eeldab muidugi igasugune teaduslik uurimine, aga kultuuriuurija (ja nõukogude aja uurija) vaatenurgast on asi keerulisem mitmel põhjusel. Nõukogude aeg on meile nii lähedal, isiklike kogemuste kaudu läbi elatud ja hinnangutest laetud, et selle suhtes neutraalset distantsi võtta pole kerge. Seda enam, et meediadiskursus võimendab seda ajastut ühekülgsest, teatud stereotüüpide kaudu, mille võtame märkamatuks omaks. Teisalt on oluline uurija enda kogemus sotsialismist: kui võrd saab/tuleb seda usaldada või on tegu aspektiga, mis tuleks uurimise ajaks unustada? Teadusliku objektiivsuse taotlus eeldaks nagu viimast, samas võib isiklik kogemus anda nähtuse mõistmiseks olulisi vihjeid või impulsse.

Minu meelet varjutab sotsialistliku perioodi uurimist teatud määral isiklik seotus sellega, mis ei toimi mitte ainult isikliku kogemuse kaudu (mida tähendas elada sotsialistlikus Eestis), vaid ka sellele kogemusele antud kollektiivse tähenduse (selle tõlgenduse) kaudu. Kollektiivne kogemus läbielatud on ühine: me kõik teame, mida kujutas elu Nõukogude Eestis rahvusliku surve tingimustes, ja see ühiselt jagatud arusaam on osa kollektiivsest rahvuslikust identiteedist. Ent kes on see “meie”, kes on selle ühise kogemuse subjektiks? “Meie” viitab teatavas vanuses eestlastele: iseseisvas Eestis üles kasvanud noored, kel puudub isiklik kogemus sotsialismist, ei “mõista” enam neid “ridade vahele kirjutatud” tähendusi. “Meie” välistab ka teised rahvused, eeldades implitsiitselt eestlastekeskset perspektiivi: venelastel, ingerlastel, mustlastel ja kõikidel teistel sotsialismis elanud rahvustel on selle vaatenurga järgi teistsugune kogemus, mis ei pruugi haakuda “meie” kogemusega või on sellele isegi vastandlik – siin peitub arusaam “meie” kogemuse erilisusest ja ainulaadsusest. “Meie” võib olla ka sooliselt märgistatud: meeste ja naiste kogemused sotsialistlikust elust võivad olla erineva rõhuasetusega. See tuleb esile näiteks meeste ja naiste elulugusid võrreldes. Kuigi ammendavat uurimust eesti meeste ja naiste elulugude erinevuste kohta ei ole tehtud,

võib empiirilise materjali põhjal (elulugude kogu Eesti Kultuuriloo-
lises Arhiivis) välja tuua teatud erisusi. Meeste elulood keskenduvad
rohkem tööga seotud aspektidele ja meeste saavutustele selles vallas,
naiste jaoks on tähtsamaks olnud eraeluga seonduv ja inimestevaheli-
sed suhted. Et nõukogude perioodil oli naistel täita kaksikroll – lisaks
väljaspool kodu töötamisele oli ka koduste tööde koorem naiste õlul
–, kogesid naised reaalselt sotsialismi meestest erinevalt, igapäevaelu
vastuolude ja korraldamatuse kaudu. Avalikus ja tööelus olid naistele
antud justkui meestega võrdsed õigused, samas toimus koduses sfääris
patriarhaalne rollijaotus. Suur töökoormus ja igapäevaeluks vajalike
asjade puudus, samas vastutus lastekasvatuse ja igapäevaelu sujumise
eest on elulookirjutajates tekitanud pingeid ja üleväsimust ning kajas-
tunud ka keerukates peresuhetes. Nõukogude aja pseudovõrdõiguslik-
kus – naistel ei olnud mitte ainult õigus tööl käia, vaid ka kohustus
seda teha – ei jättnud naistele sageli valikuvõimalust, samas olid naiste
töölase karjääri võimalused siiski piiratud. Nõukogude aja elulugusid
uurinud Ene Kõresaar on leidnud, et “väga üldistavalt võib öelda, et
kui naised annavad hinnangu (kui üldse annavad) läbi isikliku (või
lähedaste inimeste) toimetulemise prisma, siis mehed keskenduvad
rohkem süsteemi tasandile (hindavad seda poliitilisest, ideoloogilisest
aspektist)” (Kõresaar 2001: 125).

Viimase aspektina on uurija jaoks oluline isegi **keele, keelekasu-
tuse** roll: kuidas keel, mida me igapäevaselt kasutame, võib mõjutada
meie arusaamu tegelikkusest, seda vaatenurka, millega me tegelik-
kusele läheneme ja mille kaudu me tegelikkust mõistame? Keele roll
tegelikkuse struktureerijana tähendab samas, et keel mitte ainult ei
peegelda, vaid ka loob tegelikkust, kujundab seda, millisena me te-
gelikkust näeme, kuna tegelikkus on meile kättesaadav keele kaudu.
Keel on seega vahendavaks instrumendiks inimteadvuse ja maailma
vahel (White 1978b: 124). Kuivõrd on keel ideoloogiaga laetud, kandes
endaga kaasas (meie tahtest sõltumatuid) diskursiivseid tähendusi?

Arusaam ideoloogiast kui keele enda omadusest (mitte kui väljastpoolt keelele peale surutust) pärineb Prantsuse strukturalistlikult koolkonnalt. Keele kasutamine iseenesest sisaldab juba teatud hoiakut maailma suhtes ja seega ei ole mitte ainult kogu interpretatsioon, vaid ka keel tervikuna ideoloogiline, “poliitikast nakatatud” (White 1978b: 129).

Kuigi teaduskeele ideaaliks on “neutraalne” ja “objektiivne” keelekasutus, mis peaks välistama hinnangulisuse ja rääkima ainult “faktide kaudu”, on see vähemalt humanitaarteaduste puhul vaevalt võimalik. Teatav keelekasutus võib implitsiitselt sisaldada ka teatavat hoiakut, vaatenurka, stereotüüpe või varjatud hinnangulisust, mis võib uurijat mõjutada ebaobjektiivsusele. See “kallak” (ingl *bias*) võib näiteks ahendada uuritava nähtuse tõlgendusraamistikku, jätta mõned tegelikud seosed varju või kallutada uuritava nähtuse mõnd tahku üle- või alahindama. Faktide väärtushinnangutevaba kirjeldamine enne nende analüüsimist ei ole võimalik, sest see toimub keeles, keele kaudu. Ent tavakeelgi ei ole neutraalne ega väldi “faktide” ideoloogilist deformatsiooni: “ka tavakeelel on omaenda terminoloogilise determinismi vormid, mida esindavad kõnekujundid, ilma milleta oleks diskursus võimatu” (White 1978b: 134).

Keele ja keelekasutusega seostub nõukogude aja uurimise kontekstis ka teisi aspekte. Näiteks on nõukogudeaegne keelekasutus muutnud mitmed sõnad, nagu *võrdõiguslikkus* jt, nüüdis-Eesti kontekstis sisutühjadeks. Nõukogulik retoorika kasutas enda huvides ära valgustuslikust diskursusest pärit väljendeid ja samas oli vahe sõnade ja tegelikkuse vahel suur. Nõukogude ideoloogia toimis paljuski keelekasutuse kaudu: näiteks stalinistlikku retoorikat on iseloomustatud kui toetuvat vene suulisele pärimusele (bõliinadele) ja õigeusu sakraalsele liturgiale (Undusk 1994). Sellised retoorilised elemendid iseloomustasid nõukogulikku keelekasutust laiemalt: piisab, kui lugeda nt 1970. või 1980. aastate ajakirjandust, alates “Rahva Häälest” kuni

naisteajakirjani “Nõukogude Naine”. Võibki küsida: kust läheb piir sellest retoorikast distantseerumise ja selle omaksvõtmise, selle n-ö loomulikuks pidamise vahel? Kui palju oli selle kasutamine teadlik kaasamängimine ideoloogilise survega ning kui palju sellest muutus tavakelekasutuse ja sedakaudu ka inimeste mõttemaailma osaks?

Nõukoguliku keelekasutuse iseloomulikuks aspektiks oli ka avaliku (st kirjaliku) keelekasutuse range normimine ja kontrollimine, omamoodi totalitaarne kontroll keele(kasutuse) üle. See väljendus nii kirjakeele ainuvalitsuses suulise keele üle kui keeleliste vähemuste allasurumises (vt Hennoste 1999 ja 2000). Tiit Hennoste iseloomustabki eesti keelesituatsiooni ja keeleteadvust ärkamisajast kuni 1980. aastate II pooleni kui totalitaarset: keeleteadvus oli monoloogiline, määratud kirjakeele kaudu, keel oli kollektiivseks vastupanuvahendiks, valitses tugev purism ja keelekorralduse ülesandeks oli preskriptiivsus. Sellise suletud, aeglaselt muutuva keelemudeliga sai võidelda venestamise vastu. Samas ei olnud selline totalitaarne keelemudel nõukogude aja leiutus, vaid see hakkas tekkima juba esimese Eesti Vabariigi lõpul ja nõukogude aeg võttis selle omaks (Hennoste 1999: 88–89). Taoline kirjakeele domineerimine iseloomustab turumajanduse tekkimise ja rahvuste tekkimise aegseid ühiskondi, samuti totalitaarseid ühiskondi ja kolonialismi (Hennoste 2000: 72). Kirjakeele ja ilukirjanduskeele esikohale seadmine on Tiit Hennoste järgi “rahva sotsiaalse homogeniseerimise, keeleliste ja meeleliste erijoonte mahasurumise vahend kutsutud ja seatud eliidi käes” (Hennoste 2000: 72).

Seega võib nõukogudeaegset keelekasutust iseloomustada kahe eesmärkidelt vastandliku, kuid toimimisviisilt (mõjult) sarnase keelekasutuse kaudu. Ühelt poolt ametlik diskursus, nõukogude retoorika, mis oma väljenduslaadiga püüdis kinnistada keelde nõukogulikku ideoloogiat ja kontrollida seeläbi inimeste teadvust (n-ö orwellilik totalitaarse kontrolli mudel). Teisalt eestlaste rahvusteadvusega seotud eesti keele kaitsmise vajadus, mis väljendus liialdatud kontrollis

(kirjaliku) keele üle allkeelte mahasurumise hinnaga, pürgimuses keele(kasutuse) totaalsele kontrollile kui vastupanu vahendile rahvusliku identiteedi säilitamiseks. Viimasele aspektile on nõukogude perioodi puudutavates uurimustes väga vähe tähelepanu pööratud, see on jäänud ametliku diskursuse analüüsimise varju. Tavaarusaama järgi on nõukogudeaegne totaalne keele “kaitsmine” probleemitu, samas peidab see endas aga etnilise kogukonna sisemisi võimusuhteid ja -hierarhiaid, nagu: kellel on õigus oma keelt kasutada? missugust keelt võib üldse kasutada? Näiteks kõnekeelt ja slängi peeti nõukogude ajal keele kõige madalamateks tasanditeks (kõige kõrgemal asus kirjakeel kui keele ideaal), mida määratleti enamasti negatiivsetes terminites “kui kirjakeele lohakamat, primitiivsemat, kehvemat varianti, mida tuleb avalikus elus ja parem ka kui eraelus vältida” (Hennoste 2000: 70).

Kokkuvõttes esitab nõukogude aja ja kultuuri uurimine mitmeid väljakutseid, alates terminoloogilistest valikutest ja allikakriitika olulisusest kuni uuritava ajastu ning probleemiga suhestumiseni. Mitmed esmapilgul üheselt mõistetavatena näivad arusaamad ja lähenemisviisid võivad kriitilisel analüüsil osutada ühekülgsseteks või mitmeti tõlgendatavateks. Nõukogude aja uurimisel võib viljakaks osutada ka postkolonialistliku vaatenurga kasutamine, mille kaudu on sotsialismiperioodi võimalik uuel moel mõtestada, esitades uudseid küsimusi.

Kirjandus

- Aarelaid, Aili 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
- Aarelaid, Aili 2000. Topeltnõuetlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulik aastakümnel. – *Akadeemia*, nr 4, lk 755–773.
- Aarma, Liivi 1995. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – *Uurimusi tsensuurist*. Koost. P. Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised (ERRT) IV. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 8–60.
- Ajaloolise tõe... = *Ajaloolise tõe otsingul* II. 2000. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo me-

- todoloogilisi probleeme” materjalid. Toim. E. Tarvel. Tallinn.
<http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html>
- Allik, Jaak 2001. Jäi kestma Kalevite kange rahvas... Arvamus. – *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita, lk 167–175.
- Annuk, Eve 2001. Discourses of nationalism and gender in Estonian literature. – *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 2000 Tartu*. Pars VIII. Dissertationes sectionum: Litteraria & Archaeologia & Genetica & Acta Congressus. Redegit Tõnu Seilenthal. Tartu, lk 16–22.
- Grönholm, Pertti 2000. Narratiiv ja argumentatsioon. Diskursianalüüs nõukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. – *Ajaloolise tõe otsinguid II*. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme” materjalid. Toim. E. Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, lk 7–28.
<http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html>
- Helme, Sirje 2000. Mitteametlik kunst. Vastupanuvormid eesti kunstis. – *Kunstiteaduslikke uurimusi. Studies on Art and Architecture*, 10. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 253–269.
- Hennoste, Tiit 1999. Eesti keele arengud: totalitaariast poliüloogiasse. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 88–96.
- Hennoste, Tiit 2000. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – *Vikerkaar*, nr 7, lk 69–79.
- Hion, Liis 2002. Eesti teater stalinismi ajal. Uurimisega seotud allikakriitilised probleemid. – *Kohandumise märgid*. Koost. ja toim. Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 87–98.
- Hobsbawm, Eric 2002 (1994). *Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991*. Tallinn: Varrak.
- Kangilaski, Jaak 1999. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (104), lk 23–29.
- Kelertas, Violeta 1998. Perceptions of the Self and the Other in Lithuanian Postcolonial Fiction. – *World Literature Today*, vol. 72, nr 2, lk 253–261.
- Kirss, Tiina 2000. Falling into History: Postcolonialism and Fin-de-Siècle in Ene Mihkelson’s *Nime Vaev*. – *Interlitteraria* 5. Toim. Jüri Talvet. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 131–151.
- Kirss, Tiina 2001. Rändavad piirid: postkolonialismi võimalused. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 673–682.
- Kivimäe, Jüri 1999. Re-writing Estonian history? – *National History and*

- Identity. Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries. Studia Fennica Ethnologica* 6. Ed. by Michael Branch. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 205–212.
- Kuutma, Kristin 1996. Lauupeod rahvusliku identiteedi kandjana. – *Mäetagused*, nr 1–2, lk 80–94.
- Kõresaar, Ene 2001. Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid. – *Pärimuslik ajalugu*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 120–131.
- Lagerspetz, Mikko 1995. (Re)Constructing Historical Memory: the Change in Estonian Historical Discourse in the Late 1980s. – *Eesti Humanitaarinstituudi toimetised* 2. Toim. M. Lotman, T. Viik. Tallinn, lk 269–286.
- Lee, Stephen J. 2002 (1987). *Euroopa diktatuurid 1918–1945*. Tallinn: Kunst.
- Lotman, Piret 1991. Raamatukogu roll sõjajärgses nõukogude Eestis. – *Tsensor Eesti Raamatukogus. Uurimusi Eesti raamatukogunduse ajaloost* 3. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised (ERRT) II, lk 87–118.
- Metste, Kristi 2001. Friedrich Robert Faehlmann ja eesti kirjanduslugu. – *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 2000 Tartu*. Pars VIII. Dissertationes sectionum: Litteraria & Archaeologia & Genetica & Acta Congressus. Redegit Tõnu Seilenthal. Tartu, lk 167–172.
- Moore, David Chioni 2001. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. – *Publications of the Modern Language Association of America*, vol. 116, nr 1, lk 111–129.
- Olesk, Sirje 2000. Neljakümnendad I: Murrang kodumaal. – *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses*. Ettekandeid ja artikleid 1999. Toim. M. Laak. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 149–172.
- Peep, Harald ja Kangro, Bernard 2000. Tartu ja Lundi kahekõne. Väljavõtteid Harald Peebu ja Bernard Kangro kirjavahetusest. – *Looming*, nr 9, lk 1393–1402; nr 10, lk 1561–1571.
- Račevskis, Kārlis 2002. Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. – *Journal of Baltic Studies*, vol. 33, nr 1, lk 37–56.
- Raud, Rein 2001. Multikultuuralse Eesti eeldused. – *Eesti identiteet ja iseisvus*. Tallinn: Avita, lk 255–264.
- Raudsepp, Anu 2000. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. – *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses*. Ette-

- kandeid ja artikleid 1999. Toim. M. Laak. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 136–148.
- Tannberg, Tõnu 1999. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. – *Ajaloolise tõe otsinguil*. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, lk 89–104.
- Tarvel, Enn 1999. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – *Ajaloolise tõe otsinguil*. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, lk 105–116.
- Tarvel, Enn 2000. Ajaloolase analüüsist. – *Ajaloolise tõe otsinguil* II. Suur kunst metodoloogia. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme” materjalid. Toim. E. Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus.
- <http://www.okupatsioon.ee/ajaloolisetoe/ajaloolitode2.html>
- Undusk, Jaan 1994. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid. Juhan Smuuli “Poeem Stalinile” oma retoorilises ümbruses. – *Akadeemia*, nr 9, lk 1863–1889.
- Unt, Kersti 1999. Muutuv kaanon ja eesti alternatiivluule. – *Looming*, nr 8, lk 1230–1237.
- Vahre, Lauri 2001. Nõukogude aja periodiseerimisest. – *Muinasaja loojangust omariikluse läveni*. Koost. A. Andresen. Tartu, lk 373–384.
- Veskimägi, Kaljo-Olev 1996. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn.
- Vseviov, David 1999. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. – *Ajaloolise tõe otsinguil*. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, lk 117–121.
- White, Hayden 1978a. The Historical Text as Literary Artifact. – H. White. *Tropics of Discourse*. Baltimore: John Hopkins University Press, lk 81–99.
- White, Hayden 1978b. The Fictions of Factual representation. – H. White. *Tropics of Discourse*. Baltimore: John Hopkins University Press, lk 121–134.

Jaan Undusk

RETOORILINE SUND EESTI NÕUKOGUDE AJALOOKIRJUTUSES*

Ajalugu kui moraalne avastus

Ajalookirjutuse ehk historiograafia olemistingimuse sõnastaksin järgmiselt: iga tõsine ajalookirjutus on midagi enam kui moraaliõpetus, aga iga ajalugu lakkab olemast, kui kaob tema moraal. Minevikukiri, mis ei sisaldaks mingeid moraalset, ideoloogilisi, poliitilisi jne järeldusi oleviku jaoks, ei pakuks meile ka mingit huvi ja oleks õieti tunnetuslikult väärtusetu. Tõsi, ajaloo kui teaduse ülesanne oleks justkui toota subjektiivselt ausat teadmist mineviku kohta. Aga samas tuleb enesele aru anda, et tegelikult (ja paradoksaalselt!) ei huvita meid ajaloolastena tepe mitte see, millise kujuga oli näiteks eesti talupoja puulusikas. Eesti talupoja puulusikas kui selline, vabandage väga, on just ajaloolase jaoks täiesti väärtusetu ese. Meid kui ajaloolasi huvitab pigem see, milline moraal võiks tuleneda asjaolust, et talupoja puulusikas oli just nimelt niisuguse ja mitte teistsuguse kujuga. Kuidas kõverdus sotsiaalne ruum just sellise kujuga puulusika ümber. Puulusika kuju võimalikult täpne määramine ei ole iseenesest veel ajalooteadus, vaid moraaliootsust ettevalmistav materiaalse kirjelduse tase, nii-öelda eeluurimisfaas. Selles (tinglikus) faasis jääb puulusikas veel ajalootuks asjaks ja ei eristu oma ajaloolisuselt näiteks 1960. aastate alumiiniumlusika omast. Ajalooline teadmine ehk ajalooteadus

---

*Teksti aluseks on ettekanne Eesti Teaduste Akadeemia seminaril "Mineviku õppetunnid" 29. novembril 2002 Tallinnas.

hakkab pihta hetkel, kui puulusikas omandab mingi – eelistatavalt uudse – moraali. Alles siis muutub ta ka minevikuesemeks selle täis-tähenduses. Kõik mineviku- ja tulevikuesemed on moraalsed esemed; moraalsuseta ese asetub automaatselt vahetusse, puhta tarbimisväärtusega olevikku. Muidugi, sageli sisaldub eseme või sündmuse moraal juba tema materiaalse kirjelduse viisis ning mingit eraldi moraalilisandit pole kirjelduse sappa vaja.

Iga ausa ajaloolase auahnuseks ongi *sulandada moraal esemelisse kirjeldusse sel moel, et see muutuks kirjelduse enda ajaloolise meta-keelsuse kriteeriumiks.*

Niisiis pole moraal – või ideoloogia – mingi ajalookirjutusele olemuslikult võõras moment, millega ta mõnikord justkui vägivaldselt seotakse. Vastupidi, ajalookirjutus on just üks moraal- või ideoloogialoome olulisemaid valdkondi, kus tulemuslikkus sõltub sellest, kui hästi suudetakse *veenda avalikkust mingi materiaalselt olematu asja või sündmuse moraalses tegelikkuses.* Selles mõttes ei olegi ülesaatut erinevust mineviku- ja tulevikusündmuste või -asjade vahel, ehkki esimesi seotakse tavapärastelt reaalse ja teisi – kujutlusliku olemisega. Kui tihedalt minevik ja tulevik moraalses plaanis teineteisele käe ulatavad, näitab kas või nn mälestusesemete ehk meenete kultuur: meene on tulevikku kaasa võetav abivahend oleviku teadlikuks minevikustamiseks, niisiis sihipärane tulevikuese, mis muutub sihipäraseks minevikuesemeks. Minevikku ja tulevikku seob meenes üksseesama moraal.

Eelneva põhjal ei ole teoreetiliselt täpne väita, et nõukogude eesti ajalookirjutus oli – nagu seda tavaliselt öeldakse – ideologiseeritud. See oleks truisim; igal tõsisel ajalookirjutusel on oma moraal ja ideoloogia. Mida me sel puhul küll öelda tahame, on umbes see, et nõukogude eesti ajalookirjutuses jäid moraal ja ajalooline metakeel teineteisest lahku, asju kirjeldati minevikus, aga moraal loeti peale olevikus. Moraal ei sulanud metakeelega ühte, vaid jäi enam-vähem selgelt

eristuvaks lisandiks, umbes nii nagu valmižanris. Kuid see väide ei kehtiks ühtviisi kahtlemata kogu nõukogudeaegse ajalookirjutuse, vaid põhiliselt selle kohta, milline oli see ajalookirjutus 1950. aastatel. See oli olnud tunnetuslikult väheväärtuslik, aga mingis mõttes ka tunnetuslikult ohutu historiograafia – ohutu just seetõttu, et tema moraal oli läbinähtav ja seega põhimõtteliselt ignoreeritav. Sõandan väita, et juhtiv nõukogude eesti ajalooteadus pärast 1950. aastaid ei olnud üksikteose tasemel ideoloogiliselt pealetükkivam kui läbilõikeajalookirjutus mujal maailmas.

Mis aga nõukogulikku ajalookirjutust kindlasti paljudest teistest eristas, oli see, et tema ideoloogiline pale oli riiklikult ühtlustatud, totaliseeritud, unifitseeritud. Nõukogude ajalooteostes üksikuna võttes ei olnudki ideoloogiat sageli “mahuliselt” rohkem kui teostes, mis ilmusid nn vabas maailmas, aga nõukogude ajalooteaduse moraal oli erinevate autorite lõikes kahtlaselt üks. Ja just see mõjus 20. sajandil ebamoraalselt ning tekitas ebaajaloolisuse taju; keskajal poleks siin nii suuri kääre tekkinud. Nõukogude teadlased avastasid ajaloos põhi-joontes ikka ühte ja sedasama moraali. See üheainsa moraali võimendamine tekitas lõppkokkuvõttes ajaloolise ebatõelisuse tunde.

Sest moodsa ajalooteaduse alus on moraalne avastus. Ei ole tõenäoline, et ühte moraali oleks võimalik avastada loendamatuid kordi. Ajalookirjutus, mille moraal on ette teada, ei mõju ei tõepäraselt ega moraalselt – seda tasub silmas pidada ka ajaloolastel tänases Eestis. Selles mõttes on moodsa ajalookirjutuse konventsioonid sügavalt humanitaarse iseloomuga. Kui Eestis oleks olnud tugevate nn nõukogude ajaloolaste kõrval ka teisi moraale esindavaid ajaloolasi, ei oleks nõukogulikud uurijad üldises kontekstis sugugi halvasti mõjunud. Nii näiteks on mõned baltisaksa ajaloolased oma esimesi eesti nõukogude ajalooaamatuid lugedes tervitanud neid mõnikord siira imetlusega: neis on avanenud mingi jõuliselt värskendav sotsioloogiline vaade. Teist, kolmandat, kahekümnendat sama moraaliga kirjeldust lugedes on aga tulemuseks ebatõelisuse kasv. Ajalookirjutus kui – ideaalis

– moraali ja metakeele võimalikult eristamatu sulam minetab üha enam metakeelsust ja muutub üha puhtamalt moraalitiraadiks.

Omaenda kogemusest mäletan, millise huviga lehitsesin mulle esimest korda pihku sattunud V. Fritše “Kunstisotsioloogiat”, mida tuleks vist küll õieti nimetada vulgaarsotsioloogiliseks näidis-sissejuhatauseks lääneeuroopa kunsti ajalukku.¹ Isegi värvigammades nähti siin peegelduvat kunstniku klassitunnuseid, isegi maali formaat andis aimu ühiskonna vaimse tervise tasemest. Seda võis lugeda otsekui füsiognoomilist või grafoloogilist traktaati, mille sirgjoonelisi assotsiatsioone mineraalsuse ja moraalsuse vahel ei saanud üleliia tõsiselt võtta, aga mis ühekordse lugemiskogemusena tekitas igatahes tere-
tulnud mõtteelevust.

Asjaolu, et nõukogude ajalookirjutuses polnud võimalik moraali avastada, tekitas veel ühe tendentsi. Prooviti trotsiks kirjutada ajalugu ilma ideoloogiata, ajalugu, millel nagu polekski mingit moraali. Kirjeldati puulusikat, tehes näo, et sel ei pruugi olla ajaloolase jaoks min-
geid moraalseid tagajärgi. Nagu aga öeldud, pole see võimalik: ajalugu ilma ideoloogiata muutub maamõõtmisteaduseks, puulusikas ilma moraalita on oleviku-
ese. 1968. aastal avaldas Arvo Valton kogus “Kaheksa jaapanlannat” novelleti “Kaks paari pastlaid”, kus pilatakse seda puulusika kirjeldamise, siin küll pastlapaaride loendamise teadust, mis püüab hoiduda ideoloogilistest järeldustest, ent takerdub neisse seejärel seda saatuslikumalt. Kandidaaditöö kaitsmisel tekib vaidlus selle üle, kas kehvikut tuleks defineerida ühe või kahe pastlapaari, õieti – tingpastla alusel, sest nagu selgub, kandsid kehvikud uuritava aja-
looperiidil tegelikult juba saapaid: niisiis formuleeritakse, et 1 juht-
nahast saapapaar on võrdne 2,7 tingpastlaga. Niisuguste meetriliste võtetega prooviti ignoreerida ajaloomoraali, kuid suudeti seda teha üksnes ajaloost loobumise hinnaga. Kirjeldades talupoega, kes kandis

---

¹ В. Фриче. Социология искусства. 2-ое изд. Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1929.

saapaid, tinglikult pastlakandjana, loobume vähegi usaldatavast ajaloolisest metakeelest, niisiis ka ajaloost. Veelgi enam, kirjeldades saapakandjat pastlakandjana (olgugi et 2,7 tingpastla kandjana), asendame ajaloodiskursi tegelikult puhtamat sorti ideoloogiadiskursiga, sest kirjeldame kõrgemat kultuuri teadlikult algelisema kultuuri keeles. Ja veelgi enam: vaidlusel selle üle, kas kehvik hakkab pihta ühest või kahest pastlapaarist, pole enam mingit mõtet, kui kehvik ise kannab samal ajal saapaid, mis võrdsustatakse 2,7 pastlapaariga. Teisisõnu, kehvikut defineeritakse situatsioonis, kus kehvikut ennast ei ole üldse olemas. Nii saab Valtoni novellist välja koorida ilusa näite selle kohta, kuidas ajalooteadus, mis püüab eirata moraali, võib muutuda tegelikult seda lamedamaks moraaliõpetuseks või osutada tunnetuslikuks absurdiks.

Eesti nõukogude ajalooteadust hinnates tuleb arvestada sedagi, et nn eesti ja nõukogude tunnused olid selles tihedamini ühte põimunud, kui pealtnäha paistab. Mõni asi, millest me 1990. aastail oleme rääkima hakanud kui nõukogulikust taagast, võib osutada vanaks heaks eesti traditsiooniks, mida nõukogude ajal lihtsalt aktsepteeriti või isegi võimendati. Üks lihtsamaid näiteid on ajalooline saksavaen, mille amplituud ulatub iroonilis-diplomaatilisesest kuivusest kuni kõige käredama söimuni välja ja mis seob ühte kogu eesti rahvusliku historiograafia. Saksavaen on eestlaste ajalookirjutuse nõnda orgaaniline osa, et sagedasti, ja eriti varasemate sajandite käsitelul, seda üleüldse ei märgata. Iga koolikursuse läbinu teadis juba tsaariajal, teadis nii Tõnissoni, Teemanti ja Pätsi kui ka Stalini, Hruštšovi ja Brežnevi ning Mere, Savisaare ja Rüütli ajal, et saksa ristivallutus röövis, st võttis vägivaldselt eestlastelt nende vabaduse. Käibeväljendis “saksa (ent ka taani või rootsi) rööv vallutajad” on emotsionaalse rõhu all just see vabaduse röövimise, ideaalsete, mitte materiaalsete väärtuste minetamise motiiv. Väljendi tarvitamise apogee oli muidugi Teise maailmasõja järel, kui “rööv vallutaja” Hitler oli kaotaja ja Stalin “võit-

ja”, ning Eesti haaratud stalinliku võitjariigi koosseisu. G. Naani toimetatud “Eesti NSV ajalugu” (1952) on väljendisse lausa ebakriitilise tõsidusega armunud. Hoolimata sellest, et juba sellesama teose teises trükis (1957) oli “saksa röövvalutajate” tarvitamine vähemalt poole võrra kahanenud, jäi see produktiivsena järgnevasse eesti nõukogude ajalookirjutusse kuni 1990. aastate alguseni, mil temast paistab et mõneks ajaks loobuti. Mõistet hakati käsitama kui nõukoguliku ajalookirjutuse tunnusmärki. Ent geneetiliselt ta seda muidugi ei olnud. Saksa ristirüütlike tituleerimisest “röövliteks” 18. sajandi lõpul saklasest letofili Garlieb Helwig Merkeli poolt (tollal oli see ajaloomõtlemise paradigmat muutev samm) saab tegelikult alguse kogu eesti ja läti hilisem rahvuslik historiograafia kui n-ö senise saksa ajalookirjutuse kontra-ajalugu, mis oma radikaalsemas osas pruugib seda mõistet ammu enne nõukogusid. Seega on mõistel “(saksa) röövvalutajad” mitte nõukogulik, vaid valgustuslik-eelromantiline algupära. Teiseks, mõistest loobumine 1990. aastail ei tähenda veel seda, et oleks loobutud saksa röövvalutusest kui asjade kontseptuaalsest sisust. Pigem on see tähenduskiht rahvusriikliku tõusu tagajärjel veelgi rikastunud.

See on ainult üks näide eestilikkuse ja nõukogulikkuse heast kooskõlast. Ehkki lähiajaloo käsitlemine 1940. aastatel järsult muutus, julgaksin väita, et eesti ajalookirjutuse paradigmaatiline põhi jäi ka nõukogude ajal olulises osas selleks, mis ta oli varem. Paradigma järsk pööramine, mida 1950. aastate algul ilmselt taotleti, ei läinud läbi, ja ei läinud läbi muuseas ka seetõttu, et mitmeid olemasolevaid eesti ajalookirjutuse tendentse ei olnudki vaja suurt pöörata, vaid lihtsalt teatava ühekülgsusega süvendada.

Kui ajalookirjutusel on paratamatu seos ideoloogia ja moraaliloomega, siis järeldub siit ka tema seos retooriliste mustrite ja sunnimehanismidega ehk ideoloogia välise vormiga. Isegi kõige elulähedasem ajalookirjutuse laad, kroonika, on nii kompositsiooniliselt kui ka leksiikalselt alati olnud kindlatele retoorilistele valikutele allutatud.

Stalinistlik keskaeg

Nõukoguliku ajalookirjutuse mustertekstina toodi 1930. aastate lõpul turule kurikuulus “NLKP ajaloo lühikursus”, mis ilmus 1940 ka eesti keeles.² Tegu ei olnud mitte lihtsalt ühe partei ajaloo või isegi kogu “proletaarse Venemaa” ajaloo. Olulisim oli selle teose näitlikustav roll: ta pidi looma retoorilise eeskuju kõigile Nõukogude Liidus edaspidi kirjutatavatele ajalugudele. Raamat on üles ehitatud pamfletlik-faktioloogiliste lõikude regulaarsele vaheldumisele kohati üsna pikkade tsitaatidega eelkõige neljalt partei-isalt (Lenin, Stalin, Marx, Engels), harva ka mõnelt teiselt enam-vähem vastuvõetavalt isikult (“vene marksismi isa” Plehhanov), samuti väljavõtetega parteilistest normatiivaktidest. Niisiis on tegu nii ajalookirjutusteose kui ka pühaloolise lugemikuga, antoloogiaga, mis sisaldab kõige olulisemaid fragmente parteile kõige olulisemate autorite kõige olulisematest tekstidest. Neile, kes pole tuttavad keskaegse ajalookirjutusega, mõjub see kõik ehk nõukoguliku harimatusena. Ent säärasel kirjutusviisil on sügavad kultuuriloolised juured. Mitte asjata ei nimetatud bolševike partei ajalugu ‘lühikursuseks’; selle sõna ladinakeelne vaste on breviaar. Breviaar on katoliku vaimuliku esmane käsiraamat, mille sisuks on kõige tähtsamad tekstikatked Piiblist ja kirikuisadelt, samuti kiriklikud hümnid. Nagu teada, tundiski keskmine keskaegne vaimulik Piiblit ja kiriklikke tekste esmajoones breviaari, mitte originaalteoste vahendusel. “NLKP ajaloo lühikursusega” loodi nüüd ateistlik vaste kiriklikule breviaarile, mõeldud kasutamiseks proletaarsele vaimulikule ehk nõukogude parteitöötajale. Ühelt poolt tõi see kiirelt kätte kõige olulisema, mida pühaloolistest tekstidest pidi teadma. Teisalt

² Moskvas ilmus see pealkirja all “Nõukogude Liidu Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu: Lühike kursus” (Moskva: Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastus, 1940), Tallinnas kui “Üleliidulise Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu: Lühikursus” (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1940).

oli breviaaril/lühikursusel ka preventiivne iseloom: temas oli sõelutud välja see osa pühaloolisest tekstikogumist, mida lihtvaimulik võis kasutada, ilma et teda oleks ähvardanud ohtlik kalle väärdõpetusse. Pühad rekvisiidid on imeasjad ning neid oskab õigesti käsitseda ainult võlur, kõrgeima sakraalse pühitsetusega isik. Lihtvaimuliku või lihtparteitöötaja suus võib võlusõna, mis on laetud erakordse jõuga, anda ambivalentseid või isegi otseselt hävitavaid tulemusi. Ei keskaegne kirik ega NLKP olnud huvitatud, et lihtnimene pühaloolistes tekstides ise liiga palju soriks. See võis viia jumaliku jõu väärdõpetamise või otsese mustmaagilise tegevuseni. Igast välisvaenlasest ohtlikum oli, nagu teada, ketser, revisionist, sektant – teisitimõtleja koguduse enda sees. “NLKP ajaloo lühikursusega” loodigi ühtlasi monumentaalse ketseri “Juudas Trotski” (Lenini väljend) kuju – kommunistlik doktor Faustus, pühateksti õpetatud väärdõpetaja, saatanaga, st langenud inglisa lepingu sõlminu: “... mõrvarite ja salakuulajate jõugu peaõhutamiseks ja organisatoriks oli juudas Trotski”.³

Mis puutub “NLKP ajaloo lühikursuse” võrdluses keskaegse ajalookirjutusteosega, siis on meil võtta hea näide omaenese kultuuriruumist, nimelt Läti Henriku kroonika, esimene Balti kroonika 13. sajandi algusest. Henrik on üks kõige agaramalt Piiblit (või breviaari) tsiteerivaid keskaegseid kroonikuid, vastavaid fraseoloogilisi kohti on üles loetud umbes 800. Tsitaadid ei tulene ei keelepuudulikkusest ega naiivsusest, vaid keskaegse historiograafia üldisest nõudest projitseerida profaanses ajaloos toimuv sakraalse ajaloo tõlgenduslikule foonile; viimane on üks kord ja igavesti ilmutatud jumalasõnas, mida tekstis esindavad piiblitcitaadid. Umbes nõndasamuti toimiti “NLKP ajaloo lühikursuses”, kus püha ajaloo seletavaks fooniks kõigele ilmalikus elus toimuvale olid just olulisemad väljavõtted Lenini-Stalini-Marxi-Engelsi (või üheks öelda: üks kord ja igavesti ilmutatud) töödest.

Olen varem näidanud, et Läti Henrik kasutab piiblitcitaate ja fra-

---

³ Üleliidulise Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu, lk 143, 341.

seologisme sageli suure kontekstuaalse täpsusega,⁴ ja sedalaadi täpsust piibliainese kasutamisel on muuseas ka marksismi-leninismi klassikute juures. Näiteks kui Stalin oma II üleliidulise nõukogude kongressi nn töotusvandes Lenini surma järel 1924 lasi lendu loosungi “partei ühtsust tuleb hoida kui oma silmatera”, siis on ta – preestrikoolis käinud mehena – napsanud selle vanatestamentliku väljendi (“hoida nagu oma silmatera”) Moosese surmaeelsest läkitusest Iisraeli hõimudele pärast seda, kui Mooses on oma rahvajuhikohused üle andnud Joosuale. Tekib täiesti ühemõtteline sakraaltüpoloogiline kõrvutus: Lenin kui Mooses, Stalin kui tema mantlipärija Joosua. Ja seda tänu ühele pisikesele stilistilisele võttele.⁵

Nõukogude ajalookirjutuse retooriline ideaaljoonis oli suuresti keskaegne ja ilmselt just seetõttu teda 20. sajandil enam puhtalt läbi viia ei õnnestunud. “NLKP ajaloo lühikursuse” dramaatilist tsitaadimosaiiki igatahes sama virtuoosel tasemel ei korratud ja muster hakkas varsti ka lagunema. Me mäletame, milleni mandus sakraalhistooriline kirjutusviis nõukogude aja lõpul: pühaloolisi tsitaate paigutati peamiselt teadustekstide (või nende peatükkide) algusse ja lõppu näitamaks, et lähe ja finiš on õiged, seesmise mosaiigi ladumisega aga enam suurt vaeva ei nähtud. Metakeel (ühtlasi tema varjatud moraal) ja selle kohale avalikult väljariputatud (teine) moraal võisid teineteisest kohati naeruväärsuseni lahkneeda. Igatahes jäi “pühalooline” tsitaat ka veel selles faasis hüpostaseerunuks, ta pidi tekstis (eriti just ideoloogiliselt tundlikus tekstis) lihtsalt kohal viibima justkui ajaloo enese õigustus. Alles tema kas või põgus presents muutis vee viinaks, st andis olematutele asjadele moraalse põhjenduse, tehes nad seeläbi ajalooliseks. Muidugi oli nõukogude ajaloolaste marksistlik-leninlik tsitaatus tegelikult suurem, kui jutumärkides markeeritud

⁴ Vt: Tsiteerimise kunstist: Lisandusi Läti Henriku ja Vulgata suhetele. – Keel ja Kirjandus 1990, nr 2, lk 69–78; nr 3, lk 136–146.

⁵ Vt siinkirjutaja raamatut: Maagiline müstiline keel. (*oxymora*, 2). Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 1998, lk 145–149.

tsitaatidest paista, see oli mõiste- ja fraasikasutusena imbunud läbis-
tamatult teksti.

Proletaarne internatsionalism ja vene teema

Uudse joonena toodi eesti nõukogude ajalookirjutusse esialgu domi-
nantse väärtustajana sisse nn vene teema, seda nii geopoliitilises kui
ka rahvuskultuurilises lõikes: moraalselt, st ajalooliselt õigeks osutus
kõik see, mis seostus vene hõimudega, mis tuli venelastelt ja Vene
maadelt või oli suunatud nendega koostööle. Teisisõnu, vene teemast
sai üks ajaloolise metakeelsuse kriteeriume. Mingil hetkel pärast sta-
linliku isikukultuse lõppu leidsid ajaloolased seejärel erilise mõnuga,
et marksismi-leninismi kosmopoliitiliselt meelestatud klassikud ei
nõuagi mingi vene rahvusliku juhtteema viljelemist ja on tegelikult
selliste rahvuslike esiletõstete vastu. Leninilt endalt võis puudade kau-
pa välja kirjutada suurvene šovinismi räiget sõimu, mis kummalisel
kombel osutus tsitaadina tihti keelatuks: see jäi küll pühaks Lenini
püha teksti koosseisus, seda ei kärbitud sellest välja ning seda võis
seal igäüks lugeda, kuid seda tsiteerida, st kellegi teise, mittesakraalse
isiku poolt oma tekstis kasutada ei olnud lubatud. Seda tüüpi “ohtlik”
kihistus pühaloolistes tekstides osutus niisiis mitmekordselt sakrali-
seerituks: teda võis tarbida ainult kohapeal, nii-öelda kirikus, püha
teksti omaruumis, kuid teda ei tohtinud sellest (“kirikust”) välja viia.
Just siin oli toimunud preventiivse abinõuna juba mainitud breviaari-
taktika ja just “NLKP ajaloo lühikursus” näitas kätte selle pühaloolise
tekstiladestuse, mida ilmik, pool- või alamvaimulik võis ohtu sattu-
mata tsiteerida. Ent koos stalinismi hukkamõistuga sai “Lühikursu-
sest” endast äkki ohtlik, keelatud raamat: temasse koondatud tsitaa-
did Stalinilt, mis olid siia maani olnud kontrollitult moraalse toimega,
võisid nüüdsest äratada lubamatut inspiratsiooni mustmaagiliseks
kuritegevuseks.

Igatahes tõi stalinistlik “sula” kaasa suurema vabaduse marksis-

mi-leninismi klassikute isikupäraseks lugemiseks ning see oli üks neid juhte, mil klassikute endi julgem tsiteerimine aitas nende enda töödest tuletatud ideoloogilisi nabavenitusi ravida. 1950. aastate lõpp ja 1960. aastate algus oli aeg, mil leninism-marksism ajalookirjutuses tugevnes nii-öelda altpoolt ja loovalt, mitte ülalt ja käsukorras. Haarati äkitselt avardunud ideoloogiast kinni kohati suure naudinguga, tarvitades tema põhimõtteliselt ju vägagi ladusalt töötavaid majanduslikke ja sotsiaalseid skeeme suuremahulisteks, hoolsal arhiivitööl põhinevateks faktirohketeks uuringuteks, mis leidsid tunnustust ka välismaal. Ajajärgu tunnusjooni oli “rõõmus parteilisus”, mida olen põgusalt vaadelnud selle suhtumise esinumbri Juhan Kahki näitel.⁶ Teatavad retoorilised tabud jäid seoses vene teemaga siiski läbi nõukogude aja kehtima. Oli vaikimisi kokku lepitud, et vene tsarismi kui süsteemi kritiseerimine on igapähele lubatud; nii näiteks võis vabalt rääkida 19. sajandi lõpu venestamisest, sest see oli aktsioon, mis paigutus tšinovniklikku sfääri; tšinovnikuid ja aparatšikuid ehk n-ö riikliku mehhanismi bürokraatlikku põhikeha võis ja võib Venemaal alati sarjata. Selles mõttes on vene ideoloogia traditsioon seesiselt anarhistlik, riigivaenulik. Kui aga asi puutus juba näiteks sõdadesse (Liivi sõda, Põhjasõda), kus peategelaseks ei olnud mitte enam tšinovnik, vaid lihtne vene soldat, st rahvas, siis hakkasid kehtima tabud. Nii näiteks ei “rüüstanud” ega “laastanud” vene sõdur eesti nõukogude ajalookirjutanduses kunagi mitte midagi, ehkki seda tegid küll sakslased, lätlased, rootslased, taanlased, poolakad ja muidugi ka eestlased ise. Isegi Vene tsaarid olid, vähemalt valikuliselt, erinevalt tsaristlik-tšinovniklikust bürokraatiamasinast, retoorilise kaitse all: kui rahvas oli allpool, siis tsaar oli ülalpool vihatud bürokraatiat. Ehkki kommunistlik partei kui maailmarevolutsiooni lentsalk ei juurdunud

⁶ Eesti ajaloo kotkaperspektiivist: Minu vaidlus Brüggemanniga. – Tuna 2002, nr 3, lk 112–113; Seltsimees – vana hea eesti sõna. – Eesti Päevaleht – Arkaadia 31. V 2002, lk 17.

juba definitsiooni kohaselt kalestuvatesse bürokraatlikesse struktuuridesse (meenutagem komissari või parteisekretäri helget mõtlikku kuju nõukogude kirjanduses, meest, kes ka kohustuslike struktuuride elemendina säilitab oma sõltumatu ingelliku substantsiaalsuse), võis see struktuur salakavalal viisil temasse endasse sisse imbuda; seda jõudu kehastasid need, keda nimetati trotskistideks, buhhaarinlasteks ja teisteks nendesarnasteks.

Sellistes nõukogulikes valikutes kajastus hästituntud rahvalik mõtlemislaad, mida J. Kahk 19. sajandi alguse rahutusi uurides on hoopis teisel alusel nimetanud “naiivseks monarhismiks”:⁷ eesti talupojad, kes olid valmis igati truult isevalitsejat teenima ja talle makse maksma, ei sallinud mitte silmaotsaski enda ja keisri vahele ehitatud riigivalitsussüsteemi, mis hakkas pihta kodustest mõisasundijatest ja kohalikust mõisnikust ning ulatus keisrikoja läveni välja. Paradoks seisneb selles, et seesama absoluutse monarhismi ideoloogia sai peamiseks jõuallikaks monarhistliku riigi aluste õõnestamisel. Siingi valdas kujutelmi mingi arhailine eelriiklik ideaal rahva ja tema juhi kahepoolsest üksindusest, mida ei häiri nende vahele paigutatud riigimasina töö: see on pilt murelikust Moosesest oma vaese hõimuga keset kõrbet. Me teame, millise jõuga võimendas keisri ja tema rahva vahelise usalduse arhetüüpi C. R. Jakobson, tarvitades seda ühe oma põhirelvana rahva poolehoidu võitmisel. Nõukogude ajal on sel rahvalikku katet olnud eriti Stalini ja M. Gorbatšoviga seoses. Tasub ka tähele panna, et ajal, mil stalinismi vigade kriitika muutus kohustuslikuks meta-ajalooliseks protseduuriks, tõmmati tsaar Stalini isiku ette keeldude kaitsev vöö: stalinismi võis ja pidi sarjama igaüks, ent personaalselt Stalini kohta

---

⁷ J. Kahk. Eesti talurahva võitlus vabaduse eest: Talurahva vastuhakud ja rahutused aastail 1816–1828. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1962, lk 99. On huvitav, et säärast mõtlemislaadi ei esindanud siiski mitte üksnes rahvas, vaid ajuti ka suhte teine pool, keiser ise; hästi analüüsib seda Nikolai II näitel ja Rasputini-fenomeni tekkel E. Radzinski oma raamatus “Rasputin: Elu ja surm” (Tallinn: Varrak, 2002)

tohtisid otsuse anda ainult ülempreestrid ise; Stalini teosed korjati ära ja tsiteerida neid ei tohtinud. Ärakorjamist serveeriti kiire, kahetsuseta hüvastijätuna, ent see oli suures osas ka tõhusaim abinõu tsaari isiku säästmiseks.

Kogu see rahvalik läheduseotsing ei mediteerinud muidugi oma tunnetuslike juurte üle. Iidoliloom eeltingimuseks on distants. Rahva pime usaldus isakesse tsaari sai leekima lüüa ja kesta üksnes piisava – ning ületamatu – distantsi tõttu rahva ja tsaari vahel. Selle distantsi, ja lõppeks ka tsaari kui ideaalkuju loomisel oli aga peamiseks riistaks just seesama vihatud riigiaparaat, mida rahvas tahtis kõrvaldada.

”Alles siis“ ja ”juba tollal“

Vene teemaga, kuid mitte ainult sellega, seostuvad ka need eesti nõukogude ajalooretoorika tunnused, mida võiks nimetada “alles siis”- ja “juba tollal”-sündroomideks. Nii näiteks hakkavad “Eesti NSV ajalood” aastaist 1952 ja 1957 pihta järgmiste lausetega: “Eesti NSV territoorium asustati palju hiljemini kui Nõukogude Liidu maa-ala teised, lõunapoolsemad osad. [---] Alles viimase jääkate taandumise järel ilmus inimene järk-järgult nüüdsele Nõukogude Liidu põhjapoolsemale territooriumile, sealhulgas ka Baltimaile.”⁸ Esimesel pilgul on siin kõik justkui korras, võimalik, et fakt on aktsepteeritav. Kuid süvenegem retoorilisse situatsiooni. See on esimese Eesti NSV ajaloo algus ja see algus on kahtlemata programmiline, pikaajalise viimistluse vili; kui temas ka midagi faktiliselt valet pole, siis on ta retoorilises mõttes ometi teatava üllatusväärtusega ning eestlase enesetunnet mingi ootamatu lauserõhuga rabav. Tegemist on ühega eesti kirjakuultuuri suurtest klassikalistest algustest, mis võrreldav Lutsu “Kevade” või Tammsaare “Tõe ja õiguse” algusega: “Eesti NSV territoorium asustati palju hiljemini kui Nõukogude Liidu maa-ala teised, lõunapoolsemad

⁸ Eesti NSV ajalugu. Toim. G. Naan. 2. tr. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957, lk 5.

osad ...” Efekt saavutatakse kõige vanema aja ja kõige värskema poliitilise terminoloogia ühtepõimimise teel, taas omamoodi pühaloolises allegoorias, mille keskmes seisab peaaegu et eshatoloogiline kujutelm “inimese ilmumisest Baltimaile”. Ma ei kannata luulude all, kui väidan: seda tüüpi ajaloo alustamise mõte oli sisendada eesti lugejale, et inimese kui sellisena, eriti aga ajalooliselt eesrindliku (Nõukogude Liidu) kodanikuna oli ta juba sünnilt krooniline hiljaksjäänud. See ongi kogu teose põhitoon, mida asutakse järgnevalt nüansseerima. See on ka üks eesti nõukogude ajalooteaduse kuulekama osa üldisi põhitõde. Sellega rõhutati Baltikumi mitmesugust tüüpi mahajäämust, olgu või pisikest, aga siiski mahajäämust, võrreldes eriti Vene oludega, mis oli kohati muidugi üsna spekulatiivne.

Niisiis – hiljaksjäänud, ent ka juba varakult allasurutu. “Alles siis”, aga “juba tollal” – nende kahe üleajaloolise, mõnikord siira, mõnikord silmakirjaliku kahetsusväljendi vahele (olen nimetanud sedalaadi retoorikat “metahistorilisteks žestideks”⁹) püütakse mahutada Eesti ajaloo moraal. See on nagu kahe seina vahel kitsas käigus kõndimine. Mõnikord paisub sedalaadi metahistoriline žestikulatsioon, millest ajalookirjutus kui oma sisekihtides moraalne žanr täielikult ju hoiduda ei saagi, avalikuks mänguks jõupositsioonilt. Siis on tulemuseks midagi sellist, mida võiks nimetada autoritaarseks emotsionalismiks: makjavellistlik “kõva sõna” paaris mingi ürgveneliku emotsionaalsusega, loogika kahekordne eitus võimu ja tunnete positsioonilt. Selle klassikaliseks väljenduseks on lause kunagise “NSV Liidu ajaloo” kooliõpikust, mis kõlas umbes nõnda: “Venemaa ei saanud lubada, et alad, mis asusid tema piiride vahetus läheduses, ei kuulunud talle”. Sedalaadi propositsioonid oleks paras pähkel semiootikuile, kellele süsteemi piir on fundamentaalse tähtsusega fenomen üldse millestki reaalselt funktsioneerivast kõnelemisel; toodud lause postuleerib, et Venemaal

---

⁹ Ajalootõde ja metahistorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000, nr 2, lk 114–130.

kui nähtusel ei saa olla piire, et tema piir on alati väär. Stalinistlikus historiograafias oli Nõukogude Venemaa geograafiline piir niisiis maailmaajaloolise eristaatusega nähtus: see oli piir, mis üldriiklikul tasemel oli loodud üksnes ja ainult ületamiseks. Teisalt, üksikisiku tasemel, nagu teame, kehtis risti vastupidine olemistingimus: seda piiri ei tohtinud mingil juhul ületada. Olgu, kuidas on, autoritaarne emotsionalism ulatuski paljudel tegelikel juhtudel kindlasti müstilise paradoksi valda; niivõrd kui püüti näidata oma seost filosoofiaga, anti vihje dialektikale kui kõrgemat järku loogikale. Juba marksism oli Hegeli dialektikasse süstinud parteilist emotsionaalsust, kirjutades loogiliste kategooriate kohale sotsiaalsed kategooriad; leninismis arendati seda menetlust revolutsioonilise hooga edasi ning stalinismis viidi ta peamiselt negatiivsete emotsioonide pinnalt küünilise lõpuni. See künism võis eriliselt võika mulje jätta mõnes rikkumata lapsesuus, nagu seda oli vist näiteks Johannes Lauristini oma: “Eestimaa Kommunistlik Partei on ENSV-s Põhiseaduse järele ainus poliitiline partei, keda laialdased töötavad hulgad usaldavad ...”¹⁰ Usaldus, lähedusemotsioon, mille määratleb – põhiseadus. Õigusteadvus, mis põhineb klassitundeil.

Seda autoritaarset emotsionalismi tilkus ka stalinismi juba ületanud tõsisesse ajalooteadusse ning üks tema väljendusi oli ülalmainitud “rõõmus parteilisuus” J. Kahki variandis: maailmavaimu ja klassiteadlikkuse optimistlik sulam. Raskemeelsemal kujul täheldame selle elemente teistegi juures. Nii näiteks kirjutab H. Ligi: “1558. a. jaanuari lõpul alustas tsentraliseeritud Vene riik, püüdes saada oma võimu alla Balti mere idarannikut ning tagajärjetult ära proovinud probleemi rahuliku lahendamise võimalused, sõda Liivimaa feodaalriigikeste vastu.”¹¹ See on intellektuaalselt rahunenud, kuid ometi kindla moraaliga variant ülaltoodud kooliõpiku-lausest.

¹⁰ 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis: Dokumente ja materjale. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 262 (J. Lauristini aruanne Riigivolikogule 24. VIII 1940).

¹¹ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561).

Isegi sellise süütu ja pealtnäha sõbraliku mõistega nagu “ülestõus” võidi ajada põhimõttelist poliitikat. Ülestõus märkis nõukogude praktikas üldiselt ‘õiglast vägivalda’, ja seetõttu võis ka akadeemiline historiograafia, käsitledes näiteks Jüriöö ülestõusu, kirjeldada ülima rahuloluga eestlaste ettevõetud tapatalguid sakslaste kallal; asjaolu, mida saksa historiograafia siia maani ei suuda seedida. Ent “ülestõusul” oli ka teine palgepool: selle liikumapanev jõud sai olla ainult allasurutu, sulane, sõltlane, ori. Nimetades kedagi ülestõusnuks, pandi eelkõige paika tema kuuluvus alamklassi. Ja nõukogude ajalookirjutus harrastas “juba tollal”-sündroomi raames rõhutada eestlaste sõltlaslikkust kõige varasematest aegadest alates. Miks nii, on vist selge: nõnda sisendati, et iseseisev Eesti riik, tollal veel lähimineviku seik, on moraalselt ebategelik, niisiis ka ajalooliselt olematu fantasm. Kolm G. Naani toimetatud “Eesti NSV ajalugu” (ühekõitelised 1952 ja 1957 ning kolmekõitelise variandi esimene köide 1955) räägivad näiteks eestlaste sõjalisest edust aastal 1223, mil pea kogu oma asuala hetkeks taas kontrolli alla võeti, juba kui eestlaste üldrahvalikust “ülestõusust”. “Juba tollal” tõusid eestlased üles, ehkki esialgsed võitlused Eesti pinnal ei olnud veel lõpule jõudnud. Nõukogude-eelses akadeemilises ajalookirjutuses kandis see aktsioon nime “üldine vabastuskatse/vabastusvõitlus”,¹² aga nõukogude-järgses on teda nimetatud isegi “eestlaste üldiseks pealetungiks”,¹³ niisiis vaadeldud etapina moraalselt võrdsete vastaste sõjategevuses. Sest “sõjas” ollakse seisuslikult võrdsed, “üles tõusta” saavad aga vaid sulased. Kui S. Vahtre oma 1980 ilmunud raamatu pealkirjastas lugejate ootusi mõneti hälvitades lihtsalt

---

Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1961, lk 280.

¹² Eesti rahva ajalugu I. Toim. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. 2. tr. Tallinn, 1996, lk 282 jj; Eesti ajalugu I. Peatoim. H. Kruus. 2. tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1936, lk 348 jj.

¹³ A. Mäesalu, T. Lukas, M. Laur, T. Tannberg. Eesti ajalugu I. Tallinn: Avita, 1997, lk 47.

“Jüriöö”,¹⁴ siis omandas poeetiline tühik (‘ülestõusu’ puudumine) teatava kontseptuaalse rõhu 1343. a sündmuste kajastamisel: osa Vahtre paatost ongi suunatud sellele, et näidata Jüriöö ülestõusu (mis tekstis on kõigiti korrektselt ikka ‘ülestõus’) eestlaste sõjanduslikult ja diplomaatiliselt hästi ettevalmistatud katsena hävitada oma võõrrahvusest poliitiline vastane. Mitte nagu orjade ülestõus Spartacuse juhtimisel, vaid pigem nagu Pariisi Pärtliöö, mitte erinevad seisuslikud, vaid pigem lahknevad rahvuslik-usulis-poliitilised veened võiksid siin luua assotsiatiivse tausta.

Olgu kõige karmimate stalinistlike aegadega, kuidas on. Halb oli aga see, et üksikuti tähelepandamatud, aga kuhjades ideoloogilist sisendust tekitavad stilistilised negativismid jäid eesti nõukogude ajalookirjutusele omaseks ka siis, kui stalinism oli hukka mõistetud ja maha maetud. Selles omaksvõtus oli kindlasti annus teadvustamatust, see kuulus minevikutaju loomulikku konteksti ning teda ei pandud sagedasti tähelegi. Asjatundmatul isikul pole õieti õigust sekkuada, kui näiteks H. Ligi vaidleb baltisaksa ajaloolastega talupoegade adramaa suuruse üle.¹⁵ Millegipärast torkab aga just võhikule silma, et kui baltisaksa ajaloolased kujutavad adramaad ette suuremana, siis eesti nõukogude ajaloolased tingimata väiksemana kui mingi aimatav keskmine. Teisiti ei olnuks see ju mõeldavgi, vastupidine asjade käik jätnuks võõrastava mulje. Eesti talupoja eluoluline pisendamine oli historiograafiliselt õige metakeele üks kriteeriume. Täpselt samamoodi puuduvad mul teaduslikud vastuargumendid H. Ligi järgmisele arutlusele: “Lõuna-, eriti aga idanaabritest olid eestlased oma ühiskondliku korralduse poolest XII–XIII sajandi vahetusel tunduvalt maha jäänud. Latgalitel olid selleks ajaks juba täiesti välja kujunenud riiklikud moodustised ja sellest polnud ilmselt kaugel ka liivlased,

¹⁴ S. Vahtre. Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.

¹⁵ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk 39 jj.

kõnelemata venelastest ... Eestlaste ühiskondlike olude mahajäämuse peapõhjus näib peituvat nende majanduse omapäras. Samal ajal kui maaviljelus ja karjakasvatus ei jää maha naabrite omast, on teiste majandusharude mahajäämus (eriti Vene alast) ilmne.”¹⁶ Faktiliselt võib siin kõik olla täpne, vaidluspõrand olgu teiste päralt. Et aga ühes lühikeses lõigus suudetakse kolm korda tungival toonitada eestlaste mahajäämust “eriti Vene” oludest, on kindlasti esmajoones ajastuomase retoorika tunnusmärke.

See, et lause, mis algas sõnadega “juba tollal”, pidi tingimata kõnelema mingist varasest mahajäämusest Baltimail, ja see, et lause, mis algas sõnadega “alles siis”, pidi teatama mingist hiljaksjäänud edumeelsusest, olid üldtunnustatud mallid ka veel sel ajal, kui avaldati soliidseid ajalooteaduslikke monograafiaid.

Teatavate mööndustega istuvad need mallid siiani salalikult käsitlustes sees. Millest võiks olla tingitud hiiliv negativism kodumaa ajalukku suhtumisel? Kas sellest, et eestlase elu oma põlisel maal alates 13. sajandi algusest kuni 20. sajandi alguseni on olnud üks kehvemaid kogu maailmas? Tunnistagem, et see ei ole veenev. Aga kindlasti on negativismi üles kehutanud rahvusliku ajalookirjutuse algus teadliku kontra-ajalooa 18. sajandi lõpul, mis hiljem on kristalliseerunud ebateadlikuks trotsi- ja alamushoiakuks (selle loogilise lisandina on muidugi kirjutatud ka ebakriitiliselt ülimuslikke eestluse-käsitlusi). Nagu öeldud, pandi eesti rahvuslikule historiograafia alus baltisaksa historiograafia eitusega G. H. Merkeli vaimus, mille järgi algas aastast 1158, mil Breemeni kaupmehe jalg Balti pinda puudutas, Põhja-Balti maailma järkjärguline totaalne allakäik.¹⁷ See eesti ja läti rahva ajaloolise allakäigu mentaliteet saksa võimu all, mille alged süstis Merkel

---

¹⁶ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 51.

¹⁷ Seda käsitlet lähemalt artiklis: Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt. – Keel ja Kirjandus 1997, nr 11, lk 723–729; “Wechsel und Wiederkehr” als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merckels Geschichtsideologie.

ja mis pidi tekitama opositsiooni baltisaksa kristlik-messianistlike kalduvustega ajalooideoloogiale, kodeeriti rahvuslikku historiograafiasse otsekuu sisse. Alamushoiak muutus oma depressiivsemas faasis alaväärsus-, oma maniakaalsemas faasis üleväärsuskompleksi ripatsiks või (ka juudi lähiajaloo tuntud) “rahateenimiseks” enesehaletsusega. Ja selles leidis pealetungiv vene nõukogude ideoloogia soodsa kasvupinna: hõlpsam oli manipuleerida rahvaga, kelle viletsuse ajalugu oli ta enda käega juba kirja pandud.

Majanduslik sund ja subjektiivne kurjus

Hea hilise näitena akadeemilisest, kuid ometi negativistlike kalduvustega kontra-ajaloost võib tuua J. Kahki raamatu “Murrangulised neljakümnendad” (1978). Nagu autor ütleb, seab ta oma raamatu eesmärgiks tõestada, et balti mõisnikest poliitikud viisid 19. sajandi esimesel poolel läbi agrarreformide “kõige halvema variandi”.¹⁸ See “kõige halvema variandi” idee ei olnud Kahkil just algupärane, vaid üle võetud läti nõukogude ajaloolastelt, kelle mõtteviis oli veelgi tugevamalt kui eestlaste oma haagitud Merkeli allakäigu-ideoloogia külge. Kahki osaks jäi otsida kinnitust hüpoteesile, et “kõige halvemat varianti” ellu viies olid mõisnikud samas teadlikud paremate variantide olemasolust. Siin põrkame kokku nõukogude majandushistoriograafias tihti ettetuleva vastuoluga. Väites end lähtuvat majanduslike tingituste analüüsist, toovad nõukogude ajaloolased mingil hetkel oma käsitusse ikka sisse nn mittemajanduslike mõjutegurite motiivi, seda seoses kõrgklasside tegevusega. See on nõukogude historiograafia üks olulisemaid ideoloogilisi ja retoorilisi sunde. Hoolimata marksistlikust majandusliku põhjuslikkuse imperatiivist, antakse ülemkihtide

– “Ich werde gewiß große Energie zeigen”. Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga. (Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13). Hrsg. J. Drews. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2000, lk 133–147.

¹⁸ J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 22.

tegevusele lõppkokkuvõttes – ise seda enamasti nõnda teadvustamata – läbipaistvalt moraalne põhjendus. Ja seda selleks, et mitte kaotada majandusliku objektiivsuse voolus ära alamkihtidele tehtava ülekohatu motiivi. Nii püüab ka J. Kahk oma raamatus põhjendada, et balti parunid valisid meelega majandusreformide kõige halvema tee, kuigi jääb arusaamatuks, miks pidi meelega valitama majanduslik ebaefektiivsus.

Asi muutub selgemaks, kui teadvustame, et Kahk kirjutab teadlikku kontra-ajalugu, ja tegelikult vaidleb baltisaksa majandusajaloo traditsiooniga, kus mitmed mõjukad autorid (H. v. Bruiningk, R. Wittram) on väitnud Balti agrarolude suhtelist heatasemelisust läbi sajandite, seda võrreldes ka mitmete Lääne-Euroopa piirkondadega, rääkimata juba Ida-Euroopast.

Marksistliku historiograafia sihte on majandusliku põhjuslikkuse avamine ajaloo käivitajana. Minu lugemiskogemus näitab, et ajaloo majanduslikke hoobasid rõhutatakse järjekindlalt vaid nn alamklasside juures. Talupojad ei hakka kunagi vastuhakuks valmistuma või kaebekirju kirjutama, kui neid selleks just äärmise majanduslik viletsus taga ei sunni. Kõrgemate ehk nn ekspluataatorlike klassidega on asi veidi teisiti. Nende tegevuse puhtmajanduslik analüüs võiks pädida majanduslikus fatalismis ja tühistada seega klassivõitluse idee, mis on aga nõukogude ajalookirjutuse moraalseid kohustusi. Tegelikult ignoreerib nõukogude ajalookirjutus ühiskonna majandusliku regulatsiooni printsiipi ja on vaikimisi seisukohal, et asjad paneb ajaloos liikvele ülemkihtide kasuahnus, mis omakorda ärritab üles, aga nüüd juba majanduslikult aluselt, alamkihid. Niimoodi seda muidugi kusagil otsest ei väljendata, sest see mõjuks otsekui 18. sajandi moraalifilosoofia, ent vaikiva eeldusena on see arutlustesse sisse kirjutatud. Taas näitab siin oma nägu autoritaarselt objektiveeritud emotsionalism, millest ülal oli juttu. Võiks ju mõelda ka nõnda, et kui mõisnik on majanduslikult mõtleval olend, siis ei kurna ta oma talupoega viimseni välja,

sest mis ta selle töövõimetu loomaga hiljem pihta hakkab? Viimseni läbikurnatud tööjõud on puhas majanduslik kahju. Balti mõis ei olnud ju ka suurlinna kapitalistlik käitis, kus ühe osa tööjõu äralangemisel saanuks seda kiirelt asendada uuega. Mõisnik ja talupoeg moodustasid suhteliselt suletud, vastastikusel sõltuvusel süsteemi. Et aga feodaalne kurnamine on nõukogude historiograafilise moraali üks nurgakive, siis järeldub sellest, et mõisnik ei mõtle nõukogude ajalooteaduses majanduslikult, kui ta talupoega eksploateerib, vaid lähtub kurjadest ebamajanduslikest kirgedest, ahnusest, võimuihast jne. Seda maadlemist majandusliku ja klassivõitlusliku tingitusega, mis üksteisele kogu aeg kanna peale astuvad, on mõne eesti ajaloolase monograafias lausa kaastunnet tekitav jälgida.

Et alamklassid, erinevalt ülemkihtidest, juhinduvad oma tegevuses juba definitsiooni kohaselt majanduslikust sunnist, mitte halbade emotsioonidest, nagu teevad seda ülemkihid, siis on ka paratamatu, et õiguslik-juriidilised motiivid ei saa alamate seisuste elu juhtida. Eesti nõukogude ajalookirjutus ei väsi kordamast, et kõikvõimalikud õiguslikud aktid, mis võisid põhimõtteliselt anda talupojale kindlama juriidilise jalgealuse, eksisteerisid vaid paberil, mistõttu talupoeg neile toetuda ei saanud – reaalne elu oli midagi muud. Kohtud ei olnud selle käsituse järgi mitte juriidilised, vaid mittemajandusliku sunni asutused, ja väga vihaselt vaieldakse just selle suunaga eesti ajalookirjutuses, mida markantsemalt esindas ehk Jüri Uluots.¹⁹ See oli suund, mis püüdis leida eestlaste ja sakslaste vahelistes ajaloolistes suhetes avarat lepingulist, niisiis õiguslikult korraldatud alust. Õiguslooline lähenemine eesti-saksa suhetele oli eesti nõukogude historiograafia üks kõige vähem sallitud vaatenurki. Pigem pidi lähtuma eeldusest, et Bal-

¹⁹ J. Uluots. Eestlaste lepingud võorastega XIII sajandil. – Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetisi. Nr 1. Koost. P. Ilus, K. Käsper. Tallinn: Valgus, 1989, lk 9–22 (taastrükk 1935–1936 ilmunud publikatsioonist); J. Uluots. Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1935.

ti ühiskond oli igal juhul õigusetu ja et ei feodaalil ega talupojal saanud olla mingit arenenud õigusteadvust. H. Ligi vaidleb nii Uluotsa kui ka baltisaksa ajaloolastega igas punktis, mis puutub talupoja ja mõisniku suhete võimalikku lepingulisse alusesse.²⁰ J. Kahki uurimistöodes on eesti talupoegade vana maaisandlik õigusteadvus küll algusest peale häbeliku ideena kohal,²¹ aga ikka kaetakse see majanduslike motiivide võrgustikuga; alles oma viimases postuumses raamatus “Peremees ja parun Baltikumis” (1999) jõuab Kahk õigusteadvuse kui talupoja ning mõisniku vahelise käitumisaluse laialdase, ka kõiki baltisaksa ajaloolasi peajagu ületava tunnustamiseni.

Töö ei saanud nõukoguliku arusaama järgi eesti talupojale varasematel aegadel kunagi olla tema õigus, rõõm ja vajadus, vaid ainult sund, ränk kohustus, üksnes *rabota* (tuletis sõnast *rab*), niisiis orjus – ideoloogiliselt oli siingi aluseks vene etümoloogia. Iseloomulik, et vist alles nõukogude aja lõpus jõuti ka feodaalaja talupoja põhiliselt positiivse töösuhte tuvastamiseni.²²

Negatiivne dokumentatsioon

Arvestades seda, kui vähe väärtust omistatakse ülalt signeeritud õiguslikule dokumentatsioonile, on üllatav – või üldsegi mitte üllatav – *kui* tõsiselt võetakse altpoolt tulevat õiguslikku initsiatiivi, näiteks talupoegade kaebekirju. See tähendab ühtlasi, et õiguslooliselt tehakse panus nii-öelda negatiivsele dokumentatsioonile. Paraku on nõnda, et lihtsama rahva initsiatiiv kajastub ajaloo paberlikes annaalides alati

---

²⁰ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk 27, 59, 236, 241. Vt ka: H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni, lk 12.

²¹ Nt: J. Kahk. Rahutused ja reformid: Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agrarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 293–294; J. Kahk. Eesti talurahva võitlus vabaduse eest, lk 95.

²² Eesti talurahva ajalugu I. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn: Olion, 1992, lk 541 (vastava lõigu autor on J. Kahk).

peamiselt kaebuste, kurtmiste, abipalvete jm sedalaadi negatiivse dokumentalistika näol. See on ju ka tänapäeval nõnda. Miina M. või Pjotr P. pääsevad avalikkuse ette üldjuhul vaid siis, kui nad “Aktuaalsele kaamerale” või “Õhtulehele” oma väljakannatamatut elu kurdavad. Kui nad kirjutavad sellest, et kõik on enam-vähem korras ja elu kulgeb hästi, siis pole neil ajakirjandusturul mingit lootust. Sellepärast nad sellest ei kirjutagi. Kui mõisas oli kõik korras ja talupoeg mõisnikuga üldjoontes rahul, siis ta temale kiituskirja kirjutama ei hakanud. Positiivsus on inimlike asjade normaalseis ning see jääb põhiliselt tasakaalustatud ühiskonnas enamasti markeerimata. Talupoeg kirjutab kirja, kui tal midagi häda oli. Ja kui anda säärasele negatiivsele dokumentatsioonile õiguslik põhikaal, siis jõuame taas selle historiograafilise hoiaku tuvastamiseni, mida sai nimetatud hiilivaks negativismiks.

Totalitaarses stalinismis, nagu teame, oli asi teisiti: ajakirjanduses ilmus järjepanu tööliste ja kolhoosnike kirju, milles avaldati tänu ilusa elu eest nii parteile ja valitsusele kui ka isiklikult seltsimees Stalinile. Nagu üldiselt arvata, olid need enamasti “tungivalt soovitatavad” tellimustööd, sageli lihtsalt võltsingud, võimalik et mõnikord ka spontaansesest tänulikkusest, hirmust või – miks ka mitte – veendumustest sündinud eneseavaldused. Tähtis ei olegi praegu, milline motiiv peitus igal üksikul juhul altpoolt tulnud tänukirja taga. Tähtis on see, et allikakriitiliselt teadlik ajalookirjutus ei võta avalikke stalinistlikke tänukirju tagantjärele autentsete dokumentidena, vaid pigem pöördpidiste sümptomitena: võltsuse, rumaluse ja hirmu ühiskonna märkidena. Just sel taustal paistab silma, et altpoolt pärit nn negatiivne dokumentatsioon (kaebe- ja palvekirjad) on jäänud õige allikakriitilise *resp.* ajaloofilosoofilise läbivalgustuseta ning tema kasutamine on kuni tänaseni olnud üleliia sirgjooneline. Teisisõnu, kaebekiri on leidnud ülemääralist tõlgendamist ülekohtu määrgina, aga ebapiisavat tõlgendamist kui õiguslikult reguleeritud suhete märk. Teadvustada tuleb

lihtsalt seda, et õiguslikult väga nõrgas ühiskonnas kaebekirju üldiselt ei kirjutata: neil puudub seal adressaat ja nad ähvardavad kohe ohtu seada kirjutaja isiku.

Ehkki 1990. aastail ilmus mitmeid huvitavaid ajaloolisi publikatsioone, jäi minu suurimaks elamuseks J. Kahki 1999 postuumsest ilmunud saksakeelne monograafia “Peremees ja parun Baltikumis”.²³ Miks? Sest just see raamat tõi kõige ilmekamalt esile neil aastail toimunud muutuse ajalookultuurilises mõtlemises. Raamat võtab paarisajal leheküljel kokku Kahki väga rikkaliku empiirilise teadmise Eesti majandusajaloo vallas, teeb seda Kahkile omases heas stiilis, ja mis peamine – annab Kahki senise loomingu taustal mõned täiesti uue väljatöötlusega historiograafilised rõhud. Just säärases kontekstis sai pöörak suhtumises Eesti ajalukku tajutavaks. Väga tugev on selles teoses, erinevalt varasemaist, ka talupoegade eluhoiaku õigusliku aluse toonitamine. Kahk märgib, et mitte kunagi ei tulnud talupojal pähe feodaalkorda, mille põhitala ta ise oli, kukutama minna, ning ainus, mida ta mõisnikult nõudis, oli kirjutatud (ja kirjutamata) õigusest kinnipidamine. Just näiteks abitegu (hooajatööd *à la* külv, heinategu, lõikus, rehepeks jne), õiguslikult kõige halvemini reeglistatud/reeglistatav koormiste valdkond, mis sõltus mõisa iga-aastastest erivajadustest, aga moodustas kokkuvõttes sageli teorendi mahulise keskme,²⁴ põhjustas kõige rohkem konflikte mõisnikkonna ja talurahva vahel.

Vaade maksuparadiisist

Olen käesolevat tööd ette valmistades lugenud mõnede eesti nõukogude juhtivate majandusajaloolaste (J. Kahk, H. Ligi) töid. Majandus-

---

²³ J. Kahk. Bauer und Baron im Baltikum: Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”. Tallinn, 1999.

²⁴ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni, lk 6, 246–247.

ajalugu oli nõukogude kõrgaastail see marksistlikult eelistatud ajalookirjutuse haru, kus suudeti töötada loomingulisemalt kui mujal, tuua käibesse uudset ja ajas püsivat materjali ning metodoloogiat, saavutada ka rahvusvahelist tunnustust. Ala ei ole mulle lähedane ja seetõttu luban endale mõnd naiivset küsimust.

Toon paar tagasihoidlikku näidet minu jaoks nõrgalt motiveeritud “juba tollal”-sündroomist, mis on võetud H. Ligi monograafiast “Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)”. Esimehe neist kõlab järgmiselt: “XV sajandist pärinevad teated näitavad, et juba sellal tehti talupoja toodete müük sõltuvaks sellest, kas ta on õiendanud oma naturaalandamid.”²⁵ See on nõukogude ajalookirjutuse retoorilises kontekstis ilmselt negatiivne sedastus ning lugeja tajub talupojale tehtavat ülekohut: too ei tohi oma tooteid turul enne müüa ja nendega raha teenida, kui on tasunud kümnise. Asjasse süvenedes tundub aga olukord olevat normaalne. Võttes kümnist kui – umbkaudset – riigimaksu, ja toodete müügist saadavat tulu kui talupoja töötasu, on üsna loomulik, et palka nii-öelda peetakse kinni niikaua, kuni vastav isik pole tasunud nõutavaid makse. Hiljuti puutusin kokku samasuguse juhtumiga omaenese asutuses: Maksuametist tuli teade, et ühe töötaja palka tuleb kinni pidada (st mitte välja maksta) niikaua, kuni ta pole tasunud oma umbes 5000 kroonist võlga riigi ees. See tundus olevat täiesti õiglane ning demokraatlikule asjaajamisele kohane. Töötaja tasus oma võla ja sai palka rahulikult edasi. H. Ligigi kirjutab, et “pärast naturaalkoormiste täitmist [võisid talupojad] vabalt toimida oma toodangu ülejäänud osaga”.²⁶ Niisiis võiks see “juba sellal” antud juhul olla pigem kompliment. Ja kes teab, võib-olla et ta varjatult seda oligi. Marksistlik-nõukogulik ajaloovaatlus armastab Balti olude käsitelul kriitiliselt toonitada seda, et siinmail hoiti

²⁵ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk 251.

²⁶ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk 252.

võimalikult kaua kinni feodaalseist normidest ning tõrjuti eemale kapitalistlikku, puhtmajanduslikul sunnil põhinevat elukorraldust. See on siis nüüd see teine, “alles siis”-sündroom. Ühiskondlike formsioonide seaduspärase vaheldumise teoorias on feodalismi järgus progressiivsed igasugused kapitalismile omased tunnusjooned. Kirjelatud juhul on tegu üsna ilmeka majandusliku sunni meetmega juba 15. sajandil, niisiis ajalooliselt tunnustatava nähtusega.

H. Ligi monograafiast leiame veel teisigi näiteid seadumustest, mis võivad mõjuda otsekuuloomulikele vabaturutingimustele peale pandud feodaalne veto, nii näiteks mõisnike eesostuõigus talupoja saadustele.²⁷ Samas on eesostuõigus ka tänases maailmas üsna tunnustatud turupiirang, ja nii saab Eestiski kohati vallavalitsus (kes antud juhul esindab mõisniku rolli) osta vallas müüdavat maad eesostuõigusega; samuti korteriühistu liige ühistusisest korterit jne. Kas oli eesostuõigus 16. sajandil feodaalne igand, kui ta 21. sajandil on demokraatlik argipäev?

Nõukogude “kuldaja” elukorraldusele oli iseloomulik kaubanduslik-rahaliste suhete retušeeritus ning maksukoormuse ähmasus. See oli põhimõtteliste ideoloogiliste hoiakute küsimus, mis leidis väljenduse maksupoliitikas. Nõukogude inimesed maksid suhteliselt vähe makse ja teatud maksude puhul armastati rõhutada mitte nende finantsilist, vaid sümbolset, moraalset ning distsiplineerivat tähendust (näiteks komsomolimaks 2 kopikat kuus, mida ei tohtinud tasuda korraga aastakaupa, vaid üksnes igakuiselt). Teated lääneriikide kodanike suurest maksukoormast, mida me täna ka ise kanname, mõjusid tollal ehmatavalt. Nõukogude Liidus ei olnud isiklikul vastutusel põhinevat maksukoormust vaja, sest riigi monopolistlik seisund võimaldas väärtusi, mis mujal laekusid maksudest, mitmel teisel viisil hankida: palgad olid madalad, osa tööd tehti “vabatahtlikult” ühiskondliku

---

²⁷ H. Ligi. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561), lk 254.

abi korras jne. Ja kui nõukogude suhteliselt maksuvabas ühiskonnas elavad ajaloolased käsitlesid minevikuühiskonna näitel talupoegade mitmesuguseid koormisi, st rente, andameid, tegusid ja makse, kõike, mis oli kohustuseks mõisa ja kiriku ees, siis mõjus juba säärase üli-rikkalike koormiste olemasolu – nõukogude “paradiislikust” maksuvabadusest vaadatuna – ülekohtuselt. Omaenese kohustuslikud kolhoosis-käigid ja puhastustalgutel osalemised kui lõbusad vahepalad rutiinis ei muutnud seda suhtumist kuigivõrd.

“Paradiislik retrospektiiv”, sotsiaalselt süüdimatu vaade ebanõukogulikele ühiskondadele, olgu nad siis feodaalsed või kodanlikud, oli üks nõukogude ajalookirjutuse võimsaid ideoloogilisi relvi. Sotsiaalselt süütu pilgu all sattusid võõristavasse valgusse paljud mittetalitaarses ühiskonnas loomulikud või paratamatud – kui ka mitte just väga meeldivad – asjad, kõik need maksu-, rendi- ja turusüsteemid, millele kergelt vihjatud. Totalitaarse, st suhteliselt lihtsakoelise ühiskonna liikmena oli nõukogude inimeses ähmastumas teadmine sellest, et teist tüüpi kultuurides on just koormiste süsteem see, mis loob keerulise ühiskondliku struktuuri, ja et seda ei saa käsitada esmajoones ülekohtu märgina – vähemalt niikaua, kuni mööndakse, et riik võib olla ka midagi muud kui üksnes vägivallamasin.

Selsamal 1917. aastal, kui Petrogradis tehti revolutsiooni, ilmus seal ka vene kirjaniku ja kirjandusteadlase Viktor Šklovski kuuluse esse “Kunst kui võte”,²⁸ vene nn formaalse koolkonna manifeste, milles kirjeldati kunsti põhilise mehhanismina võõristavuse või võõrituse loomist. Kunstnik, kirjanik saavutab oma sihi, kui suudab asetada asju sellisesse kummastavasse valgusse ja näha neid sellise rakursi alt, kus nad pole enam automaatselt äratuntavad. Tuttavad asjad näevad äkki välja kui võõrad, meile tundub, et me seirame neid esimest korda, ja peame hulka vaeva nägema, et neid uuesti nimetama õppida. Sellesse

²⁸ В. Шкловский. Искусство как приём. – В. Шкловский. Гамбургский счёт. Москва: Советский писатель, 1990, lk 58–72.

võõritusõppe manifesti suubub ehk palju rohkem ajastu sotsiaalseid assotsiatsioone, kui esialgu paistab. See võtab pähklikoores kokku uut maailmaloolist korda ehitama asuva Venemaa tahte seirata seniseid automatisme unustades kogu inimkonna ajalugu otsekui paradiisi värskuses. Me teame, et säärane võõritusfilosoofia tõi kaasa palju huvitavaid leide, aga ka ohtlikku, mitte millegagi sidumatut, mitte millegi ees heituvat sotsiaalset infantiilsust.

Neidsamu momente võib täheldada ka nõukogude ajalookirjutuses. Marksistlik-proletaarlik võõristusloome aitas nii mõndagi uuesti ja teravamalt nägema õppida. Aga samas sundis see paljut loomulikult peetut ära unustama ja tõi kaasa ebaproduktiivset üllatusväärtust. Nõukogude ajaloolane oli mõnikord otsekui laps, kes vaatas esimest korda pealt ema ja isa armatsemist ning kellele tundus, et ema ja isa teevad üksteisele haiget.

Arvo Krikmann

РУКИ ПРОЧЬ ОТ СТАЛИНА!

Luuseri pihtimus

Usun, et need, kes mind juhtuvad teadma, kergitavad seda tiitlit nähes mõtlikult kulme: näe, vend on vanuigi puhta ära pööranud – pärast seda, kui ta on nelikümmend aastat rääkinud ainult lühivormidest ja metafooridest ja naljadest, paneb oma jutule sõgeda venekeelse pealkirja, kus tuleb ette Stalini nimi! Miks ta selliseid asju teeb ja mis jutt see selline on? Mida ta üldse teab Stalinist?

Alljärgnev ei ole tõesti artikkel, sel pole tavakohast kompositsiooni, pole ainsatki korralikult vormistatud viidet. See on just nimelt pihtimus sellest, kuidas tänavu kevadest sügiseni kõik mu käes järjepannu ebaõnnestus ja laiali pudenes. Ma ei oska öelda juhtunu põhjust, kuid oletan, et saatan otsustas pühendada juhuvaliku teel leitud inimohvreid Jossif Stalini (võib-olla ühtlasi ka Lavrenti Beria) 50-ndaks surma- või mörva-aastapäevaks, ma lihtsalt sattusin sisse juhuvalimisse ja siitpeale tõugati mind halastamatu visadusega nende tähtsate ajalootontide poole, kuni kriitiline piir sai ületatud ja järgnev langemine Musta Auku toimus juba iseendast ja kasvava kiirusega.

Raevukas ja tulihingeline vene stalinist Vladimir Bušin on ajalehe “Завтра” 1999. a numbris 45 (310) avaldanud kirjutise pealkirjaga “Суп в кастрюльке прямо из Парижа”. Pealkiri viitab muidugi Hlestakovi hooplemisele Gogoli “Revidendis” ja jutt ise käib Leningradi endise linnapea Anatoli Sobtšaki rohkete hirmsate roimade ümber. Kuid

Sobtšaki üks roimi on see, et ta on Pariisis kirjutanud ja avaldanud halvustava raamatu Stalinist. Ma pole seda raamatut näinud ega oska selle jälgi kuidagi ajada, mõnede viidete järgi võiks ta pealkirjaks olla “Anketa–Documents: Toward a Biography of Joseph Dzhughashvili-Stalin”. See, mida Bušin Sobtšakile sel puhul prognoosib, tekitab aga vältimatut kõhedust:

В самом деле, ведь не мог ученый профессор не знать, например, что еще в конце 70-х годов поэт Борис Слуцкий написал инфекционный цикл стихов о Сталине, в том числе подлый стишок о тосте вождя за здоровье русского народа, – и вскоре совсем еще не в дряхлом возрасте Бог его прибрал. Булат Окуджава, которому Сталин даже снился в страшных снах, написал о нем: “Меленький, немыйтый и рябой...” И что же? “Приют певца угрюм и тесен, и на устах его печать...” Несколько лет тому назад на американские деньги был создан кошмарный фильм о Сталине “Монстр”. В этом принимали участие известный Евгений Габрилович и безвестный Александр Новогрудский, увы, и они уже не украшают наше общество. Самым высокопоставленным и беспардонным сталиноведом был у нас в эти годы генерал-философ Волкогонов, любимец Ельцина. Накатал о Сталине четыре тома первосортного вздора. И что? Господь незамедлительно и его призвал для объяснения. Алесь Адамович напечатал в “Дружбе народов” апоплексическую повесть, в которой уверял, что Сталин был агентом царской охраны. Недолго пришлось ждать: смерть сразила его прямо в суде, в котором он отстаивал свои сталинофобские убеждения. На этой же ниве отменно потрудились Лев Разгон, признавшийся даже, что в день смерти Сталина устроил на радостях попойку. Совсем недавно и он помахал нам синим платочком. Рой Медведев сочинил тщедушную книжонку “Семья тирана”, а потом – “Они окружали Сталина”, и где теперь этот Рой? Кто видел мыслителя в последний раз? Эдвард Радзинский выпустил здоровенный том “Сталин”, на страницах которого самозабвенно состязаются убожество ума, невежество и низость души. И теперь у него такой же затравленный вид, как у несчастного Салмана Рушди. Антонов-Овсеенко, кажется, всех превзошел по тупоумию своих антисталинских писаний. Говорят, теперь в каком-то за-

крытом учреждении он руководит кружком по художественному вышиванию...

Ehk eesti keeles lühidalt: Suure Juhi hirmus hauatagune needus – hulluksminek, haigus vm häda, lõppkokkuvõttes aga surm – tabab igäüht, kes ta püha nime tihkab oma ilase suuga rüvetada või oma räpaseid käppi tema ülla eluloo kallale pista. Ja vaata, üsna varsti pärast seda, aastal 2000, ongi Anatoli Sobtšak siit ilmast lahkunud – tõenäoliseks põhjuseks infarkt, kuigi mõned rääkisid vahepeal ka mõrvast. Õnnetuseks ei olnud ma Bušini kirjutist lugenud selle aasta kevadel, kui see lugu minuga algas, ja nüüd käib kõik, mis käib, juba iseenda jõul, ja mul jääb üle fataalses tardumuses pealt vaadata, millega see lõpeb.

Tõepoolest, alles viis kuud tagasi ei liikunud mu peas ainsatki Staliniga seotud mõtet ja kui keegi oleks pakkunud, oleksin võinud oma hinge peale kihla vedada, et nii see ka jääb.

Kuid eelmisel aastal olin kergemeelselt lubanud kirjutada kogumikule “Võim ja kultuur” artikli eesti nõukogudeaegseist naljadest. Kujutlesin, et see võiks käia umbes nii: võtan aluseks Jüri Viikbergi anekdoodiraamatu, Eesti netis leiduvaid jm suvalisi aineid ja püüan analüüsida neid Victor Raskini, Salvatore Attardo jt poolt arendatava nn inkongruentsiteooria vaimus. Kuskil selle aasta hakul alustasingi reipalt. Kõigepealt oli vaja tutvustada veidi lähemalt teooriat ennast – milles küsimus, olin ju Attardo artikleid viimasel ajal hoolega kogunud ja lugenud, ka ta mõlemad senised raamatud “Linguistic Theories of Humor” (1994) ja “Humorous Texts” (2001) olid olemas. Kui sain laulduks sissejuhatava oodi Arthur Koestleri huumorikäsitusele ta raamatus “The Act of Creation” (1964), leidsin end 9-ndalt leheküljelt ja mõistsin õudusega: kui jätkan samas vaimus, jõuan ehk kuskil 40-ndaks leheküljeks Raskini ja Attardo teooriad üldiseloomustatud ja kritiseeritud, kuid eesti sotsialistlike naljade järele ei lõhna veel miski. Umbtänav.

Ühtaegu taipasin: see mõte oli nagunii sündides surnud, sest eesti nõukogudeaegne anekdoot on ju suurelt osalt vene laen, kuid ma tunnen vene tolle aja poliitilist anekdooti pea ainult Victor Raskini raamatus “Semantic Mechanisms of Humor” (1985) toodud näidete ja väidete piires, tegelikult valitseb vene kaasaegsete naljade alal – nii allikates kui teorias – kindlasti selline kaos, põud ja uputus ühtaegu, et juba minimaalse bibliograafia tekitamine viimasel ajal ilmunud trükistest oleks probleem, rääkimata sellest, kuidas osagi neist kätte saada ja läbi vaadata. Olin uuema vene kirjanduse kohapealt sajaprot-sendilisel roostes.

Emil Draitserilt (“Taking Penguins to the Movies”, 1998) ja muudest juhuallikatest leitud viidete põhjal söandasin teha siiski mõned konvulsiivsed ponnistused selle kirjaoskamatusse likvideerimiseks. Üsna hõlpsalt leidsin kätte mõned A. Belousovi toimetu-sel ilmunud Tallinna Pedagoogikaülikooli õppematerjalid 80-ndaist ja 90-ndaist aastaist: midagi Vovotškast, Stirlitzist, anekdoodist laste repertuaaris jmt. Sealt sain teada, et Juri Borevil on 90-ndate alul ilmunud mitu raamatut nõukogude poliitilise huumori kohta. Asusin otsima, kas mõni neist on Eestis kättesaadav. Ljubov Kissel-jova meenutas mulle, et Tartus elab ja tegutseb siiaamaani professor Leonid Stolovitš: kuna ta on mitmeid uustrükke vajanud bestselleri “Евреи шутят” autor ning koomilisega ka teooria plaanis tegelnud, siis võiks tal sedalaadi kirjandust olla. Stolovitš reageeris mu kontak-tivõtule väga vastutulelikult – jah, tal on olemas kõik Borevi 90-ndate aastate raamatud (enamasti autogrammidega!), ka mitmesugust muud uuemat venekeelset kirjandust nalja kohta, nii käsitlusi kui tekstial-likaid, kutsus lahkesti külla. Neid külaskäike sai lõppude lõpuks päris mitu. Stolovitš kulutas minuga vestlemiseks rohkeid tunde oma tööderikkast emeriidipõlvest, laenas mulle suure seljatäie kirjandust – igatsetud Borevid (“Сталиниада” (1990), “Фарисея”(1992) ja kaks valdavalt nende põhjal koostatud hilisemat mikstuuri), lisaks veel

akadeemik Anatoli Dmitrijevi monograafiad “Социология юмора” (1996) ja “Социология политического юмора” (1998), Jefim Kurganovi käsitlused “Анекдот как жанр” (1997) ja “Похвальное слово анекдоту” (2001), Leonid Karasjovi raamatu “Философия смеха” (1996), mis esitab originaalse naerufilosoofilise kontseptsiooni, kus fundamentaalselt tähtsaks peetakse spetsiiflist vahekorda koomilise ja häbi kategooriate vahel, Julius Telessini Ameerikas ilmunud kogumiku “1001 избранный советский политический анекдот” (1986) jm, kinkis mulle omaenda tööde kogumiku “Философия. Эстетика. Смех” (1999). Südamlikem tänu talle selle kõige eest!

Omal käel hankisin veel Kurganovi uuema raamatu “Анекдот. Символ. Миф”, politoloog Vladimir Razuvajevi monograafia “Политический смех в современной России”, Šmeljovide raamatu “Русский анекдот” (kõik kolm 2002), veel mõned muud. Asusin õhinal lugema ja sain palju uusi muljeid, sh veendusin uuesti: pole õige, et maailm on lai, tegelikult on ta lõputu. Selleks, et nõukogude nalja mõista, tuleks tunda veidigi Venemaa 20. sajandi üldajalugu kui ka poliitilist ajalugu – st praktiliselt sedasama NLKP ajalugu, juba ülikoolipõlvest vihatud “punast ainet”. Kas üle selle reoveejärve ujumist on võimalik kuidagi vältida?

Draitseri jt allikate kaudu teadsin, et vene jm sotsialistlikeks väänatud rahvaste naljavalimikke on Läänes ilmunud rohkesti juba nende tegelikul eluajal – ka Telessini oma on üks neist, Draitseril peab olema juba varem ilmunud “Forbidden Laughter” jpm – seegi mulle täiesti tundmatu maailm. Õnnelik-õpetlik leid oli C. Banci ja Alan Dundesi “You call This Living?” (1990), mis on raamatu “First Prize: Fifteen Years!” (1986) uuendatud eessõnaga varustatud kordustrükk – loomuldasa veidi enam kui 310 teksti sisaldav valimik poliitilisi nalju sotsialistlikust Rumeeniast, kuid varustatud rikkalike viidetega tüpoloogilistele samanditele muudel rahvastel ning Lääne lugejale vajalike selgitustega sotsialistliku elulaadi põhitõdede jm kohta, tõe-

line “sotsialismiaja poliitiliste naljade Aarne-Thompsoni” toorik. Sain siitki teada palju uut ja huvitavat. Näiteks seda, et kuulus foto, kus Nõukogude sõdurid heiskavad Riigipäevahoonele punalippu, on tegelikult retušeering, kuna algvariandis oli lipuheiskajate randmeil näha liiga palju Berliinist kokkuriisunud käekelli. Aga kaudse järelalusena ka seda, et Euroopa sotsmaailmas rännelnud naljaainete ühisosa – ja siis ka laenulise elemendi osakaal selles – on väga suur, ja seda, et Läänes juba 1950-ndail – 80-ndail aastail ilmunud sotsialismiteemalisi naljakogumikke on uputavalt palju, sh Armeenia Raadio naljade tõlkeid saksa jt keeltesse. Ja siit taas nukker korollaar: kui mul ka õnnestuks saada oma valdusse kõik need trükiallikad (ja mitmed neist mul õnnestus pärastpoole tõesti saada – enamasti väikseformaadilised õhukesed pretensioonitud rahvaraamatud), siis elementaarsegi korra loomine sisse kaosesse võtaks taas rängalt aega. Ja Venes ilmunud põhiallikate kõrval, mida ma samuti näinud pole, oleks kõik see ikkagi sekundaaria. Ja mida mõistlikku sellest kaosest oleks võimalik kiires korras suruda artikli pikkusse kirjatükki? Oo jaa, ma teadsin muidugi, kuidas see käib: teooria alla ja põgusad näited nips-näps peale. Kuid ma olen elupõline arhiivirott ja mulle see metoodika ei sobi.

Võib-olla siis õnnestuks “raamidesse suruda” mingi jutt nalja sotsioloogia alalt? Aga ei, Dmitrijevi ja Zijderveldi pea sama pealkirjaga töid ei õnnestu mingil moel ühise katuse alla viia.

Üks vaheillusioone oli teema “Etniline aspekt nõukogude anekdootides”. Šmeljovide raamat kinnitas arusaama, et etniliste tegelaste hulk tervikuna ei ole siin üldsegi suur: venelased ise, tšuktšid, grusiinlased, ukrainlased, praegu juba ka eestlased jt baltlased (kui hinnaline kompliment meile!)... aga püha taevas, juudid! Enamik huumoriteoreetikuid näivadki olevat juudid, kõigis nende monograafiates leidub ilmtingimata peatükk “Jewish Humor” vms. Stolovitsi raamat, rodu

muid venekeelseid juudinaljade kogumikke, mida ma ta riiulil seni ainult eemalt nägin, teine rodu Läänes ilmunuid, millest tean paremal juhul vaid pealkirju, müriaad lühikirjutisi, mõned kergesti, mõned raskesti kättesaadavad. Ja selle taga kogu maailmakultuuri läbiv “juudi aspekt” ise, mille olemust ma autsaiderina ei oska tabada, problemaatika ette teadaolevalt mitmes plaanis tundlik ja pingestatud. Victor Raskinilt ja mujalt kogunenud eelmuljete põhjal olin aru saanud, et etnilise ja poliitilise nalja lõikuvus on tegelikult üsna tugev – kuidas see vahekord ära kirjeldada? Etnilise nalja üldteooria alal samuti enesetunne enam kui kõhe: olin põgusalt lugenud Christie Davies’i esimest raamatut “Ethnic Humor Around the World” (1990), hankisin ka kaks järgmist – “Jokes and their Relations to Society” (1998) ja “The Mirth of Nations” (2002). Neis viidatud tiitleidki kokku oma sadakond lehekülge – õnnetu, jäta kõik lootus!

“Да, надо наверстать упущенное!” tavatses öelda omal ajal legendaarne kommentaator Nikolai Ozerov, kui Nõukogude hokimeeskond oli tšehhide vastu kaotusseisu jäänud. Veel kaua tuleb postsotsialistlike maade teadlastel, humanitaaridel ehk eriti, “наверстать упущенное”, mis raudse eesriide taga elatud aastakümneil tekkinud. Kirjanduse kättesaadavus Eestis on mõne viimase aastaga järsult paranenud ja töötab paraneda veelgi, kuid meie krihma-krahma-krabinal kokkuahmitud tarkus jääb pahatihti meenutama alt korisevat laukasood. Ja tosina vabadusaasta jooksul on teravaks kasvanud tarve “наверстать упущенное” juba vene kirjanduse suunal: ka vene humanitaaria on nüüd vaba, taasavastab oma kuulsusrikast minevikku, integreerub maailmateadusse ilma suuremate alaväärsuskompleksideta ja areneb tormiliselt.

Ehk siis olekski mõistlik unustada kogu alles tundmatu Lääs ja naasta kindlale ärakombitud vene pinnale ta tuntud headuses? Ehk õnnestuks anda lihtsalt mingi üldülevaade Juri Borevi 90-ndate aastate raamatutest? Ei, igal leheküljel viidatakse kümneile mulle tundmatuile

inimestele ja ajalootöikadele – on vaja esmaselt hädavajalike tausteadmiste hulka piirata. Borevi esimene raamat “Сталиниада” on mitmesuguste täis-, pool- ja veerandfolkloorse näoga kõlakate, ajalooliste anekdootide, aforismide jm lühiüksuste kogu Stalini kohta, sekka Borevi omi filosoofilisi mõtisklusi ja üldistusi. Hakkasin paaniliselt koguma ja lugema kõike Stalinisse puutuvat, mida õnnestus kätte saada, esmajoones Venes viimasel aastakümnel ilmunud raamatuid. Varsti taipasin, et Borevi põhjal tekkinud eelaimus peab paika: väga suure osa teabest Stalini, ta perekonna ja poliitilise suhtlusringi kohta, Venemaa 20. sajandi ajaloo kohta üldse moodustabki põhimõtteliselt verifitseerimatu poolpärimuslik aines, mille allikaks on memuaarid, intervjuud, Borevi “ИНТЕЛЛИГЕНТСКИЙ ФОЛЬКЛОР” jm anonüümsed kuuldused, ajaloolised anekdoodid jms. Taolisi põhimotiive on ühtekokku päris palju ja nad korduvad erinevate komplektidena väga erinevat tüüpi allikates: neid võidakse esitada lihtsalt Stalini-folkloori näidetena, teisel vaagida nende faktilist tõepära psühholoogiliste teooriate või arhiivandmete najal žurnalistlikus või tõsiteaduslikus võtmes. Nende esinemissageduse (seega ka atraktiivsuse, huviväärsuse) mõõtmine juba trükiallikateski nõuaks kaugelt enam kui kuude suurusjärgus ajavaru. Motiivide algupära jälitamine esmaallikateni on võimalik vaid õnnelikel erandjuhtudel. Siit moraal: ka Stalini juurde jäädes on vaja teemat radikaalselt piirata.

Mu eelviimane lootus olid anekdoodid Stalini kohta. Kõik teavad, et üldiselt on totalitaarsed režiimid poliitiliste anekdootide parim kasvulava, kuid Victor Raskin jt on leidnud, et poliitilise terrori kõrgperioodidel – ja Stalini aeg oli kindlasti üks selliseid – võib poliitiline anekdoot ka taanduda. Borevi raamatuis on anekdoote Stalinist samuti suhteliselt vähe – pärisanekdoote vaid ehk 50–60 ümber. Jüri Viikbergi anekdoodiraamat, poliitiliste anekdootide list, mille

Kadi Sarv Eestis 1992. a toimunud koolipärimuse kogumisvõistluse materjalide põhjal koostas ja publitseeris (kogumikus “Lipitud-lapitud” ja e-ajakirjas “Folklore”), ning eesti huumorisaitides leiduv aines näitab samuti, et meieni säilinud eesti Stalini-naljade tüpoloogiline mass on üsna väike. Ei ole ka usutav, et Venes endas peituks kuskil suurel hulgal Stalini-anekdootide autentseid, otse rahvasuust tehtud käsikirjalisi või helisalvestatud noteeringuid. Liiasi siis on võimatu tagantjärele hinnata nende naljade käibimise intensiivsust Nõukogude Liidus või sotsmaailma muudes osades Stalini eluajal või nõukogude ajal üldse. Seepärast valisin materjali põhiallikaks interneti. Teadsin juba omaenda pilootkogemustest, et naljaaines Eesti ja Vene netis on üsna sarnase “olekustruktuuriga”: tekstihulk tervikuna üpris suur, kuid mehaaniliste kopeeringute määr niisamuti, tüpoloogiliste üksuste, st “eri naljade” hulk selle taga siiski üsna väike. Vene netis leidub ühtlasi suuri ja ülisuuri anekdoodipanku ja -kogumeid: hulk koopiaid Telessini raamatust, Jegor Posvežinnõi, Viktor Bolotnikovi, Andrei Tšoritši omad, laitmatult anonüümne “Сайтик Алекса”, Dima Vernerit toimetatav dunaamiline (meie Delfi Naljalehe või endise nn Sünerkomi Jokebook’i taoline) naljasait “Анекдоты из России” koos oma arhiiviga jpt. Nende põhjal moodustasin “stardiplatsi” – kõik sõna “Сталин” sisaldavad tekstid. Seejärel tegin Vene otsimasinas Rambler täiendava päringu, leidmaks lisa failidest, mis sisaldasid samaaegselt otsisõnu “Сталин” ja “анекдот”, ning registreerisin sedakaudu lisandunud tekstid, liitsin need eelmistele ja likvideerisin dubletid. Edasi püüdsin igast mu nimistusse tekkinud tekstist leida teda identifitseeriva u 4–7 sõna pikkuse järjendi ja tegin Rambleri võimete piires kindlaks, kui mitme koopiaga (vähemalt) see või teine tekstivariant on Vene internetis esindatud. Hoidsin ühtlasi silma peal päringujärjendeid ümbritsevail kontekstikatketel ja leidsin aeg-ajalt neid järjendeid veel uutest tekstivariantidest, samuti asjaomaste anekdootide tsiteeringuid pikemais “elusates” kontekstides, ning registreerisin kõik uued leiud. Vene

netist leitud tüpoloogilisi üksusi (tavalised ja ajaloolised anekdooidid ühtekokku) selgus olevat kokku 260 ümber. Lõpuks tegin otsimasinas Google päringud järjendite “Stalin + vitsi”, “Stalin + joke” ja “Stalin + Anekdote” järgi, registreerisin naljaleiud ja kui leidsin lootustandvaid suuremaid naljamaardlaid, otsisin neist veel kord karakterijärjendit “Stalin”. Liitsin ka läänepoolse aine üldpanka, lisades vastavalt vajadusele uusi tekste olemasolevaise “tüübipesadesse” või asutades uusi tüpoloogilisi üksusi. Neid üksusi, st “eri tüüpe” kogunes kõige selle tulemusel u 320. Enamik neist on anekdooidid, kuid tuleb ette ka aforistlikke ja värsivormilisi palu, sh paar tšastuškat. Hõlbustamaks selle teabe edasist menetlemist (järjestamine, statistilised kokkuvõtted jms) vormistasin igat tüüpi esindavad tekstid ning arv- jm andmed eraldi tabeliks.

Nende kogumisprotseduuride käigus sain kinnitust oma mõnede eel oletustele, samuti ka mitmesuguseid uusi ja huvitavaid muljeid.

★ Vene netinaljade mass on enam-vähem samasugune segu originaalseist uustekstidest ja tuimadest kopeeringutest nagu Eesti omagi. Inglise-, saksa- ja soomekeelse aine üldhulk oli vene omast ootuspäraselt palju väiksem, kuid koopiate osakaal selles läänepoolses aines osutus üllatavalt väikeseks, võib olla ka Stalini-teema enda marginaalsuse tõttu. Eesti netis iseloomustab sama tunnusjoon Delfi Naljalehte, kuna toimetajad sõeluvad vist arhiivi jäetavad ained eelnevalt läbi.

★ Folkloorne maitseotsustus ja transmissioon võib toimuda mitte üksi meeldivate palade edasirääkimise-laulmise, vaid ka ümberkirjutamise vormis, nagu see käib nt laulukladede ja mälestussalmikute kasvatamisel. Eesti netis tehtud pilootvaatlused on näidanud, et iga lähteteksti taha korjuvate koopiate hulk sõltub muidugi lähtesaitide endi suurusest ja tuntuusest, kuid laiemas plaanis võib kopeerimis-traditsioonis näha ka eelistuste kindlasuunalisi sisulisi muutusi: nt ajavahemikus 1996–2003 on selgesti kahanenud huvi nõukogudeaegse poliitilise nalja vastu ja selgesti kasvanud huvi blondiininaljade vastu.

Kuna Vene nett on Eesti omast kordi võimsam, on siin ka sagedusmaksimumid palju suuremad: 60–70 (erandjuhtudel kaugelt üle 100) Eesti 15–20 vastu. Oleks põnev püüda välja selgitada, millised faktorid seda sagedusdünaamikat juhivad.

★Vene netist paistab väga reljeefselt (ja Eesti netist üsna kehvasti) naljade “elususe” kolmas parameeter peale kopeeritavuse ja kontekstistu reprodutseeritavuse – nende praktiline kasutatavus, tegelik tsiteerimine mitmesugustes ajakirjanduslikes vm kontekstides. Nt jutu *Экскурсовода в аду спросили: Почему Гитлер стоит в дерьме по шею, а Сталин лишь по пояс? – Потому что Сталин влез на плечи Ленину* ainus, vist Telessinilt pärinev kontekstistu sõnastusvariant on esindatud kokku 57 koopiaga. Lühüksus, mille põhivormiks *У Сталина было два двойника, три тройника и один удлинитель*, esineb 8 erinevas sõnastusvormis, kus subjektideks peale Stalini veel Stirlitz, Saddam Hussein, Osama bin Laden jt (koos koopiatega 68 teksti), ning lisaks tuleb ette paaris-kolmes “praktilises” kontekstis. Anekdoot, kus marssal Žukov kasutab Stalini kohta mitmesuguseid inetuid sõimuvormeleid, nagu *жона усатая, говно усатое, мудака усатый, свинья усатая, пидорас усатый* jts, figureerib kontekstituis saitides 13 eri tekstivariandina (kokku 48 esinemust), lisaks on neid vormeleid tsiteeritud mitmeis elavais kontekstides.

★Läänepoolne aines üldiselt on liiga väike, et otsustada iga üksiku anekdoodi vm naljaüksuse populaarsuse üle. Siiski näib, et eri jutude “keelekipitamise” mõõt Venes ja Läänes võib olla kaunis erinevas suhtes. Näiteks ajalooline anekdoot, kus Stalinile kurdetakse Tuhhatševski, Rokossovski vm pidevate armuseikluste üle ja küsitakse “Что делать будем?”, mispeale Stalin ütleb: “Што дэлат будэм, што дэлат будэм – завидоват будэм!”, on Venes tänini ülimalt elav ja populaarne: sellest on netis 4 kontekstitut sõnastusvarianti (kokku 13 teksti) ja tervelt 17 tegeliku kasutamise, viitamise või parafraseerimise

puhku mitmesugustes kontekstides – kuid ma ei leidnud sellest ainatki märki läänepoolseis nettides. Kuid juttu sellest, mida teeks üks või teine Nõukogude riigijuht, kui raudteel sõites rööpad otsa lõpevad (Stalin käsiks vedurijuhi maha lasta, Hruštšov laseks vedurijuhi rehabiliteerida jne), on Venest ainult 4 kontekstitut sõnastusvormi (kokku 8 teksti), ja ei ühtki kontekstilist tsiteeringut, Lääne nettidest leidsin sellest aga tervelt 19 erinevat esinemust. Kust kuhu selle jutu teekond kulges – Venest Läände või vastupidi?

★Eesti folkloristikas ei ole ajaloolise anekdoodi mõiste üldse käibel. Kuid mitmeis keeltes vahet tava- ja ajaloolise anekdoodi vahel tehakse: vene *анекдот* / *исторический анекдот*, saksa *der Witz* / *die Anekdote*, inglise *joke* / *anecdote* jne. Eesti ajalooliste anekdootidena oleksid käsitatavad eelkõige mõned naljajutud tuntud tegelastest – naljandid pastor Sengbuschist, uuemad anekdoodid Villem Ernitsast, Miša Makarovist jt. Ajalooliseks ei loeta anekdooti lihtsalt seetõttu, et ta tegelane kannab mingi ajaloolise isiku nimelipikut, vaid nähtavasti peab eeldatama jutu põhjas mingit faktilist “tõeseemet” ja vist serveeritama isikut ennast pigem positiivses valguses. Kui Brežnev lugeski paberilt paljut sellist, mida normaalne inimene räägib peast, siis see ei muuda ajaloolisteks anekdoote, kus ta mõtestab olümpiarõngaste pilti “Oo-oo-oo...”, vastuseks koputusele loeb paberilt “Кто там?” vms. Ajaloolise anekdoodi piir tavaanekdoodiga ning teisalt mõnele tuntud isikule omistatava aforismiga ja mittenaljalise (mütologiseeriva, legendilise, paraabelliku) ajaloolise pärimusega ei ole kuigi terav. Stalini-folkloor on nende piiride üle mõtisklemiseks raske, kuid huvitav ja tänuväärne aines.

★Nõukogude poliitilise nalja suhted Nõukogude riigi ajaloo, poliitilise korra, nõukoguliku elulaadiga on üldse kui ka Stalini-teema puhul sügavuti käsitlemata. Kuid Stalini-huumori puhul tekib eriti tugev väljakutse siduda seda ka tema isiksuslike karakteristikutega. Ükskõik, kas me usume neid uurijaid, kelle meelest Stalin oli inimese-

na jämedakoeline kultuuritu jõhkard, või siis Juri Muhhinit, kes oma raamatus “Убийство Сталина и Берия” (2003), lk 484 arwab, et ta oli ehk 20. sajandi harituim inimene üldse – Stalinist kirjutavad autorid on üksmeelsed selles, et Stalin armastas ja tegi ise nalja, eriti kedagi alandavat või hirmutavat jämedakoelist nalja, ning ta suhtluskonnas viljeldi regulaarselt nn praktilisi nalju. Võib-olla ongi sula faktitõde nt jutt sellest, et Anastass Mikojan võttis Stalini sööminguile minnes alati teised püksid kaasa, kuna tema peaaegu programmilisse rolli neil pidudel kuulus tordi otsa istumine? Stalini-pärimuses korduvad tihti kaks vastandlikku motiivi: 1) Stalin kiidab kedagi ja rahustab ta hirmud maha, seejärel annab ootamatult surmahoobi; 2) Stalin hirmutab kellegi surmani ära või hoiab pidevas hirmuseisundis, seejärel aga pöörab kõik naljaks. Raske on kindlaks teha, millised sedalaadi Stalini-anekdootidest lähtuvad n-ö üldisest psühholoogilisest portreest, millistel on aga täiesti faktiline tõepõhi.

B. Ilizarovi raamatus “Тайная жизнь Сталина” (2002), mis on üks Stalini isikuanalüüsi katseid, leidub lk 94–95 Georgi Malenkovi fondist pärinev Stalini käega tehtud röve karikatuur aastast 1930. Joonis, mille autor viib tagasi kasside poomise kombele Juhi sünnilinnas Goris, peab kujutama toonase põlu alla sattunud rahandusministri N. Brjuhhanovi karistamist ja seda saadab samuti Stalini enda käekirjas lühike seletuskiri:

“Членам П.Б. За все нынешние и будущие грехи подвесить Брюханова за яйца; если яйца выдержат, считать его оправданным по суду, если не выдержат, утопить его в реке. И. Ст.”

(Vrd ka internetis aadressil:

<http://www.index.org.ru/journal/14/ilizarov1401.html>)

Ja nii edasi, ja mõnda muud.

Kuid Eesti nõukogude poliitilise nalja külluslikus üldmassis moodustavad Stalini-anekdoodid vaid väikese ebaproduktiivse relikti. Vaadatagu, kui vähese hulga tüüpide ja kui madalate sagedusnäitudega on nad esindatud kas või Kadi Sarve nimistutes. Kuidas jääda eesti lugejale arusaadavaks ilma talle tundmatuist juttudest rohkeid (ja

pahatihti pikki) tekstinäiteid toomata? Kogu netist hangitud Stalini-naljade mass võtab mustandis enda alla rohkem kui 160 lk. Viidata pimesi lihtsalt netiaadressidele on sama, mis osutada näpuga tähis-taevasse. Tegelikult tulnuks enne avaldada tekstide publikatsioon ja sinna viidates kirjutada artikkel. Ka pelga netimaterjali publikatsioon oleks õieti enneaegne ja poolik: Banci ja Dundesi raamat on kogu aeg etteheitva eeskujuna silme ees. Kui palju aega nõuaks aga paralleelide otsing peamistestki Vene ja Lääne trükiallikatest? Juba netiaines ise on tihti laenatud trükistest, anekdoote välgatab alatihti ka käsitlustes, memuaarides jne. Usutavasti pole ka Vene käsikirjalised kogud Sta-lini-ainetest sugugi tühjad, need kogud on hajali üle suure maa. Eesti käsikirjaline originaalaines paikneb kaks korrust minu töötoast all-pool, kuid on välja kopeerimata ja korrastamata. Keeleoskamatuse tõttu polnud ma isegi mitte netist välja noppinud balti ja romaani rahvaste Stalini-nalju. Armas taevas, mul pole õrna aimugi, mida võis endast kujutada Stalini-naljade fond ta eluajal, hilisemal nõukogude ajal ja praegu nt Kesk-Aasia maades!

Nende meeleoludega on kongeniaalne üks jubedamaid lugusid mu netiaines. Minu kooliajal olid kõik õpikud täis stalinlike sotsialistliku töö võrdkujusid: superkaevur Aleksei Stahhanov ise, naistraktorist Paša Angelina, ja muidugi väike usbeki koolitüdruk Mamlakat Nahangova, kes hakkas korjama puuvilla kahe käega ja saavutas seeläbi nii uskumatu tööviljakuse, et sm Stalin ise võttis ta oma sülle ja kallistas isalikult. Jutt, võib-olla Borevi Stalini-raama-tust laenatud, käib just selle, rohkesti pildistatud ja maalitud stseeni kohta. Tsiteerin sellest varianti, mis leidub Jossif Raskini raamatus “Энциклопедия хулиганствующего ортодокса” (1995, märksõna Сталин, lk 386):

Большой друг детей, их родной отец Сталин на одном из совещаний по среднеазиатским делам взял на руки маленькую девочку, школьницу-хлопкороба Мамлакат. Сейчас же и Сталина, и девочку завалили цветами. Фотографии этого момента обошли весь мир. У этой истории есть своя изнанка. Держа девочку на руках и не убирая улыбку с уст, Сталин сказал Лаврентию Павловичу Берия по-грузински: “Мамашоре эдель алиаяи!” Мамлакат с благоговением

запомнила слова вождя, сказанные на незнакомом ей языке, и хранила их в памяти многие годы, а когда подросла, узнала их значение: “Убери эту паршивку!”

Mis see on – tõde või väljamõeldis või nende folkloorne segu? Ja kui ta on folkloor, siis mis žanri ta kuulub? Anekdoodiks minu keel teda küll ei paindu nimetama.

Mu viimne illusioon oli kirjutis pealkirjaga “Stalini ja Beria surm: tõesed ja valed ja folkloor”. Mõlemad persoonid on ütlemata mütologiseerunud, Stalin seejuures mitmes suunas (jumal-koletis-trikster), Beria kindlalt ühes suunas (koletis). Mõlemat surma ümbritseb tänini müstiline halo: kas Stalin suri või tapeti? kus ja millal Beria tapeti? Mõlemad surmad ajaloolis-kausaalselt seotud, mõlemad leidsid aset lühikese ajavahemiku jooksul täpselt pool sajandit tagasi. Mõlemad epohhaalse tähtsusega, sündmustena pilkupüüdvad ning pälvinud rohkete uurijate, memuaristide jt kirjutajate-seletajate tähelepanu. Kõik justkui üldse hästi kindlates raamides ja konkreetne.

Alustuseks sobiks rääkida sellest, et meile siin Euroopa Liitu pürgivas ja seljaga Venemaa poole pöördunud Eestis võib hetkeks näida, et Stalin on minevik, ammu läbitud ajaloetapp, et hinnang talle on kõikjal antud ja see on üheselt negatiivne. Meile võib näida, et kõik temaga seotu pakub huvi paremal juhul Edvard Radzinskilt või muilt tõlgitud ajaloolise detektiivsüžeeena – mitte enam kui Nikolai II või Rasputin või Lenin. Eesti keelde on tõlgitud ka enamik vene naiskirjanike ja -ajakirjanike raamatuid Kremli minevaste ja praeguste valitsejate naiste, laste, lastelaste, sugulaste, armukeste kohta, kus lugejahuvi tulipunktiks on valitud “Kremli needuse” müstiline vari, mis nende suguseltside kohale näib olevat laotunud, – Stalini ja Beria teemadega haakuvalt nt Larissa Vassiljeva “Кремлевские жены” (1992) ja “Дети

Кремля” (1996), Lina Tarhova “Заложники Кремля” ja Varvara Samsonova “Дочь Сталина” (1998).

Venemaal, meie vahetus naabruses, on kõik hoopis teisiti.

Stalini nimega on otseselt seotud kolm kõige dramaatilisemat, maailmavallutuslikus plaanis võidukaimat, inimsaatuste plaanis traagilisimat aastakümnet Venemaa, Nõukogude Liidu ajaloos. Tema tegevuse järelmeid elab üle ja kannab endas ka praegune Venemaa ning Stalini nimi ja teema on seal tänini tulikumad ega jahtu niipea. Suhtumine Stalinisse näib olevat põhilisi koordinaate, mille järgi identifitseerivad end tänapäeva Venemaal võitlevad poliitilised jõud. Tänavu, mil möödus 50 aastat Stalini surmast, lahvasid poliitilised kired Stalini ümber taas eriti kuumalt lõkkele. Hinnanguid Stalinile on antud seinast seinale, neid lisandub suisa iga päevaga ning näib, et vaid üsna vähesed kirjutajad püüavad või suudavad olla oma hinnanguis Stalinile kainelt objektiivsed ja analüüsida tema tegevust ja tähtsust *sine ira et studio*. Stalinismiohvrite ja nende järeltulijate haavad veritsevad ikka veel, arhiivid paljastavad üha uusi koledusi, kuid palju arhiivimaterjale on uurijaile ikka veel suletud, Putini ajal kipub taas sulguma isegi osa neid fonde, mis Jeltsini ajal olid avatud. Teisalt oli Nõukogude impeerium saavutanud II maailmasõja järel oma maksimumi, “vana” Nõukogude Liit oli ümbritsetud kahekordse puhvertsooniga – nn liiduvabariikidest koosneva sisevööndi ja Ida-Euroopa nn rahvademokraatia maadega, peagi tekkis sõbralikke satelliite ka Aasias. Selles plaanis võib kõike Stalinile järgnevat Venemaa ajaloos pidada kiirenevaks taandumis- ja määndumisprotsessiks, mis lõppes Nõukogude Liidu kui ka praktiliselt kogu sotsialismileeri kokkuvarisemisega ning mida teatud poliitilised jõud peavad kommunistlike ja/või rahvuslike aadete reetmiseks ega suuda andestada. Venemaa ei suuda kuidagi juhtida oma sotsiaalset ja poliitilist elukorraldust läänelikku voolusängi, demokraatlikud jõud on nõrgad ja killustatud, neil on vähe saavutusi ette näidata, nende ideed ei leia toetust ja neid kutsutakse

sõimunimega “дерьмократы”. Näib, et stalinism poliitilise vooluna on tänapäeva Venemaal oma pikast hämarolekust jõudsalt toibumas ja pead tõstmas. 1998. aastaks on lõpetatud Stalini teoste täielik väljaanne, mis pärast isikukultuse paljastamist pooleli jäi.

Elav poliitiline võitlus toimub ka Vene internetis. Eksisteerib nt väljapeetult stalinlik sait “ЗА СТАЛИНА” (<http://stalinism.narod.ru/>), mille indekseht algab motoga: “Незадолго до смерти Иосиф Виссарионович Сталин предсказал, что на его могилу неблагодарные потомки навалят кучи мусора, но потом ветер истории их развеет. Именно сейчас, после сорока лет непрерывной лжи и клеветы, этот ветер наконец начинает дуть в полную силу. Так почувствуем же свежесть его дыхания!” Sellega on tihedasti kokku lingitud ka sait “Библиотека думающего о России” (<http://www.patriotica.ru/>) – kahepeale kokku pakuvad need laia valiku kommunistlik-stalinistlikku lektüüri, mille hulgas palju raamatute täistekste.

Võtab vist veel aega, enne kui Venemaa 20. sajandi ajaloost – ja möödapääsematult siis ka Stalinist – kirjutajate vaheline veelahe hakkab kulgema mitte “poolt” või “vastu”, vaid “kirglikult” ja “rahulikult” kirjutavate autorite vahelt.

Stalini teema on tähtis täiesti kiretult objektiivses plaanis. Stalin on määranud ja mõjustanud mitte üksi Venemaa ajalugu, vaid kogu 20. sajandi ajalugu palju jõulisemalt kui keegi muu. Teised 20. sajandi suurmonstrumid – Lenin, Hitler ja esimees Mao – on Stalini kõrval statistid. Ja kuna 20. sajandi ajalugu on sotsiaalpoliitiliselt polariseerunud inimkonna ja ühtlasi kõigi aegade suurima inimkonna ajalugu, siis võib öelda, et Stalin on inimolend, kes on enimal määral mõjustanud inimkonna ajalugu üldse. Ükskõik, kas me peame nende mõjustuste lähteallikaks teadvustamata poolloomalikke tunge, piiratud isiklikku võimuiha või mingeid teadlikke ideelis-sotsiaalseid salasihte. Ja ükskõik, kas tema tahte ja käe läbi toimunud muutusi maailmas, tema poolt kehtestatud ajalootrendi loeme õigeks või valeks. Ja hoolimata sellest, et objekt, mille loomine ja arendamine oli tegelikult Stalini ainsaks elutööks ja eesmärgiks, – Nõukogude impeerium – on olematuks

põrmu varisenud. On mugav mõelda, et läänelik demokraatlik riigi- ja elukorraldus, isiklike vabadusi ja olmelist heaolu jutlustav ideoloogia, orientatsioon tsivilisatsiooni tehnoloogilisele arengule jne on head ja ainuõiged, autoritaarsed režiimid, diktatuurid, terror ja vägivald aga pahad lihtsalt seetõttu, et nad teevad hedoonilist halba väga paljudele, rikuvad inimõigusi, takistavad isiksuse vaba arengut jne. Paljud targad inimesed aga hoiatavad juba tükk aega: loodusliku valiku pea täielik elimineerimine võib inimese kui liigi välja suretada, planeet on kiiresti ülerahvastumas, loodusressursside armutu pillamine hävitab me ümbert keskkonna, kus elada. Kust läheb kuldne kesktee, mis pole pidu katku ajal, aga ka mitte diktatuur, vaesus ja vaimupimedus? On ta üldse olemas?

Kroonikatest detailsema ajalootebe süstemaatilise säilitamise komme on üldse üsna hiline. Juri Borev oma 90-ndail aastail avaldatud raamatute eessõnades, samuti mitmed teised kirjutajad on alatasa toonitanud, et kui normaalkanaleid kaudu saadav jooksev või ajalooline informatsioon on piiratud, – kui press toimunud sündmusi maha salgab ja toimumatuid välja mõtleb, räägib tühisest, aga tähtsast vaikib, moonutab sündmuste tagamaid ja tegude motiive, kui osa arhiivimaterjale on tahtlikult hävitatud või teatud põhimõtete alusel destilleeritud või salastatud ja uurijate jaoks suletud – siis lähevad käiku pärimuslikku järku abimootorid. Leheinfot hakkavad asendama kõlakad, arhiiviteavet suuliselt levivad narratiivid, kirjalikud memuaarid, päevikud jms. Kui memuaaride ja autobiograafiate (nn *lives' stories*) tähtsust on viimastel aastakümnetel mõistma ning nende kirjutamist ja kogumist ergutama hakatud eelkõige n-ö rohujuuretasandil toimunud protsesside parema mõistmise huvides, siis Venemaa 20. sajandi ajalugu puudutavas aines on seesugusel folkloorsete sugemetega sekundaarial tähtis roll otse “kõrgajaloolisel” tasandil.

Nõukogudeaegse Suure Võimu juures või lähedal olnud inimeste memuaarid tekkisid kõigepealt Läänes Nõukogude Liidust pagenute (Boris Bažanovi, Svetlana Allilujeva), väljasaadetute (Lev Trotski) või poliitiliselt laibastatute (Nikita Hruštšovi) poolt kirjutatuina või räägituina. Needki on konjunktuurselt (poliitiliselt, finantsiliselt) orienteeritud, kuid võimaldavad näha n-ö insaideri pilguga Stalini-aegse või hilisema Venemaa neid külgi, mis ametlikus teabes ja propagandas ei kajastunud. Stalini 30-ndate aastate väliskülaliste (Henri Barbusse'i, Bernhard Shaw, Lyon Feuchtwangeri, Romain Rolland'i jt) muljed on andnud põhjust rääkida Stalini silmapaistvaist näitlejavõimetest. Ka Winston Churchillil jt poliitikutel on mälestusi kohtumistest Staliniga Teherani, Jalta ja Potsdami konverentsidel.

Memuaaride, nn isikunarratiivide jmt tekstide kohta on ammu teada, et isegi kui nad on kogutud *ad hoc* mingi uurimuse raames, pole siit põhjust loota distantseeritud, objektiivseid, neutraalseid meenutusi läinud aegadest, vaid nad näitavad asju kirjutaja mäta otsast, kritiseerivad ja õigustavad, jätavad ütleмата asju, mida on ohtlik või piinlik öelda, kubisevad faktivigadest ja mälulünkadest, mis plombeeritud püsimaluskeemide ja kultuuristereotüüpide abil.

Nõukogude tippisikute nõukogudeaegsetel memuaaridel on põhimõtteliselt kõik tsenseeritud ja endatsenseeritud kirjanduse tunnused. Maailm on vajutatud ideoloogilistesse ja retoorilistesse stampidesse, mis tahes doktriinist põikuvate tõdede väljaütlemine ei tule kõne allagi, rääkimata juba ladviku omavahelise musta pesu pesemisest. Elavnemine algas juba perestroika ajal tänu sõnavabaduse kasvule. Tõeline "Kreml-i kirjanduse" torm puhkes Venemaal aga 90-ndail aastatel, pärast nõukogude süsteemi enda lagunemist: seda esindavaid žanre on tihti raske eristada. Siin järgnevate tiitlinäidete järel olevad aastaarvud püüavad tähistada esitrükke, kuid neis võib olla vigu, kuna vene raamatute tiitlipöoretel ei leidu pahatihti ©-daatumeid.

L. Vassiljeva, L. Tarhova ja V. Samsonova raamatuid Kreml-i arvu-

katest naistest-lastest mainisime juba selle kirjutise alul. Ka Aleksandr Kolesnik on kirjutanud Stalini perekonnast vähemalt kaks raamatut: “Хроника жизни семьи Сталина” (1990) ja “Мифы и правда о семье Сталина” (1991). Stalini pea igasuguse ajaloolise tähtsusega, kuid skandaalse kuulsusega nooremast pojast Vassilist on kirjutatud vähemalt 5 raamatut (J. Suhhotin 1990, S. Gribanov 1999, B. Sokolov 2000, A. Suhhomlinov 2001, O. Smõslov 2003). Jakov Džugašvili ümar- ja nurksulge armastav tütar Galina on avaldanud 1993. a mälestused “Дед, отец, Ма и другие” ja korranud neid veel raamatus “Внучка вождя” (2002), mille lõppu on liidetud Valentin Žiljajevi kirjutis, kus refereeritakse Jakov Džugašvili vangistusajast pärinevate fotode ja kirjade kriminoloogiliste ja grafoloogiliste meetoditega tehtud analüüsi tulemusi ning leitakse, et need on väga tõenäoliselt võltsitud.

Nikita Hruštšovi memuaaride pealkirju ja trükke on loendamatult, mõnedest tuleb ka siin edaspidi veel juttu. Lazar Kaganovitš on avaldanud “Памятные записки” (1996), Anastass Mikojan “Так было” (1999), Dmitri Ustinov “Во имя победы” (1988). Stalinistliku mentaliteediga luuletajal ja publitsistil Feliks Tšujevil on õnnestunud võtta ulatuslikud intervjuud Vjatšeslav Molotovilt “Сто сорок бесед с Молотовым” (1991), samuti on Tšujevil raamatud Kaganovitšist ja Šepilovist. Kaganovitšile on pühendatud ka S. Kagani raamat “Кремлевский волк” (1991).

Enamik Nõukogude marssaleid (Žukov, Rokossovski, Vassilevski, Konev jt) on jätnud endast maha sel või teisel ajal kirjutatud memuaarid. Mitu raamatut, sh “Спецоперации” (1997), on avaldanud imekombel ellu jäänud julgeolekukindral Pavel Sudoplatov. Vähemalt kaks teost kannavad täpselt sama pealkirja “Рядом со Сталиным” – Stalini endise ihukaitsja A. Rõbini mälestused (1992) ja G. Kumanjovi raamat, kus on intervjuusid jm materjale Stalinit ümbritsenud väepealikute ja poliitikute kohta (2001). Kirjanik Konstantin Simonovi memuaarid “Глазами человека моего поколения” (1990) on andnud

olulist lisateavat mitmete Stalini-aja parteiliste salasündmuste kohta.

Mitmed “insaiderite” 90-ndail ja hiljem avaldatud memuaaridest on üsna jubedusttekitav kirjandus – mida rohkem neid lugeda, seda enam see veendumus süveneb. Süsteemi suletud kaane all peitus hirmus palju ülekohtu, kibestumust, solvumist, luhtunud unistusi, purustatud eneseteostusi – kõik see ootas väljapääsu. Nüüd lõpuks oli aeg saabunud, suud räägiti puhtaks, ja enamgi veel.

Omalaadse haru selles viha, sappi ja klatši tilkivas puus moodustavad “solvatud poegade” raamatud, nagu Larissa Vassiljeva (“Дети Кремля”, lk 384 jj) neid nimetab. Georgi Malenkov ei jätnud endast maha memuaare ja Lavrenti Beria kirjutas vist oma eluajal üldse küllalt vähe, ta intellekt oli suunatud märksa karmimate asjade ajamisele. Hruštšovi niigi arvukaile memuaaridele otsustab solvatud poeg Sergei lisada veel omagi osa – “Пенсионер союзного значения” (1991). Andrei Malenkov vastab oma raamatuga “О моем отце Георгии Маленкове” (1992). Seejärel lülitab Sergo Beria võitlusse ka oma teose “Мой отец – Лаврентий Берия” (1994) ja ilmutab sellest mitu varianti.

Nagu ka Vassiljeva ütleb, need raamatud on oma häälestuslaadilt väga sarnased – ja *mutatis mutandis* sarnased ka paljude muude memuaaride häälestuslaadiga.

Kui märkida koondnimega Bene kaitstavat isikut (autori isa, autor ise vm) ja koondnimega Male vastaspoole esindajat (laimajat), siis põhiteesid, mis Nõukogude Vene tipptegijate, nende järeltulijate jt poleemilistes memuaarides sageli korduvad, on umbes sellised:

- ★ Ma räägin seda kõike mitte selleks, et kedagi süüdistada või puhtaks pesta, vaid et tõde jõuaks päevavalgele.
- ★ Bene oli/on väljapaistev isiksus (tark, fenomenaalse mäluga, võõrkeeli valdav, musikaalne, sportlik...).
- ★ Bene on ka süüdi, aga kuidagi “üldiselt”, otsesed pahateod lasuvad teistel.
- ★ Bene ei teinud seda, mis ta tegi, omal algatusel, selle eest vastutab keegi teine ~ Stalin ~ komandör ~ ..., kes andis käsu.
- ★ Midagi tõesti toimus, aga probleem on üle paisutatud, kõik käis palju inim-

likumalt ~ aeg oli karm, see oli paratamatu.

★ Bene tegi kõik endast sõltuva, et eemaldada või mahendada kellegi pea kohale kerkinud ohtu ~ ebaõiglast süüdistust ~ pöörata mingi üldisem ülekohus heaks, aga alati see ei õnnestunud.

★ Bene mõistis, mida see seltskond väärt on, kuhu ta oli sattunud, kuid uskus siiski nende inimlikkusse ~ võimesse jagada ta konstruktiivseid püüdlusi ~ ...

★ Malel poleks olnud üldse vaja seda vana suppi enam üles soojendada, keda see enam huvitab.

★ Male, kes Bene kohta halba kirjutab, valetab, tal olid/on motiivid valetada:

Male on paha inimene;

Male oli/on ise süüdi ja püüab süü Bene kaela veeretada;

Malet ajab kirjutama au- või rahaahnus;

Male apelleerib lugeja madalaile instinktidele.

★ Male laim Bene aadressil järgib omal ajal juurdunud stereotüüpe, minu vastulause on neist vaba, aus ja objektiivne.

★ Alusetud eelarvamused on tekitanud meile ja meie suguseltsile palju halba: takistanud meil head tööd saada, häirinud meie abielusuhteid jne.

Vastulöögid eeldavad muidugi, et eelnesid löögid ja neist pole “endiste” 90-ndate aastate mälestustes ka sugugi puudu.

Hämmastavalt suur on omalaadse “killulise” ainese osakaal Stalinit ja ta valitsemisaega puudutavas teabes. Selle žanri kujundasid juba rohked nõukogudeaegsed lühipaladest koosnevad laste- ja rahvaraamatud, mis esitasid mitmesuguseid väidetavaid tõsiseiku või nn ajaloolisi anekdoote Lenini, Stalini jt Nõukogude riigi- ja väejuhtide elust. Need episoodid serveerisid juhte üheselt positiivseis värvides – nad on siin tugevad ja julged, ausad ja õiglased, targad ja teravmeelsed.

90-ndail aastail paiskus esile tsensuurikütkest vabanenud poliitiline anekdoot – alul paberil, hiljem ka internetis – nii sünkroonilist tõelust (uusrikkaid, poliitikuid, kehva olmet) pilav repertuaar kui ka juba läbilõigatud juurtega nõukogudeaegne retro. Kohe 90-ndate alul hakkasid ilmuma ka esteetikakorüfee, eriti koomikateoreetikuna tuntud Juri Borevi raamatud. Kaks esimest neist olid Stalini-teemaline “Сталиниада” (1990) ja “Фарисея” (1992), mis esitavad stalinismi

ja nõukogude elu ja poliitilist süsteemi põhiliselt negatiivses valguses, nagu ka Jossif Raskini “Энциклопедия хулиганствующего ортодокса” (1995) ja Benedikt Sarnovi “Наш советский новояз” (2002). Vladimir Suhhodejevi “Сталин в жизни и легендах” on valdavalt positiivsete kildude kogu Stalinist ja ta elust. Jevgeni Gusljarovi “Сталин в жизни” (2003) püüab olla Stalini-kildude neutraalne variant.

Nõukogude riigi ladvikut, sh Stalinit ja ta lähikonda puudutavate memuaaride, intervjuude, poolilukirjanduslike raamatute ja analüütiliste kirjutiste kiirelt pikenev rida ise on muutunud omamoodi traditsiooniväljaks. Selles voolus edasikanduvad sisumotiivid on oma laadi, allikate ja tõeväärsuse poolest heterogeensed. Teadustöodes märgitakse nende motiivide ja tsitaatide allikad reeglina ära, laiatarbelisemas kirjanduses tsiteeritakse küll ohtralt, kuid allikaid pahatihti ei mainitagi. Kui selline tekstirida on juba piisavalt pikk, tekib paratamatult lisateavet rea enda motiivilise koostise, sagedusstruktuuri, aga ka iga üksiku sisuüksuse kordumissageduse ja aktuaalsuse muutumistrendi kohta, on võimalik jälgida sisumotiivide valikut erineva poliitilise vm orientatsiooniga autoreil, nt neil, kes Stalinit vm tege-laskuju vihkavad või armastavad.

Nõukogude Liit ja ta ajalugu on tervikuna suurepärase empiriline proovitükk mõtisklemaks ka folkloori piiride üle, ajaloolise tõe ja folkloori vahekorra üle, tõeluse folkloriseerumise ja mütologiseerumise üle totalitaarses ühiskonnas, “ajalooliste oletuste” tegemiseks pruugitavate sotsiaalpsühholoogiliste baasmallide ning naiivteooriate kognitiivsete ja kultuuriliste lähtekohtade üle.

Müüdi, legendi, folkloori mõisted ise on praeguseks äärmuseni laienenud ja lõdvenenud. Et midagi folklooriks pidada, pole nõutav teatava diskreetse üksuse algautori anonüümsus, suuline levik, vastavus teatud žanrilistele, vormilistele, funktsionaalsetele tunnustele.

Kriteeriumiks jääb praktiliselt vist ainult see, et folklooriüksuseks nimetatav “miski” on “traditsiooniline” või “levib” inimeselt inimesele, mis on tegelikult ühe ja sama protsessi eri külgede nimetused.

Ma ei arva midagi erilist meemindusest kui sellisest, mille Richard Dawkins poolnaljaks välja pakkus ja mida Susan Blackmore (“The Meme Machine”, 1999) jt surmtõsiselt võtsid. Kuid *meem* on mugav lühike sõna tähistamaks suvalist (põhimõtteliselt diskreetset või vähemalt üsna edukalt identifitseeritavat) kultuuriüksust, mis inimeselt inimesele levib, ja ma kasutan seda järgnevais lõikudes mõned korrad.

Kremliteemaliste raamatute pealkirjades kordub silmatorkavalt tihti stamp “X (= Stalin ~ Beria ~ ...): müüdid ja tõelus”. Me saame neist pealkirjadest aru, kuid saame aru ka sellest, et müüdid Stalinist ei ole sama asi, mis nt antiiksed müüdid Oidipusest, Heraklesest või Sisyphosest. Ja muidugi saame aru sellest, et müüt on midagi sellist, mis jääb väljapoole tõelust. Müüt on siis mingit sorti vale. Sama lugu on legendiga. Kurjategijad esitavad kohtus või kooskõlastavad omavahel legende. Me ei usu, et folkloorsetes legendides juhtuvad sündmused on juhtunud ka tegelikult. Ja kui me kuuleme lauset: “Ole nüüd ikka, see on lihtsalt folkloor!”, siis me mõistame ka seda suurepäraselt.

Tähendab, müüt, legend, folkloor – kõik nad on mingit liiki valed. Kuid ühtlasi on nad ka meemid, inimeste vahel levivad kultuuriüksused (uskumused, narratiivid vmt), ja sellel, et nad levivad, peab olema mingi põhjus, neis peab peituma mingi väärtus. Kõige lihtsam on arvata, et mõned inimesed ikkagi usuvad neid. Targad ei usu, kuid lollid usuvad? Mõned kindlasti usuvadki: nad arvavad, et neile antakse adekvaatseid “teateid tegelikkusest”, ja adekvaatset infot omada on reeglina kasulik. Teised arvavad, et Grice'i nn kooperatiivsusprintsiiptöötab, st kommunikatsioon on siiras, kui ta tegelikult ei ole siiras ja rääkija petab kuulajat meelega. Kolmandad usuvad seetõttu, et neile meeldiks, kui asjad tõepoolest oleksid nii, nagu räägitakse: võmm tegi ise avarii! Neljandad ehk ei usugi, kuid see rahuldab nende

muid kognitiivseid ja emotsionaalseid vajadusi – on põnev, müstiline, naljakas, sentimentaalne, pakub intellektuaalset naudingut. Inimene on sotsiaalne loom, tal on vajadus omasugustega suhelda, levitada infot, mida ta peab tõeseks või muus mõttes väärtuslikuks. Ühtlasi osutub rääkija interaktiivseks, teistele vajalikuks, meemide edastamine tõstab ta sotsiaalset mainet, kinnitab ta rühmakuuluvust.

Baaskonstruktid, mille põhjal selles tähenduses mõistetavaid müüte, legende, folkloori “tehakse”, on stereotüübid ja naiivteoreetilised skeemid.

Elmine mõiste, mille lummuses ma viibisin paar viimast aastat kuni Stalini needuse alla sattumiseni, oli antropomorfism. Stewart Guthrie on arendanud oma raamatus “Faces in the Clouds” (1993) ja mujal vaatekohta, et antropomorfistlik mudel on olnud kogu religioosse teadvuse lähteks. Antropomorfism istub naturaalselt, sügavalt ja vältimatult ka meie kaasaegses, sh teaduslikus maailmapildis, selle ümber toimub siiani elav diskussioon etoloogias ja nn käitumisökoloogias (vt sellest lähemalt nt kadunud John S. Kennedy töös “The New Anthropomorphism”, 1992). Jean Piaget’ rohked katsed Šveitsi koolilastega 20. sajandi algukümnendel näivad kinnitavat, et ajaloolisel antropomorfismil on selge ontogeneetiline korrelaat. Algsest empiirilis-sünkretistlikust teadvusest hakkasid välja eristuma inimesetaolised jumalad, inimesetaolised loomad, kogu tegelikkus hakkas näima elusa ja tahtelisena. Animism, maagia üldse, retoorika üldse näivad targanuvat antropomorfistlikust seemnest. On alust arvata, et antropomorfistlikud, “inimallikalised” metafoorid (nn personifikatsioonid), mis kognitivistlikus teoorias on valatud üldvormi EVENTS ARE ACTIONS, on vanim metafoorikiht üldse, metafooride praegune põhisuund aga kajastab neid teadvuse hilisemaid arengujärke, mil inimene hakkas mõnesid olemisvorme endast madalamaks pidama ja iseennast nende abil seletama. Võib-olla on see hilisem metafoorisuund kongeniaalne Olemise Suure Ahela kujutelmaga (vt sellest A. O. Lovejoy “The Great Chain of Being”, 1936).

Steven Mitheni järgi (“The Prehistory of the Mind”, 1996) oli antropomorfismi tekketaustaks ülempaleoliitikumis toimunud “meeleplahvatus”, mille kutsus esile meie eellaste intelligentsimoodulite kokkuvõlgumine, nn kognitiivse voolavuse (*cognitive fluidity*) teke umbes poolsada tuhat või veidi enam aastat tagasi. Selle plahvatus e käigus tekkisid pea samaaegselt usulise ja ilulise maailmatajumise algmed, eeldused kiireks tehnoloogiliseks arenguks, peatseks üleminekuks põllundusele, kokkuhoidvate inimrühmade ja üldse inimkonna sotsiaalse organiseerituse suurenemiseks – lühidalt, inimtsivilisatsiooni ja -kultuuri väljakujunemiseks.

Antropomorfismi teadvustamatu põhimotiiv oli nähtavasti praktiline – vajadus paremini toime tulla võimsate ja seletamatute loodusjõududega. Kuid seletamisvõime tõi kaasa üldisemaid kognitiivseid väljakutseid. Püüd vaadata oma eluruumi ja -aja piiride taha on nende väljakutsete süntagmaatiline, “metonüümiline” aspekt. Erinevaist kogemusregioonidest pärit empiiriliste teadmiste integratsioon kutsub ellu pindmiselt erinevate asjade võrdlemise, neis peituvate analoogiatega nägemise võime, seega ka “teisese” abstraktse mõtlemismaailma ja ühtlasi empiirilise maailma alternatiivse duaalsuse või mitmesuse – see on väljakutsete paradigmaatiline, “metafoorne” aspekt.

Antropomorfism on “tsentrifugaalselt poolduv”. Jumalad on ühtaegu inimesele sarnane-vastanduv substants, “inimese metafoor”, teistsalt inimliku skalaarne laiend, “inimese metonüümia”. Jumalad ja sotsiaalsed klassid kujunesid välja võib-olla käsikäes: teadmised ülikute elust aitasid formeerida müüte jumalate elust ja müüdid jumalate elust aitasid kujundada müüte ülikute, inimmaailma vägevate elust.

Sotsiaalselt vägevaid endid on mitu kihti. Mida kõrgemal astmel vägevad asuvad, seda vähem on teada tõsikindlaid fakte nende elust ja seda suurem on tarve kompenseerida seda teadmatust jumalate müütidega laenatud elementidega. Valiidsed teadmised maailmast on üldse vähesed. Me võime õigusega pidada irooniaks oletust, et

kuningas kastab jõululaupäeval külma rasva kuuma rasva sisse ja magab kahe kasuka vahel – et näete, kuidas fantaasia ei suuda tõusta “poripinnalt kõrgustesse”. Kuid laulualgus “Pariisi linnas Londonis, kus elas keisri venna pruut...” näib olevat tõsimeelne katse kaardistada empiiriliselt kättesaamatut regiooni, kus ülikud elavad.

Emotsionaalne hoiak meist ülalpoolseil tasandeil funktsioneerivaise olenditesse on paratamatult mitmetine – segu hardast imetlusest ja pilkest, kadedusest ja vihast. Ilmselt pole juhus triksteriteks nimetatavate olendite rööpne sugenemine maailma paljudesse omavahel mittekontaktseisse kultuuridesse. Triksteris on loomulik ja üleloomulik maailm kokku sulanud, trikster on “kõigi võimalike morfiismide antropomorfism”, ta energiapotents on tohutu, kuid tal juhtub tihti häbiväärseid äpardusi, ta on ühtaegu hea ja paha, tark ja loll, hirmutav ja naljakas, looja ja lõhkuja. Ma pole suutnud seni leida katseid vaadelda Stalinit triksterina, kuid usun, et selliseid katseid on tehtud – või kui mitte, siis tasuks teha.

Üliku-mütoloogias nähtub teatud piirjuhtudel hirmu ja jumalduse ühitatavuse paradoks. Orwelli antiulmes kujutatud topeltnõuetlemise fenomen, fanaatilise austuse ja pöörase hirmu tegelik integratsioon (mitte lihtsalt austuse teesklemine hirmu tõttu), nuhkimisjälestus ja ühtaegu massiline osalemine koputamises, tahte täielik kanaliseerumine Jumal-inimese poolt määratud suunas – kõik need probleemid kerkivad Stalini-pärimuse juurest otsekohe ja teravasti. B. Ilizarovi raamatus “Тайная жизнь Сталина” (2002), lk 101 on loetudki hirmu suurkujude karisma lausa paratamatuks eelduseks: “Я убежден, что кумиры человечества всегда вырастают на смеси огромного личного обаяния и безграничной жестокости. Страх – источник “обожания”. А страх, замешанный на обожании, в сталинском обществе все активнее вытеснял все иные элементы его атмосферы.” Jaan Undusk oma kirjutises “Stalinismi müstilised ja maagilised märgid” (1994 / 1998) väidab, et Juhan Smuuli “Poeem Sta-

linile” oli läbitunnetatult siiras loometoode. Kui siiras oli Stalini kohta käiv rikkalik laululoome, kui “päris” või “pseudo” oli Stalinit ülistav folklooriloome, mida harrastasid paljud akõnnid jt laulikud Džambul Džabajevist kuni Anne Vabarnani? (Vt sellest positiivsest Stalini-folkloorist ka nt Frank J. Milleri raamatus “Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era”, 1990).

Undusk näitab, et selle harduse üldtunnetuslikuks juureks on religioosne jumaldamine ja selle väljendamisviisiks Piibli, eriti Vana Testamendi (õpitud või rööptekkeline) retoorika. Usu, lootuse ja armastuse märksõnade kordamine jpm laenuid piibliretoorikast on Smuuli poeemis tõesti ilmsed. Mõned paralleelsed tähelepanekud lasevad arvata, et konkreetseid piiblliaenuid kuuluvad kummatigi ehk jumaldamisfenomeni tehnilisse väliskihti, selle psühholoogiline juur ise on veelgi ürgsem ja sügavam. George A. Kennedy raamatu “Comparative Rhetoric” (1998) pea kõigis allosades korratu tõukab lugejat nt selliste üldistavate kujutluste poole:

- (1) Retoorika pärineb tervikuna usundliku maailmavaate põuest.
- (2) Maiste ülikute jumalustamine on kogu ajaloolises kui ka loodusrahvaste retoorikas väga läbiv tunnusjoon.
- (3) Ka Unduski poolt mainitud retooriline apellatsioon koguduslikkusele, kaasuskujate kollektiivile laseb tõesti demonstreerida efektset mitmesõlmelist analoogiat kristlaste ja kommunistide-revolutsionääride ilmavaatelist skeemide vahel. Kuid ka see tunnusjoon näib olevat Piiblist ja ta retoorikast vanem ja üldisem – seesama, mida Kennedy väsimatult kordab oma raamatu igas peatükis: rühmalise identiteedi taaskuulutamine, rühma kokkukuuluvustunde alalhoiu funktsioon on kogu retoorikale universaalselt tunnuslik. Isegi veel üldisemalt: rühmaidentiteedi kinnitamine on funktsioon, milles kaasaegne antropoloogia püüab näha seletusvahendit ka lugematuis muis kohtades väljaspool retoorikat; Durkheimi koolkonna järgi on sotsiaalse korra säilitamine religiooni põhifunktsioon üldse.

Ülikumüütide põhimallidel näib olevat instinktiline korrelaat.

★ Üks jämedamaid puid selles mallimetsas on vist elu ja surma puu. Põline üldmall näib olevat oletada kõik palees ja õukonnas toimunud surmad tapmisteks. Kui on teada, et diktaatori enda käsul on

toimunud väga palju legaliseeritud tapmisi, hakkavad kõik ta lähikonnas ja üldse ühiskonna ülakorrustel asetleidnud surmad tunduma diktaatori poolt sooritatud mõrvadena – Stalini puhul nt Lenin, Nadežda Allilujeva, Kirov, Gorki, Ordžonikidze, Krupskaja, akadeemik Beh-terev, kes julgenuvat nimetada Stalinit paranoikuks, jpt. Kui aga keegi on tõenäoliselt surnud, kuid n-ö matuseid pole olnud, hakkavad levima imelise pääsemise legendid: kadunut on nähtud, sageli Lõuna-Ameerikas või muus eksootilises paigus, kodustele hakkab tulema salapäraseid kirju, pakke või fotosid – näited Kremli teemaringist on Jakov Džugašvili, Leonid Hruštšov, Beria.

★Teine põline paleefolkloori kontsenter on seksdomeen – sala-armukesed, abieluvälised lapsed, isehakanud pojad ja problemaatilised lapselapsed, intsestitid, alamkihtide või omataoliste hulgas toimepandavad vägistamised jm seksuaalsed rüüsted: Stalini tegelik isa oli Nikolai Prževalski, vürst Egnatašvili vm; Staliniil on hulk vallaslapsi; Saddam Hussein on Stalini vallaslapselaps; täiesti realselt on välja ilmunud mitmeid inimesi, kes soovivad legaliseerida end Stalini laste või lapselastena (Lidia Perligina poeg Aleksandr Burdonksi, Konstantin Kuzakov, Jevgeni Džugašvili, Svetlana Golõševa järeltulija); keegi Siberi asumise päevist ~ ooperilaulja Davõdova ~ keegi Roza Kaganovitš, kelle sugulus Lazar Kaganovitšiga ja olemasolu üldse on jäänud hämaraks ~ Kuntsevo majapidajanna Valja Istomina ~ ... olid Stalini armukesed või vallasnaised; Stalini abielu Nadežda Allilujevaga algas vägistamisest; Nadežda oli ühtaegu Stalini vallaslaps ja naine; Beria oli Sinihabe, kes püüdis tänavalt ilusaid tüdrukuid, võrgutas, vägistas ja tappis neid.

★Kolmas suur motiiviring põhineb karjainstinkti, viisakamalt öeldes rühmaidentiteedi häiretel – reetmised, ülejooksmised, värvivahetused jms: kas Stalin oli tsaristliku ohranka agent? kas Beria tegi koostööd mussavattistlike kontrrevolutsionääridega? kas Jakov Džugašvili käitus Saksa sõjavangis mehiseelt või reeturlikult?

Nõukogude tegelikkusest lähtuvas mütoloogias on ootuspäraselt tugevasti välja arendatud Nuhkimise stereotüübiga seotud malid. Nuhkimisel on mõisteruumis selge ühisosa ka Surma-Mõrva, Saladuse-Pealtnägija, Klatši-Laimu, aga ka Jumala-Triksteri stambistikega. Inimene tunneb loomupärast õudu ja võõristust, kui ta kaotab oma privaatsuse, keegi piilub või jälitab teda, teab ta saladusi, on valmis neid edastama pahade kavatsustega vägevatele, teda vägevate või omaenda tahtel šantažeerima või surmama. Kätemaksu, Kohtupidamise, ka Salasilma ja Kõikenägeva Jumaluse kujutelmad asuvad samuti siin lähikonnas. Selle kompleksi ürgjuured on kindlasti instinktilised ja me oleme nad pärinud oma loomseilt esivanematelt. Edasi on tohtu mütoloogiline, folkloorne, kirjanduslik jm kultuuripärand seda igal moel süvendanud, võimendanud ja muundanud, oma osa on lisanud ka ajalooline reaalsus inkvisitsioonist kuni KGB-ni.

Oluline on Salasilma-kujutelma aksioloogiline struktuur. Indiviidi tasandil on kõik lihtne: Hea Salasilm näeb ja tuleb appi, Halb Salasilm näeb ja karistab. Sotsiaalsel tasandil pilt komplitseerub: “meie hea” ja “nende hea” võivad kokku langeda, aga võivad ka vastanduda. Siit tuleneb ka suur aksioloogiline erinevus välis- ja sisenuhkimise vahel. Detektiiv nuhib pahu, kes on pahad kõigi jaoks, temast on kerge positiivset kuju luua (Sherlock Holmes, Hercule Poirot, Maigret), nuhist märksa raskem. Nuhkimisobjekt tuleb viia “negentroopia suurendamise piirkonnast”, nt omast rühmast väljapoole, talle tuleb luua negatiivne, kuritegelik maine, mislābi nuhi imidž läheneb detektiivi omale. Nuhk kipub olema pea sünonüümne reeturiga, seetõttu tuleb spioon kindlasti varustada eufemistlikuma nimetusega. Lāānes on selleks *agent* (James Bond, Mulder), sotsialismimaailmas oli selleks *luuraja* (*разведчик*) – sellega nuhk “sõjavāestatakse” ja viiakse juba Suure Isamaasõja ajal ja järele hoolega väljatõõtatud positiivsesse valgusvihku. Kuna Nõukogude riigis oli vaenlase kujude taastootmine pidevalt aktuaalne ülesanne, siis on positiivsete nuhikujude loomine

sotsialistlike maade kinokunstis päris süstemaatiline. Kuid siingi õnestuvad võrratult paremini välisnuhid (Pronin, Hans Kloss, Stirlitz). Omaenda rahva või lähikonna kallal urgitsevast sisenuhist on üpris raske positiivset kuju välja vermida. Eriti raske on teha psühholoogiliselt vastuvõetavaks perekonnasisest “võitlust rindejooneta”: Pavlik Morozov tuleb relvastada ausa lapsemeelega ja ta pereliikmed tuleb panna sooritama eriti võikaid koledusi – ja ikkagi jääb lapsnuhi enda kuju samuti võikaks.

Stalini ainuvõimu rajamise ja hoidmise põhimeetod oli aga just sisekahjurite-hüsteeria pidev lõkkelepuhumine koos sellest tuleneva pideva sisenuhkimisega – see paiskas ühiskonna rühmaidentiteedilise struktuuri tervenisti põhjalikku kaosesse riiklikus, rahvuslikus kui ka ideoloogilises plaanis: riigi iga kodanik muutus seni veel paljastamata vaenlaseks; rahvaste võrdsust ja vendlust jutlustades teostati rahvusliku rõhumise poliitikat, vahel otse genotsiidi; proletariaadi diktatuuri ja kommunismi ideaalid olelesid kõigile teadaolevalt vaid spetsiifilise rituaalse salakeelena, mille taha igasugused ideaalid minetanud partokraatia peitis oma parasiitliku ja ekspluataatorliku klassiolemuse.

Ka Beria-koletise müüdi tekkes võib Sisenuhi-stereotüübil olla tõhusa katalüsaatori roll.

Stalini surma vahetuks taustaks oli terve rida konkreetseid sotsiaalpoliitilisi dispositsioone ja sündmusi, mida enamik analüütilisemat laadi kirjutajaid püüab mõtestada ja Stalini peatse surmaga kausaalselt seostada. Püüan nende seikade meenutamisel olla võimalikult pinnaline ja konspektiivne, sest iga katse süveneda mis tahes detailidesse tähendaks sukeldumist vasturääkivate versioonide läbipääsmatusse padrikusse ja skrupuloosset viitamist.

★Stalini tervis halvenes, mõrvaluulud (eriti mürgitamishirm, nagu korduvalt väidetud) süvenesid. Kas need tulenesid sklerosisist või

teadlikust umbusust arstide vastu, kas ta psüühika tervikuna jäi normi piiridesse või oli paranoiline – selle ümber on tehtud hulganisti erinevaid spekulatsioone.

Stalini füüsilised iseärasused ja tervis üldse on stalinoloogias terve omaette arutlusteema (ning samuti mitmesuguste üksteisele vasturääkivate versioonide ja müstifikatsioonide allikas): oli ta madalalaubaline ja rõugearmiline kääbus või hoopis võluvalt karismaatiline ja seksapiilne supermees? kas tal oli vasakul jalal “kuradikabi” (st kokkukasvanud varbad)? millal ja mis asjaoludel ta vigastas oma vasaku küünarnuki, mille liikuvus oli piiratud? kui hea või halb oli ta tervislik seisund üldse? kuivõrd ta hoolis oma tervisest ja kui regulaarselt tegeles haiguste raviga? kas ta toitus ebaregulaarselt, armastas vürtsiseid idamaiseid toite? millised olid tema suhted alkoholiga? jne.

Stalinil oli igatahes terviseprobleeme praktiliselt kogu elu vältel: lapsepõlves põetud rõuged ja malaaria, asumisel olles põetud tüüfus, tuberkuloos ja seal alanud krooniline reuma, eriti elu lõpuosas saagenud angiinid ja gripid, veresoonte ateroskleroos ja hüpertoonia, kurnavad kõhulahtisused jne. Stalin oli eluaegne suitsetaja, mõni kuu enne surma loobus hingamisvaevuste tõttu suitsetamisest, kuid seetõttu tüsenes veelgi koos kõige sellest tulenevaga.

Lähemalt Stalini füüsisest, tervisest ja eluviisidest võib lugeda nt Ž. Medvedjevi vastavast alapeatükist raamatus “Неизвестный Сталин” (2002), lk 8–15, B. Ilizarovi raamatust “Тайная жизнь Сталина” (2002), lk 102–129 ja L. Mletšini raamatust “Смерть Сталина” (2003), lk 293–301. Mulle on hämaraks jäänud ka küsimus, kas Stalini kurikuulus haiguslugu on kadunud või säilinud. Ilizarov (lk 110 jj) näib väitvat, et see on säilinud ühtse dokumendina, mille lõppu kuuluvad ka sissekanded ta surma põhjustanud insuldi ja surmajärgse lahkamise tulemuste kohta. A. Fursenkol aga (“Исторические записи” 3 (121), 2000, lk 197–198) on Stalini insuldi ja surma ametliku dateerimata meditsiinilise kokkuvõtte kohta jäänud muljeid, et see on tagantjärele koostatud dokument, kus lehtede esialgne numeratsioon on muudetud, osa lehti kõrvaldatud jne, pealegi kujutab see endast justkui üldise haigusloo X köidet, millest 9 eelneva saatus on ebaselge.

Paljud autorid on püüdnud formeerida (taas müütiliste nüanssidega) paradoksi Stalini halvenevast tervisest, tapmishirmudest ja seigast, et ühtaegu näis mingi saatanlik jõud olevat Stalini omaenda käe läbi likvideerinud kõik teda turvava struktuuri komponendid: ta isikliku sekretäri Poskrjobjõševi, valveülema kindral Vlassiku (mõlemad vahistatud süüdistatuna saladokumentide lekitamises) ja ihuarsti prof Vinogradovi (arreteeritud seoses “arstide asjaga”). Kujunenud stambi kohaselt oli see saatan muidugi jälle Lavrenti Beria. Mletšin (*op. cit.*, lk 4) esitab selle lausa ühena Stalini surma kohta tekkinud folkversioonidest. Kainemalt arutlevad uurijad (Ž. Medvedjev jt) leiavad siiski, et siin on alusetu oletada Beria-poolset intriigi: esiteks allus kogu Stalini valveteenistus otseselt toonasele julgeolekuministrile Semjon Ignatjevile, keda loetakse üldiselt just “Hruštšovi meheks”, ja Berial polnud sellele ligipääsu, teiseks tähendas Poskrjobjõševi ja Vlassiku kõrvaldamine Beria jaoks pigem Stalinini ulatuva infokanali läbilõikamist kui tegutsemisruumi avardamist.

Üldiselt on väidetud, et Kuntsevo nn Lähedase suvila turvasüsteem oli idioodikindlalt skrupuloosne. Kõiki külalisi kontrolliti otse alandava põhjalikkusega – alul maanteele asetatud tõkkepuu juures, seejärel pääsلاس suvilat ümbritseva kõrge kahekordse plankaia juures ja lõpuks veel majja sisenemisel. Majas oli sisetelefon, nn domofon, mille kaudu kõik ruumid olid omavahel ühendatud, lisaks hulganisti signaalnuppe, millega sai vajadusel abi kutsuda, väidetavasti veel mingi andurite süsteem, mis võimaldas valvemeeskonnal igal hetkel kindlaks teha, kus ruumis Peremees parajasti viibib.

★ Täistuuridega käiv ja lõpujärku jõudev “arstide asi” oli otseselt seotud teise, nn kosmopoliitide asjaga, mis näis ennustavat enneolematu ulatusega legaliseeritud juudipogrommi ning hirmuäratavaid rahvusvahelisi tagajärgi. Gruusias küdes “mingreelide asi”, mida paljud käsitlejad on pidanud Lavrenti Beriale eluohtlikuks. Kuid põhjust hirmu tunda polnud mitte ainult Berial, vaid kogu juurdunud, eriti

vanemal parteiladvikul, kuna kõigest toimuvast aimus hirmsa 1937. aasta stsenaariumi kordumise võimalusi.

(“Arstide asja” juurest hargneb omakorda tohutult diskuteeritud ja müstifitseeritud Lidia Timašuki kõrvalliin.)

★1952. aasta sügisel toimus kaks tähtsat ning Stalinit ümbritseva parteikliki jaoks taas pahaendelist sündmust: NLKP XIX kongress, kus radikaalselt laiendati KK Presiidiumi koosseisu ja toodi sellesse hulk uusi liikmeid ja liikmekandidaate, keda vanemad olijad üldse ei tundnud, ja järgnev KK pleenum, kus Stalin pidas oma hirmsaks nimetatud kõne, mida enamasti refereeritakse Konstantin Simonovi mälestuste põhjal – ründas kõiki jahmataval raevukal moel Molotovi ja Mikojani, ja esitas samavõrd jahmatava soovi lahkuda partei peasekretäri ametikohalt.

Tunnistan, et ma pole seni aru saanud sellest, kas Stalini ametlik parteiline staatus selle pleenumi järel üldse muutus ja millise nihke pleenum tõi Stalini ja ülejäänud parteiladviku võimuvahekordadesse. Kuulus nõukogude dissident Abdurahman Avtorhanov oma raamatus “Загадка смерти Сталина” (1993 / 1975), lk 186 jj leiab, et see oli Stalini jaoks hävitav lüüasaamine: Juht oli ette veendunud, et pleenum ei võta ta lahkumisavaldust vastu, kuid pleenum tegi seda siiski, kuna XIX kongressil toimunu oli neis esile kutsunud nurkaetud loomade meeleheite – Nõukogude teatmeteoste põhjal oli Stalin pleenumini partei peasekretär, siitpeale aga lihtsalt üks sekretäridest. Avtorhanov arvab ka, et Stalini tütar Svetlana oma teises mälestusteraamatus “Только один год” eksib, kui väidab, et pleenum lükkas isa erruminekupalve tagasi.

Kuid ka Edvard Radzinski oma Stalini-raamatus (eesti keeles 2000, lk 564–565) on Simonovile toetudes veendunud, et see, mis pleenumil toimus, oli Stalini jaoks võit: tema lahkumissoov kutsus Malenkovis jt delegaatides esile paanilise surmahirmu ning see tõrjuti üksmeelse harda jätkamispalve vormis tagasi. Nad said aru, et tegu on järjekordse truuduseprooviga, Stalin otsib võib-olla ettekäänat XVII kongressi

delegaatidele osaksaanud veresauna kordamiseks, ja seda oli vaja iga hinna eest vältida.

Kirglik stalinist ja antisemiit Juri Muhhin raamatus “Убийство Сталина и Берия” (2003), lk 611–623 annab nende sündmuste kohta omaenda ekstraordinaarse tõlgenduse.

Kuna Muhhin esitab oma versiooni ka Stalini surma kohta (vt järgnevas) ja ta terminoloogial on eripärasid, siis on eesti lugejale ehk mõtet öelda paar sissejuhatavat sõna autori kohta.

Muhhin on valimisühenduse “Фронт национального спасения” juhtfigure, ajalehe “Дуэль” peatoimetaja. Nimetasin teda stalinistiks ja antisemiidiks, kuid nende olekute vormid on Muhhinil üsna eripärased ja ebatüüpilised. Kõik stalinistid armastavad ja antistalinistid vihkavad Stalinit. Lavrenti Beriati vihkavad pea üksmeelselt nii stalinistid kui antistalinistid. Juri Muhhin suure erandina armastab ja austab mõlemat kogu südamest. Kuid Muhhini jaoks on NLKP ajalugu tervikuna (mitte ainult Stalini-järgne nagu tavaliselt) tohutu haisev mudajõgi, kus need kaks ehedat, säravat ja mustumatut pärli ujuvad. Kõik antisemiidid vihkavad juute. Kuid Muhhini maailmavaates on жид-tüvest tuletatud kategooriad lülitatud äärmiselt originaalsete üldskeemide koosseisu. Püüan visandada mõningaid katkendeid sellest maailmavaatest.

Marx jaotas inimesed ebaõigesti kapitalistideks ja proletaarlasteks. Tegelikult tuleb inimesed rühmitada nende elu eesmärkide järgi kolmeks: 1) Люди – need, kes suudavad oma instinkte maha suruda ja teenida Suurt Eesmärki; 2) обыватели – need, kel omi Suuri Eesmärke pole, nad alluvad välismõjudele ja toimivad “nagu kõik”; 3) жи́ды – need, kelle elu eesmärgiks ongi oma loomlike instinktide rahuldamine. Võtame paar katket Muhhini raamatust, lk 435–436:

Жидовство является самым страшным врагом коммунизма, гораздо более страшным, чем нацизм Гитлера или водородная бомба, поскольку жидовство разъедает коммунизм изнутри и на уровне идей, а не на уровне явной, открытой силы. [---] Жид – это мерзкое животное в человеке с животной алчностью, трусостью, ленью и похотливостью. Причем все эти качества в жиде, как и в животном, развиты тупо. [---] Жид похотлив, как скот, как петушок не важно: нравится ему эта курочка или нет, потоптать ее – обязанность

петушка. Жид даже секс превращает во что-то унылое, лишённое человеческих чувств, в какие-то возвратно-поступательные движения без разницы, с кем и с чем – с женщиной, с резиновой куклой, с трупом или свиньей.

Lugejal, kes raamatut umbropsu avades neid ridu lugema satub, tekib tahtmatult küsimus: kas Vene Föderatsioonis kriminaalkodeksit polegi või kas selles paragrahve rahvusliku vaenu õhutamise ja rassistlike solvangute kohta polegi? Aga ei, Muhhin ei lase end nende paragrahvide alla viia. Vladimir Dali sõnaraamatule viidates tõestab ta kavalasti, et venekeelne sõna *жид* ei ole sugugi pelgalt juutide sõimunimi, vaid võib tähistada ka “безотносительно к национальности название корыстного человека, обогащающегося за счет вымогательства, недоплаты, чрезмерных процентов” (lk 411) – ja just selles tähenduses Muhhin seda mõistvatki. (Praktikas see minu meelest küll päriselt nii välja ei kuku.) Juudid tervikuna aga jagunevad samuti kolme liiki – kommunistid, sionistid ja žiidid. Kaks esimest kuuluvad Inimeste hulka, sest neil on Suured Eesmärgid, olgugi et vastandlikud. Suur Eesmärk üldse on midagi praktilist – eelkõige mõne impeeriumi rajamine ja laiendamine. Tsaari-Venemaa nõrkus, mis viis revolutsioonini, tuleneski suuresti sellest, et aadlike protsent Vene armees kogu aeg langes. Mõistetavaltki siis pidi revolutsioon võtma Suure Eesmärgi oma kätte. Kuid Lenin oli elukauge dogmaatik ja üsna varsti kogunesid žiidid parvedena riigitüüri ja -piruka juurde. Stalin seevastu oli terava pilgu ja karmi käega praktik, kes pühendas kogu oma elu Vene impeeriumi arendamisele ja võitlusele žiididega. Praktiliselt kõik repressioonideks sõimatud aktsioonid olid tegelikult põhjendatud ja õiglased. Vavilov ja Landau olid žiidlikud kasuahned parasiidid, Lössenko seevastu helge teadusgeenius. Stalini enda keeleteaduslikel etüüdidel on lingvistide hulgas tänini suur autoriteet. Žukov polnud enam kui Stalini adjutant. Jne jne. Teadust puudutavad küsimused on üldse Muhhinile eriti südamelähedased ja ta pühendab neile pikki kauneid lehekülgi.

Žiididest koosnev parasiitlik, saamahimuline, laisk, loll ja liiderlik parteiapparaat oli Stalini karmidest ja õiglastest meetmetest hoolimata praktiliselt usurpeerinud võimu riigis. XIX kongress ja järgnev pleenum oli sisuliselt Stalini viimne lahing tolle korrumppeerunud parteiapparaadi vastu. Kongressil parteistruktuuris tehtud muutused

(uus nimetus КПСС, keskkomitee koosseisu laiendamine, konstitutsioonivastase Poliitbüroo likvideerimine), mille tõelisest mõttest enamik delegaate arugi ei saanud, tähendas katset allutada partei uuesti riigile, anda riigiorganeile tagasi võim, mille parteiaparaat oli anastanud. Enamik uue presiidiumi 25 liikmest olid (ühtlasi, kuid mitte juhuslikult) riigi, nõukogude võimu esindajad. Žiidide ainsaks pääsemislootuseks selles olukorras oli, et Stalin jääks isiklikult partei etteotsa. Stalini taandumine parteijuhi kohalt – eeldusel, et ta jääb edasi Ministrite Nõukogu esimehe kohale – tähendanuks mitte ainult tohutult võimsa ja autoriteetse Juhi kaitsva käe eemaldamist partei pea pealt, vaid partei ja riigi otsest vastandamist, parteiaparaadi asetamist riigivõimu kontrolli ja kui vaja, siis ka löögi alla, kogu ta pälvimatu heaolu kaotust, demokraatliku tsentralismi (seega ka kriitikavabaduse) taastamist parteis, väljavaadet, et edaspidi edutatakse (riigi)võimu juurde ainult tarku, virku ja kompetentseid. Just sedalaadi prognooside väljundina mõistab Muhhin Malenkovi meelegeitlikus palves tõstetud käsi ja repliiki: “Нет, просим остаться!”, millele saatitais statiste üksmeelselt resoneeris. See, et Stalin delegaatide palvele vastu tuli, oli Muhhini meelest saatuslik viga – ta reetis nomenklatuurile oma plaanid, kuid andis talle ühtlasi hingetõmbeaega, mida kasutati selleks, et kokku klopsida vandenõu ja Stalin tappa.

Nagu juba kurtsin, pole ma aru saanud sellest, kelleks Stalin pärast pleenumit parteisse jäi – tavaversioon on, et “lihtsalt üheks kümnest sekretärist”, mõnedel teistel andmetel puudus sellal parteis üldse peasekretäri ametikoht. Stalin kui diktaator omas tegelikku võimu kõigi partei- ja riigistruktuuride üle, ükskõik mis formaalseid ametinimesid ta ühel või teisel ajal soovis kanda. Raske on taibata ka seda, mis funktsioonid NLKP riigi poliitilise süsteemi ainsa erakonnana pidanuks sel juhul enda kätte jätma. Keegi ajaloolastest ei ole väitnud, et Stalinil olnuks kava jätta parteile lihtsalt kommunistlikku ideoloogiat esindava priipassihobuse rolli, kuid uurijad on tõesti täheldanud

võimubilansi nihet parteilt riigile juba enne 1952. aastat, praktiliselt kogu sõjajärgsel perioodil. Muhhinil on õigus selles, et õieti ju vajaski Stalin parteid ainult ideoloogilise firmamärgina ja oleks vabalt saanud oma ainuvõimu teostada ka puhtalt riigiaparaadi kaudu, teineteist dubleerivaid võimustruktuure likvideerides ja priisöödikute armeed radikaalselt vähendades.

Kuid “psühhopoliitilises” plaanis tundub Radzinski mõtestus kummatigi ainuõigena: Avtorhanov kujutleb Nõukogude Liitu liiga normaalse riigina ja Muhhin armastab Stalinilt liiga palavalt, et ta tegudele negatiivseid ajendeid oletada, ning seetõttu otsib intriigi valesst suunast.

Kas Stalin uskus, et ta elab igavesti, nagu Nikita Hruštšov on ironiseerinud, või lootis ta, et tal on veel ajavaru – kedagi ta oma järeltulijaks ei soovinud või jõudnud määrata. Žores Medvedjevi (*op. cit.*, lk 48 jj) arvamus, et ta meeled mõlkusid fanaatilise ja haritud Mihhail Suslovi poole ning et uue KK suurendatud ja noorendatud koosseis ongi suuresti Susloviga peetud konsultatsioonide tulemus, on nii marginaalne, et keegi pole hoolinud seda isegi mitte vaidlustada. A. Põžikov artiklis “Последние месяцы диктатора” (“Отечественная история” 2002, nr 2, lk 154) ütleb, et ta on leidnud nende nimekirjade mustandeid hoopis Malenkovi fondist.

4. märtsil informeerib TASS Nõukogude ja maailma üldsust sellest, et ööl vastu 2. märtsi tabas Stalinilt ta Kremli korteris verevalang ajju, edastab kahe järgmise päeva jooksul operatiivteateid Juhi tervisliku seisundi jätkuva halvenemise kohta ning 6. märtsil teatab sügavaima kurbusega, et sm Stalin suri 5. märtsi õhtul kell 21.50.

Stalini ja Beria surma kohta pole usaldusväärset dokumenteeritud infot peaaegu olemaski, nende teemade käsitlestel on valdavalt eriline kriminalistlik, versioone võrdlev ja nende tõenäosusi vaagiv laad. 30

aastat Venemaad valitsenud, Vene impeeriumi võimsalt laiendanud ja sotsialistliku maailmasüsteemi loonud Stalini surm oli vene rahva jaoks tohutu sotsiaalpsühholoogiline šokk, folkloorsetel stereotüüpidel põhinevad oletused selle asjaolude kohta puhkesid otsekohe.

Praegu on võimatu restaureerida põhiosagi kirevalt mitmekesistest kõlakatest, mis Stalini surma kohta levima hakkasid, liiati määratleda nende tekkeaega, nagu ka seda, kas sarnaste motiivide sugulus on geneetiline (kogu aktualisatsioonide kett või pundar pärineb ühest algallikast) või tüpoloogiline (aktualisatsioonid on tekkinud iseseisva rööptekke teel ja taanduvad meeleskeemide ja -stereotüüpide ning neid ellukutsunud loodus- ja sotsiaalse keskkonna sarnasustele).

Toon siin kõigepealt mõned juhuslikud näited, mida olen loetud allikates kohanud ja mis oluliselt ei kattu hilisemate, arendatumasse narratiivivormi viidud versioonidega.

★Julgeolekuministerium on ise Stalini haigestumisest peale kogunud teavet rahva seas levivatest meeleoludest ja arvamustest ning L. Mletšin oma raamatus, lk 4 toob nende kohta mõned näited – arvatavasti on need nopped pealtkuulatud juhuvestlustest, mitte õiged vastused otse esitatud küsimustele:

Stalini haiguses on süüdi needsamad mõrtsugarstid, nad andsid talle pika toimega mürgiseid ravimeid;

Stalinil oli kõrgvererõhutõbi, kuid vaenlased (taas arstid) saatsid ta lõunasse ravile;

Stalin on arvatavasti ka mürgitatud, praegu kõiki mürgitatakse; kui sm Stalin paraneb, kuluks Iisraelile kallale minna ja juudid puruks lüüa.

★Vladimir Denissov mainib kirjutises “Одиночная камера на Ближней даче” (“Наш Современник” 1999, nr 7), et 60-ndail aastail on tudengkonnas liikunud samizdati-väljaanded, mis sisaldanud versioone Stalini surma kohta. Neis olevat sageli kordunud oletus, et Stalin ei surnud 5. märtsil, vaid nädal aega varem; teavet Stalini surma kohta varjati seetõttu, et käisid vaidlused, kes saab ta järglaseks.

★ Mletšini “kolmas versioon”: Stalini kabinetis oli elektriteekann, kuhu kes tahes KK Presiidiumi liikmeist võis mürki puistata. Kui Stalin oli seltsimehed välja saatnud, otsustas ta teed juua, kuid jõi mürki. Kui Hruštšov jt hommikul naasid, oli Stalin alles elus. Nähes Stalinit põrandal, hakkasid nad teda lämmatama, ja tegidki vanamehele otsa peale. Aga kõik julgeolekutöötajad, kes maja valvasid, lasti pealtnägi-jatena maha.

★ Poskrjobõšev, Stalini endine sekretär, olevat oma viimasel eluaastal (siis 1964?) sanatooriumis puhates sosinal rääkinud: “Stalin tapeti. Kui ta insuldiga maha kukkus, saatis Beria ta juurde uued turvamehed, kes peksid talle liivakottidega pähe, et aju verejooksu suurendada.” (Borevi “Сталиниада”, lk 361)

★ Fjodor Ljassi artikkel “Когда Всевышний на жизни Сталина поставил точку?” netiajakirjas “Заметки по еврейской истории” nr 25 (23. veebruar 2003)

<http://www.berkovich-zametki.com/Nomer25/Lyass2.htm> esitab järgmise fantastilise versiooni:

Сталин умер от инфаркта еще в феврале 1950 г., но продолжал “существовать” и после смерти, “подпитываемый мощным энергетическим полем”, – сообщает М. Лернер на основании книги “Некрократия” М. Такера и Л. Камински (1). “...врачи Вовси и Виноградов непосредственно занимались энергетическим обеспечением “квазижизни” некробиотической оболочки Сталина... но в силу несовершенства аппаратуры тех лет им не удалось надолго оттянуть фазу распада, и никто так и не отважился сообщить кремлевскому старцу, что он уже умер”. А сам Сталин, посчитав “укорачивающиеся периоды энергетической стабильности... следствием вредительства кремлевских врачей”, арестовал Вовси, Виноградова и остальных врачей-вредителей. “Аппаратура баланса быстро пришла в негодность, в результате чего Сталин немедленно превратился в то, чем он и должен был быть вне энергополя генератора “Ближней дачи”, – в горсть праха”.

Sellest raamatust ega tema autoritest ei õnnestunud mul leida mingeid lähemaid andmeid.

★Jaan Roosi päevikus (EKLA, f 2326, m 32, l. 34) on 7. märtsil 1953 Stalini surma kohta tehtud järgmine märg:

Juba hakkab teateid tulema välismaailmast. [---]. Ameerikast üteldakse, et Stalin suri juba 1. märtsil, mõni tund pärast veresoone lõhkemist peas. Samuti öeldakse, et see olnud tal juba teine atak. Esimene olnud selle aasta jaanuaris. Ja sellest ajast peale olevat ta kogu aja voodis olnud. Veresoone lõhkemine peas 1. märtsil toimunud vihastamise ja ärritamise tulemusel. Ta olevat vihastanud selle üle väga, kui oli kuulnud, et lääneliitlased mõned salalepingud Nõukogude Liiduga tühistanud ja et Nõukogude Liit heidetakse Liitunud Rahvaste organisatsioonist välja, kui ta seal oma mahhinatsioon ei jäta. Väljast öeldakse, et nüüd on lõppenud üks ajajärk maailma ajaloos, on lõppenud Stalini ajajärk ja algab uus ajajärk.

Välisraadiojaamade saated “mittesegatavais” keeltes võisid juba esimestest päevadest peale olla ka Venemaal levivate versioonide allikomponentideks.

Läbi kogu selle valge müra näeme kumavat mõningaid korduva-
maid elemente, mida kohtab ka järgmistes hilisemais versioonides:

- 1) Stalini surma põhjuseks oli vihastamine;
- 2) Stalin ei surnud loomulikku surma, vaid tapeti;
- 3) Stalini tapjaks oli Beria ~ Beria mürgitas Stalini (vt ka Borevi “Сталиниада”, lk 358–359 ja 361);
- 4) surma aeg valetati hilisemaks: Stalin oli tegelikult surnud juba 1. märtsil vm varasemal ajal; valetamise motiiviks peetakse vajadust a) harjutada nõukogude rahvast pikkamisi ja samm-sammult selle traagilise sündmusega; b) omada ajavaru selleks, et järeltulijad saaksid omavahel jagada Stalini võimu ja funktsioonid.

Hiljem selgus, et need folkloorsed oletused polnud üldsegi tõeteratud. Ka Stalini surmapaik valetati Kuntsevo suvilast Kremliisse, ja see selgus alles mitu aastat hiljem. Uurijad on teinud selle vale motiivide kohta ka mitmesuguseid rafineeritumaid oletusi, tõenäoliselt siiski

oli põhjuseks n-ö asja ilu tagamine: kuningale oli väärikas surra oma pealinnas ja lossis, mitte mingis kõrvalises pelgupaigas.

Nagu ikka, sai Lääs müüte ja tõdesid Nõukogude Liidu salaasjust teada varem kui oma rahvas.

Avtorhanov oma mainitud raamatus toob näiteid fantastilistest versioonidest Stalini surma kohta, mida parteiladvik ise pärast NLKP XX kongressi (1956) hakkas Läände levitama. Nende eesmärk Avtorhanovi meelest oli veenda maailma üldsust selles, et parteis oli juba Stalini eluajal olemas antistalinlik vastasrind, kes ei istunud käed rüpes, vaid pidas Staliniga aktiivset võitlust. Ma pole Lääne pressis ilmunud originaalkirjutisi üles otsinud, vaid refereerin neid versioone lihtsalt Avtorhanovi järgi (eesti keeles on neid lühidalt kommenteerinud juba Helle Tamm seoses Stalini 40-nda surmapäevaga).

★ Ilja Ehrenburgi versioon aastast 1956, mille ta on esitanud vestluses Jean-Paul Sartre'iga.

1. märtsil 1953 toimus Kremli NLKP KK Presiidiumi istung, kus Lazar Kaganovitš esitas Stalinile kaks nõudmist: 1) luua erikomisjon "arstide asja" objektiivseks uurimiseks; 2) tühistada korraldus juutide deporteerimiseks Nõukogude Liidu kaugeisse rajoonidesse. Kaganovitši nõudmist toetasid kõik "vana poliitbüroo" liikmed, v.a Beria. See üksmeel näitas Stalinile, et tegu on organiseeritud vandenõuga tema vastu. Stalin kaotas enesevalitsemise, vallandas valingu turusõimu ja hakkas ähvardama mässulisi julmima kättemaksuga. Nood olid aga taolist reaktsiooni ette näinud ja mõistnud, et kui Stalini tahe jääb peale, siis õnnestub neil Kremli list väljuda ainult vahialustena. Seetõttu olid nad rakendanud vastumeetmeid ning Mikojan teatas märatsevale Stalinile: "Kui me poole tunni jooksul ei välju takistamatult sellest ruumist, siis armee vallutab Kremli!" Pärast seda läks ka Beria mässuliste poole

üle. Beria reeturlikkus viis Stalini lõplikult endast välja. Lõpuks võttis Kaganovitš oma parteipileti, rebis selle Stalini silma all väikesteks tükkideks ja virutas tükid Stalinile näkku. Stalin tahtis alarmeerida Kremli valvemeeskonda, kuid ei jõudnud – teda tabas insult ja ta langes teadvusetult maha. Alles 2. märtsi hommikul kell 6 lubati Stalini juurde arstid.

Selles versioonis torkab silma juutide initsiatiivi rõhutamine, Beria alatu käitumise stamp, millest edaspidigi veel korduvalt juttu tuleb, ning *locus communis* mingi kriitilise või sümboolse paberi väljakutsuva puruksrebimise kohta (ma ei oska öelda raamatute ja filmide suurusjärgulistki hulka, kus see kliše on varem kor-
dunud).

Ehrenburgi versiooni variandiks võib lugeda ka S. Kagani raamatus “Кремлевский волк” (1990) leiduvat narratiivi, kus on siiski mõningaid erijooni ja uusi kunstilisi štrihhe: Kaganovitši nõuded pannakse eksplitsiitselt hääletusele; käe jätavad tõstmata Beria ja Hruštšov; Kaganovitš vaatab põlglikult arakslöönud kiilaspäist Beriat; Stalini pilgu all saab nurgas kõssitav Beria hirmujudinad ja ta pea vangub küljelt küljele; Stalin läheb ümber laua vastuhakkajate poole, värahtab, ta suunurkadesse ilmub vaht...

Selle versiooni variandiks võib samuti pidada Mletšinil (*op. cit.*, lk 5) toodud nn teist versiooni.

★Panteleimon Ponomarenko versioon 1957. aastast, mis rääkija kõrge parteilise ja ametiseisundi tõttu tekitas tohutu sensatsiooni Lääne pressis, nagu Avtorhanov väidab.

1953. a veebruari lõpul kutsus Stalin kokku KK Presiidiumi istungi ja rääkis seal, et arstid-kahjurid on tunnistanud, et nad on surmanud mitmeid väljapaistvaid parteitegelasi ja kavatsenud seda jätkata ka edaspidi. Ühtlasi esitas Stalin Presiidiumile kinnitamiseks dekreediprojekti kõigi juutide deporteerimise kohta Kesk-Aasiasse. Seepeale avaldasid Molotov ja Kaganovitš arvamust, et taoline deportatsioon

jätaks välismaailmale katastroofilise mulje. Stalin sattus raevu ja hakkas materdama kõiki, kes julgevad ta projektile vastu seista. Kaganovitš võttis uuesti sõna, seekord teravalt ja leppimatult, rebis oma parteipileti (või KK liikmepileti) demonstratiivselt puruks ja viskas selle Stalini ette lauale sõnadega: “Stalin häbistab meie maad!” Kõik teised toetasid Kaganovitšit ja Molotovi. Suurest nõrdimusest tekkis Stalinil kollaps, ta langes teadvusetult maha. Beria sattus vaimustusse ja hakkas karjuma: “Türann on surnud, me oleme vabad!” Kuid kui Stalin äkki silmad avas, viskus Beria põlvili ja hakkas andeks paluma.

★Nikita Hruštšovi versioon 1963. aastast, mis jutustatud kohtumisel Poola kompartei esindajatega ja reflekteerus samal aastal ka ajakirjadesse “Paris Match” ja “Der Spiegel”.

Stalin ei surnud üldse oma Kremli korteris, vaid Kuntsevo suvilas, kus ta elas välisilmast täiesti isoleerituna. Ööl vastu 2. märtsi kutsus Stalini valvemeeskond kiires korras suvilasse tema, Malenkovi, Beria ja Molotovi ning teatas, et Stalin ei anna juba mitme tunni kestel endast elumärki, kuid Kuntsevo kolme hoonet ühendava teavitussüsteemi keerukuse tõttu pole nad suutnud selgitada, mis lahti. Uksi sai avada vaid Stalin ise spetsiaalse elektrilise mehhanismi abil. Kuna turvamehed ei teadnud, kus ruumis Stalin viibib, tuli kõik ukсед järjepannu maha lõhkuda. Lõpuks leiti Stalin ühes toas elutuna põrandal lebavat, generalissimuse munder seljas. Beria reageeris nähtule esimesena, karjudes võidurõõmsalt: “Türann on surnud, surnud, surnud!” Äkki tegi Stalin silmad pärani lahti – ta oli alles elus. Malenkov, Hruštšov ja Molotov väljusid ruumist. Beria, kes kandis kõikjal kaasas oma mürgi-ampulli, jäi Staliniga kahekesi...

Ma ei tea, kellelt pärinevad algselt klišeed Beria käitumise kohta Stalini surivoodi juures. Igatahes rändavad üldjoontes samad motiivid – arvatav mugandus algselt Louis XIV surmaga seostatud ütlusest *Le Roi est mort. Vive le Roi*, põlvitamine ja käesuudlemine, millele lisandub hiljem veel sülitamine, kui Stalin on uuesti silmad sulgenud

ja pugemine asjatuks osutunud – ka läbi Hruštšovi memuaaride täismõõtmeliste variantide, alates varaseimast ingliskeelsest “Khrushchev Remembers” (1970), lk 318. Need on ka järgnevas refereeritava põhiversiooni üheks komponendiks ning hilisemad kirjutajad Läänes ja perestroika lõpust alates ka Venemaal on neid rohkesti korranud ja veidi varieerinud.

★Avtorhanov toob lisaks neile “parteilistele” versioonidele veel anonüümse ja dateerimata versiooni, mis väidetavalt pärineb “rehabiliteeritud vanade kommunistide ringkondadest”. See on hästi fantaasiaküllane, pikk ja detailne, püüab teeselda poliitilist kompetentsust ning sisaldab samuti mitmeid folkstampe ja -štrihhe. Loomulikult ei oska ma arvata, millises vormis see jõudis Avtorhanovi kätte ja milline on tema enda panus jutu fabuleeringusse. Esitan siin lühidalt ka selle versiooni kondikava.

Õhtusöömaaeg vastu 1. märtsi toimus mitte Stalini enda, vaid Malenkovi initsiatiivil, seal pidi arutatama 2. märtsile määratud Ministrite Nõukogu istungi päevakorras olevaid küsimusi. Stalin oli nädal aega enne seda KK Presiidiumi liikmeile kätte jaganud NSV Liidu peaprokuröri allkirjaga süüdistuskokkuvõtte, kus kinnitati, et Ameerika ja Inglise salaluure on tunginud mitte ainult Kremlit teenidavasse meditsiinivõrku, vaid ka KK-sse ja julgeolekuministeeriumi. Dokumendis oli ka vihjeid, mis pidanuksid lõhestama armeeladviku vastandlikeks huvigruppideks. Kõigest sellest aimus 1937. a stsenaariumi kordumise võimalusi. Beria, Malenkov, Hruštšov ja Bulganin otsustasid jahiretke teeseldes kohtuda ja asja arutada. Otsustati teha Stalinile ettepanek kõigilt oma ametipostidelt erru minna, põhjendades seda halva tervisliku seisundiga. Kavandati ka meetmed Stalini võimalike vastukäikude pareerimiseks. Malenkov soovitas pagendada Stalin Solovetsi saarele, Beria andis mõista, et vangistatult oleks Stalin veelgi ohtlikum kui vabaduses. Paari päeva pärast pakkus Beria teistele vandenõulastele kaks varianti:

1) nn väikese plaani järgi pidi Stalinil Kuntsevose järjekordse õhtusöögi ajal toimuma insult, aga surema pidi ta sellesse alles mõne aja pärast hulga tunnistajate silma all;

2) nn optimaalse plaani, mis nägi ette Stalini suvila õhkimise päevasel ajal, kui Stalin magas; selleks vajalik dünamiit pidi kohale toimetatama toiduaineteks maskeeritult; plahvatus pidi likvideerima kogu hoonestiku ja ühtlasi võimalikud tunnistajad suvila personali hulgast – vastutuse selle variandi kordamineku eest võttis Beria isiklikult enda peale.

Operatsiooni toimumise ajaks pidi Moskvast mitmesugustel ettekäändel eemaldatama Stalini võimalikud toetajad, seda eriti massiteabevahendite blokeerimise huvides, teisalt aga kutsutama Moskvasse marssal Žukov jt neliku poolehoidjad. Vajalikul hetkel pidi välja lülitatama kõik suvila ja Stalini Kremli korteri sidevahendid ja konfiskeeritama Stalinit, ta kaitsemeeskonda jm suvila personali teenindav transport, suletama suvilasse viivad teed jne. Igal juhul pidi nelik operatsiooni tulemusel haarama Stalinilt tema võimu ja legaliseerima selle endale. Kavatseti alustada väiksest plaanist, selle nurjumisel aga lasta käiku optimaalne plaan. 28. veebruari õhtusöögi järel pidid Malenkov, Hruštšov ja Bulganin üsna varakult lahkuma, Beria aga pidi jääma “mõnede asjade kooskõlastamiseks” veel Stalini juurde suvilasse. Siitpeale kasvab versioon kavade kirjeldusest sujuvalt justkui tegelikult toimunu kirjelduseks ning hargneb kaheks variandiks. Beria oli abiline – ühes variandis meessoost adjutant, teises keegi naissoost kaastöötaja. Realiseerimisele näis läinuvat naisega variant: Beria teatas Stalinile, et tal on “arstide asjaga” seonduvaid hävitavaid andmeid Hruštšovi vastu. Beria kaaslanna, kes pidi tooma mapi Hruštšovi kompromiteerivate materjalidega, pritsis Stalinile näkku mingit lenduvat vedelikku, arvatavasti eetrit. Stalin kaotas teadvuse ja naine süstis talle pikaldase toimega mürki. Sama naine osales ka arstina Stalini järgnevas “ravimises” ja jätkas mürgi manustamist selliselt doseeritud viisil,

et Stalini surm saabus pikkamisi ja näis loomulikuna.

Avtorhanov ise on veendunud, et Beria surmas Stalini mingi aeglase toimega mürgi abil, jääb selle juurde ka oma raamatu 1991. a järelsõnas ja peab selle variandi puhul vajalikuks meenutada Svetlana Allilujeva memuaariraamatus “Двадцать писем к другу” lk 8 leiduvat märkust kellegi salapärase noore naisarsti kohta, kelle nägu tundus talle tuttav, kuid ta ei mäletanud, kus nad olid kohtunud. J. Jemeljanov oma biograafias “Сталин на вершине власти” (2003), lk 505, võtab seda ilmsete rahvajutu või *action*-narratiivi tunnustega versiooni samuti kuidagi väga tõsiselt ja vaevub seda pikalt arvustama ja ümber lükkama.

1980-ndate aastate lõpuks olid ajavahemiku kohta 28. veebruari õhtust kuni 5. märtsi õhtuni 1953 põhijoontes ja aastaks 1996 täielikult koos selle versiooni komponendid, mida praegu kõige tõenäolisemaks peetakse ja mida ma siin põhiversiooniks nimetan. Need on:

★ Hruštšovi lindile loetud memuaaride täielikumad variandid alates juba mainitud raamatust “Khrushchev Remembers” (1970), millest järgmisel aastal ilmus kirjastuse “Progress” väljaandel ka venekeelne tõlge (*sic!*), ning mitmed järgnevad variandid ja uustrükid.

★ Kuntsevo suvila valvemeeskonna – komandandiabi Pjotr Lozgatšovi, vanema käsundusohvitseri? (*старший прикрепленный*) Mihhail Starostini ja tema abi V. Tukovi meenutused, mille Stalini varasemasse valveteenistusse kuulunud Aleksei Rõbin on kirja pannud alul 1977. aastal ning Lozgatšovi jutustuse hilisema variandi veel Edvard Radzinski 1995. aastal oma Stalini-raamatut kirjutades. Rõbini publikatsioonidest olen lugenud ainult raamatukest “Рядом со Сталиным” (1992), kus ta on selgesti kasutanud ka kõiki muid selleks ajaks olemasolnud algallikaid – Svetlana Allilujeva ja Hruštšovi

mälestusi, samuti Volkogonovi ja Avtorhanovi raamatuid. Kuid ta on andnud suulise intervjuu juba Volkogonovile (hiljemalt 1989) ning tal on olnud käsikiri pealkirjaga “Железный солдат”, mida Radzinski oli näinud ja mis võis olla raamatukese aluseks. Rõbin on avaldanud oma raamatu täiendatud variante ka peale 1992. aastat (üks neist nt Vene netis: <http://radio-slovo.narod.ru/BOOKS/RYPIN/rybin1.htm>), samuti raamatu “Кто отравил Сталина?” (1995), mida ma pole näinud, ja mitmesuguseid mälestusfragmente ajakirjanduses. Ka Lozgatšov on ajalehe “Гласность” 2001. a 13. detsembri numbris publitseerinud veel ühe variandi oma meenutustest – ma tunnen seda kahjuks ainult Jevgeni Gusljarovi tsitaadistikus “Сталин в жизни” (2003) toodud katkendite põhjal. Kui täpselt valvurite meenutused on üles kirjutatud ja kuivõrd Rõbini enda poolt redigeeritud, on võimatu öelda.

★ Stalini tütre Svetlana Allilujeva raamatus “Двадцать писем к другу” leiduvad mälestused, mis algavad 2. märtsi hommikust.

Nimetame lühidalt põhiversiooni variante ja eriharusid. Põhimõtteliselt võib need jagada “igavateks” (iseeneslik insult) ja “dramaatilisteks” (tapmine). Allikad on enamasti “raamatud” – midagi range monograafia ja ilukirjanduse vahepealset – ning versioonides endis ja nende analüüsidest võitlevad selgesti kaks kehvasti ühituvat taotlust: saada jälile tõele *versus* olla põnev, jätta jutu lõppu rippuma müsteeriume.

★ Põhiversiooni “igav põhivariant”.

See rekonstruktsioon on põhijoontes Žores Medvedjevi poolt (*op. cit.*, eriti lk 15–27 ja 36–43) pakutud versiooni kondikava.

Niisiis, laupäeva, 28. veebruari õhtul kutsus Stalin talle viimasel ajal lähima neliku (Beria, Malenkovi, Hruštšovi, Bulganini) Krem-lisse filmi vaatama. Millist filmi vaadati, seda pole ma leidnud ühestki memuaarist ega muust allikast. Seejärel kutsus Stalin neliku enda

poole Kuntsevosse "Iõunale". Paljud kirjutajad-meenutajad märgivad, et ühissöömaajad Stalini juures algasid üldiselt hilja õhtul ja kestsid hilisööni, ometi nimetas Stalin (ja teised tema eeskujul) neid *обеды*. Õhtusöögi juures ei juhtunud nähtavasti midagi dramaatilist, miski ei kinnita Avtorhanovil toodud varaseid versioone tekkinud vaidluse ja terava konflikti kohta, samuti Volkogonovi visiooni vestluse tõsise sisu kohta, mis toodud järgnevas. Söödi ja joodi kerget gruusia veini. Kui uskuda Hruštšovi, möödus õhtusöök ladusasti. Lõuna lõppes öösel pärast kella nelja, külaliste lahkudes oli Stalin veidi vintis ja koguni ülevoolavalt sõbralik. Majas olid peale Peremehe sel hetkel kastellaan Marfa Butussova (teiste allikate järgi: Butuzova), Pjotr Lozgatšov, Tukov ja veel üks käsundusohvitser polkovnik Ivan Hrustalšov, kelle 1. märtsi hommikul kell 10 pidi välja vahetama Mihhail Starostin.

Stalini elurežiim pärast teise abikaasa Nadežda enesetappu 1932. a oli teatavasti öine. Hommikul tõusis ta kella 10–11 paiku, tellis telefonitsi hommikueine ja andis personalile esimesed korraldused. Pühapäeva, 1. märtsi hommikul aga valitses Peremehe ruumides vaikus, mis kestis keskpäevani ja sealt edasi õhtupoolikusse. Valvemeeskond hakkas pikkamööda muretsema ja aja kuludes sattus üha enam ärevusse. Lozgatšovi tunnistuses on öeldud, et õhtul kella 18.30 paiku süttis söögitoas korraaks tuli ja kõik hingasid kergendatult. Kuid Stalin ei helistanud ja vaikus kestis üha edasi tunde ja tunde. Valvemeeskond oli nüüd juba tõelises paanikas, kuid Peremehe ruumidesse polnud luba ilma väljakutseta siseneda. Lõpuks kella 22.30 paiku tuli KK-st postipakk ning selle üleandmist ettekäandeks tuues sisenes Lozgatšov Stalini poolele ja leidis Juhi lebavat poolteadvusetult laua juures põrandal särgis ja pidžaamapükstes, mis olid vallandunud uriinivoolust märjad, tema kõrval kortsunud ajaleht ja taskukell, laual narsaanipudel. Personal tõstis haige alul söögitunga kušetile, aga kuna see osutus liiga lühikeseks, siis viidi Peremees nn suurde saali, asetati seal diivanile ja kaeti pleediga. Starostin helistas kohe julgeolekuministrile Semjon

Ignatjevile, kellele Stalini valveteenistus pärast Vlassiku arreteerimist allus, ja teatas juhtunust, kuid Ignatjev lõi kohkuma ja käskis helistada otse Beriale ja Malenkovile. Beria telefon ei vastanud ja Starostin helistas edasi Malenkovile, too ümahtas midagi ebaselget ja pani toru ära. Poole tunni pärast helistas Malenkov tagasi ja ütles, et ka tema ei saanud Beriat kätte. Varsti seejärel helistas juba Beria ise ja keelas neil sm Stalini haigusest kellelegi rääkida või helistada. Need sündmused toimusid väidetavalt kella 22 ja 23 vahel öhtul. Nüüd oli valvemeeskond juba tõelises hirmus ja segaduses, sest tunnid kulusid edasi ja Kuntsevosse ei ilmunud ikka ei arste ega ka kedagi “lähineliku” enda liikmeist. Lõpuks kella 2 ja 3 vahel öösel saabusid Beria ja Malenkov, kuid ilma arstideta. Beria heitis eemalt pilgu diivanil lamavale Stalinile ja ütles oma legendaarse lause, mida pea kõik selle öö sündmustest kirjutanud on hiljem korranud: “Mida sa, Lozgatšov, paanikat tõstad? Näed ju, sm Stalin magab sügavalt! Ära häiri teda ja ära tülitä enam ka meid!” Nende sõnadega mehed lahkusid.

Žores Medvedjev jt teavad öelda, et nelik oli jagunenud kaheks paariks. Beria ja Malenkov moodustasid ühe paari, Hruštšov ja Bulganin teise, paaride vahel valitses vaenulik võõristus. Hruštšovi mälestustest selgub, et Malenkovi helistamise peale südaöö paiku olid ka nemad Bulganiniga – ja ilmselt teisest paarist varem – Kuntsevos ära käinud, kuid kuulnud (pääsla?) valvureilt, mis oli juhtunud, leidsid, et oleks mitte ainult piinlik, vaid ka ohtlik “появляться у него и фиксировать свое присутствие, раз он находится в столь неблагоприятном положении” (*sic!*), ning sõitsid Moskvasse tagasi. Allikaist pole võimalik täpselt aru saada, mis toimus Malenkovi ja Beria lahkumisest hommikuni – kas Kuntsevo personal valvas teadvusetu Peremehe juures tardunud õuduses edasi või sõandas jätkata ka appikutseid nelikule. Igatahes kinnitatakse, et kella 8.30 paiku tuli uuesti Hruštšov ja kella 8 ja 9 vahel ka arstide rühm professor Lukomskiga eesotsas.

Stalini tütre Svetlana Allilujeva mälestused algavad 2. märtsi

hilisemast hommikupoolikust, kui arstid olid juba kohal. Ta mäletab, et nende tegutsemist iseloomustas hüsteeriline hirm, peataolek ja seabimine. Hiljem saabus ka Svetlana vend Vassili, (tegelikult või stereotüübi põhjal väidetult) purjus ja agressiivne nagu ikka, ja hüüdis oma kuulsa lause, mida enamik käsitlejaid samuti mõningate variatsioonidega kordab: “СВОЛОЧИ, ЗАГУБИЛИ ОТЦА!” (Avtorhanov osutab Vassili liinile vägagi suurt tähelepanu ja püüab väita, et ta teadis midagi tegelikku ja tähtsat Stalini-vastase vandenõu kohta, kuid keegi teistest autoritest ei jaga seda mõtet.)

Medkomisjon tegi kindlaks, et Stalinil oli ulatuslik insult vasakus ajupoolkeras ja mõningaid muid vähemaid probleeme. Ta seisund paranes vahetevahel, kuid üldine arengutrend oli üheselt selge. Agoonia kestis 5. märtsi õhtuni, siis Juht suri.

Meenutan, et koletis-Beria müüdi ilmingud, ta alatut ja silmakirjalikku käitumist kirjeldavad stereotüübid (põlvitamine, käesuudlemine, sülitamine, repliik “Türann on surnud!”) tulevad sisse juba Hruštšovi varastes, Avtorhanovi kaudu nimetatud fabuleeringutes ning korduvad ka ta mälestuste hilisemais variantides, mida lugesime põhiversiooni hulka.

Surija, eriti kuulsa surija viimsed sõnad ei kuulu folkloori vähem kui aforismid või vellerismid üldse. See traditsioon on põline ja tugev ja käitub nagu ütlusfolkloor üldse: Jeesuse viimsed sõnad on igas evangeeliumis erinevad, teisalt on mitu eri kuulsust soovinud rohkem valgust või märkinud, et komöödia on lõppenud jne. Kuulus surija ei saagi peaaegu lahkuda ilma midagi tähendusrikast (avameelselt pateetilist, salapäraselt banaalset, iroonilist vm) ütlemata. Archimedes ütles “Ärge sõtkuge mu ringe”, Caesar ütles “Ka sina, Brutus!”, Jan Hus ja Giordano Bruno ütlesid “Oo, püha lihtsameelsus!”, Byron ütles “Head ööd!”, Tšehhov ütles “Nii kaua pole šampust saanud!”, Ibsen ütles “Vastupidi!”, John Kennedy ütles “See on ilmne” jne jne. Talueit eesti naljandis ütles “Tahaks korra veel värskaid kartuleid mekkida.” Stalin ei

saanud rääkida, kuid teadvusehetkedel sai liigutada vasakut kätt. Neid vasaku käe žeste (ma ei tea, kas samu või erinevaid) on eri juuresolijad tõlgendanud väga erinevalt. Hruštšovile näib, et Stalin osutas ajakirjast “Ogonjok” väljalõigatud ja seinale kinnitatud reprole, kus tüdruk joodab sarvest tallekest, ja tahtis naeratades öelda, et näete, ta on nüüd nii abitu, et teda tuleb lusikast joota nagu tallekest seal seinal. Tütar Svetlana on isa surmaeelses käetõstus näinud ebamäärast, kuid ähvardavat žesti. Hruštšovi jutt sellest, et Juht surus enne lahkumist oma kaasvõitlejate käsi, pärineb nähtavasti täielikult n-ö väärika rituaalse lahkumise skeemilt, ükski teine juuresolnu seda ei nimeta.

On veel üks koht, millele ükski käsitleja, ka mitte terane Radzinski ega vihane Muhhin, pole tähelepanu pööranud. Lozgatšovi jututuse Rõbini-variandis räägitakse lihtsalt, et valvurite poolt ülesleitud Stalin lamas vaibal kuidagi veidralt küünarnukile toetudes ja tema kõrval põrandal lebas taskukell ja ajaleht “Pravda”. Hilisemas, 2001. a variandis ilmub kella kohta täpsustus: “На полу валялись карманные часы 1-го часового завода, газета “Правда”, на столе – бутылка минеральной воды и стакан.” Kuid vahepeelses, Radzinski-variandis kõlab see koht nii: “На полу лежали карманные часы и газета “Правда”. На часах, когда я их поднял, полседьмого было, в половине седьмого с ним это случилось.” See on põhiversiooni teine vägeva folkloorse ja parapsühholoogilise taustaga motiiv: kell seiskub surma- vm saatuslikul hetkel. Kell, kuigi ju suhteliselt äsjane leiutis, on kõigi teda tundvate kultuuride usundisse, sümboolikasse ja metafoorikasse jõudnud edukalt sisse imbuda. Mis lühis Lozgatšovi peas seda lauset öeldes toimus, on raske arvata. Kui faktiväidet uskuda, aga müstika ja ebaloogika välistada, saab öeldud mõista ainult nii: kollapsi hetkel sai Stalini kell sellise hoobi, et seiskus. Kuid Lozgatšovi üheski variandis pole öeldud, et kell olnuks mõlkis või klaas katki. On raske uskuda, et Stalini käest pehmele vaibale kukkunud kell saadud löögist seiskunuks. Kui faktiväidet

uskuda, müstika välistada, aga ebaloogika sisse jätta, võiks siit välja tulla isegi “juurdluslikku” tähelepanu vääriv argument: Stalini kella vedru oli 12-tunnise tsükli hetkeks 6.30 lihtsalt maha käinud. Et siit midagi järeldada, peaks teadma, kui pikad olid 1. kellatehase kellade vedrud ja millal Stalin oma kella tavatses üles keerata. Jätkates veelgi stiilis “Elementary, Watson!”, võiks oletada, et kella keeratakse üles reeglina hommikul ja ühest keeramisest piisab ööpäevaks, kuid mitte kaheks, ja järeldada, et Stalin keeras oma kella viimast korda üles 28. veebruari hommikul. Seda kõike muidugi eeldusel, et kellast on mõtet üldse rääkida. Muuhin arvab julgesti, et kell, ajaleht ja narsaanipudel on lihtsalt vale veenvuse tõstmiseks lisatud detailid. Psühholoogide ja neuroloogide tähelepanekud (nt M. Gazzaniga raamatus “The Mind’s Past” (1998), ptk 6 kirjeldatud katsed) näitavad siiski, et faktiline valetamine ei pea tingimata olema kavatsuslik: meie mälu on täpsuse poolest üsna vilets riist ja tal on tugev kalduvus restaureerida unustatud aju ettetalletatud skeemide põhjal, n-ö näha asju, mida silm pole iial näinud. Kultuurilis-folkloorsed skeemid osalevad selles tahtmatus pettuses samuti igal sammul.

Selles põhivariandis saab Stalin insuldi, teda ei vihastata surnuks ega tapeta pika- ega kiiretoimelise mürgiga. Ometi nimetab enamik käsitlejaid (mis versioone nad ka ei toetaks) neliku hoiakut ja käitumist kriitilise öö sündmustes vandenõuks. Kõiki on jahmatanud uskumatu loidus, millega nad reageerisid valvemeeskonna appikutsetele, ja uskumatu, lausa kuritahtlik venitamine arstide kohalekutsumisega. Ajurabanduse saanud riigijuht, kelle kaitseks on välja töötatud ülipõhjalikud turvarežiimid, peab lebama veerandtunnise autosõidu kaugusel Moskvast enam kui pool ööpäeva, enne kui saabub arstiabi! Keegi ei saa muidugi iial teada, kui intensiivseid konsultatsioone nelik sellal pidas omavahel ja ilmselt ka Ignatjeviga, millal need algasid jne. Arvatavasti oli pilt ihukaitsjate esimesest appikutsest, seda enam öisest Kuntsevosse sõidust peale selge: kuseloigus lebav kõnevõimetu

ja poolteadvusetu vanur – kõik viitas insuldile. Žores Medvedjevil (*op. cit.*, lk 23) on kahtlemata õigus, kui ta ütleb: neliku seisukohalt oli see venitamine, olgugi amoraalne ja kuritegelik, pragmaatiliselt täiesti paratamatu – neil oli vaja veidi aega selleks, et teha minimaalsedki lepped võimu ülemineku, ametite jagunemise jms kohta, arstide kohene kohalekutsumine aga oleks tähendanud asja minekut suure kella külge ja võib-olla tuleviku väljumist neliku kontrolli alt. Vast nad uskusid ka, et praktilist mõtet ravil vaevalt enam olekski. Võimalus, et Stalin kiiresti ja täielikult taastuks, oli samahästi kui välistatud. Halvimal juhul võis kõik valvemeeskonna kaela ajada. Päris kindlasti taipasid ka ihukaitsjad ise seda võimalust silmas pidada ja nende surmahirm oli igati põhjendatud.

Turvameeste endi otsustamatus ja viivitamine juba 1. märtsi õhtupoolikul on samuti kommenteerijate hämmingut ja poleemikat põhjustanud: ka nemad lasid oma kahtlustel kuhjuda pea poole ööpäeva vältel, enne kui sõandasid Stalini poolele tungida. Jonathan Brent ja Vladimir Naumov oma raamatus “Stalin’s Last Crime” (2003), lk 317, teavad öelda: “... a standing order existed in the Kremlin Guard that if any Kremlin official showed signs of illness, doctors were to be called immediately by the guards themselves. There was no need to go through Malenkov, Beria, or Khrushchev to obtain medical assistance to Stalin.” Kuid nad ei osuta allikat, kust see teadmus pärineb. Kas see, mis kehtis Kremlis kohta, kehtis ka Kuntsevo kohta? Või mida too “showed signs of illness” pidanuks tähendama – nad olid kohustatud kutsuma arstid, kui kuulsid, et Stalinil on köha, ja seda isegi köhija endaga eelnevalt nõu pidamata? Raske uskuda. Ka siin võis ikkagi toimida seesama aksioom: paber on küll olemas, kuid Stalini sõna on ülem kui paber. Valvurid on väitnud: rangelt oli keelatud omal algatusel siseneda. Kas neil oli keelatud ka domofoni kaudu Peremehele helistada, ei selgu kuskilt. Lõplikult pole vist selge seegi, kas Stalini siseüksed ikka olid ööd-päevad lukust lahti. Või kes täpselt nägid Stalini

seisundit öiste külaliste lahkumisel – kõik või ainult Hrustaljov? Kui Hrustaljov valetas (vt Radzinski variant järgnevas), siis võisid mehed teatud aja vältel tõesti uskuda, et Stalin magab end välja. Kui jagada Muhhini veendumust, et Ignatjev oli vandenõu peaosalisi ja helistas ise juba päeval valvemeestele ja rahustas nad maha (vt järgnevas), siis tähendaks seegi juba “rahuliku” variandi raamest väljumist.

Lozgatšovi jutustuse variantides on peale Stalini kella motiivi tõesti muidki veidraid lahknemisi. Radzinski variandis on Stalini leidmise episood esitatud nõnda: “Ну, я открыл дверь, иду громко по коридору, а комната, где мы документы кладем, она как раз перед малой столовой, ну я вошел в эту комнату и гляжу в раскрытую дверь в малую столовую, а там на полу Хозяин лежит и руку правую поднял... вот так.” Hilises variandis (vt Gusljarovil, lk 603–604, või selle netikoopiates) on sõnastus selline: “Забрал от нарочного почту и решительным, твердым шагом направился к Сталину. Прошел одну комнату, заглянул в ванную комнату, осмотрел большой зал, но Сталина ни там, ни тут не было. Уже вышел из большого зала в коридор и обратил внимание на открытую дверь в малую столовую, из которой просвечивалась полоска электроосвещения. Заглянул туда и увидел перед собой трагическую картину. Сталин лежал на ковре около стола, как бы облокотившись на руку.” Ka Kuntsevo suvila plaani teadmata näib ilmne, et teine teekond on esimesest erinev ja tunduvalt pikem. Miks?

★Radzinski Hrustaljovi-variant.

Ma jätsin põhivariandi sündmustikust meelega välja episoodi, mida on aga tähele pannud ja mille üle mõtisklenud enamik analüüsijaid ning millele Radzinski ehitab üles oma variandi. Kummalisi asju oli toimunud juba öise lõunasöögi lõpust peale. Pärast külaliste lahku-

mist oli Stalin valvureile Hrustaljovi suu kaudu edastanud sõnumi: “Mina lähen nüüd magama. Heitke teiegi puhkama, ma ei vaja teid seni enam.” Tukov ja Lozgatšov mõlemad on neid sõnu ühest suust kinnitanud, nii nagu ka Hrustaljovi enda (rõõmsat!) imestust: “Ну, ребята, никогда такого распоряжения не было...” Radzinski raamat on Lozgatšov iseloomustanud meeste reageeringut Hrustaljovi teatele nõnda: “Мы были, конечно, очень довольны, получив такое указание, и смело легли спать.” Siit on kõige loomulikum välja lugeda, et nad kõik, Hrustaljov kaasa arvatud, läksid magama. Kuid Radzinski, teades ka tõiku, et Hrustaljov varsti pärast seda teadmata põhjusel suri ning suvila valvurid kiires korras maad mööda laiali hajutati, tekitab siia intrigeeriva hüpoteesi: Hrustaljov ei läinud tegelikult magama, vaid jäi Peremehega kahekesi ja tegi midagi, mida Radzinski ei julge täpsustada, on aga kindel selles, et kui miski toimus, siis nimelt Beria käsul, kuna ju ka Svetlana mäletab, et kui Stalin oli lõplikult hinge heitnud, siis ei suutnud Beria oma juubeldust varjata ja sööstis Moskvasse tagasi, hüüdes just need sõnad: “Хрусталеv, машину!” Ta ei välista võimalust, et ka teised ihukaitsjad olid kaasosalised. Ja vaata: Lozgatšovi jutustuse 2001. aasta variandis on see koht sõnastatud juba aktsenteeritumalt: “Мы действительно легли спать, чем были очень довольны. Проспали до 10 часов утра. Что делал Хрусталеv с 5 часов утра до 10 часов утра, мы не знаем. В 10 часов утра его сменил другой прикрепленный – М. Старостин.” Kahtlemata teadis Lozgatšov Radzinski hüpoteesi ja painutas oma jutu nüüd juba meelega või tahtmatult selle skeemiga vastavusse.

See väidetav magamaminek ongi mineviku poole liikudes kolmas sõlm, mis tolle ööpäeva analüüsijaid on jahmuma pannud. Selle korralduse täitmine tähendanuks ju riigi tähtsaima turvaobjekti saatuse hoolde jätmist – kas meestel ei tekkinud tõesti sisekonflikti oma rangete eeskirjaliste kohustuste ja saadud magamisloa vahel? Kas neile

ei tulnud pähe mõtet, et see võib olla kurikavala Peremehe poolt korraldatud ustavuseksam? Aga võib-olla tõesti mitte. Teadjad on väitnud, et Stalinil olid Kuntsevo personaliga küll autoritaarsed, kuid lihtsad ja usalduslikud suhted. Eeskirjad olid vaid paber. Valvurid nagu kõik teisedki teadsid, et Stalini suuline korraldus või mis tahes muu tahteakt oli ainutähtis, see kaalus üles kõik ametlikud seadused, eeskirjad jt paberid. Tähtsaimad paberid olidki reeglina fiktiivsed, vormistatud takkajärele Stalini ainuisikulise tahte põhjal. Usutavasti polnud luba üldse suvila personali jaoks harjumuspärane deontiline akt. Peremees kas käskis või keelas. Peremehe antud l u b a magada võis valvurite kõrvus kõlada kui k ä s k magada (Lozgatšov ütlebki ju: *указание*). Ja veel: see oli Stalini h e a t a h t e a v a l d u s ! Rõbini memuaarides jpt lihtsate inimeste meenutustes on drastilisi näiteid sellest, millise meeltesegaduseni küündiva vaimustuse, liigutuse, heldimuse ja tänutunde tormi Jumal-Juhi komplimendid, tähelepanuavaldused, vastutulekud, andeksannid, kingitused, jootrahad jms, isegi juba tema nägemine, tema füüsiline lähedus neis esile kutsusid. Miks ei pidanud sama keh-tima Lähedase suvila turvameeste kohta?

★Juri Muhhini variant.

Muhhini teooria (lk 380–404 ta raamatus) on üsna nõrk, täis loogilisi vasturääkivusi ja hooletult sõnastatud väiteid. Ta võtab tunnistustest omaks täpselt need elemendid, mis ta aksiomaatikaga sobivad, ja kuulutab need, mis ei sobi, valetamiseks. Põhimureks on Beria täielik väljalülitamine 1.–2. märtsi öö sündmustest. Negatiivsete peatege-laste roll neis sündmustes antakse Hruštšovile ja Ignatjevile. Intriig pannakse suuresti keerlema küsimuse “joove või insult?” ümber.

Muhhin arvab (nagu Volkogonovgi – vt järgnevas), et Stalin kogus neliku Kuntsevosse mitte lihtsalt selleks, et lõbusasti juua ja lobiseda, vaid et arutada 2. märtsile määratud KK pleenumi päevakorda pandud

küsimusi. Sellest oletusest ei tulene mingeid argumente järgnevate sündmuste seletamiseks, kuid see võimaldab edasi oletada, et üks tolle pleenumi päevakorrapunkte oli nimelt julgeoleku- ja siseministeeriumi ühendamise Beria egiidi alla – käik, mis juba enne Stalini füüsilist surma tõepoolest ära tehti, kuid selle mõtte taga polnud Muhhini arvates mitte Beria isiklikud pürgimused ega neliku omavahelised kompromissid, vaid Stalini enda initsiatiiv (sest Muhhini jaoks olid nii Stalin kui ka Beria mäletatavasti “head” ja said hästi läbi).

Muhhin ei usu nagu teisedki, et ihukaitsjad sõandanuksid Stalini loa magama heita, ka mitte seda, et Peremees oleks sellise loa üldse andnudki, kuid tema versiooni arendamisel pole ka sel, kas nad magasid või olid ärkvel, suuremat tähtsust. Ta oletab, et Stalini insult toimus veel palju varem kui Lozgatšov jt usuvad, ja et see juhtus nimelt kabinetis töötades – seetõttu olid ka ta särgikäised üles kääritud: ta ei kandnud kirjutades kätiseid, nagu tollal tavaks oli. Valvurid said toimunust teada otsekohe.

Siit algab dilemma “haige või purjus?” menetlemine. Muhhin ütleb: tema ei teadnud pikka aega, et teadvuse kaotanud inimesel põielihased tihti vallanduvad. Ja tekib ka esimene suur vasturääkivus. Lk 393 satuvad valvurid Stalini püksiloigust segadusse, kuna mingit suurt joomist justkui polnud olnud ja Stalin üldse ei joonud end iial maani purju, insulti aga, mille puhul tahtmatu urineerimine on eriti tüüpiline, nad ei oska oletada. Lk 400 aga rõhutatakse, et Kuntsevo ihukaitsjaid polnud värvatud lihtsalt tänavalt, vaid neil oli põhjalik, sh meditsiiniline ettevalmistus. Ka Muhhin usub, et valvurid helistasid kohe pärast Stalini leidmist Ignatjevile, kuid arvab, et see, keda Ignatjev asjast informeeris ja kellega koos seejärel ka Kuntsevosse sõitis, oli nimelt Hruštšov. (Ka Žores Medvedjev usub, et Ignatjev oli Stalini vaikumisega kursis juba enne seda, kui valvurid olid talle helistanud, kuna suvila välis- ja pääslavalve võisid olla õhtul samuti juba häireseisundis.) Muhhinil on vaja joobeteooria tingimata mängu jätta, seetõttu postuleerib ta edasi,

et ihukaitsjate meditsiinilised teadmised polnud siiski ka liiga head. Nad arvasid, et Stalinil on insult, aga kui koos “jätistega” saabunud arst ütles, et see on siiski pohmell, siis lasid nad end ümber veenda: näete ise, sm Stalin võttis eile liigse piisa ja tal juhtus selline äpardus – tehkem homme nägu, et me ei tea asjast midagi. St põhivariandis Beria poolt öeldud lause (“Ärge tekitage paanikat, sm Stalin magab”) pannakse hüpoteetilise arsti suhu.

Teine, millega Muhhin oma versioonis maadleb, on püüd omistada “jätistele” korruga kaht kavatsust: jätta valvemeeskond süüdlaseks ja kooskõlastada nendega sobiv legend, mida hommikul rääkida. Need kavatsused on ühitatavad vaid pohmellimotiivi piires – hommikul ei usuks keegi, et valvurid olid nii lollid, et arvasid, et kergel napsutamisel võivad olla nii jõulised tagajärjed. Kuid vale teine pool pidanuks olema see, et Stalin varises kokku alles ööl vastu 2. märtsi (nagu edasi Mjasnikovi variandist näeme, pidi taoline legend muidugi mingil hetkel tekitatama ja arstidele edastatama). Sellega aga muutuvad need kaks kavatsust alternatiivseks.

Muhhini variant on nõrk ka selle poolest, et ei jäta Beriale kriitilise öö sündmustes üldse mingit rolli. Beria on hea, ta ei osale selles kuriteos. Kuid ta ei tõtta ka Juhile appi, ei kutsu välkkiirelt kohale arste, ei ilmu ka ise veenduma, mis lahti – järelikut peab ta magama kogu öö õndsas teadmatuses ja ilmuma kohale alles 2. märtsi hommikul. Muhhin ütleb: Hruštšovi järgi tulebki välja, et Beria sai asjast teada alles hommikul. Ei tule – kui uskuda Hruštšovi, siis ta lihtsalt ei teadnud, mida Beria öösel tegi ja kus käis. Seda on, tõsi küll, samuti raske uskuda, Medvedjevi argument viivitamise põhjuse kohta tundub väga veenev: kindlasti oli vaja teha mingid ligikaudsedki lepped selle kohta, kuidas võim jagada ja edasi tegutseda. Muhhin laveerib mööda ka küsimusest, kes ikkagi kutsus kohale h o m m i k u s e d arstid, sest Lozgatšovi ja Hruštšovi järgi tõi nad kohale nimelt Hruštšov, st “мерзавец”.

Muhhin müstifitseerib liialt ka segadust Kuntsevo ruumide termineerimisel ja kokkuvarisenud Stalini leiukoha määratlemisel – *большая столовая, малая столовая, большой зал, кабинет*. See segadus iseendast on ilmne, kuid selle allikaks on eelkõige Hruštšovi memuaarid. Kui uskuda, et Hruštšov ise tol ööl haigestunud Stalinit ei näinudki ja kuulis kõigest kaude, siis ei tasuks seda müra vist üle tähtsustada.

Kuid Muhhin ei soovi siiski igavat insuldi-versiooni lõplikult võitjaks jätta. Ühel hetkel tundub talle põnev sisse puhuda müstilist prohvetlust ühte Soso Džugašvili noorpõlveluuletusse, kus laulikule puistatakse veinisse mürki, ta unustab täiesti oma põhianalüüsi (lk 380–404), samuti andmed Stalini lahkamistulemuste kohta, ja teatab lk 679 lühidalt ja resoluutselt: 28. veebruari õhtusöögi ajal õnnestus Hruštšovil Stalin mingil viisil mürgitada. Kõige pigemini oli seal joodud noor kuiv vein (nn сок) see aine, kuhu mürk puistati – see sobiks hästi prohvetliku luuletusega.

★ Professor Mjasnikovile räägitud legend.

Ma pole suutnud leida allikat, kust objektiivselt järele vaadata, kes ja mis järjekorras tegelesid Stalini raviprotseduuridega 2. märtsil. Lozgatšovi mälestuste hilises variandis on küll öeldud: “В 9 часов 2 марта прибыли врачи, среди которых были Лукомский, Мясников, Тареев и др. Начали осматривать Сталина.” Kuid käsitlejad kinnitavad enamasti, et esimese lennuga saabus prof Lukomski rühm ning ka Mjasnikovi enda memuaarmärkmete järgi (viitan neid Gusljarovi ja Muhhini vahendusel) kutsuti ta Kuntsevosse Stalini juurde alles 2. märtsi hilisõhtul. Teda võttis vastu toonane tervishoiuminister A. Tretjakov ja esitas talle toimunu kohta sellise versiooni (vt Muhhin, *op. cit.*, lk 392):

Министр рассказал, что в ночь на второе марта у Сталина произошло кровоизлияние в мозг, с потерей сознания, речи, параличом правой

руки и ноги. Еще вчера до поздней ночи Сталин, как обычно, работал у себя в кабинете. Дежурный офицер из охраны еще в 3 часа ночи видел его за столом (он смотрел в замочную скважину). Все время и дальше горел свет, но так было заведено. Сталин спал в другой комнате, в кабинете был диван, на котором он часто отдыхал. Утром в седьмом часу охранник вновь посмотрел в замочную скважину и увидел Сталина распростертым на полу между столом и диваном. Был он без сознания. Больного положили на диван, на котором он и пролежал все дальнейшее время.

See erineb kõigist teistest põhiversiooni variantidest ja meenutab mitmes suhtes siin järgnevat Borevi erandversiooni (“ühel hommikul” saab tähendada vist ainult 2. märtsi hommikut, Stalin istub töölaua taga, piilutakse läbi lukuaugu või ukse silma jne). Muhhinil on kahtlemata õigus selles, et selle variandi tekitamise mõte oli viia Stalini kollapsi aeg sobivalt hiliseks (2. III enne kella 7 hommikul!) ja elimineerida küsimus, miks arstiabi kutsumisega kuritahtlikult kaua venitati. Kuid Muhhin arvab, et Tretjakov kuulis seda versiooni otse valvemeeskonnalt. Normaalselt oleks taolistel puhkudel vältimatu koheste kirjalike seletuste võtmine kõigilt tunnistajatelt, kuid Lozgatšov ega keegi teine ei maini mingite seletuskirjade kirjutamist. Kuna kõik neliku liikmed olid asjaga kursis, siis tunduks palju usutavam, et lukuaugu-versiooni väljamõtteleja ja Tretjakovile edastaja oli pigem keegi neist endist. Kui hommikuse, Lukomski juhitud rühma kutsus lõpuks kohale Hruštšov (aga kes siis muu?), siis oli ilmselt juba neilegi vaja improviseerida sobiv häma (miks mitte lukuaugu-jutt?) 2. märtsi varahommikul toimunud insuldi kohta ja Tretjakov võis selle kuulda juba hommikupoolseilt arstidelt. Edasi läks legend hilisest insuldist TASS-i kaudu kogu maailma laiali.

★Sergo Beria variant.

Ülal oli juttu “solvatud poegade” memuaaride käsitlusest Larissa Vasiljeval. Ma ei tea täpselt, kui mitu varianti ja uustrükki oma isale

pühendatud memuaaridest on publitseerinud Sergo Beria raamatute “Мой отец – Лаврентий Берия” (1994) ja viimase, prantsuse keelest tõlgitud “Мой отец Берия” (2002) vahel. Esimeses neist pole midagi, mis meenutaks versiooni Stalini surmast, teises (lk 314–315) on. See pärineb väidetavasti Lavrenti Beriali endalt ja oma kondikavalt võib ka seda pidada üheks põhiversiooni variandiks. Refereerin seda siin ilma vähimategi kommentaarideta – lugejal on vaba voli pidada seda nii usutavaks, nagu ta Sergo Beria mälestusi üldse soovib pidada.

КК Poliitbüroo liikmed tulid Stalini poole “накануне вечером” (mõeldud vist siis 28. veebruari õhtut). Stalin saatis külalised varakult koju, kuna tundis end halvasti ja tahtis magada. Järgmisel päeval märkasid valvurid, et ta uks on tavalisest kauem lukus (ta tavatses enda järelt ukseid lukku panna), koputamise peale ei vastatud. Ohvitserid kartsid ust maha murda ja helistasid Malenkovile ja Beriale, kes soovitasid seda siiski teha. Seejärel sõitsid kõik kolm (nimetatud ja Hruštšov) Kuntsevosse ja nägid Stalinit diivanil lebamas ja vaevu hingamas. Arstid kutsuti välja kohe – prof Mjasnikov ja 3–4 teist. Haigele tehti südamemassaaži ja pandi diagnoos. Beriale meeldis Mjasnikovi keskendatud ja täpne tegutsemine. Mjasnikov ütles julgesti välja ka lootusetu prognoosi. Mingile teadvusele Stalin enam ei tulnud. Mitte ükski poliitbüroo liikmeist ei poetanud Stalini juures ainsatki pisarat ega tahtnud seista ta päitsis. Selle asemel arutati naabertoas valitsuse eesseisvat reorganiseerimist ja võimu üleminekut.

Erandlikke versioone ja nende elemente on nähtavasti tekkinud ka hiljem – siis, kui põhiversiooni kandvamad elemendid pidid olema juba teada ja kumavad neist läbi.

★ Ühe sellise versiooni toob Borev oma “Сталиниада”-raamatus, lk 360 (lühendatult ja veidi muudetult ka “Фарисея”-raamatus, lk 11 ning veel mõnes hilisemas), see tundub põhiversiooni ja Avtorhanovi versiooni pooleldi ununenud, segiaetud ja folkloorsete stereotüüpidega täiendatud variandina:

Stalinile anti toitu läbi raudukeses oleva luugi (nagu vanglas vangidele), toidu saabumisest teatati erilise vilkuva valgussignaalliga (lisatud: nagu rottidega tehtavais katsetes). Ühel hommikul märtsi alul (millal just, pole öeldud) tuli ettekandja kohuseid täitev vanamutt (*смаруха*) musti õhtusööginoosid ära viima ja avastas, et õhtusöök on alles puutumatu luugi juures. Mutt serveeris luugile hommikueine, teatas sellest jälle vilkuva tulega ja vaatas läbi ukse silma sisse: Stalin istus ja kirjutas. Poole tunni pärast vaatas ohvitser taas läbi ukse silma – Stalin istus endiselt laua kohale kummardudes. Juht polnud puutunud ka hommikueinet, kuid kehtiva eeskirja järgi ei tohtinud teda häirida. Pool tundi hiljem vaatas ohvitser uuesti, nägi Stalinit ikka poosi muutmata istuvat ja teatas sellest oma ülemustele. Valvurid ei teadnud, mida teha, lõpuks kutsuti välja kaasvõitlejad (*соратники*) ja tütar Svetlana. Need taipasid, et midagi on juhtunud, ja otsustasid ukse maha murda. Kuid katsed seda teha jäid edutuks, sest üks oli valmistatud paksust mürsukindlast terasest, pikk ja peenike terasvõti, mis ukse avas, oli aga Stalini enda käes. Äkki leidis keegi elementaarselt lihtsa lahenduse, mis ühtlasi näitas paksu soomuse mõttetust: üks tõsteti suhteliselt kerge vaevaga hingedelt maha. Sisenejad nägid, et Juhi käsi, mis näis kirjutavat, oli tegelikult küünitunud signaalnupu poole, kui ta oli teadvust kaotamas. Poolsurnud Stalin kanti diivanile. Kiiresti kutsuti kohale keegi vähetuntud arst Beria ametkonnast. Tunnud arstid, kes vaatasid Stalini tervise järele, istusid sellal juba vanglas. Arst konstateeris südameatakki. Stalin, kel veidi aega enne seda oli olnud insult, surigi teadvusele tulemata.

★ Dmitri Volkogonovi raamatu “Триумф и трагедия” (1990) 2. köite lõpuosas on improviseeritud Stalini tagasivaatavaid eksistentsiaalseid sisemonolooge, mis meenutavad mitmeid kohti Rõbakovi “Arbati lastest”. Arvatavasti on ka siin lk 584–585 figureeriv detailne referaat 28. veebruari hilise õhtusöögi juures arutletud teemadest lihtsalt autori enda belletristlik visioon, mis ei pretendeerigi faktitõele ega õigusta

küsimust, millistele allikaile see toetub. Igatahes räägib Volkogonov õhtusöögil toimunu kohta umbes järgmist:

Bulganin andis õhtusöögil põhjaliku ülevaate Korea sõja hetkeseisust ning Stalin käskis võtta suuna sõjategevuse katkestamisele, kuid enne seda tingida viimse võimaluseni. Beria, kes tundis, et Juhi suhtumine temasse on hakanud viimasel ajal halvenema ja teda kahtlustatakse ebalojaalsuses, rääkis pikalt ja püüdliselt “arstide asja” käigust: et vahistatud arstid on tunnistanud, et nad on juba pikka aega tasa- haaval kahjustanud riigi tippjuhtide tervist, et Ždanovi, Dimitrovi ja Štšerbakovi surm on samuti nende kätetöö (Ždanovi EKG nt oli vahetatud fiktiivse vastu), et arstid-kahjurid on ühtaegu rahvusvahelise organisatsiooni “Joint” agendid ja need niidid hargnevad veel kaugemale Nõukogude sõjaväe- ja parteistruktuuridesse. Stalin on meenu- tanud, et “arstide asi” algas nimelt kahtlustega tema enda ihuarsti V. Vinogradovi suhtes, ja küsitlenud Beriat Vinogradovi kohta veel eraldi; Beria on öelnud, et Vinogradov ei vääri usaldust ja on levitanud kuuldusi sm Stalini korduvate hüpertooniakriiside kohta. Stalin on käskinud hoia- tada Ignatjevit, et kui arstidelt ei saada süü täielikku omaksvõttu, siis ta pea lendab. On hea sõnaga meenutatud ka Lidia Timašuki patriootlikku tegutsemist. Õhtu lõppedes on Stalin olnud ärritatud ja rahulolematu enamiku oma lähikondlastega peale Bulganini ning rääkinud pikalt ja pahaendeliselt, et kellelgi ei tasu arvata, et tal õnnestub elada vanade teenete varal. Aga ta ei teadnud, et see tiraad jääb ta elu viimaseks. Lah- kumiseks noogutas ta kuivalt ja siirdus oma eluruumidesse.

Volkogonov tundis kõiki põhiversiooni komponente, kuid valve- meeskonna poolset osa vaid Rõbinilt saadud suulise referaadi põhjal, Rõbin aga oli selleks ajaks vist jõudnud intervjuuerida ainult Starostini (või siis on tema esituses Starostini ja Lozgatšovi isikud ja tegevused ühte valgunud), Beria negatiivset rolli toimunus püütakse igati rõhuta- da. Vestluse dramatism võib olla ka laen või mõjustus Avtorhanovi versioonist.

Ajakirjanike lemmikroog on sensatsioon. N-kümmend kolmandate aastate märtsi paiku kipub ikka tekkima uusi versioone Stalini surmast, mis algavad tihti sõnadega: “See, mida te nüüd kuulete, pöörab pea peale kõik senised...”

★ Vast kuskil 2002. a lõpul on kirjanik Nikolai Dobrjuhha kokku satunud 1923. a sündinud Gennadi Kolomentsevig, kelle vastutusel oli pikka aega olnud Nõukogude riigijuhtide toitlustamine. Kohtumise tulemused on avaldatud lehes “Аргументы и Факты” (12. XII 2002). Kolomentsev ütleb, et Stalin oli kaine inimene, ning seejärel räägib pikalt ta lemmikmarkidest, jutustab muidki reipalt sõdurlikke episoodide kohtumistest Juhiga (nagu neid leidub rohkesti ka Rõbini raamatus) ning esitab oma versiooni Stalini surma kohta, mille ta olevat kuulnud Kuntsevo komandandilt I. Orlovilt, kes küll kriitilise ööpäeva kestel teatavasti sündmuskohal ei viibinud. Orlov on kutsunud ta pärast Stalini surma Lähedasse suvilasse, näidanud seal Stalini vilte ja kasukat ning rääkinud jutu, mis meenutab meie põhiversiooni “rahuliku variandi” kokkuvõtet, kuid selle erinevusega, et kui valvemeeskond Stalini põrandalt leidis, oli too juba täiesti surnud. Dobrjuhha ise tutvustab seejärel lühidalt ja segaselt Stalini surma eelmisi versioone ning lisab omalt poolt veel uue ja ennekuulmatu, mis lähtub Orlovi versioonist, kuid seletab originaalsel moel ära ka täiesti ümberlükkamatu fakti, et Stalinit mitme päeva vältel ja hulgakesi tõesti ravida püüti. Lavrenti Beria oli leidnud teisiku, kes etendas sureva Juhi rolli nii meisterlikult, et pettis ära nii tütre Svetlana kui ka Valja Istomina, kes mõnede legendide järgi Stalini füüsisst väga põhjalikult tundis, kui ka arstid (või siis arstid teesklesid, et nad pettust ei märka).

★ Sellele kirjutisele on reageerinud Valeri Nikolski ja meenutanud (“Аргументы и Факты” 9. I 2003) oma isa, kontradmiraal Nikolai

Nikolski jutustust kohtumisest Nikolai Bulganiniga 1955. a Sevastoopolis ristleja “Dzeržinski” pardal. Pisut vipsus Bulganin on seal rääkinud ka Stalini surmast. Seegi jutt tundub hõreda punktiirina läbi põhiversiooni sõlmede, kuid kätkeb ka väikest folkloorsete sugemetega fabulaati: nelik valvas haige Juhi juures paarideks jagunenult, “чтобы запомнить слова Сталина, если он придет в сознание, и передать его завещание партии. Еще ждали, что вождь назовет преемника.” Huumor on selles, et paarid olid moodustatud mitte “diagonaalselt”, vaid “sõpradest” – Malenkov Beriaga ja Hruštšov Bulganiniga – st meetod oli täiesti ebaefektiivne.

★Ja täpsel surmajuubelil, 5. III 2003, ilmutab “Аргументы и Факты” Dobrjuhhalt veel ühe materjali, kus on taas ka uus intervjueeritav – 1926. a sündinud Pavel Jegorov, kes oli kriitilisel ööl vastu 2. märtsi südaööst kuni kella 2-ni olnud Lähedase suvila välisvalvekorras. Tema valvepost nr 6 oli asunud nn suure söögitoa akende all. Kella 1 ja 2 vahel öösel on Starostin tulnud välja Jegorovi juurde, nähtavasti üsna tavalisel toonil küsinud: “Как там? Случайно (*sic!*) не видно движения в Большой столовой?” ja palunud helistada, kui ta väljast Stalinit märkab. 20 minuti pärast on Starostin talt uuesti küsinud Stalini kohta ja seletanud, et harilikult käsib Peremees sellal anda endale sidruniga teed, kuid täna miskipärast vaikib. Kuidas seda kõike mõista? Kas Jegorov fantaseerib lihtsalt selleks, et endale tähelepanu tõmmata? Kas ta ajab öise valvekorra segi öhtusega, mis oli olnud kell 16–18? See sobiks Lozgatšovi jutustusega, kuid Ž. Medvedjev (*op. cit.*, lk 16) märgib, et Moskvast hakkab veebruari lõpul hämarduma u kell 17.30 – kas on võimalik valgus ja pimedas juhtunud ära vahetada? Jegorovi versioonis aimub ka puutepunkt põhiversiooniga – valguse süttimine suvilas kella 18.30 paiku. Rõbinil on see koht sõnastatud lihtsalt: “Наконец полседьмого вечера в кабинете вспыхнул свет. Все облегченно вздохнули...”, kuid Lozgatšovi jutus Radzinskil: “Вдруг звонит постовой с улицы: “Вижу, зажегся свет в малой столовой”.

Ну, думаем, слава Богу, все в порядке.” See aeg näib jäävat väljapoole Jegorovi vahikorda, kuid viitaks nagu sellele, et suvila kardinaad olid tõepoolest kas kõrvale lükatud või üsna õhukesed; mõned teised kirjutajad on seevastu väitnud, et suvila kardinaid hoiti pimedal ajal valgustihedalt suletuina. Jegorov ütleb, et ta sai Kuntsevose juhtunud tragöödiast teada alles 4. märtsil raadio kaudu, imestab selle üle veidi, kuid mitte väga, ja lisab lõpetuseks: “А все очень просто. У нас там такой неписанный закон был: если что в твое дежурство на твоём посту произошло, ты лучше никому, кроме непосредственного начальника, не рассказывай! Целее будешь. И не интересуйся, что у других было. Меньше знаешь – лучше спишь...” Võib-olla on selles teadmused, mida Stalini surma versioonide analüüsil tasuks silmas pidada?

Dobrjuhha on saanud Jegorovilt ja kelleltki anonüümselt isikult ka paar lähemat notiitsi Hrustaljovi elulõpu kohta. Ta on juhtinud meeskonda, kes toimetab Stalini surnukeha lahkamisele ja palsameerimisele, ning selle protseduuri kestel rääkinud teistele, et viimasel ajal hoidis Stalin kõiki uksi rangelt lukus (st temani jõudmiseks tulnuks kindlasti lukke lahti löhkuda ja mingeid valgusvihke poikvel uste vahelt paista ei saanud). Varsti pärast Stalini surma on Hrustaljov arreteeritud, 10 päeva pärast taas lahti lastud ja veel 10 päeva hiljem ootamatult surnud. Anonüüm on vihjanud, et loomulikult oli seegi Beria kätetöö, kuna Hrustaljov n-ö teadis liiga palju. Miks talle siis vahepeal anti häid võimalusi lekkimiseks, see jääb mõistmatuks.

Minu piinad Stalini ja Beria surma käsitleva artikli kallal jätkusid n-ö üha kasvava ahastuse õhkkonnas, kuni 22. augustil s.a juhtusid kaks sündmust, mis neile järsu otsa tegid:

- 1) kogumiku kaastöödega venitamine kuulutati lõppenuks;
- 2) ma kohtusin Tõnu Tannbergiga.

Tunnistan häbiga, et ma ei teadnud, et Tõnu pole mitte üksnes kirjutanud artikli Beria reformide kajastumisest Eestis, vaid on üldse tase-
mel ekspert (ka) Nõukogude Liidu ajaloo kui sellise alal ja tal on suur hulk sellealast kirjandust, sh Stalini ja Beria kohta. Olin rääkinud talle eelmisel päeval telefonitsi, mida ma olin jõudnud nende meeste kohta selleks hetkeks lugeda, ja palusin tal tuua mulle omal vabal valikul oma kodustest varudest veidi lisa. Leppisime kohtuda Rahvusrhiivis. Kui nägin ta kabinetis laual poole meetri kõrgust virna raamatuid (enamasti Beria, veidi ka Stalini kohta), siis mõistsin sügava rahuldustundega: *finita la comedia*, ainus, mida ma Lavrenti Beriast nüüd tean, on see, et ma ei tea temast veel mitte kui midagi.

Tõnu Tannberg on Leonid Stolovitši kõrval teine mees, kellele ma viimase poole aasta jooksul kõvasti tänu võlgnen: asju veidi lihtsustades võib öelda, et üks neist juhtis mind Stalini juurde, teine ajas Beria juurest ära. Fiasko oli välja kuulutatud ja praegu ma saan aru, et pean tegema otsustavaid jõupingutusi, et lõpetada õigeks ajaks ja suruda raamidesse vähemalt artikli surrogaat – see pihtimus oma ebaõnnestumistest. Midagi ometi olin ma jõudnud teada saada ka Beria ja ta surma kohta. Ja selle vähesegi põhjal, mis ma temast teadsin, olin jõudnud juba täielikku hämmingusse sattuda.

Kui keskmise ettevalmistusega nõukogude või eks-nõukogude inimeselt küsida, kes oli Lavrenti Beria, siis vastab ta tõenäoliselt midagi sellist: see oli Stalini-aegne julgeolekušeff, repressioonide kaasautor, koletu salakaval mõrtsukas ja intrigaan, kelle hingel on jõgedena süütute inimeste verd; lisaks oli ta sekspervert, kes sõitis musta autoga mööda Moskvat ringi, valis endale tänavalt ilusaid tüdrukuid, laskis need autosse tirida, viis enda poole, vägistas ja tappis neid.

Jah, Beria oli 1938. aasta lõpust 1945. aastani NKVD juht. Kuid Beria tuleku ajaks oli repressioonide kõrgaeg tegelikult juba läbi. Kas tal tõesti polnud mingit rolli 1939. a leevenduskampanias? Miks Dzeržinski imidž on vaata et kergelt positiivne ja Jagodal ja Ježovil

pole peaaegu mingit “üldrahvalikku” imidžit? Miks seesama vene rahvas, kel ei jätku pejoratiive Beria needmiseks, jumaldas siiralt ja südamest Stalinit ennast, kes ju kõik need tapatalgulained organiseeris? Kogu Stalini lähem kaaskond osales ju selles teiste ja ka üksteise tapmises kuulekalt ja entusiastlikult – miks siis just Beria figuur omas sadistlikus ilguses teiste hulgast mäekõrguselt esile kerkib? 90-ndate alul, kui Venemaa liidrid kommunismist lahti ütlesid ja arhiivid hetkeks üsna lahti läksid, pidanuks sealt välja tulema vapustavaid dokumente ka Beria roimade kohta – kuid ei tulnud midagi erilist. Trotski tapmine, muidugi koletu Katõni veresaun, muud sõjaaegsed asjad, tuumapommi dokumentatsiooni hankimine Läänest – kõik ruutiinsed stalinlikus vaimus operatsioonid, eriteenistusliku sooritustehnika poolest ilmselt laitmatud. Aga Beria sõimamine ja materdamine jätkub ka 90-ndail aastail lausa kasvava hooga.

Toome paar juhuslikku näidet väljenduslaadist, millega varased antistalinistid Beriast kõnelevad.

Volkogonovi monograafias “Триумф и трагедия” I (1990):

★Но очень скоро Орджоникидзе «**раскусил**» **авантюриста** [---]. Серьезную оппозицию Берия встретил и в лице многих **других честных** большевиков, хорошо **знавших этого карьериста** (lk 558).

★...становится страшно, что стало бы с нашим Отечеством, если бы планы **Монстра** были реализованы?! [---] У руководства партии и государства наконец достало мужества и проницательности, чтобы **обезвредить чудовище**. [---] (**Монстр** поддерживал близкие отношения лишь с Маленковым) (lk 562).

★Человек, который по своей должности должен быть предан закону, и только закону, являлся **олицетворением абсолютного беззакония и произвола**. Для Берии не было ничего святого. Он **боготворил только насилие**. Будучи человеком **садистских наклонностей**, Берия часто сам вел допросы, которые порой заканчивались трагически. Этот **Монстр**, а Сталин знал, что таковым был его нарком внутренних дел, совмещал свои преступные наклонности с меломанством (lk 563).

★ Сталин [---] не мог не знать, что Берия к тому же самый **гнусный развратник**. Человек, носивший крошечное пенсне, с **опущенными уголками рта**, что придавало лицу капризное выражение, был леденяще холоден. Его **глаза, как у ящера**, почти никогда не мигали. Для Берии были **неведомы даже отдельные буквы азбуки нравственности** (lk 563).

Политический авантюрист и нравственный подонок в одном лице навсегда останется обвинением лично Сталину, допустившему возвышение антилюдей типа Берии (lk 564)

Antonov-Ovsejenko tööс “Берия” (1979–1988), ptk “Как он начинал” (olen kasutanud netiversiooni, kus lk-numbrid puuduvad):

★ Лаврентий Берия был **рожден для грязных дел**. **Провокатор и жулик** проснулись в нем в детские годы, еще в Сухумском начальном училище. [---] В нем **гармонично уживались подлость и мздоимство**.

★ На первых порах все относились к Лаврентию Берия с полным доверием, но, узнав его поближе, уже **не могли общаться с ним по-товарищески**. Это был **неистощимый на выдумки мастер интриг и доносов**. Он, как никто, умел в нужный момент **пустить в ход грязный слух, дабы поссорить своих соперников** на пути к власти. Потом он бил их поодиночке. Вокруг него все кипело, булькало, шипело, он **успевал заглянуть в кастрюли, не обжигая пальцев, поправить на плите сковородки, подбросить дров в огонь, подсыпать острого перца и снять жирный навар** в закипающем котле.

★ Давно подмечено: истинный интеллигент, даже если это прошедший тюрьмы и каторгу революционер, теряется, столкнувшись с неприкрытым хамством. Берия **был не просто хамом, он носил свое агрессивное хамство как знамя**.

Analoogilistes toonides on välja peetud ka kogu materjal, mis leidub kogumikus “Берия – конец карьеры” (1991). Ja kõikjal on selle hüperemotsionaalsuse taga liiga vähe kaalukaid argumente. Kõigis Stalini surma versioonides, mida äsja refereerisime, on Beriale antud markantne saatanlik eristaatus. Beriat põhjab innukalt ka Svetlana Al-

lilujeva, kellele Beriad olid lähedased perekonnatuttavad ja kes mitmeil säilinud fotodel istub magusa lapsenaeratusega Lavrenti Beria süles.

Usutavasti seletub osa Beria sotsiaalsühholoogilisest karakteristikast sellega, et talle olid fokuseeritud ühtaegu kahe fundamentaalse müüdiskeemi – Nuhkimise ja Seksvägivalla – vood. Esimene tuleneb mõistetavalt funktsioonidest, mida ta täitis stalinlikus terrorisüsteemis. Kui tugev kate on teisel?

Selle kirjatüki lõpulauses mainitakse Sõjaväe Peaprokuratuuri esindaja kinnitust ajakirjanikele, et üle poole Beria kohtuasja 47-kõitelisest materjalist puudutabki Beria suhteid naistega ja just seetõttu jääb see fond uurijaile veel 25 aasta jooksul suletuks. Kas seda tuleks uskuda, ja kui, siis kas see materjal sisaldab erandina sulatõde, sellal kui enamik stalinlikest kohtuasjadest (Beria oma nende hulka lugedes) on suuresti fabritseering?

On muidugi palju mittedokumentaalseid tekste Beria sekshirmutegude kohta. Kaks sellist leiduvad Larissa Vassiljeval (“Кремлевские жены”, lk 339–341 ja 348–357). Teine jutustus pärineb Vassiljeva väidetavalt sõbrannalt ja Vassiljeva näib selle tõepära siiralt uskuvat. Ta lisab neile veel tsitaate Thaddeus Wittlini raamatust “Commissar: The Life and Death of Lavrenty Pavlovich Beria” (1972), sh järgneva, mille kohta arvab, et selles on loodud Beria-Sinihabeme koondkuju ja ühtlasi koondsituatsioon, mida ta sekskuriteod kätkesid. Ma pole Wittlini raamatut näinud ja tõlgin selle koha Vassiljeva kaudu (lk 346–347). Ma pole näinud ka Margit Vissaku tõlget, kuid püüdsin olla objektiivne ja mitte rõhutada ega ka neutraliseerida siit hoovavat tülkust.

Tavaliselt peatus Beria auto Punaarmee Teatri juures. Seal lähedal oli tütarlastekool. Pärast tunde hajusid õpilased tänavale. Beria jälgis neid nagu must panter hirvevasikaid. Kui ta nägi 14–15-aastast trullakat tüdrukut roosade põskede, niiskete huulte ja pimestavalt valgete hammastega, osutas ta selle poole peanoogutusega. Polkovnik Sarkissov, pikka kasvu kõhetu mees, läks tüdruku juurde, andis au ja palus talle järgneda. Beria jälgis autost binokliga, kuidas kasvas õudus ohvri silmis, ja see pakkus

talle tohutut rahuldust. Tüdruk sai aru, et pääsu pole. Ta eraldus oma heitunud kaaslannadest ja järgnes, silmad maas nagu orjataril, oma ahistajale. Kui ta istus Beria kõrvale autosse, siis too ei vaadanud ta poolegi, ta teadis ette kõike, mis nüüd järgneb: ta käte ja saabaste suudlemine, palved minema lasta.

Sarkissov hoidis tüdruku käevarrest ja tõukas ta Lubjankal Beria kabinetti. Beria istus laua taha ja nõudis vaikse häälega, et tüdruk lahti riietuks. Kui tüdruk soolasambaks tardus, värises ja ulgus, võttis Beria kastist nuudi ja lõi tüdrukule vastu sääremarju. Tüdruk võis karjuda palju kulus, tema kabinetis nutsid ja karjusid kõik, keegi ei naernud. Beria kordas käsku lahti riietuda. Tüdruk riietus alistunult lahti. Ta tõukas alasti tüdruku diivanile, muljudes teda oma raskusega. Kui tüdruk jalad instinktiivselt kokku surus, haaras Beria tal juustest ja peksis ta pead vastu diivani puust käetuge. Tüdruk andis alla. Beriale saabus rõõmuhetk, mil ta sisenes noorde süütusse kehasse, seda otsekui lõhki rebides. Tüdruk karjus, Beria suudles pisaraid, mis veeresid ta noortest süütuist silmadest. Defloreerimine, st süütuse röövimine noorelt naisekehalt, oli Beria jaoks ülim nauding. Tüdruk iiveldas viina, küüslaugu ja kõdunenud hammaste lehist...

Mõnikord oli Beria ohvri vastu heatahtlikum, naeratas, keelitas, et pole mõtet hirmuda. Küsis vanemate, vendade, õdede kohta. Lubas nad kõik laagrisse saata, kui ta ei nõustu.

Vahel viis Beria tüdruku Lubjanka asemel oma koju ja pakkus külalisele seal klaasi veini. Veinist jäi tüdruk magama ja Beria anastas ta. Ta naise viibimine majas Beriat ei peatanud, naisele oli rangelt keelatud sisenenda tema kabinetti.

Juhtus, et kuritarvitatud ja tema majast väljavisatud tüdrukud viskusid siinsamas Moskva jõkke või hüppasid kõrge maja katuselt alla.

Need jpt, sh K. Stoljarovi raamatus “Палачи и жертвы” (1997) toodud näited (kellegi Nina Aleksejeva jutustust kohtumisest Beriaga vt ka A. Melenbergi ja D. Lobkovi kirjutises “Страсти и смерть Лаврентия Берия” – <http://masterstudio.narod.ru/bucher/stalin/teil2/beria.htm>) kuuluvad samasse žanri raamatukesega “Кремлевские козлы (исповедь любовницы Сталина)” (1993), mis tahab kujutada endast lauljanna Vera Davõdova memuaare L. Gendlini

kirjanduslikus töötuses. Taolised narratiivid pakuvad veenvamat informatsiooni vist küll nende autorite psüühika kui tegelikult asetleidnud sündmuste kohta. Kindlasti oleksid nad tänuväärt aine ka kirjandusteoreetikule teatavat laadi magestiili analüüsiks või folkloristile neis narratiivides korduvate püsistampide tuvastamiseks, ja ikka ja jälle: folkloori ja mittefolkloori piiride uurimiseks. Muhhinil on õigus: see on kirjandus, mille sihiks on lõugu ilaseks ajada. Ja tundub, et ta täidab sedagi ülesannet üsna kehvasti.

Ma ei suuda kinnitada ega kummutada Juri Muhhini väidet (*op. cit.*, lk 335–336), et Beria kohtutoimikus justkui sisalduvad hiiglaslikud naistenimistud on tegelikult koopiad Nikolai Vlassiku ja Viktor Abakumovi vastavaist iseendi kohta ja tarbeks koostatud nimistuist. Tõestusjõudu kummaski suunas pole selgi, kui Muhhin (lk 332) arvab, et Berial kui oma aja prominendil võis olla pigem raskusi sellega, et mitte saada ise vägistatud teda ihaleva naistekarja poolt. Muhhin on Beria fänn ja tema suhtes pimesi ebaobjektiivne, aga kujutluspilt selle kohta, mis juhtuks, kui Vladimir Putin hakkaks “Beria moodi” Moskva tänavail naisi varitsema (lk 334), on tõesti jõuline ja veenev: “Что будет? Правильно, во-первых, на эту улицу немедленно сбегутся все проститутки Москвы и Подмосковья и начнут прогуливаться мимо Путина, вихляя бедрами. Во-вторых, все прохожие, увидев “живого Путина”, начнут останавливаться и тарашить глаза: а что это Путин тут высматривает? Короче, через 15 минут придется вызывать ОМОН, чтобы разогнать толпу и дать проехать автомобильному транспорту.”

Stalinismi periood lõpebki õieti Beriaga selles mõttes, et Beria oli viimane Nõukogude Liidu “suurte tapetute” reas. Kuid ka järgnevad riigijuhid ja kogu nende kaaskond olid kas olnud Stalini pikaajalised ustavad võitluskaaslased või vähemalt alustanud oma karjääri Stalini ajal, Mihhail Gorbatšov oli üldse esimene, kelle hingel polnud enam selle aja patte. Eelmiste meeste hingel oli patte palju ja need vajasid

kanaliseerimist. Beriast kui viimasest tapetust tehti stalinismi solgiauk, kuhu kõik need patud valati. Beria-müüdi loomine algas 1953. a juulipleenumi ja järgneva kohtuprotsessiga, jätkus XX kongressist peale veelgi laiemat teed pidi ja see tee oli ka kogu NSV Liidu stagnaaja ja perestroika kestel lahti. 90-ndail, kui Stalinist võis rääkida juba enam-vähem täie häälega, jäi Beria ka antistalinistidele muutmatult Stalini saatevarjuks, stalinismi eredaimaks sümboliks, emotsionaalselt ehk jõulisemaks kui Stalin ise.

Nikolai Rubin tsiteerib oma raamatu “Лаврентий Берия: миф и реальность” (1998) alul koolipoisina kuulnud anekdooti: Ema küsib jõnglaselt, kuhu sai purgitäis moosi; jõnglane vastab reipalt ja kõhklemata: “Beria sõi ära!”

5. märtsi õhtul kell 20, kui Stalin alles elas, kogunes Kremliisse grupp seltsimehi, keda oli olnud võimalik kiiruga kokku ajada ja kes esindas riigi parteilist, seadusandlikku ja täidesaatvat võimu, ja jagas mängleva kerguse ja 40 minutiga ära riigi tippametid. Malenkov sai valitsusjuhiks, sise- ja julgeolekuministeerium ühendati Beria käe alla, Hruštšov jäi esialgu lihtsalt parteisekretäriks. Enamik XIX kongressil tehtud parteistruktuuri muutusi võeti tagasi. Võeti ka vastu erietsus, millega Malenkovile, Beriale ja Hruštšovile tehti ülesandeks “Stalini paberite seadmine vajaliku korda”, pidades sellega silmas eelkõige Stalini ülisalajase isikliku arhiivi loovutamist kolmiku kätte. Žores Medvedjev (*op. cit.*, lk 114–115) oletab, et kolmik kogunes Kremliisse 10. või 11. märtsil ja lihtsalt põletas need paberid ilma läbi lugemata Stalini kabineti kauneis antiikseis kahhelahjudes.

Vahemik 5. märtsist 26. juunini 1953, nn Beria aeg, on lühike, kuid eriskummaline periood Nõukogude Liidu ajaloos, mis on tänini jäänud ajaloolaste ja politoloogide seas elavalt diskuteeritavaks teemaks. Kuivõrd Beria-müüt on selle perioodi südmustega otseselt seo-

tud nii põhjuse kui tagajärjena, meenutan lühidalt sesse aega jäävaid sündmusi, toetudes peamiselt dokumendikogumikule “Лаврентий Берия. 1953”, Rudolf Pihhoja raamatule “Советский Союз: история власти 1945–1991” (2000), Pjotr Vagneri kirjutisele “Несколько замечаний по поводу деятельности Л. П. Берия после смерти И. В. Сталина” (“Международный исторический журнал” 2001, nr 14) ja Tõnu Tannbergi artiklile ““Lubjanka marssal” nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas” (“Tuna” 1999, nr 3 ja 4; 2000, nr 1).

Stalin valitses Venemaad ligi 30 aastat. Tema surm lõi maal äreva segu hüsteerilisest leinast, tärغانud lootustest ja hirmust tuleviku, teadmatuse, kaose ja kodusõja ees. Stalin oli loonud endast tohutu müüdi. Ta oli olnud kõik, mis üldse oli olnud, ja varjutas kõik muu. Võimuvõitlus Stalini-järgses ladvikus oli alles algamas. “Vana kaardivägi” (Molotov, Mikojan, Kaganovitš, Vorošilov) oli taandunud teise ešeloni, kuid ihkas tagasipääsu. Neliku hulgast oli esile kerkinud kolmik, kus esileküündivaim figuur oli kahtlemata Lavrenti Beria. Ta lähtepositsioon oli järsult kahetine. Beria endistest ametitest, isikuomadustest, kalduvustest ja vist ka välimusest tingituna oli ta nime ümber juba toleks ajaks kogunenud raske negatiivne halo. Teisalt oli ta oma ümbrusest intellektuaalselt selgesti üle. Beria valdas ka kõigist teistest paremini informatsiooni nii laiuti kui sügavuti. Tal oli objektiivne pilt riigi, ta kaitsevõime ja majanduse ning selle üksikharude seisundist. Vastuluure ja seejärel Nõukogude tuumaprojekti juhina oli ta pühendatud oma ja välisriikide tippsaladustesse, orienteerus hästi välispoliitikas ja tundis rahva hulgas valitsevaid meeleolusid nii Venemaal, liiduvabariikides kui ka satelliitmaades. Ta teadis, et stalinlikust hirmu- ja survepoliitikast kurnatud massid on valmis igasugusteks reformatiivseteks sammudeks, mis töötavad tuua kergendust. Ja Beria asus viivitamatult looma endale positiivset imidžit antistalinlike, demokraatlike initsiatiividega, mis võtsid enamasti KK Presiidiumile esitatud märgukirjade (записки) vormi. Need puudutasid esmajoones

ta alluvuses olevat sise- ja julgeolekuministeeriumi, kuid Beria oli ühtlasi ka Ministrite Nõukogu esimehe esimene asetäitja ja ta märgukirjade sisu haaras laialt peaaegu kõiki elualasid, ulatudes majandusse ning rahvus- ja välispoliitikasse. Enamik neist initsiatiividest leidis juhtkonnas pea üksmeelset toetust ja võeti vastu KK otsuste ja/või riigiorganite õigusaktidena. Beria initsiatiivides võib eristada mitut selgemat põhisuunda.

★ Siseministeeriumi, kohtu- ja juurdlussüsteemi puudutavad meetmed. Beria annab korralduse moodustada juurdlusrühm eriti tähtsate kohtuasjade ülevaatamiseks (nn arstide asi, aviaatorite asi, endiste julgeolekutöötajate asi jt). 2. aprillil esitab Beria märgukirja Mihhoelsi tapmise ning sellega seoses arreteeritud isikute, sh Molotovi naise Polina Žemtšuzina vastu fabritseeritud süüasja kohta. 3. aprillil võtab KK Presiidium vastu otsuse, millega vahistatud arstid täielikult rehabiliteeritakse, mööndes selle asja algatamisel ja menetlemisel toimunud võltsinguid ja õigusrikkumisi ning asjaomaste organite vastutust (tegelikult aetakse süü tervenisti endise julgeolekuministri Ignatjevi kaela, ta taandatakse KK sekretäri kohalt). Veel enne seda, kohe märtsi alul lõpetatakse arstidevastane laimukampaania pressis. 26. mail teatab Beria, et siseministeerium pole leidnud kuritöö koosseisu “aviaatorite asjas” arreteeritute (A. Šahhurini, A. Novikovi jt) tegevuses ja nad rehabiliteeritakse. Võetakse meetmed Gruusiast küüditatute naasmiseks ja valmistatakse ette analoogilisi meetmeid saksa rahvusest küüditatute suhtes. Juba 27. märtsil avaldab Ülemnõukogu Presiidium seadluse amnestia kohta, mille aluseks on Beria 26. märtsi kiri, kus teatatakse, et Nõukogude Liidu vanglais ja vangilaagris hoitakse kokku enam kui 2,5 miljonit inimest ja karistuste tähtajad on ebaadekvaatselt pikad. Amnestiaga vabanes enam kui miljon kinnipeetut, Nõukogude GULAG-i maht vähenes rohkem kui kolmandiku võrra, mis tõi ühtlasi mõningast kergendust raskustes visklevale majandusele. Tehti ettepanekud tähtajatute asumiseleaat-

miste lõpetamiseks, Erinõupidamise (*Особое совещание*) õiguste kärpimiseks, mitmete kriminaalseadustikuga vastuolus olevate õigusaktide ülevaatamiseks. 4. aprillil annab Beria käskkirja piinamiste kui ülekuulamismeetodi keelamise kohta ning piinakambrite likvideerimise kohta Lefortovos ja Sisevanglas. Tehakse ettepanek viia siseministeeriumi süsteemist teiste ministeeriumide alla rida ettevõtteid ja ehitisi, mis kasutasid valdavalt vangide tasuta tööjõudu – see tähendas ühtlasi mitmete nn sotsialismi suurehitiste (Baikali-Amuuri magistraali, mandrit Sahhaliniga ühendava merealuse tunneli jt) lõpetamist.

★ Muutused siseriiklikus rahvuspoliitikas.

Beria teadis Nõukogude Liidus küdevaid rahvuslikke vastuolusid ja konfliktikoldeid. Märtsis algatakse andmete kogumine olukorra kohta Lääne-Ukrainas. 8. mail esitab Beria märgukirja Leedu siseministeeriumi tegevuse kohta, juuni alul analoogilised märgukirjad Läti ja Valgevene kohta. Tema surve võetakse vastu KK Presiidiumi sellekohased otsused, kus märgitakse venelaste suurt domineerimist liiduvabariikide parteilistes juhtkondades, kõrgemate riigiametnike hulgas, kõrghariduses jne, mis raskendab partei ja riigi suhtlemist elanikkonnaga, ning nõutakse nende väljavahetamist kohalikest rahvustest kaadri vastu, kohalike keelte juurutamist ametlikus asjaajamises jne. Nende meetmete üldsihiks oli nõukogude võimu kindlustamine neil aladel ja ta autoriteedi parandamine sealsete pärisrahvaste silmis, tähtsaks praktiliseks eesmärgiks aga ka Nõukogude Liidu läänealadel lohkava metsavendluse jm vastupanuliikumise purustamine.

★ Välispoliitilised initsiatiivid.

Nõukogude Liidu välispoliitiline hetkeseis oli paha: oldi tülis Jugoslaaviaga, käis sõda Koreas, kiiresti kasvas elanikkonna rahulolematuus SDV-s, toimusid massilised põgenemised Lääne-Saksamaale. 18. mail esitas Beria Ministrite Nõukogu määruse projekti olukorra parandamiseks SDV-s, kus nähakse ette loobumist sotsialismi ehitamisest

Ida-Saksamaal, kolhooside loomisest, kapitalistlike elementide lubamist tööstuses, kaubanduses ja põllumajanduses, liiga pingeliseks kavandatud viisaastakuplaani leevendamist. Projektile oli ainsana resoluutselt vastu Molotov ja määrus võeti 2. juunil vastu algsest nudimas redaktsioonis. Et Beria initsiatiiv oli põhjendatud, kuid juba hilinevad, näitab varsti pärast seda (16. juunil) puhkenud nn Berliini ülestõus, mis suruti Nõukogude tankide abil kähku maha. Pärast Beria peatset arreteerimist püsis Ida-Saksamaal Walter Ulbrichti võim ja talle omane jäik autoritaarne kurss. Osa hilisemaid meetmeid (suhete parandamine Jugoslaavia ja USA-ga, vaherahu sõlmimine Koreas), mis olid tegelikult Beria poolt algatatud uue kursi jätkuks, kirjutas partei ja eelkõige Nikita Hruštšov juba puhtalt oma kontosse.

Analüütikud on teinud vastakaid oletusi selle kohta, mis oleks saanud siis, kui Beria oleks õnnestunud oma võimu kindlustada ja liidriroll legaliseerida. Kas ta oleks jätkanud sõitu reformide kursil ja võimustusüsteemi destaliniseerimine ja demokratiseerimine, rahva elujärje ja riigi rahvusvahelise maine paranemine oleks toimunud märksa kiiremini, kui see toimus Hruštšovi sula ajal, või oli see pelgalt pettemanööver oma positsioonide tugevdamiseks ja toetajaskonna suurendamiseks ning ta oleks esimesel võimalusel armutult hävitanud oma rivaalid ja teinud endast “uue Stalini”?

Kõik läks aga teisiti. Beria ei taibanud miskipärast, et tormilised aksioonid, mida ta nende kolme kevadkuu jooksul ette võttis, otsustasid ta saatuse lõplikult. Hirm ja võõristus, mis ta ümbruses tema vastu juba ammu oli kogunenud, kasvas nüüd meelega. Beria ja teised polnud enam Juhi tahte tööriistad, vaid esmakordselt iseenda peremehed. Nad polnud harjunud ise otsuseid tegema. Nad olid lubanud valitseda kollektiivselt, kuid tahtsid kõik liidriks saada, ja Beria oli juba loomas endale kiiresti tegeliku, sisulise liidri autoriteeti. Nad taipasid, et Beria pole vaja toime panna mingeid veretöid, et võimu oma kätte saada – nad loovutavad selle talle ise. Ja vandenõu pani

kokku Hruštšov, kellest seda kõige vähem võis oodata, sest tema meeleheide oli kõige suurem.

Sellest, mis sai edasi, näib olevat enam-vähem kindel vaid see, et 26. juunil 1953 Beria tehti mingil resoluutsel viisil teovõimetuks, et 2.–7. juulil toimus KK pleenum, kus Beria mitmekesiselt ja kuhjaga hukka mõisteti, et rühm muid inimesi, keda loeti Beria toetajaiks ja kaasosalisteks (V. Merkulov, V. Dekanozov, B. Kobulov, S. Goglidze, P. Mešik, L. Vlodzimirski), samuti arreteeriti, et seejärel toimus (või vähemalt vormistati mingil viisil) salastatud fiktiivne uurimismenetlus ja kohtuprotsess ning et 23. detsembril teatud hulk arreteeritud ka maha lasti.

Juulipleenumi materjalid on vähemalt A. Jakovlevi toimetatud dokumendikogus ulatuslikult avaldatud. Algne stenogramm ja lõppversioon erinevad teineteisest puhuti tugevasti, viimane on meigitud ja viidud kooskõlla vahepeal toimunud poliitiliste sündmuste ja muutustega. See on judinaid tekitav materjal ja näitab, et Stalini ajal selgeks harjutatud ükskõik kui absurdsete süüdistuste fabritseerimise oskus ja lust pole haihtunud, et see absurdus jätkuvasti kedagi ei häiri, kui massipsühhootiline džinn “Peksa pekstavat!” kord on pudelist välja lastud. Juri Muhhin (*op. cit.*, lk 270) ütleb täie õigusega, et pleenumi stenogramm meenutab talle reportaaži hullumajast (seda muljet markeerib, tõsi küll, ka see, et tegu on täpselt kirja pandud suulise tekstiga). Selle galimaatia põhjal (või pigem enne seda ja sõltumatult) on vormistatud teine galimaatia – KK otsus (lk 65–73 Jakovlevi kogumikus), kus süüdistused Beriale haaravad küll ainult u 2 lehekülge. Näib, et siin on esialgu kaugelt vähe konsistentsi surmanuhtluse väljavenitamiseks:

★KK põhimureks pärast Stalini surma oli tagada ühtsus partei ja valitsuse juhtkonnas marksistlik-leninlike printsiipide alusel. Beria püüdis salakavalate intriigide abil seda ühtsust lõhkuda, diskrediteerida juhtivaid partei- ja riigitegelasi, et oma kuritegelike nõukogudevas-

taste sepitsuste huvides tõsta oma isiklikku autoriteeti jutumärkides.

★Püüdis kasutada siseministeeriumi aparaati oma võimuhaaramisplaanide huvides.

★Püüdis seada siseministeeriumi kõrgemale parteist ja valitsusest (“поставить Министерство внутренних дел над партией и правительством”), seadis sisse spioneerimise partei- ja riigijuhtide järele. Nõudis siseministeeriumi töötajailt, et need loeksid end parteist sõltumatuks.

★Andis KK ja valitsuse eest salajas siseministeeriumi kohalikele organitele otsekorraldusi kontrollida parteiorganite tööd, fabritseerida võltsmaterjali nende kohta, allutas repressioonidele ausad töötajad, kes sellele vastu seisisid.

★Valis siseministeeriumi kaadrit mitte poliitiliste ja tööalaste kvaliteetide järgi, vaid neid, kes olid talle isiklikult ustavad – parteile võõraid, kahtlasi inimesi, ja eemaldas KK ja kohalike parteiorganite poolt sinna lähetatud töötajaid.

★Takistas mitmesugustel väljamõeldud ettekäanetel tähtsate edasilükkamatute küsimuste lahendamist põllumajanduse alal, püüdis õõnestada kolhoose ja luua raskusi maa varustamisel toiduainetega.

★Püüdis mitmesuguste salakavalate võtetega õõnestada Nõukogude Liidu rahvaste sõprust, külvata vaenu Nõukogude Liidu rahvaste vahele.

★Tahtis kallutada SDV kõrvale sotsialismi ülesehitamise kursilt ja taastada seal kapitalismi, likvideerida seal kolhoosikorra.

★Lõi oma agentuuri kaudu separaatkontaktid Tito ja Rankovičiga.

★Teenis 1919. aastal mussavatistliku Aserbaidžaaani salaluures.

Võib-olla huvitavam on nimetada asju, milles Beriat ei süüdistatud. Mitmed uurijad on tähendusrikkaks pidanud nt seda, et Beriat ei süüdistatud sm Stalini mõrvamises, ja arvanud, et selleks olid

põhjused. Beriat ei süüdistata siin ka vägistamistes ega salasuhetes imperialistlike riikide luureteenistustega – need tekivad hiljem, koh-tulikus süüdistuskokkuvõttes.

26. juuni sündmuste ning Beria kohtuasja kohta on avaldatud jälle vastakaid versioone, kuid väga vähe dokumente.

Ametliku versiooni järgi meelitati Beria koosviibimisele, mida lasti paista KK Presiidiumi ja valitsuse ühisistungina, ning arreteeriti seal. Operatsiooni ettevalmistamist koordineeris Hruštšov, relvatoe tagas rühm sõjaväelasi Žukovi ja Moskalenko juhtimisel. Fragmente kõigi kolme peategelase mälestustest selle päeva sündmuste kohta on avaldatud ka V. Nekrassovi koostatud kogumikus “Берия – конец карьеры” (1991). Nikolai Rubin on oma raamatus “Лаврентий Берия: миф и реальность” (1998), lk 424 jj leidnud neis meenutustes väga suuri erinevusi ja oletanud, et tegu võis olla lihtsalt hooletult kooskõ-lastatud “libretoga”. Samasuguseid vaatlusi on teinud ja samasugustele (kuid kaljukindlatele) järeldestele on jõudnud ka Juri Muhhin (*op. cit.*, lk 341–346). Erinevused ongi suured – nt selles, kes kellega ühes autos sündmuskohale sõitis, mis järjekorras ja millised sündmused üldse toimusid, kas olid ka sõnavõttud või ei, kes oli Beria tegelik vahistaja, kas ta osutas vastupanu, kes ja kust haaras oma kätte Beria kuri-kuulsa portfelli, kas turvajad olid hoolega või juhuslikult relvastatud jne. Tundub siiski, et põhiosas ei välju need lahknevused tavaliste “memuaarivalede” tasandilt: igaüks püüab oma rolli tähtsamana ja oma tegevust vapramana näidata ja teiste osa pisendada, fabuleeri-takse omast peast dialoogi, pealegi olid mõned asjaosalised vahepeal poliitiliselt hapuks läinud jne. On mõistetav, et Žukov ütleb, et neil oli kogu rühma peale kaasas vaid üks juhupüstol – ei saaski ju Suure Isa-maasõja võitnud titaan möönda, et nad ründasid kümnekesti hambuni relvastatult relvitut inimest.

Alternatiivne versioon kõlab nii: Beria likvideeriti juba samal 26. juunil – kas siis nimetatud üritusel või omas kodus, ning mingit

uurimismenetlust ega kohtuprotsessi tema üle ei olnudki. Seda versiooni toetavad Sergo Beria, Juri Muhhin ja kõhklemisi ka Rubin. Muhhin arvab, et ei viitsitud isegi pabereid vormistada ja kurikuulsat “Beria asja” või “Beria fondi” üldse ei eksisteeri ega pole iial eksisteerinud.

See, kas ja kui täielikult Beria kohtutoimik on säilinud, kui hoolega või lohakalt see on koostatud, mis selles on päris ja mis fabritseering, keda, mis aegadel ja kui suures ulatuses on viimasel tosinal aastal neid dokumente lugema ja avaldama lastud – kõigest sellest pole mul mingeidki teadmisi. Samas Nekrassovi 1991. a kogumikus, lk 296 jj on kümnete lehekülgede kaupa toodud tsitaate Beria kaasosaliste tunnistustest, väljavõtteid Beria jt ülekuulamisprotokollidest, eri päevade kohtuistungite protokollidest jm materjale. Samalaadset ainet on hulgi Kirill Stoljarovi raamatus “Палачи и жертвы” (1997). Kust mujalt ta saaks pärineda kui Beria kohtuasja dokumentidest? Jakovlevi kogumikus (*op. cit.*, lk 71–81 ja 379–394) on juulipleenumile vahetult eelneva ning sellest hilisema materjali esindatus seevastu äärmiselt napp, piirdudes vaid mõnede Beria vangistusest saadetud kirjade ja teisejärguliste juhudokumentidega. Muhhin väidab, et ka Jakovlevi publikatsioon kubiseb võltsingutest. Siingi ei ole Muhhini arutelud loogiliselt eriti veatud, kuid mõned ta argumentidest tunduvad üsna arvestatavad. Nt Beria kirjas Malenkovile 28. juunist (Jakovlevil lk 71) on tõesti laused: “Я был уверен, что из той большой критики на Президиуме я сделаю все необходимые для себя выводы и буду полезен в коллективе. Но ЦК решил иначе. Считаю, что ЦК поступил правильно” ja Muhhinil (*op. cit.*, lk 300) on tõesti alust oletada, et Beria räägib juulipleenumist enne, kui see oli alanudki. Siiski on võimalik, et endast väljas ja meeleheitel vahistatu pidas silmas 26. juuni Presiidiumi koosolekut, kus ta arreteeriti, ja lihtsalt väljendus ebatäpselt. 1. juuliga dateeritud pika kirja lõpus kurdab Beria, et tal on halb kirjutada, kuna valgus kongis on nõrk ja talt võeti ära pensnee (Jakovlevil lk 78) – Muhhin

(*op. cit.*, lk 301) teab väita, et Beria oli kerge lühinägelikkus ja ta ei vajanud üldse eriti prille, liiati lugemisel; lühinägelikud tõstavad midagi lugema asudes tihti prillid hoopis ninalt üles. Veel tsiteerib Muhhin (*op. cit.*, lk 298) Sergo Beria mälestuste põhjal kaht akti, üks Beria ja teine ülejäänud kuuiku hukkamise kohta – kuuiku aktil on surma konstateerinud arsti allkiri, Beria aktil on Batitski, prokurör Rudenko ja kindral Moskalenko allkirjad. Miks nii? Jakovlevil (lk 387) leidub neist vaid akt Beria surmaotsuse täideviimise kohta, mida Muhhin peab võltsinguks. Kus on teine? Kumb on võltsing?

Ja alles üsna hiljuti (“Источник” 2002, nr 6) on Andrei Suhhomlinovil ja Juri Murinil õnnestunud publitseerida uusi väljavõtteid Beria kohtuasjast – kaebealuste viimased sõnad, fotod koos allkirjadega, kuid ilma sõrmejälgedeta, süüdistuskokkuvõte tempeliga “Совершенно секретно” ja kohtulik surmaotsus.

See süüdistuskokkuvõte on taas vanas heas 30-ndate aastate vaimus galimaatia. Kui retoorika välja jätta, siis näib Beriat süüdistatavat peamiselt selles:

- ★ et ta täitis entusiasmiga ja edukalt sm Stalini poolt antud korraldusi – peksis ja piinas ülekuulatavaid, pressis neilt välja valetunnistusi, püüdis Bulgaaria saadiku Stamenovi kaudu alustada Hitleriga läbirääkimisi jne;
- ★ et ta oli peaaegu kõigi imperialistlike ja reaktsiooniliste jõudude agent;
- ★ et ta tahtis siseministeeriumi parteist ja valitsusest kõrgemale seada, nuhkis teiste juhtivtöötajate järele, valmistus võimu haarama, kavatses restaureerida SDV-s kapitalismi jne – st kõike seda, mis juulipleenumi galimaatias juba öeldud;
- ★ et ta pidas armukest ja vägistas naisi (konkreetseid näiteid on toodud ainult üks).

Murini kommentaarid on äärmiselt huvitav notiits Beria edasiste ka-

vade kohta: 23. juunil on Beria oma kaastöötajate tunnistust mööda käinud välja mõtte, et Nõukogude Liidu rahvusvahelise autoriteedi parandamise huvides võiks anda sakslastele Königsbergi, soomlastele Karjala kannase ja Jaapanile Kuriili saared – tõesti hämmastavalt eluterve mõte.

Juurdluse toimumisajast tingituna ei saa siin loomulikult sisaldu-
da mingeid viiteid Trotski tapmisele, Katõni veresaunale vmt-le.

Eriti mõtlemapanev detail Suhhomlini ja Murini materjalis on aga Beria foto. Kui ülejäänud kuuiku kohta on kohtudokumentides rutiinsed politseifotod – täpses otse- ja täpses küljeltvaates, siis Beria kohta kõigest üksainus, teistest märksa suurem, äärmiselt tavatu mitteformaalse peahoiakuga portree. Miks peasüüdlasele selline erand tehti? Või polnudki ta ikka kohtuprotsessi ajal enam elavate kirjas?

Praeguseks on Beria toimik ise juba tüse müüt. Selle ümber puhkeb aeg-ajalt kõlakaid ja skandaale, viimane neist selle aasta jaanuaris. Sõjaväe Peaprokuratuuri (SPP) erihoidlast, kus ka Beria fondi hoitakse, väideti olevat kadunud hulk üliväärtuslikke ja -salajasi materjale, sh ataman Annenkovi, Oleg Penkovski jt omad, ning ka 16 köidet Beria 39-st. Vargust olevat kavandatud pikka aega ja hoolega, asjasse olnud segatud keegi arhiivi oma töötajanna, kes pisarsilmil kahetsenud ja lubanud varastatud köited kohemaid tagasi tuua – ja üllatus, üllatus, prokurörid ongi naise koju lubanud oma süüd lunastama, too on aga koos toimikutega jäljetult kadunud. SPP pressiteenistus on juhtunud kinnitanud, kuid väitnud, et jälitusoperatsiooni tulemusel on süüdlased praeguseks tabatud ja varastatud materjalid tagastatud. Seejärel on SPP esitlenud ajakirjanikele Beria toimiku kõiki 47 köidet (lubamata neid avada) ja mõningaid selle juurde kuuluvaid esemeid (nt Beria passi), kuid SPP rehabiliteerimisvalitsuse ülem Valeri Kondrašov on dokumentide kadumist üldse eitanud ja

ühtlasi jutustanud, et siiani kestnud suur rehabiliteerimistö hakkab nüüd lõpusirgele jõudma, kuid umbes pooled läbivaadatud asjadest, Lavrenti Beria oma sealhulgas, rehabiliteerimisele ei kuulu. Beria toimik ei sisalda riigisaladusi, kuid seda ei avalikustata veel järgneva 25 aasta jooksul, kuna üle poole sellest puudutab Beria suhteid nais-
tega, seega sisaldab intiimseid üksikasju inimeste kohta, kes ise või kelle lähisugulased on alles elus, mistõttu Vene kriminaalseadustiku järgi tuleb neid hoida suletuina 75 aasta kestel pärast arhiveerimist. Teisel on väidetud, et hiljutine vargus SPP arhiivist siiski nähtavasti leidis aset, kuna selle kohta on algatatud teenistuslik juurdlus. Arhiivi revideerimise akti on lubatud ajakirjanikele näidata, kuid seda ei tehtud tüki aja vältel ja kui lõpuks tehti, selgus, et 16 köidet Beria materjale on siiski kaotsis. Juba 90-ndate aastate alul olevat osa Beria materjale sattunud ka Läände ja vaatamata sellele, et SPP-st on ajakirjanikele kinnitatud, et mürkide ja mürgilaboritega pole Beria toimikus vähimatki pistmist, olevat Lääne teatud struktuuride huvi Beria toimiku vastu seotud nimelt kurikuulsa mürgilaboriga. (Vt s.a “Московский Комсомолец” 9. I ja 14. III; “Аргументы и Факты” 15. I ja 22. I; РТР-Вести.Ru ja Rambler-Медиа 17. I; “Известия” 18. I; “Дуэль” 21. I; “Независимое Военное Обозрение” 14. II; “Прокурорский Надзор” 8. IX).

Nõukogude Liit on tõepoolest riik, mille minevik on täiesti ettearvamatu.

Süüdlased on maha lastud, uurimine jätkub.

Rein Veidemann

KIRJANDUS SOTSIAALSE SIDUSUSE TEGURINA. EESTI JUHTUM

Sissejuhatus

Viimase aja kirjandus- ja kultuuriloolistes käsitlustes on saanud juba tavaks käsitleda eesti rahvust “kirjutatud” rahvusena. Ühelt poolt tähendab see rahvusele nime andmist, fiktsionaalsuse rõhutamist. Nii näiteks on ajaloodoktor Ea Jansen väitnud, et eesti rahvust võib käsitada ka “(baltisaksa) haritlaste väljamõeldise või fantaasiana” (Jansen 1998: 802). Teiselt poolt tähendab see aga, et pärast nime saamist kujundasid eestlased end läbi teksti rahvuseks. Ühe sellise eesti rahvust loova tekstina on käsitletud “Kalevipoega” (Undusk 1994: 148). Kirjanike rolli eesti rahvusliku ajalooteadvuse kujundajatena on peetud kõrgeks (Paul 2001: 188–189).

See, et rahvust peetakse “imaginaarseks, kujutluslikuks kollektiiviks” (Anderson 1983), ei väära rahvuse sotsiaalkultuurilist alust. Seega, rahvuse “kokkukirjutatus” osutab juba ise kirjandusele kui sotsiaalse sidususe tegurile.*

---

* Siinkohal on põhjust selgitada, mida käesolevas artiklis mõeldakse mõistete “sidusus, sidustama” ja “sotsiaalne sidusus” all. Esimesel juhul on tegemist võõrsõna “koherentsus” omakeelse sünonüümiga, mis tähistab lahutamatu, muutumatut ühtekuuluvust. “Sidustama” tähendab ühelt poolt süsteemi üksikelementide ühtepõimimist, mille läbi kujuneb süsteemi (kollektiivne) identiteet, teiselt poolt aga selle integratiivsus. See on võrreldav Jürgen Habermasi “intersubjektiivse solidaarsusega” (Habermas 2001: 35), milles olulist rolli etendab “kommunikatsioon kui tootlik jõud” (Habermas 2001: 33–34).

“Sotsiaalset sidusust” tuleks käsitleda mitte nii, et ollakse üksteisele põhjus ja

See muutub veelgi mõistetavamaks, kui lähtuda kirjandust konstitueeriva entiteedi, "teksti" etümoloogiast. "Tekst" tuleneb ladinakeelsest tüvest *textum*, mis tähendab kudet, lõime, põimingut. Tekst eeldab niisiis juba ise sidususe olemasolu ja tekstid funktsioneerivad ühiskonnas eri tüüpi sidususte (pere- ja sugukondlik, religioosne, poliitiline, juriidiline, keeleline, professionaalne jne) genereerijatena.

1960-ndate keskpaigast peale arenenud kultuuri- (eriti Tartu-Moskva koolkond, aga ka näiteks R. Barthes, U. Eco) ja kirjandussemiootika (J. Culler) ning mõlema raames omakorda viljeldud tekstisemiootika on "teksti" mõiste totaliseerinud. Juri Lotman on määratlenud semiosfääri "üksiktekstide ja üksteisele suletud keelte kogumina" (Lotman 1999: 11). Sellest määratlusest lähtutakse järgnevas arutluseski, mis tähendab seda, et (ilu)kirjandus tekstina representeerib tegelikkuse erilist tähistatust ja keelekasutust, mis kokku moodustavad kirjandusliku diskursuse, ja mis kord tekkinuna kaldub "käituma" oma reeglite kohaselt. See tuleneb asjaolust, et sõna "saavutab [---] alles kirjanduslikus tekstis oma täieliku enesepresent-
suse (*Selbstpräsenz*). Ta ei tee mitte ainult öeldut presentseks, vaid ka iseend oma ilmingulises kõlategelikkuses" (Gadamer 2002: 273). Suhetes lugejatega leiab aset diskursuse "käitumisreeglite" tuvastami-

---

tagajärg, vaid nagu Wilhelm Dilthey on käsitlenud toimeseost, mis on seos, "mis eksisteerib toimete endi vahel (kahjustamata seda põhimõtet, et kõigil neil on oma põhjus)" (Gadamer 2002: 282). Just läbi toimeseoste muutub struktuursus tajutavaks. W. Dilthey: "Selline toimeseos erineb looduse kausaalseosest sellega, et ta hingeelu struktuuri kohaselt loob v ä ä r t u s i ja realiseerib e e s m ä r k e" (Dilthey 1997: 93–94). Eriti väärrib rõhutamist sellega seoses Dilthey mõte ajaloolise elu loovusest (Dilthey 1997: 94), mille eelduseks toimeseosed on. Ajalugu pole mitte ainult sündmuste jutustus, vaid t ä h e n d u s t omavate sündmuste jutustus. Tähendus omakorda aga eeldab sidusat suhet.

"Sotsiaalsust" omakorda mõistetakse siinkohal nii, nagu seda defineerib Hannah Arendt: "Ühiskond on kooselu vorm, milles inimese sõltuvus teisest inimesest omandab avaliku tähenduse elu enese ja ei millegi muu pärast, ning kus seetõttu tegevused, mille ainus eesmärk on elu alalhoidmine, mitte ainult ei tule avalikkuse, vaid tohivad määrata avaliku ruumi näo" (Arendt 1970: 43).

ne (tõlgendamine), mis tähendab ühelt poolt lugeja sisenemist teksti, teiselt poolt aga teksti kaudu suhtlemist iseendaga. Just seda viimast on Juri Lotman pidanud kirjandusliku teksti vastuvõtuprotsessis iseäranis oluliseks, sest selle sisedialoogi kaudu toimub lugeja suhtumiste, hinnangute, arutlusvõimelisuse, esteetilise silmaringi avardumine. Refleksiooni ja eneserefleksiooni koosolu annab kirjanduslikule tekstile sidustajana, võrreldes visuaalsete (kujutav kunst), auditiivsete (muusika) ja audiovisuaalsete (film, televisioon) kunstidega, teatava eelise. Kui viimaste puhul on vastuvõtja asetatud kõigepealt suhtesse esitaja-esitav (emotsionaalne tasand), siis kirjanduse puhul – eeldades, et lugeja oskab keelt, milles kirjanduslik tekst talle antakse, – käivitub dialoogiline kontakt juba teose pealkirjast alates.

Kirjandusliku teksti emotsionaalsus avaldub läbi sõnafiltri, mis aga on lahutamatu diskursiivsest mõtlemisest. Või nagu see läbi H.-G. Gadameri hermeneutika universaalsuse paistaks: “Kirjanduse esituse-tulemine toimub alles tema lugemise kui ta tähenduse aktuaalseerimise kaudu. Teiselt poolt on kirjandus aga tekstiline kunst ja sellisena samm tekstidega tegelevate teaduste poole” (Tool 2002: 460). Asjata pole tavaks öelda, et sõna seob. Aga sõna võib ka lahutada, kui näiteks on tegemist invetiiviga, aga ka peita, kui on tegemist krüptilise tekstiga. Sõna selline disponeeritus muudabki kirjandusliku teksti aktiivseks lugeja suhtes. Kirjanduslik tekst aktualiseerib vestluse, selle arhetüüpse seisundi, mis oli valitsev suulises kultuuris (rahvalaulud, muinasjutud jms pärimuslikud tekstid). Kirjanduslik tekst on intersubjektiivse kogemuse nähtavaks tegemine (Culler 1981: 6).

I. “Eelkirjanduslik” sidustamine (18.–19. sajand)

Eesti juhtum toob kirjanduses kui sotsiaalse sidususe teguris esile rea spetsiifilisi jooni, mis lähemal vaatlusel osutuvad nii eesti ühiskonna, kultuuri kui ka Eesti riigi aspektist lausa eksistentsiaalseteks.

Kõigepealt on eesti kirjanduse näol tegemist noore ja “väikese kir-

jandusega” (Krull 1996: 87), mille mõju eesti ühiskonnale “eestiliku” enesepeegelduse ja narratiivina (märgina) sai hakata ilmnema alles alates 19. sajandi teisest poolest. Meenutatagu kas või fakti, et isegi 1853–1862 valminud rahvuseepos “Kalevipoeg” oli oma 500 eksemplariga ilmumishetkel mõeldud eeskätt keeleteadlastele. Rahva seas levis ta vahendatult teadmisenä, et eestlasedki on nüüdsest kultuurrahvas, sest neilgi on oma lugulaul (suur narratiiv).

Ometi ei tähendanud eesti kirjanduse hilistekkelisus seda, et enne 19. sajandi keskpaika oleks eestlastel puudunud võimalus “tekstilisuseks”. Eesti ühiskonna (mis oli talupojaühiskond) sidustamise “esimene vaatus” algas 1739. aastal ilmunud piibliga. Piibel tegi eesti keele nähtavaks kui ühiskeelega (Kross 2000: 20), aga ühtlasi andis tõlgendusparadigma. Tekkis esmane suhe teksti. See omakorda soodustas dialoogilisust. Piiblist sai kujuneva eesti ühiskonna koodtekst. Oluline on rõhutada eestikeelse piibli osa rahva tõlgendusvõime arendamisel. Lugemist-kirjutamist õppisid eestlased usuliste raamatute abil (Paul 2001: 62). Ilma tõlgendusvõimeta pole aga mõeldavad valikud ja ka eneseteadvustus. Eestlased on olnud läbi kogu oma ajaloo seisuslikult homogeensed. Eesti keel oli seisuste vaheliseks piiriks: “kõrgem seisus oli saksakeelne ja madalam seisus oli eestikeelne” (Paul 1999: 69). Eestikeelse täispiibli ilmumine tähendas muuhulgas seda, et eesti keel sai ise kõrgema staatuse. Selles on ka üks põhjusi, miks piibli ilmumise järgsel kahel sajandil kalduti kogu eesti kirjandust käsitlema sakraalses võtmes. Eestlased on nimetanud end raamaturahvaks (Laar 2000: 11).

Seda on oluline rõhutada, sest kultuurides, kus sakraaltekstide tundmine ja vahendamine oli üksnes kiriku privileeg, pole ka kirjandusel ühiskonna sidustamisel esmast tähendust. Pean siin silmas Lääne-Euroopas kuni 16. sajandil alanud reformatsioonini domineerinud ladina kristluse, mis koosnes “kõikidest nendest kirikutest, kus jumalasõna keeleks oli ladina keel ja kus järgiti paavsti poolt heaks

kiidetud, tavaliselt Rooma kiriku liturgilisi kaanoneid” (Bartlett 2001: 36). “Ladina” muutus keele nimetusest üldmõisteks *gens latina*, omandades pooleldi etnilise nüansi ja “aitas tõenäoliselt kujundada arvukate erinevate rahvuslike ja keelelise algupäraga rahvarühmade kokkukuuluvustunnet” (Bartlett 2001: 37). Siiski tuleb seda käsitleda hierarhilise, “ülalt alla” ja elitaarse identiteedina, mille taga seisis Rooma kiriku ekspansioon.

Eelduse kirjanduse funktsioneerimiseks sidustajana lõi ikkagi reformatsioon oma nõudega individualiseerida uskliku inimese suhe Jumalaga läbi jumalasõna. Mida see piltlikult öeldes koos piibliga Jumala ette astumine eestlasele tähendas, seda on haarava dramatismiga kujutanud Anton Hansen Tammsaare oma “Tões ja õiguses” (Tammsaare 1981: 386–387).

Eesti ühiskonna kujunemise ja sidustamise spetsiifilisus võrreldes ülejäänud Euroopaga ilmneb selleski, et kui “kõrgkeskajal hakati kirjanduslikes ja dokumentaalsetes tekstides kasutama kohalikke keeli” (Bartlett 2001: 289), siis määravaks etnilises kuuluvuses ja ühiskonna integratsioonis sai hoopis õigussüsteem (õiguslikud ettekirjutused, kohtupidamise protseduurid) (Bartlett 2001: 300). Eestis aktualiseerub see alles 18.–19. sajandil seoses talurahva õigusliku asendi määratlemisega. Üheks selliseks näiteks oli 1802. aastal tsaar Aleksander I kinnitatud “Regulatiiv”, aga ka 1804. aasta Liivimaa talurahvaseadus, millega kaasnes seletuskiri (Eesti talurahva ajalugu I 1992: 597–599). Nende erinev tõlgendamine mõisnike ja talupoegade poolt põhjustas talurahvarahutusi (Eesti talurahva ajalugu I 1992: 602).

Talurahva pärisorjusest vormilist vabastamist kuulutavad seadused kehtestati Eestimaal 1816. ja Liivimaal 1819. aastal. Nendegi erinev tõlgendamine põhjustas talurahvarahutusi, mida värvikalt kujutab Eduard Vilde oma romaanis “Mahtra sõda”.

Talupoegade seas levis veendumus, et kusagil on “tõeline tsaari seadus”, mida mõisnikud nende eest varjavad. Samuti kujunes

keskseks tõlgendusküsimuseks “vabaduse” mõiste ise (Eesti talurahva ajalugu I 1992: 610–611). Nagu näha, viis talurahva seisundi õiguslik reguleerimine ühtlasi talurahva konsolideerumisele.

Teiseks n-õ eelkirjanduslikuks sidustamisteguriks oli kalendrikirjandus. Kuni 19. sajandi 60-ndate aastateni oli kalender ainus trükiteos, mis ilmus korrapäraselt igal aastal. Kalendrites oli kasulikke õpetusi ja silmaringi avardavaid artikleid (Annus 2000: 120). Nii kalendrikirjandus kui ka 18.–19. sajandi saksa populaarkirjanduse mugandused said aluseks eestlaste laialdasele lugemisharjumusele, mida täheldati juba 19. sajandi algul koos rahvaraamatu levikuga (Vinkel 1966: 304).

Kuna neil aegadel kulus enamik eestlaste energiast ja ajast elu füüsilisele säilitamisele, siis on mõistetav suulise pärimuse prioriteetsus sotsiaalses regulatsioonimehhanismis ja kommunikatsioonis (laulda ja jutustada sai tööd katkestamata). Individuaalne kogemus leidis tõlgenduse läbi pärimusjutustuse ühisel taustal ja ühtlasi kinnistas “ühist” (Kõresaar 2001: 48). Lugemine eeldab minimaalsegi vaba aja olemasolu ja pühendumist. Kool on üks selliseid pühendumiskohti ja kooliaeg üks aja erilisi kasutamisi. Eesti laialdane rahvakoolide võrk valmistas ette rahvast 1870.–1890. aastate esimeseks “kirjanduslikuks tõusuks” (Lydia Koidula, Eduard Vilde, Eduard Bornhöhe, Ernst Peterson-Särgava, Juhan Liiv jt).

Selleks ajaks oli ka eesti ajakirjandus omandanud püsiva rahvavalgustusliku ja ühiskonna sidustamise positsiooni. On oluline rõhutada, et 19. sajandi eesti ajakirjanduses oli rohkem kirjandust kui “aega”. Maailm jõudis lugejani kirjutajakeskselt, faasinihke ja sotsiaalpedagoogiliste “lisanditega”. Kirjandusteosed ise sündisid 19. sajandi lõpul ja isegi 20. sajandi algul suures osas “ajalehesabades”. Eesti kirjanikest suur osa on olnud läbi aegade ühtlasi ajakirjanikud.

Mainimata ei saa jätta eesti ühiskonna sidustamise olulise tegurina seltsitegevust, ent sellestki aspektist lähenedes tuleb rõhutada Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Kirjameeste Seltsi kui vanimate seltside

“kirjanduskultuurilist algupära”. Kirjanduseluga oli tihedalt seotud ka Eesti Üliõpilaste Seltsi ja Vanemuise Seltsi tegevus.

Eesti ühiskonna kirjasõna- või siis kitsamalt öeldes kirjanduskeskuses ilmneb samasugust ajaloolist tingitust, mida Jürgen Habermas on monograafiliselt käsitlenud kogu Euroopa avalikkuse kujunemissoos (Habermas 2001). 18. sajandil Euroopas kujunenud kirjandusavalikkus (avalik arutelu ilmuva kirjasõna üle), mis omakorda oli “ristiisaks” poliitilisele avalikkusele (Habermas 2001: 82–83), ulatus eestlasteni ligi saja-aastase nihkega. Eeskuju võeti oma valitsejate, baltisakslaste valgustajatelt (aga mõeldes Õpetatud Eesti Seltsile, oli tegemist ka valitsejapoolse implementatsiooniga), kes omakorda järgisid 1727. aastal emamaal Leipzigi Gottschedi alustatud “Saksa seltside” traditsiooni. 18. sajandi lõpuks loeti Saksamaal kokku üle 270 lugemisseltsi (Habermas 2001:127).

II. Eesti kirjandus sotsiaalse sidustajana

Eesti kirjandus sotsiaalse sidustajana sai tõeliselt uue mõõtme 20. sajandi esimesel kahel kümnendil. Võib liialdamata öelda, et kogu järgneva sajandi kirjanduskaanoni kujundamise kõrval etendas Noor-Eesti kirjandus- ja kultuurifilosoofiline liikumine eriti tähtsat rolli Eesti ühiskonna suunamisel euroopalikku paradigmasse. Kui 19. sajandi eesti kirjanduse sotsiaalpedagoogilisus ilmnis rahvaalgustelikus iseloomus, siis 20. sajandi esimeste kümnendite kirjandus õpetas eesti ühiskonda nägema end läbi esteetilise loovuse prisma. Kui Lydia Koidula ja Eduard Vilde olid piltlikult väljendudes eesti ühiskonnale algõpetuse andjad, siis Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Anton Hansen Tammsaare ja kümned teised 20. sajandi esimese poole kirjanikud aitasid eesti ühiskonna küpsuseni. Just neil aegadel said kirjanikest arvamusiidrid, nad moodustasid mõjukaima osa eesti haritlaseliidist. Meenutatagu siinkohal kas või Tuglase kõnet Eesti Vabariigi

esimese aastapäeva aktusel, Gustav Suitsu pühendusluuletust Tartu ülikooli avamise puhul rahvusülikoolina, Anton Hansen Tammsaare publitsistikat. 1920. aastate kirjanduslik poleemika (Siuru, Tarapiita, Kirjanduslik Orbiit) tähistas Eesti ühiskonna kodanlikustumist, mille iseloomuliku tunnuseks ongi loetud kirjanduslike salongide ja kohvikukultuuri teket (Habermas 2001: 85).

Pole siis imestada, et 1930. aastate “riigirahvuslikus” propaganda-töös püüdis võim panuse teha kirjanikele, kellest osa läks ka kaasa Konstantin Pätsi autoritaarsusega. Teine osa jäi aga esindama ühiskondlikku skepsist. 1930. aastate lõpu kirjanduse opositsioonilisust võimuga võib käsitleda eesti ühiskonna tõelise häälena, katsena päästa avalikkust selle piiramise ja manipulatsioonide eest. See ei õnnestunud: Eestile saatuslike otsuste langetamisel jäi rahvas sellest tegelikult kõrvale. Asjaolu, et 1930-ndate teise poole Eesti Vabariigi sotsiaalpoliitilist olukorda on nimetatud “vaikivaks ajastuks”, on kirjanduse ühiskonnasiduse aspektist vaadates juba iseenesest ülimalt kõnekas.

Nõukogude totalitaarne režiim määras kirjanduse ühiskonna suhtes skisofreenilise olukorda. Ühelt poolt kanoniseeriti kirjandus kui ühiskonna propaganda, kirjanik aga kui “inimhingede insener”, teiselt poolt valvati tsensuuri ja kirjanduskriitika abil kirjanduse ideoloogilise puhtuse järele. Ühelt poolt kirjanduse privileeeritus (kopsakad honorarid, massitiraažid), teiselt poolt partei ettekirjutused, mis “vormistati” sotsialistliku realismi “loomingulises meetodis”.

Totalitaarse võimu poolt vaadatuna oli kirjandus ja kogu kunst võimu legitimeerimise vahendiks, ühiskonna poolt vaadatuna oli aga kirjandus “vaikival kokkuleppel” avalikkuse legitimatsioon. See osutus võimalikuks põhjusel, et “sotsialistlik realism” ise oli tegelikkusega võrreldes täielik fiktsioon ning selle mõisteline sisu hakkas 1960. aastatel hajuma. “Sotsialistliku realismi” alla võis mahutada juba erinevaid “realisme” ning neid esindavaid kirjandusteoseid (Veidemann

2001: 454). Sotsialistliku realismi kui nõukoguliku “modernsuse projekti” kõrval on 1960. aastate eesti kirjanduses nähtud ka juba selgeid postmodernismi ilminguid (Annus 1999: 1240).

Koos laulupidudega oli eesti kirjandus 1960-ndatest kuni 1980-ndateni avalikkuse enklaav ja eestlaste *corpus mysticum* (“müstiline ihu” ehk ühisvaim). See ühisvaim andis endast märku laulupidude rongkäikudes, Lauluväljaku ühislaulmistes, aga ka näiteks kultuuriheeroste matustel (Friedebert Tuglase, Paul Kerese matused) ja iseäranis teatris, kus nii algupärase dramaturgia (Mati Undi “Phaeton, Päikese poeg”, Paul-Eerik Rummo “Tuhkatriinumäng”), dramatiseringute (Anton Hansen Tammsaare “Tõde ja õigus”, “Põrgupõhja uus Vanapagan”, Jaan Krossi “Pöördtoolitund” jmt) kui ka draamaklassika kaudu “aeti eesti asja”. Nii nagu Lauluväljak ja teatrid olid reaalselt eesti avalikkuse tooposteks, nii oli eesti kirjandus 1960. aastatest alates vaimseks tooposeks, rahva kokkusaamiskohaks, kus toimus väärtushoiakute ja maitse kujundamine, enesekasvatus, aga ka sotsiaalse ja poliitilise diskursuse harjutamine. Näidetena sobivad seda iseloomustama väitlus vabavärsi üle 1950/1960-ndate vahetusel (Jaan Krossi, Ellen Niidu ja Ain Kaalepi luule), Mati Undi romaani “Hüvasti, kollane kass” ja jutustuse “Võlg” retseptisioon 1963–1964, Enn Vetemaa “Monumendi” ja Arvo Valtoni novellide esitatud väljakutse totalitaarsele võimule enesepaljastuseks 1960-ndate lõpus, aga ka Mati Undi näidendi “Phaeton, Päikese poeg” ja Paul-Eerik Rummo näidendi “Tuhkatriinumäng” kujunemine võimu ja (noore) vaimu vaheliseks võitlusväljaks.

Eriti just Rummo “Tuhkatriinumäng”, aga ka “Loomingu” 1968. aasta detsembrinumbris end korraks osaliselt ilmutanud ja seejärel 17 aastaks varjunud luuletsükkel “Saatja aadress” kujunesid selleks piiriks, kus kirjandusliku avalikkuse humaansus püüdis esile kutsuda poliitilist avalikkust. “Tuhkatriinumängu” sümbolika ja “Saatja aadressi” erasmuslik skepsis “reetis” valitseva võimu silmis eesti kir-

jandusavalikkuse tegeliku funktsiooni – olla rahvusdemokraatlikult angažeeritud – ja loomulikult ei jäänud võimu vastulöökk tulemata: “Tuhkatriinumängu” ettekandmist piirati ja “Saatja aadress” ilmus täiel kujul alles 1989.

Tähelepanuväärne on ka see, et ajal, mil nõukogude režiim “vahtas kesta” (1960–1970-ndate algus), arenes käsikirjaliste almanahhide kultuur (Unt 2000: 116–120). Sel polnud geneetiliselt mingit seost Euroopas 18. sajandil alguse saanud kirjanduslike salongide traditsiooniga. See oli vastukultuuri ilming ofitsiaalsele kirjandus- ja kultuuridoktriinile (Unt 2000: 113). Nende almanahhide ja oma käsikirjaliste luulekogude ettelugemised luuleõhtutel, “kirjanduslikes kohvikutes” ja kirjandusringides muutusid sõnavabaduse enklaavideks. 1960-ndate lõpus ja 1970-ndate algul leidsid seesugused enklaavid ka ruumilise vormistatuse. Legendaarseteks kujunesid luuleõhtud Tallinnas Kirjanike Maja “musta laega saalis”, Ku-Ku klubis, Tartus aga “Vanemuise” teatri väikeses majas, ülikooli kohvikus ja ülikooli klubis. Kuigi sedalaadi eneseväljenduse publik piirdus enamasti üliõpilastega, oli see sisuliselt ikkagi sidustamistegevus. Kujuneva intellektuaalideringi sisekommunikatsioon valmistas neid ette suhtlemiseks võimuga.

Kirjanduse kui sidustaja kontekstis omab hoopis laiema tähenduse ka näiteks Hando Runneli luulekogu “Avalikud laulud” ilmumine 1970, mis pealkirjast alates manifesteerib avalikkust kui “relva” totalitarismi vanglasuletuse ja -kollektivismi vastu. Lugejaile, kes samastasid end “Avalike laulude” rahvusliku autorikujundiga (paljud Runneli tekstidest omandasid rahvalaulu staatuse), kehastasid need lootust ja solidaarsust. Ja pole midagi siduvamat ahistatud inimkollektiivile, kui lootus pääseda ahistatusest.

III. Eesti kirjandus kui koodtekst

Eesti kirjanduse ühiskonnalähedus ilmnes selles, et kirjandus töötas välja oma erikeele (aisoposliku keele) suhtlemiseks ühiskonnaga, mida siis eesti ühiskond kasutas ka sisesuhtluses. Eesti kirjandusest sai aastatel 1960–1980 ühiskonnasisese suhtlemise koodtekst, laiemalt võttes oli tegemist “totaalse tõlkimise kultuuriga, kus igal märgil oli topeltkoormus: avalik ja formaalne tähendus ning varjatud tähendus” (Velsker 1999: 1212). Sellegi kohta võib tuua hulga näiteid, alates Lilli Prometi “Primavera” (1971) retseptioonist (doktrinäärne pool süüdistas autorit venevastasuses, tavalugejad aga nägid selles vallutajatest kultuurilise üleoleku manifestatsiooni) ja lõpetades Jaan Krossi “Pöördtoolitunniga”, mille Mikk Mikiveri lavastatud ja Heino Mandri poolt Eugen Jannseni rollis ettemängitud teatriversioon kujunes eestlaste “ajaloolise paratamatuse” (võimudega sunnitud kokkumängu, kohandumise ja kollaboratsionismi) aruteluks.

Sinna vahele mahuvad Juhan Smuuli “Lea”, Raimond Kaugveri “Nelikümmend küünalt”, kogu Hando Runneli luule, Mats Traadi “Tants aurukatla ümber”, Heino Kiige “Tondiöömaja”, Jüri Üdi luulenarritused, Viivi Luige “Rängast rõõmust” ja kümned teised teosed, mille trükis ilmumine muutis nad üldiseks kõneaineks ning mille omandamiseks tuli seista raamatukaupluste järjekordades. Iga niisuguse teose asetsemine kodusel raamaturiiulil tähistas eestlaste salavendlust. See oli signaal ühtekuuluvustundest ühise eesmärgi nimel, mida demokraatlikes ühiskondades väljendatakse demonstratsioonidel ja parteikogunemistel. Eesti kirjanduse koodtekstilisus nõukogude okupatsiooni tingimustes avaldus mitte ainult kirjandusele olemuslikult omases palimpsestilikkuses (teose mõtteni jõudmiseks on vaja “koorida” kujundikihte), vaid selles, et paljud teosed muutusid ise eristeks kommunikatsioonikanaliteks, milles liikus ainult lugejatele aktuaalselt teadaolev informatsioon. Et sellise liikumisega võis kaasneda

lausa anekdootlikke olukordi, selle näiteks sobib tuua juhtum Hando Runneli luulekoguga “Punaste õhtute purpur”. Selle 1982. aastal ilmunud luulekogu avaluuletus kirjeldas üht ilusat pikka poissi, “kes tantsis kaerajaani” ega märganudki, kui punaste tigude parv oli tema maa üle ujutanud. Ühelt poolt tõlgendati parteiringkondades seda kui toonase EKP ideoloogiasekretäri Rein Ristlaane (kes oli samuti pikk ja jõulise sarmiga inimene) väljanaermist, teiselt poolt pakkus aga luuletus end ka kui hoiatavat signaali eestlastest, kes nõukogude võimuga kokku mängides võivad unustada vastupanu ning oma isamaa “punaste tigude parvele” (nõukogude võimu metafoor) maha müüa. Muidugi on mõlemad tõlgendused just luulekogu ilmumisajast mõjutatud ja näiteks 21. sajandi alguse Eesti kontekstis koguni mõistetamatud, ent selline kodeeritus põhjustas ometi infosulu Runneli luulekogu ümber. Ajalehtedel ja kirjandusajakirjadel keelati anda seda kogu arvustamiseks. Luule aastaülevaateski ei saanud seda käsitleda või hiiliti keelust mööda kaudsete vihjete abil.

Runneli luulekogu toob ilmekalt esile doktrinäärsete tekstide vastalisuse, mille ühe vormi on H.-G. Gadamer kokku võtnud “preteksti” mõistes. Need on tekstid, mida interpreteeritakse “selles sihis, mida nad just arvata ei lase. See, mida nad arvata lasevad, on pelk ettekääne, mille taga peidab end “täendus” (*Sinn*)” (Gadamer 2002: 267).

Kogu 1960.–1980. aastate kirjanduselu (kirjanike kongressid, kirjanike esinemised ajakirjanduses ja rahva ees, kirjanduslikud kohvikud) kujutas endast paljuski üht kodeerimis-dekodeerimisprotsessi, mida selline “pretekstilisus” tingis. Kirjandusdiskursus kandis endas puuduva poliitilise avalikkuse diskursust.

IV. Eesti kirjanduse kui sotsiaalse sidustaja tähetund ja langus (kokkuvõtte asemel)

Eesti kirjanduse eriline angažeeritus ilmnes paguluses, kus see oli otseselt seotud rahvusliku väärtussüsteemi järjepidevuse hoidmisega.

Pagulas kirjandus (nii kirjanikud kui ka kriitikud ja kirjandusteadlased) oli pagulasühiskonna konsolideerija ja “Eesti vabariikluse aate” hoidja (Kalda 1995: 52).

Eesti kirjanduse kui sotsiaalse sidustaja tähetund saabus 1980-ndate teisel poolel, laulva revolutsiooni päevil. Kirjandust kasutati aktiivselt poliitilises retoorikas, laulutekstidena. Kirjanikud etendasid juhtivat rolli loominguliste liitude 1988. aasta aprillipeenumi sõnumi vormistamisel. Võib põhjusega väita, et neil aastatel moodustas eesti kirjandus ja eesti ühiskond ühe suure ja lahutamatu narratiivi.

Eesti taasiseseisvumise aegu 1991 oli aga kirjandus taandumas sotsiaalse välja perifeeriasse, sulgumas iseendasse. Osa kirjanikke siirdus poliitikasse, kirjanduselul polnud enam seda väljundit ühiskonda, mis tal oli olnud varasematel kümnenditel. Kunst, mis vabanes “ühiskondliku representatsiooni funktsioonidest”, muutus vaba valiku objektiks (Habermas 2001: 92).

Postmodernses meediaühiskonnas vajab kirjandus enesemääratlemiseks ise teisi meediaid. Kirjandus sotsiaalse sidususe tegurina muutub üha tinglikumaks. Kui 19. sajandil “väikese kirjandusena” sündinud eesti kirjandus ajas 20. sajandil suuri asju, siis 21. sajandi suur (nimetuste poolest mahukas ja mitmekesine) eesti kirjandus tegeleb omaenda väikeste asjadega. Tema tähenduslikkus ühiskonnas ja ühiskonnale määratakse teiste parameetritega. Intellektuaalse liidrina on ta igal juhul minetanud positsiooni. Ehk seesama väide ümberöeldult Jürgen Habermasi sõnadega:

“Mõistuse avalikuks kasutamiseks haritud kõlalaud on katki; publik on lõhenenud mitteavalikult arutlevate spetsialistide vähemuseks ja avalikult vastuvõtivate tarbijate laiaks massiks” (Habermas 2001: 235).

Kirjandus

Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

- Annus, Endel 2000. *Eesti kalendrikirjandus 1720–1900*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Annus, Epp 1999. Postmodernism 1960. aastate eesti kirjanduses. – *Looming*, nr 8, lk 1238–1245.
- Arendt, Hannah 1970. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bartlett, Robert 2001. *Euroopa sünd*. Tallinn: Kunst.
- Culler, Jonathan D. 1981. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dilthey, Wilhelm 1997. Vaimne maailm kui toimeseos. – *Filosoofilise hermeneutika klassikat*. Tartu: Ilmamaa.
- Eesti talurahva ajalugu. I kd. Peatoim. J. Kahk, tegevtoim. E. Tarvel. Tallinn: Olion, 1992.
- Gadamer, Hans-Georg 2002. *Hermeneutika universaalsus*. Tartu: Ilmamaa.
- Habermas, Jürgen 2001. *Avalikkuse struktuurimuutus*. Tallinn: Kunst.
- Jansen, Ea 1998. Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – *Keel ja Kirjandus*, nr. 12, lk 801–811.
- Kalda, Maie 1995. Kirjandusteadus. – *Eesti pagulaskirjandus*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 9–62.
- Kross, Jaan 2000. “Me tõus ja langus – ühes raamatuga”. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, lk 18–23.
- Krull, Hasso 1996. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund.
- Kõresaar, Ene 2001. Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine. – Anepaio, Terje ja Kõresaar, Ene (toim.). *Kultuur ja mälu*. Studia ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 42–58.
- Laar, Mart 2000. Rahvas teeb raamatu, raamat teeb rahvuse. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, lk 11–17.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.
- Paul, Toomas 1999. *Eesti piiblitõlke ajalugu*. Tallinn: Emakeele Selts.
- Paul, Toomas 2001. Vaimuliku raamatu osa eesti rahvuse kujunemises. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, lk 167–199.
- Tammsaare, Anton Hansen 1981. *Tõde ja õigus* I. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tool, Andrus 2002. Saateks. – Gadamer, H.-G. *Hermeneutika universaalsus*. Tartu: Ilmamaa.

- Undusk, Jaan 1994. Rahvaluuleteksti lõppematus. Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne "Kalevipoeg". – Oinas, F. *Surematu Kalevipoeg*. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 145–174.
- Unt, Kersti 2000. Käsikirjad ei põle – põrandaalune raamat Nõukogude Eestis. – *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Eesti Raamatuaasta Peakomitee, lk 113–124.
- Veidemann, Rein 2001. Sotsialistlik realism kui modernsuse projekt. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 449–454.
- Velsker, Mart 1999. Mis on kuuekümnendad eesti kirjanduses? – *Looming*, nr 8, lk 1210–1218.
- Vinkel, Aarne 1966. *Eesti rahvaraamat*. Tallinn: Eesti Raamat.

EESTI ELULUGUDE KOGU JA SELLE UURIMISE PERSPEKTIIVE

Eluloo mõistest

Elulugu ja omaelulugu (vrd sm *omaelämäkerta*), biograafia ja autobiograafia, on vanemaid kirjandusžanre. Autobiograafiline kultuur mahutab klassikalisi kirjandustekste, aga ka peaaegu igaühele jõukohaseid pihtimusi või aruandeid. Koos mälestuste, päevikute ja kirjavahetustega, mida on nimetatud ka personaalseteks artefaktideks (Roberts 2002: 62) või ego-dokumentideks, on autobiograafiaid käsitletud sotsiajalooliselt, vaimulooliselt, kirjanduslooliselt jne vaatekohalt (Günther 2001: 25–30). R. Folkenfliki järgi on *autobiograafia* termini *omabiograafia* sünonüüm, mis ilmus kirjandusse paljudes eri vormides 18. sajandil Inglismaal ja Saksamaal (Folkenflik 1993: 4–5).

Ent möödunud ei meenutata mitte ainult mälestustes, kaugema või lähema mineviku sündmuste meeldetuletamine täidab kõiki argivestlusi. Mäletamist võib vaadata ka kui kommunikatsiooniakti ja tõdeda, et mäletamine ja suhtlemine on tegelikult lahutamatud ning personaalne minevik on väga sageli igasuguse vestluse aineks. Elu on olemuslikult lugu, kuid siiski esineb elulugu kui narratiivne tervik argikommunikatsioonis harva, pigem jutustatakse eluloofragmente. Põhimõtteliselt ei ole elulugu väljamõeldud, kuid narratiivi dimensioon tingib eluloo mingil määral “kirjandusliku” esituse, eeldades teatud mineviku interpreteerimise mudeleid. Vestlussituatsioonis tuleb sageli ilmsiks, kuidas mittefiktiivne ja fiktiivne aines eluloos võistlevad, kuidas “halli argipäeva” meenutustes ilustatakse.

Traditsiooniline vaade eluloole rõhutab, et see on lugu, mida inime-
ne jutustab omaenese elust ja selles elus tõepoolest sündinud asjadest.
Elulooline jutustus eeldab autori, jutustaja ja kangelase nimeidentitee-
ti ja nõuab tõelise loo jutustamist, ühendades elu, lugu ja mälu. Soome
eluloouurimuse korüfee J. P. Roos on tõdenud, et autobiograafilise
projekt on autobiograafi soov rääkida teistele elust ja sellest, mis on
juhtunud, kuidas see tegelikult oli ning millisena jutustaja seda näeb.
Elulugu on katse esitada oma lugu tõeselt (Roos 1994: 2). Eluloo ees-
märgiks on olla ajastu protokolliks, mitte ilukirjanduslikuks katseks;
tal ei ole reegleid, kuid eksisteerivad teatud normid. Enamik eluloo
definiitsioone rõhutab, et elulugu toitub kogemustest ja kogetu tõlgen-
damisest. Paljud memuaarteosed on eluloo ja mälestuste hübriidid
(Weintraub 1975: 822).

Andes ülevaate autobiograafilise uurimuse põhiküsimustest kir-
jandusteaduses, on Leena Kurvet-Käosaar märkinud, et eesti kirjan-
dusuurijad pole autobiograafia mõistet kindlalt määratlenud (Kur-
vet-Käosaar 2003: 178). Samasuguse määramatuse ees seisavad kõik
uurijad, kes kasutavad eluloolist materjali, sest elulooliste uurimuste
plahvatuslikult kasvav hulk ei ole viinud üksmeeleni autobiograafilise
subjekti fenomeni ja eluloolise narratiivi olemuse suhtes. Pigem va-
litseb teatud opositsioon individuaalselt ja ideoloogiliselt laetud nar-
ratiivi ja vaikinud ühiskonnagruppide korrastamata vaba kõnevoolu
vahel, pärimuskultuuriliste lugude vahel, milles puudub ühemõtteline
selgus, ent milles on siiski nii personaalse jutustuse kui ka sotsiaalsete
ning poliitiliste tähenduste varjatud struktuur (Roos 1994).

Elulood, mälestused, tõde

Eluloolise traditsiooni pika ajaloo jooksul on minevikust jutustavaid
autobiograafilisi tekste nimetatud kõige sagedamini mälestusteks,
kasutatud on ka täpsustatud varianti “eluloolised mälestused” (*Leben-
serinnerungen*). Elbert Tuganov alustab oma mälestusi, samastades

eluloo ja mälestused: “Käesolev lugu on meenutus, elulugu” (Tuganov 1998: 5).

Etnoloogist kirjanik Ilmar Talve on nimetanud oma kolmeosalised mälestused autobiograafiaks ja põhjendab seda keskendumisega omaenda isikule ja selle arenguloole. “Mälestuste kirjutaja soovib tahab aidata lugejat orienteeruda ajas, milles ta on elanud, ja sündmustes, mis on ette tulnud, nende põhjustes ja kirjutaja enda osas nendes sündmustes” (Talve 1997: 7).

Seega eristab autobiograafiat mälestustest autori positsioon: eluloos näeb jutustaja kõike varjamatult läbi oma mina ja selle arenguloo, samas kui mälestuste puhul asetab jutustaja end tagasihoidlikult pildi serva peale ja vahendab peamiselt seda, mis toimunud ümberringi või tsentrumis.

Nn autobiograafilise pöördega seoses on 20. sajandil pööratud tähelepanu elulugudele kui ühiskonna erinevate gruppide esindajate personaalsetele jutustustele, mida loetakse mingit sotsiaalset rühma esindavateks tüüpilisteks lugudeks. Avaliku diskursuse osaks muutudes on elulugude juurdevool määratult tõusnud. Eluloolise materjali läbitöötamine on läinud ajaloolaste või kirjandusloolaste käest, kes olid seni biograafiliste allikmaterjalide traditsioonilisteks kogujateks ja uurijateks, sotsioloogide ja etnoloogide, aga ka folkloristide kätte.

Elulugude kogumise esimene suur laine sai alguse 20. sajandi I poolel Poolas. Sajandi teisel poolel on kogumine levinud paljudes maades, kus on praeguseks suured elulooarhiivid: Saksamaal, Prantsusmaal, Suurbritannias, Itaalias ja mujal. On kogutud nii suulist ajalugu (*oral history*) kui kirjalikke elulugusid. Näiteks Soomes ja Norras on elulugude kogud saanud peamiselt eluloovõistluste tulemusena. Üheskoos kogude kasvuga on hüppeliselt tõusnud ka eluloolisel materjalil baseeruva uurimuse kasv.

Elulugudega tegelemise suurt lainet tiivustas veendumus, et lõpuks on saadud kätte materjal, mis võimaldab teada saada, mis on ühiskon-

nas juhtunud. Sellele järgnes peagi kainenemine ja tõdemine, et jutustatud elulugu ei saa samastada elu ajaloo, sest eluloo meediumiks on ebatäpne ja erapoolik mälu. Indiviidi ajakogemus ei ole ainult personaalne, vaid ka sotsiaalne ja kultuuriline, inimesed mäletavad neidsamu asju väga erinevalt. Paratamatult peab alati küsima mitte ainult, mida kõneldakse, vaid ka, miks kõneldakse, kellele kõneldakse ja kes kõneleb, kelle hääled eluloos kõlavad (Roos 1994). Probleemid algavad autobiograafilise subjekti piiritlemisest, kelle olemus ja sellega vahetult seotud eluloo (ajaloolise) tõesuse küsimus on biograafilise meetodi kriitikute esimeseks märklauaks. Kui elulugude autorid ise ja paljud elulugude kasutajad on elulooliste mälestuste tekste vaadelnud ajalookirjanduse lähema abilisena, siis ajaloolased on sageli näinud elulugudes vaid juturaamatuid ja heitnud autobiograafilise materjali kasutajatele ette allikakriitilist pimedust. Alexander von Plato vastukriitika järgi ei eksisteeri ühtegi täiesti “puhast” ja sõltumatut allikat. “Subjektiivsete mälestuste kui historiograafiliste allikate kasutamise kriitikud istuvad klaasmajas, sest piirdumine vaid kirjalike allikate, sealhulgas administratiivaktidega, on tänapäeval veelgi problemaatilisem kui mõned kümnendid tagasi.” A. v. Plato hoiatab, et “peaaegu kõik historiograafilised allikad on subjektiivsed või kirja pandud subjektide poolt, kes elavad ja töötavad huvide kokkupõrgetes”, kuid rõhutab ka samas, et subjektiivsete mälestustega töötades ei tohi end unustada ja kontrollimisvõimalusi silmist lasta (Alexander v. Plato 2000: 25).

J. P. Roos on konstateerinud, et poststrukturealism mõjud eluloo uurimuse väljal on diskussioonide järel viinud tõdemuseni, et eluloo oluliseks faktoriks on teksti primaarsus ja teadmine eluloo narratiivsest olemusest. Niisama oluline on suhe autori, “mina” ja reaalsuse vahel ning “mina” identsuse probleem, aga ka autorite ja auditooriumide eri tasandite paljusus. Ta tõdeb, et kuigi eluloo kõiki komponente võib seada küsimärgi alla, jääb alati midagi alles: see on elu ise väljaspool teksti ja ta põhjuslik seos tekstiga (Roos 2002: 29).

Elulugude kirjutamisest ja säilitamisest Eestis

Nii nagu kõigi kirjaliku kultuuriga rahvaste puhul võib ka Eestis rääkida mälestustest kui populaarsest žanrist. Varasemad eesti mälestused pärinevad 19. sajandi lõpukümnendest. Alates 20. sajandi kahekümnendaist aastast, mil eesti esimene suurem haritlasgeneratsioon jõudis mälestuste kirjutamise ikka, on ilmunud rohkesti mälestusteraamatuid.

Eesti Kultuurilooline Arhiiv on tegelenud mälestuste kogumisega alates arhiivi asutamisest 1929. aastal. Samas ei ole see olnud kunagi arhiivi esmaseks ülesandeks, pigem teatud kõrvalharuks personaalarhiivide koondamise ja läbitöötamise kõrval. Nõukogude perioodil, mil kultuurilooline arhiiv kandis Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna nime, oli mälestuste kogumine komplitseeritud. Privaatsed mälestused on väga tundlik ja sageli raskesti ligipääsetav valdkond. Totalitaarsetes riikides, kus ametlik ajalugu on tugevasti ideologiseeritud, on riik soovinud kontrollida ka minevikku. Astrid Reinla rõhutas, arvustades Toomas Raudami nõukogude lapsepõlve käsitlevat memuaarromaani "Miks mitte kirjutada memuaare, kui oled veel noor", et Nõukogude Liidus ei tohtinud sugugi iga inimene memuaare kirjutada, sest "mäletamine oli juba iseenesest kuritöö, kirjanemine veel kahekordne". Reinla resümeeris: "Väljamõeldud ajalugu ei kannata memuaare. Väljamõeldud riik mõtleb oma kodanike eest, mõtleb välja ka nende mälestused" (Reinla 1990: 998).

Mälestuste avalikustamine, ilma neid korrigeerimata võimu poliitiliste nõudmiste kohaselt, oli nõukogude Eestis reeglina võimatu, seesugused katsed, niivõrd kui nad eksisteerisid, olid katsetaja jaoks riskantsed, sageli üpris ohtlikud. Seetõttu ilmus Eesti NSV-s vähe mälestusi ja need, mis ilmusid, olid kas poliitiliselt angažeeritud (nn revolutsionääride mälestused) või piirdusid varase lapsepõlve

muljete edasiandmisega või käsitlesid teatud poliitikaga vähe seotud alasid, kus õnnestus keskenduda erialastele isiklikele mälestustele (nt teatrimälestused). Mälestuste kirjutaja pidi hoolikalt valima, kas meenutada ja mida meenutada ning millest vaikides mööduda, kui-võrd “sotsiaalseid rolle omavil inimestel oli sageli kaks identiteeti, kaks biograafiat, nende normatiivsed ametlikud biograafiad sisaldasid struktuurseid auke” (Lõhmus 2001: 190).

Ka neil aastatel leidis inimesi, kes kirjutasid poolvargsi mälestusi teadetena tulevikule, pidades ennekõike silmas oma järglasi. Kummatigi sisaldasid ka piiratud või tuleviku auditooriumile adresseeritud mälestused ettevaatusest ajendatud tühikuid, teatud teemadest mindi mööda, teatud fakte, peamiselt poliitilise minevikuga seotud informatsiooni ei avalikustatud, nagu mitmed autorid on hiljem vestluses tunnistanud. Suurem osa inimestest eelistas vaikida. Elati põhimõtte järgi, et kui ei ole midagi meenutada, siis ei oleks nagu midagi olnudki. Valitses riiklikult konstrueeritud unustus ja sotsiaalselt soovitatavate elulootüüpide eelistamine ebasoovitavaile. Seetõttu on paljud mälestused aktualiseerunud alles 40 või 50 aastat hiljem. Tüüpiline oli mingi osa kustutamine eluloos: inimesed salgasid nii kunagist välismaal viibimist kui seda, et olid välja saadetud Siberisse, salgasid vangilaagreis mahalastud vanemaid, välismaale põgenenud sugulasi, perekonna varasemat staatust jne. Stalini ajal oli parem varjata kõike, ka nt võõrkeelte oskust. Peaaegu igapähe oli vähemalt kaks elulugu: ametlik versioon ja teine, mida oli parem unustada. Sõjajärgse aja ellujäämisstrateegia eeldas mälule vastutöötamist, kuid mälu ei vabanenud ka hiljem või see toimus väga valikuliselt. Nõukogude ajal eksisteeris fašismiohvrite ühing, ent kommunismiohvid ei võinud avalikult rääkida. See taust ähmastas vägivalla mõistet ja moonutas ka teatud määral suhtumist kannatanutesse. Kui fašismiohvid said oma kogemused läbi töötada, pidid kommunismiohvid oma tunded alla suruma. Armistumise asemel lasti haavadele kasvada koorik, mida ei julgetud puudutada.

Kuigi nõukogude aja jooksul muutusid ühes poliitiliste muudatustega ka avalikustamise piirid, ei kadunud ettevaatus. Tekstide kirjutamine ja avaldamine toimusid mõlemad läbi suure valiku, mis puudutab nii autorite sisetsensuuri kui väljaandja-poolset sõelumist. Mälestuste kirjutamiseks andis tõuke Stalini isikukultuse osaline paljastamine, mille järel paljud inimesed sõandasid oma mälestusi kirja panna, mõned neist teatud tingimustel ka mälestusi hoiule anda muuseumidesse või arhiividesse. Stalini ajal kirjutatud autobiograafilistest tekstidest jõudsid 1970. aastatel kultuuriloolisse arhiivi üsna vähesed. Kaks neist – mõlemad unikaalsed ajastu dokumendid – on jõudnud trükki: Vello Raigo sõja ajal tööpataljonis ja rindel peetud päevik kirjades ja Jaan Roosi päevikud (Roos 1997, 2000, 2001). Vello Raigo päeviku järelmärkuses kirjutab ta tütar: “Kuuekümnendate aastate lõpus hakkasin kirjade vastu huvi tundma. Sain nad emalt enese kätte. Kirjutasin ringi, andsin tutvumiseks mõnele kirjandusega tegelevale inimesele. Leiti, et avaldada ei saa, kuid soovitati hoolega säilitada ja loota tulevikule, mil neid saaks trükis avaldada. Sellise aja saabumises olid kõik soovitajad veendunud” (Raigo 1990: 188). Samasuguses lootuses on stalinismijärgsel ajal kirjutatud paljud eluloolised tekstid, mis anti arhiivi säilitamiseks poolvargsi või teatud aja jooksul suletuna (Elsbet Pareki, Hermann Everti jt mälestused, Jaan Roosi päevikud jm). Nii oli arhiiv mälestusi kogudes sageli küllaltki kahemõttelises olukorras: saavutamaks üleandjate usaldust, tuli saadud materjale hoida poolsalajas ja vastanduda riiklikele institutsioonidele; saavutamaks institutsionaalset usaldusväarsust, milleta arhiivi eksistents oleks olnud mõeldamatu, pidi kogumistöö teatud osa maha salgama; tuli laveerida täieliku usalduse ja täieliku usaldamatuse vahel, vältida ekstreemse (otseselt nõukogudevastaseks peetud) käsikirjalise materjali kogumist, võttes seda kahepoolse usalduse korral vahel siiski hoiule, kuid peites erifondi. ENSV pika ajaloo jooksul teisenes seesugune kogumisstrateegia, 1950. aastate järel ettevaatlikkus vähenes, hi-

lisemail kümnendeil toimusid muudatused suurema avatuse suunas.

1990. aastal, Nõukogude impeeriumi kollapsi ajal, tundus väga usutav kirjutada, et “sellise aja saabumises olid kõik soovitajad veendunud”. Kummatigi tuleks meenutada, et selle aja saabumist ei lootnud näha enamik tol ajal elujõus inimesi. Autobiograafilise teksti muutumisel avalikuks tekstiks, mälestuste avaldamise võimalusel, leppisid autorid tavaliselt mitmete normatiivsete tsenseerivate muudatustega, paljudel juhtudel oli autorite sisemine tsensuur nii tugev, et nad püüdsid ennetada kõikvõimalike toimetajate parandusi. Seetõttu pakuvad nõukogude perioodil kirjutatud autobiograafilisest materjalist huvi eriti need tekstid (kirjavahetused, päevikud), mille autorid ei lootnud ega kavatsenud avalikkuse ette pääseda ja olid seetõttu sõltumatumad.

Elulugude kogumisest Eestis

Postkommunistlike maade, sealhulgas Eesti kaasaminek “eluloolise pöördega” toimus reeglina ühes Nõukogude Liidu lagunemisega. Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv alustas elulugude kogumist 1989. aasta sügissuvel. Algatuse idee andis noor ajakirjanik Anneli Sihvart, kes tuli toonase käsikirjade osakonna (EKLA) juhataja Rutt Hinrikuse juurde elulugude kogumise ettepanekuga. Idee haakus kultuuriloolise arhiivi mälestuste kogumise traditsiooniga, sisaldades samas uudse vaatekoha ja resonantsi ajastus domineeriva mälu rehabiliteerimisega. Aeg oli tiine meenutamisest, ajaloolise mälu kogumisest ja revideerimisest. Kogumistöö lipulaevaks oli Eesti Muinsuskaitse Seltsi mälestuste kogumise aktsioon, mis kuulutati välja 22. veebruaril 1988 EMS-i pressikonverentsil kui Jakob Hurda mälestusele pühendatud ajaloolise pärandi kogumine. Mart Laar kirjutas: “Pannes kirja kas iseenda või vanemate-vanavanemate mälestused, on igapähe võimalus kaasa aidata meie ajaloo rahvale tagasi andmisel. Sest moodustub ju nendest üksikutest inimsaatustest mosaiik, Eesti ajalugu.”

Üleskutse lõppes heroiliselt: “See väike rahvas on olnud suur oma kannatustes. Ning andku see meile jõudu edaspidiseks” (Laar 1988: 11–13). Sellest teksti sisendusjõulisest retoorikast rohkemgi innustasid inimesi ajakirjas avaldatud kogumisaruanded, milles iga mälestuste saatja panus vääris eraldi nimetamist, vahel ka eraldi esiletõstmist. Esimene aruanne avaldati ajakirja “Kultuur ja Elu” 1988. a mainumbris. Kokku ilmus 18 aruannet, viimane neist 1991. aasta 3. numbris. Selleks ajaks oli kogumistö nimekirjas 376 säilikut mälestusi. Juba 1989. aastal kirjutas Mart Laar: “Ajalugu on saanud meie rahvale hetkel kõige olulisemaks teaduseks” (Laar 1989: 42).

Selle üldsust haaranud laiapõhjalise aktsiooni kõrval omandas uue tähenduse Merle Karusoo pioneeritöö. M. Karusoo oli juba alates 1970. aastate lõpust toonud kogutud eluloolist dokumentaalmaterjali lavale. Pirgu Arenduskeskuse Mälusektoris, mida Merle Karusoo 1987. aastast juhatas, oli peaeesmärgiks elulugude kogumine ja kogutud mälu teatraliseeritud tagastamine inimestele. Ella Kaljase päeviku põhjal lavale toodud “Aruanne” (1987) oli Merle Karusoo dokumentaaletendus lihtsa naise Siberi-teenekonnast, mis teadvustas esimest korda jõuliselt nn tavaliste inimeste ülestähenduste tunnustuslikku rolli.

Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi (tookordne nimetus käsikirjade osakond) esimene üleskutse “Kas sa mäletad oma elulugu?” saadeti paljudele eestikeelsetele ajalehtedele ja suurematele venekeelsetele ajalehtedele 1989. aasta hilissuvel. Selles selgitati lühidalt eluloo mõistet ja räägiti elulugude kui ühiskonna mälu kogumise tähtsusest, rõhutati elulugude kogumise ajaloolist missiooni ja iga inimese elukogemuse väärtustamist.

Vastuseks üleskutsesele laekus esimene elulooline tekst juba septembris. 1989. aasta lõpuks oli laekunud sadakond erineva pikkusega elulugu mõneleheküljelistest kokkuvõtetest kuni põhjalike autobiograafiateni. Järgmise aasta lõpuks oli muuseumi laekunud kokku paarsada elulooteksti või elulooliste mälestuste käsikirja, mille hulgas oli nii

vahetult valminud kui ka varasemaid kirjutisi. Esimestel kogumisaastatel avaldati ajalehes "Edasi" (millest peagi sai "Postimees") vähemalt kord aastas korduvaid üleskutseid koos ülevaatega kogumise käigust, samuti elulugude katkendeid. Ka tõsteti paaril esimesel kogumisaastal aasta paremaid eluloolisi mälestusi saatnud inimeste kaastöid esile väikese rahalise preemiaga. Iga publikatsioon ajalehes tõi kaasa laekumise elavnemise, ent ajakirjandus orienteerus 1990. aastate esimesel poolel kiiresti ümber turumajanduse reeglitele ja minevikupildikestena esitatud elulooliste mälestuste katkenditele ei olnud enam kohta. Eesti Muinsuskaitse Seltsi kogumisaruannete avaldamine ajakirjas "Kultuur ja Elu" (Mart Laarilt ilmus aastail 1988–1991 18 ülevaadet) lakkas samuti. Aastatel 1994–95 elulugude laekumine aeglustus.

1995. aastal avaldati EKLA teaduri Eve Annuki poolt üleskutse sihiga saada juurde naiste elulugusid. Paluti kirjutada mitte ainult ajaloolise fookusega elulugusid, vaid pöörata tähelepanu ka naiseks olemise kogemusele. Laekunud mõnekümne eluloo põhjal koostas Eve Annuk esimese eluloovalimiku "Eesti elulood. Naised kõnelevad" (1997), mis sisaldas 14 elulugu.

1995. aasta kevadel korraldas Kirjandusmuuseum koos Elias Lönnroti Seltsiga seminari "Eesti elulugu". Seminarist kutsuti osa võtma ajaloolasi, sotsiaalteadlasi ja kõiki huvilisi. Osavõtjate seas oli ka Euroopa Elulugude Assotsiatsiooni president, Helsingi ülikooli professor J. P. Roos Soomest ja paljude erialade esindajaid Eestist. Sõnavõttudes püüti piiritleda eluloo mõistet, elulugude kogumise ülesandeid ja võimalusi. Konverentsi lõpul tegi Marju Lauristin ettepaneku asutada elulooselts. Seltsi, mis sai nimeks Ühendus Eesti Elulood, ametlik asutamine toimus 6. märtsil 1996.

Samal aastal tegid soome sotsioloogid vastsele seltsile ettepaneku koguda Eestist elulugusid käsil olnud võrdleva elulooprojekti jaoks eesmärgiga võrrelda soomlaste, eestlaste, leedulaste ja venelaste seksuaalkäitumist ja -kultuuri eluloolise ainese põhjal. Kogumine kor-

raldati kogumisvõistlusena, üleskutsele reageeris Eestist 60 inimest. Kogutud elulugude põhjal valmis Merle Karusoo menukas lavastus “Kured läinud, kurjad ilmad” ja 1997. a ilmus Merle Karusoo koostuna samanimeline 21 elulugu sisaldav elulooraamat.

Soome sotsiaalteadlaste initsiatiivil läbiviidud kogumisaktsiooni kõrval kuulutati 1996. aastal välja eluloovõistlus “Minu ja minu lähedaste saatus ajaloo keerdkäikudes”, mis pälvis laiemat huvi. Võistlusele saabus 262 tööd (kokku ca 20 000 lk). Kokkuvõtted tehti 10. juunil 1997. a. Selle kordaläinud võistluse järel on just võistlused kujunenud kõige tulemuslikumaks kogumisvõimaluseks.

1997. a sügisel algatasid Rootsi õpetajate ametiühingud eluloo-projekti “Läänemeremaade õpetajate elulood”. Eestist liitusid sellega Eesti Rahva Muuseum, Tallinna Pedagoogikaülikool ja Eesti Kirjandusmuuseum. Ühise üleskutse (“Õpetaja, kas mäletad oma elulugu?”) tulemusel laekusid Kirjandusmuuseumi elulugude kogusse 30 õpetaja elulood.

1999 ilmus 1949. aasta märtsiküüditamise 50. aastapäevaks küüditatute elulugude valimik “Eesti elulood. Me tulime tagasi” (koostaja R. Hinrikus).

1998. a sügisel kuulutati välja eluloovõistlus “Sajandi sada elulugu”, mis tõi järgmise aasta alguseks kokku 232 elulugu. Kogutu põhjal ilmus 2000. aastal sajast eluloost koosnev 2-köiteline tekstivalimik “Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu”.

Veelgi osavõturohkemaks kujunes 2000. aasta sügisel väljakuulutatud eluloovõistlus “Minu ja minu pere elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis”. Võistluse saagiks saadi 330 elulugu. Kogutud elulugudest ilmus 2003. a “Eesti rahva elulugude” III osa, milles elulootekstide kõrval on ka seitse intervjuud (“Eesti rahva elulood. Elu Eesti ENSV-s”)

2001. aastal kuulutas Eesti Vabariigi president Lennart Meri seoses 1941. aasta juuniküüditamise 60. aastapäevaga välja mälestuste kogumise võistluse kooliõpilastele. Laekunud ümmarguselt 1500

tööd, mille hulgas on nii pikki elulugusid, eluloolisi uurimistöid kui ka rohkesti lühivastuseid küsitluskavale, on antud hoiule Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi.

Elulugude kogus on praeguseks umbes poolteist tuhat erinevat elulooteksti. Elulood varieeruvad pikkuse ja žanritunnuste poolest, ulatudes mõneleheküljelistest konspektidest sadadesse lehekülgedesse küündivate pikkade mikroajaloo aruanneteni, mälestuskatkenditega illustreeritud sugupuudest kuni mitmesuguste dokumentidega täiendatud perekonnakroonikateni. Domineerib paarikümne- kuni sajaleheküljeline elulugu. Lisades 1990. aastatel kogutud elulugudele ka varasemal kümnendil kogutud mälestused, päevikud jt autobiograafilised tekstid ja EKLA-sse deponeeritud Eesti Muinsuskaitse Seltsi ca 1800-st säilikust koosneva kogu, võime nentida, et Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis säilitatakse ajaloolise mälu lademeni ca neli tuhat säilikut elulugusid, mälestusi, eluloofragmente jt autobiograafilisi materjale. Kogumistööga on tegelenud ka teised muuseumid, eeskätt Eesti Rahva Muuseum. Ühtekokku on Eestis kogutud tõenäoliselt kuus kuni kümme tuhat autobiograafilist või memuaarset teksti.

Elulugude kogu on saanud regulaarselt kasutatavaks uurimisallikaks. Kogutud materjali on kasutanud kõige enam etnoloogid, kelle uurimused on ilmunud sarjas “*Studia ethnologica Tartuensia*”, aga ka teistes teadusväljaannetes. Samuti on valminud arvukalt üliõpilastöid. Ene Kõresaare ja Terje Anepaio toimetamisel ilmus esimene artiklikogumik 2001. aastal ja järgmine 2003. aastal. Ene Kõresaar on käsitlenud nõukogude elulugusid, lapsepõlve kui eluloopilti, samuti eluloouurimuse teoreetilisi perspektiive, vaadeldes elulugu läbi kollektiivse mälu mõiste (Kõresaar 2003a: 42–54). Terje Anepaio käsitleb traumaatilist mälu ja küüditatute elulugusid. Folkoristidest on eluloolist allikmaterjali kasutanud kõige enam Tiiu Jaago, analüüsid seda pärimuskultuuri ja perekonnapärimuse seisukohalt, ta on

kahe artiklikogumiku toimetajaks (Jaago 2001 ja 2002). Riina Reinvelt on käsitlenud mälu selektiivsust (Reinvelt 2001: 244–256), kogunud ingerlaste elulugusid ja annab “Studia ethnologica Tartuensia” sarjas ilmunud “Ingeri eludes ja lugudes” ülevaate Ingerimaa ajaloost ning analüüsib ingeri elulugusid, juhtides tähelepanu sellele, et elatud elu ja jutustatud elu ei ole identsed, jutustaja valib sündmused sõltuvalt eesmärgist, mida ta oma eluloo jutustamisel püstitab, ja vaatleb elulugu seostes ühiskonnaga, ajaga ja rääkija-kuulaja suhtega (Reinvelt 2003).

Eluloolisele materjalile lähenedes

20. sajandi I poolel sündinud inimeste elulood hõlmavad sageli pikka ajaperioodi ja sisaldavad üpris mitmekihilist materjali. Põllumajanduses töötanud kõrgharidusega mees võtab kokku:

Elasin huvitaval sajandil. Sündinud tsaariajal (1914. a), kasvanud ja töötanud Eesti Vabariigis (1918–1940), Eesti NSV-s sotsialismi ehitades (1940–1991) ja jälle Eesti Vabariigis pensionärina. Iseloomulik oli sel ajal tehnika tohutu areng (KM EKLA f 350: 362).

Eri generatsioone ja elukutseid esindavate inimeste elulootekstidest kui väga heterogeensest ainesest on raske anda ülevaadet jäämata üldsõnaliseks. Sündmused, mida meenutatakse, on tavaliselt leidnud juba käsitlemist mitmete distsipliinide esindajate, ajaloolaste ja ühiskonnateadlaste poolt. Elulood asetavad sündmuste keskpunkti inimese enda, ta kogemused ja tunded. 20. sajandi esimestel kümnenditel sündinud inimeste jaoks on kirjutamise esmaseks ajendiks tunnistuste andmine elu dramaatilisematest perioodidest ja eriti sellest, millest varem ei saanud rääkida: riiklikest repressioonidest, sunnitööst tööpataljonides, kannatustest Siberi-teekonnal, elust vangilaagrites või väljasaatmispaikades. Elu varasemat stabiilsust ja selle lõhkumist 1939. aastal rõhutab enamik sajandi esimesel kolmandikul sündinuist. 1905. a sündinud naine (õpetaja):

Viimased aastad enne baaside lepingut Venemaaga olid muretud ja lõ-

busad. Pingutasime homse nimel ja üldises lootusrikkas meeleolus arenes Eesti elu (ERE I: 22).

Sageli iseloomustatakse elu sõjaeelses Eestis idüllilisenä. 1921. a sündinud naine (ajaloodoktor) konstateerib: *1939. aastal baaside tulekuga purunes teatud idüll, mis iseloomustas mu lapsepõlve ja noorusaegu* (ERE I: 227).

Elulugude põhjal võiks 20. sajandi esimesel poolel sündinud jagada kolme suuremasse sugupõlve. Esimesse kuuluksid sajandi esimestel kümnenditel sündinud, sünniaastatega 1900–1920 (tegelikult on vaid üksikud vanemaist elulookirjutajaist sündinud enne 1908. aastat). Nad olid Eesti Vabariigi loomise ajal noored ja said tavaliselt 30-ndail aastail majanduslikult järje peale, 1939. aastal alanud sündmuste ahel pööras kogu nende senise elu pea peale ja võttis paljudelt kõik. Sama kehtib ka järgmise, 1920–1939 sündinud sugupõlve kohta, keda eelneva(i)st generatsiooni(de)st eraldab nende noorusest tingitud suurem mobiilsus, mis muudab valikute skaala kirevamaks. Seda sugupõlve võiks nimetada ka kibedate valikute sugupõlveks. Nende noorusaastad langesid tervenisti või osaliselt Eesti nn saatuseaastatesse 1939–1953 ja nende valikud sõltusid suurriikide poliitikast, sisaldades nii nagu eelmiselgi põlvkonnal dramaatilisi vastasseise. Kõige arvukama grupi elulookirjutajate hulgas moodustavadki 1920. aastatel sündinud, kellest rohkem kui pooled on mehed. Suur osa neist kuulus mobilisatsiooni alla ja neid võeti erinevaise armeedesse, neil oli valida kuuletumise või pakkumineku vahel; nad olid tagaetavad, võitlejad võõrastes armeedes, süüdimõistetud. Kellelgi ei õnnestunud säilitada väljakujunenud elulaadi.

Ajavahemikus 1939–1959 sündinud ei mäleta Eesti Vabariiki. Nende noorus jäi sõja-aastatesse või kehvavõitu sõjajärgsesse aega. Selle põlvkonna mälestusi iseloomustab mõiste “järelmälu”. Omamata isiklike kogemusi sõjast, on nad veetnud lapsepõlve või nooruse keset sõjamälestusi ja sõja märkidega keskkonda.

1939. aastal oli Eestis 1 000 360 eestlast, 1944. aasta lõpul asus samal territooriumil 806 400 eestlast. Eestlasi oli Eestis ca 95% rahvastiku üldarvust. Neljakümne nõukogude aastaga langes eestlaste osakaal 1989. aasta rahvaloenduse ajaks 61,5 protsendini (Sarv 1997: 259). Tolle aja kohta kogutud mälestused aitavad mõista neid arve mitte statistilise abstraktsioonina, vaid totaalselt muutunud tegelikkusena. Autorid määratlevad oma elulugusid sageli mingi aja tüüpiliste elulugudena, määratledes ennast läbi aja. Kujundlikule hinnangule “mu punase pitseriga märgistatud elu” (Kivik 1997: 98) eelistatakse sageli määratleda oma ja oma perekonna saatust pikemas ajalõikes: *Meie pere lugu on tüüpiline 20. sajandi Eesti peredele* (ERE III: 101).

Kahtlemata ei mahu nn nõukogude elulood tekstina Nõukogude Eesti eksisteerimise ajalistesse raamidesse, vaid ulatuvad neist välja poole. Eluloo aeg ja ajalooline aeg ei kanna elulookirjutaja jaoks sageli samatähenduslikku laengut. Kui ühed näevad kogu oma elul “punast pitserit”, tõlgendavad teised ligilähedalt samasuguse elukäiguga inimesed oma elu kuidagi teistmoodi. Paljudel juhtudel jääb eluloo kirjutaja kognitiivne pagas nii või teisiti verbaliseerimata ja paljud autorit mõjutanud sündmused jäävad väljendamata. Ideed ja teooriad, mis aitavad oma kogemusi vormida, kaotavad ajaloo pööretes oma tähenduse. Kui ideoloogiline kontekst muutub, muutuvad ka sõnad, millega oma varasemat kogemust väljendada. Ilma kaasaegsete kogemusteta jääks paljudest varasemaist sündmustest rääkimata või jutustataks nendest erineval viisil.

Nõukogude aja elu ja elulugusid on raske, vahel võimatugi käsitleda ilma neid asetamata ajaloolisse võrgustikku, kus võrgusilmad küll tihtipeale muutunud. Aili Aareleid on oma nõukogude elulugusid käsitlevas artiklis “Sovetid või eurooplased” pakkunud välja jaotuse kümnendite lõikes: 1940. aastad – ellujäämisekunst; 1950. aastad – kahepaiksuse sünd; 1960. aastad – kommunismitondi kodustamine; 1970. aastad – elevandiluu torni ehitamine (Aareleid 1998: 77–235).

Enn Tarvel pakub välja 9 perioodi, millest kolm esimest on täielikku okupatsiooni ja anneksiooni ettevalmistav aeg (nn baaside aeg, esimene nõukogude aasta ja saksa aeg); järgneb nõukogude aja kehtestamine alates Tallinna langemisest 22. septembril 1944 kuni kollektiviseerimiseni. Viies periood algab 1949. aasta märtsiküüditamisega ja lõpeb 1956. või 1958. aastal. Koos kahe eelneva perioodiga moodustab viies periood nn Stalini aja. Sellele järgneb kuuendana režiimi stabiliseerumise aeg kuni ajavahemikuni 1965–1968. Stagnatsiooniaegu on kaks: 1968–1978 ja 1978–1987. Viimane, üheksas periood algab Tarveli järgi 1987 ja lõpeb 20. augustil 1991 (Tarvel 1999: 105–115). Ligikaudu samasuguse, kuid mõnevõrra vähem detailse perioodiseeringu esitab ka Marju Lauristin (ERE III: 9). Elulookirjutajad ise toovad kõige reljeefsemalt välja okupatsiooni alguse, sõjajärgse Stalini aja ja hilisema nn nõukogude aja. Elulugu on kirjutaja jaoks tervik, kuid reeglina mingi kindla fookusega tervik. See fookus võib asetuda teatud dramaatilisele perioodile kirjutaja elus, fookus võib asetuda ka ainult isiklikule elule, nn väikesele ajaloole, kusjuures kõik, mis toimub ühiskonnas ja nn suures ajaloos, läheks kirjutajast näiliselt mööda. Üks fookuse valiku mõjustaja on tellimus. Iga elulookirjutajat, kes alustab kirjutamist kindla kogumisvõistluse ülekutse peale või sobitab oma loo väljakuulutatud võistluse tingimustega, mõjutab vähem või rohkem ka üleskutse tekst. Eluloovõistluste üleskutsed on vältinud küsitluskava esitamist, küll on antud teatud häälestus, üldine instruksioon alustada esivanemaist ja varasemaist mälestustest, kirjutada erinevatest eluperioodidest kuni kaasajani. Erinevate võistluste puhul oli lisatud täpsustavaid ja abistavaid küsimusi või märksõnu, vahel ka eritingimusi: sajandi saja eluloo puhul oli selleks teksti pikkus, soovitatavalt 15–20 lk; nn seksielulugude võistlusel paluti rääkida asjust, millest tavaliselt eluloos vaikitakse (nt milliseid seksuaalse varjundiga mängu mängiti lapsepõlves või kas on olnud kokkupuuteid seksuaalse ahistamisega jms). Nõukogude aja eluloovõistluses (“Minu

ja minu pere elu Eesti Vabariigis ja Eesti NSV-s”) keskenduti erinevate ajajärkude võrdlusele, häälestuseks paluti meenutada mitmeid spetsiifilisi olustikulisi detaile (defitsiit jms). Kuigi viimase eluloovõistluse puhul saadi rohkesti olustikupilte nõukogude ajast, osutavad ka Merle Karusoo lavastatud seksielulood “Kured läinud, kurjad ilmad”, et hoolimata fookusest, kujutavad peaaegu kõik Eesti NSV-s elanud inimeste kirjutatud elulood – sõltumata sünniaastast – nõukogude elulaadis eksisteerinud nähtusi ja ellusuhtumist.

Sugupõlvede piiritlemise kõrval on 20. sajandi keskpaiga eesti elulugusid võimalik vaadelda kolme põhilise saatusevõimaluse järgi: 1) eestlaste elulood okupeeritud kodumaal; 2) põgenike elulood ehk eesti diasporaa Läänes; 3) eesti diasporaa Idas, s.o represseeritute elulood ja nn Venemaa eestlaste elulood (viimaseid on võrreldes küüditatute elulugudega kogutud väga vähe).

Nende kolme kohordi piirid läksid tihti läbi perekondade ja sageli sõltus mitte vabast tahtest, vaid juhusest, kuhu keegi sattus.

Korduvaid teemasid elulugudes

Objektiivset, ilma viha ja eelistuseta (*sine ira et studio*) jutustamist on peetud mälestuste puhul ideaaliks. Johan Kõpu “Mälestuste radadel” II osa algab ridadega “Ma ei süüdista kedagi, ma ei vabanda kedagi, ma – jutustan” (Kõpp 1991: 5). Ent ka kõige erapooletum jutustamine (nagu osutavad ka J. Kõpu mälestused) tähendab pidevaid valikuid ja otsuseid. Elulugude kogus on mõnikümmend autorit kirjutanud oma tekstid kahel korral, muutes fookust ja lisades detaile. Elulooteksti korduvas kirjutamises ei ole midagi erakordset, sel võivad sageli olla individuaalsed põhjused, alates soovist täiendada oma teksti ununenud detailidega või muuta fookust, et täita järjekordse eluloovõistluse “tellimust”, kuni struktuuriliste muudatuste korrigeerimiseni, nn aukude täitmiseni. Silmas pidades mahavaikitud fakte ja tühikuid tektis, on mõnedki autorid tunnistanud, et sooviksid pärast Eesti va-

banemist oma eluloo osalt uuesti kirjutada, kuid ei leia vanuse tõttu selleks enam piisavalt jaksu. Kahtlemata määrab okupeeritud riigis eluloolise teksti sisu kirjutamise aeg, ja okupatsiooni järel kirjutatud tekstid võivad varasemaist erineda nii vaatepunkti ja hinnangute kui ka kujutatud üksikasjade poolest. Samas peab küsima, kas pole struktuurilised augud autobiograafilise teksti omaduseks üldse, erinevad vaid tühikute tekke põhjused. Poliitilised põhjused, mis totalitarismi tingimustes on esikohal, asenduvad normaalsetes tingimustes isiklike, perekondlike jm põhjustega.

Mälestuste usaldusväärse loob sageli eluloo kirjutaja valitud jutustamise strateegia, mis algab kirjutamise põhjendusest. Alustades eluloo kirjutamist, küsib vist igaüks, mis on möödunu tähendus ja mida peaks meenutama, aga ka, kes võib mäletada, kelle mälestusi peetakse usaldusväärseks ja mis tuleks teha, et saavutada suuremat usaldatavust. Vanemasse generatsiooni kuuluvate kirjutajate jaoks on eluloo jutustamine tihtipeale retk kaotatud paradiisi.

Minu lapsepõlve elulugu ei saa pakkuda huvi ühelegi kõrvaltvaatajale. Minule on see aga ainus varandus, mis jäänud. Sain jälle viibida minule kõige armsamas ajas, kohtuda kallite inimeste ja paikadega (KM EKLA f 350: 850; naine, snd 1928).

1924. a sündinud mees põhjendab kirjutamise alustamist ajalooliste tunnistuste andmisega ja rahuldusega, et saab lõpuks kirjutada “nii nagu oli”:

Alustan eluloo kirjutamist mõningase kahtlusega: kas suudan jääda lõpuni siiraks, et kõik elujuhtumised ja mõtted ausalt kirja panna. Siiski ma tahan seda ja loodan oma ideele truuks jääda, tekitagu see kui palju tahes ebamugavust minule endale ja hämmitust lugejale. Teisiti kaoks koos minuga tükike ühe perekonna ning ühtlasi kogu rahva ajaloost. Pool sajandit kestnud punase võimu ajal olin sunnitud mitmeid kordi kirjutama oma elulugu ja täitma ankeete. Mitte ükski neist polnud ausalt koostatud. Alati oli midagi moonutatud, sest kunagi polnud mõistlik kõike, mida teada taheti, ausalt kirjeldada (KM EKLA f 350: 883).

1939. a sündinud teadlane põhjendab pikalt:

Ma olen ammu tahtnud oma mälestusi kirja panna, kuid kui keegi mult küsib, miks mul selline soov on, siis jään ma vastuse võlgu. Kas on see mingi kirjutamise pisik, mis ilmselt juba mu emal küljes oli, või hoopis midagi muud, ma ei tea. Arvan, et kui mu vanemad oleksid oma elu kohta sellise loo kirjutanud, siis võib-olla oleks mul olnud rohkem, millele elus toetuda.

[--] Minu üllatuseks osutus siiski see kirjutamine suureks heameele allikaks. [---] ... mida rohkem ma kirjutasin, seda rohkem hakkas meelde tulema. Otsekui oleks üks meeldetulnud asi haakunud teisega, see omakorda kolmandaga ja nii hakkas kusagilt mälu hämaratest kambritest päevalalguse kätte tulema mälestuste rida, tekitades kord südantsoojendava muige, kord põletava häbitunde, kord lihtsalt konstateeringu – ah nii see siis oligi. Kuigi ma olen püüdnud olla nii aus kui võimalik, pole siin kaugeltki kõike minu elus juhtunud kirjas, sest nii kange mees ma pole, et niisuguseid seiku, mida ma siiani häbenen, oleksin julgenud kirja panna, ja paljut ma lihtsalt enam ei mäleta. Ka ei tarvitse kõik, mis kirjas on, täiesti õige olla, sest aastad on oma töö teinud ja palju on mu mälus ähmastunud või hoopis kustunud. Ning veel peab arvestama seda, et mängus on ka teised inimesed (KM EKLA f 350: 1060).

Viimane kirjutaja ei soovi anda tunnistusi üldsuse nimel, vaid kirjutada eelkõige oma individuaalseist kogemustest. Vastupidiselt on paljud vanemad kirjutajad võtnud rahvuse esindaja hoiaku:

Ajalugu on eesti rahvuse üle maailma laiali pillutanud. Eestlased on otsekui võililleaseemned, keda tuul kaugele kandnud. Kõikjal on nad jõudsalt juurdunud. See kõneleb eesti rahva töökusest (ERE I: 473; naine, snd 1925).

Sageli on kirjutaja vaatekoht eluloole antud juba pealkirjas, milles tihti kordub “Minu põlvkonna lugu”. Kirjutamise põhjustena mainitakse sageli kohustust rääkida, mis toimus tegelikult. Seda kohustust väljendatakse tavaliselt mälestuste sissejuhatuses, aga sageli ka kaaskirjas:

Vastuseks teie üleskutsele mina kui perekonna vanim ja viimane loen oma kohuseks saata teile järgnevad elulood. Kuigi kõik kirjeldatud on keskpä-

raste elulugudega keskpärased eestlased, annavad nad siiski läbilõike eelmise ja praeguse põlve käekäikudest (KM EKLA f 350: 155).

Ent kahtlemata ei ole oma ülekohtukogemustest rääkimisel mitte ainult töökuulutuslik eesmärk, vaid paljudel juhtudel mõjub kirjutamine ka kirjutajale endale teraapiliselt. Vieda Skultans, kes on põhjalikult tegelenud läti postsovetliku mälupärandiga, rõhutab, et eluloolised jutustused töötavad kahel tasandil. Nad segavad vahetute mälupeilide läbi minevikku ja olevikku, tuues mineviku rängad kogemused taas esile, samas aga aitavad nad ka minevikust distantseeruda. Pöördudes pidevalt tagasi tunnistuste andmise juurde, püüavad inimesed luua oma elule tähenduslikku raami (Skultans 1998: 22).

Igal autoril on ettekujutus mingitest eluloomallidest ja oma kogemuste interpreteerimise mudelitest. Enamik elulugusid, mis saadeti kogumisvõistlusele “Minu ja minu lähedaste saatus”, algavad esivanematest, suguvõsa pärimusest. Selle kõrval kõneldakse palju mineviku sotsiaalsetest ja kultuurilistest kogemustest: koolist, tähtpäevadest, seltsitegevusest. Elukäiku liigendanud sündmusi esitatakse tavaliselt läbi kindlaks kujunenud representatsioonide:

Need mu ametile ja suhtlemisele aluse pannud kooliaastad olid RÕÕ-MUIAEG:[---] Nüüd mõistan seda kui arusaamade selginemise, mehistumise ja muutuste kõrgseisu, mida võimendas armastav kodu vanemate jäägitu toetusega ja pedagoogide tarkus oma õpilastega suhtlemisel. [---] Sel kevadel olin ka Kaarli kirikus leerilaps, järgides meie suguseltsi ja perekonna kirikutavasid (ERE I: 206; mees, snd 1920).

Kahtlemata on iga kirjutaja jaoks kirjutamisel määravaks ka teatud perioodi olulisus kirjutaja jaoks, seetõttu on kõigis elulugudes eredaid pilte lapsepõlvest ja noorusest.

Traumaelulood

Dramaatiliste kogemuste kirjeldamine näib paradoksaalsel moel eluloo kirjutamisel kõige lihtsam. See lihtsus on kahepalgeline, vaieldamatult struktureerivad erakordsed sündmused eluloolist narratiivi kõige paremini, dramaatiliste kogemuste ajalugu sisaldab enamasti valmis jutustuse, milles on nii ekspositsioon kui kulminatsioon(id) ning eksootilised detailid, mida rahulik ja monotoonne argipäev kunagi ei sisalda. Teisalt on raskete üleelamiste meeldetuletamine ja kirjeldamine kirjutaja jaoks veel üks laskumine infernosse, mis mõnel puhul võib olla vabastav, ent harvad pole ka juhtumid, mil kirjutaja rõhutab, et tal puuduvad sõnad, et kogetut edasi anda.

Nõukogude repressiooniohvrite eluloolised mälestused on trükisõnanas saanud kõige enam tähelepanu, sageli on just neid peetud kõige tüüpilisemateks nõukogude elulugudeks. Traumateooriale toetuvate traumauurijate (psühhoanalüüsist lähtuvas) interpreteeringus tuleb kaotused ja valu teadvustada, korduvalt üle rääkida ja psüühiliselt läbi töötada, sest sel viisil on võimalik minevikuga rahu teha ja tuleviku suunas edasi liikuda.

Indiviidi jaoks, kes on elanud läbi šoki ja personaalse kriisi, on igal üksikul sündmusel traumaatiliste sündmuste ahelas kogemustest, prioriteetidest ja sensitiivsusest lähtuv tähendus. Kuidas see peegeldub eluloolises narratiivis? Trauma signaalidena elulugudes võib täheldada jutustaja läbielamuste raportit koos äärmise õuduse kujutamise (seda kohtab kõige sagedamini vanglamälestuste puhul); teatud sündmuste varjamist (neist sündmustest on juttu vaid vihjamisi või kogemata, nt ei räägita sageli personaalsetest vägivalgakogemustest ega seksuaalsest vägivallast); teatud traumaatiliste sündmuste pidevat uuesti jutustamist ühes võimetusega järgnevate sündmuste esitamiseks; pikaajalist vaikimist ja meenutamisest keeldumist või võimetust oma lugu jutustada; ka muudatusi jutustaja hääles ja kehakeeles jm (Benezzer 2000: 32–36).

Mitmed traumaatiliste elulugude uurijad on tõdenud, et trauma jäljed on väga püsivad ja ei kao mälust täielikult kunagi.

Kõigi nõukogude ajal elanud inimeste elulugude sõlmitus jääb 1939. aastasse. Sageli nimetatakse baaside lepingut ülekohtu alguseks. 1923. a Põhja-Eestis sündinud mees mäletab konkreetset:

1939. aasta oktoobripäevade ilm, kui punaväed meie baasidesse saabusid, oli sügisene, jahe ja sombune. Seisime murelikult Narva-Tallinna maantee ääres ning ootasime punavägede kolonnide saabumist. Nende tulekust olid ajalehed juba mõni päev tagasi teatanud. Enne kui midagi paistma hakkas, kostis kõrvu mootorite müra ja ninna tungis eriliselt ebameeldiv heitgaasi toss, mis lausa hinge mattis, kui vene autod meie kohale jõudsid. Hallides sinelites sõdurid, "täitornid" peas, istusid GAZ-iku lahtises kastis mitmes reas. Kahju, et nad meie nägusid ja rusikasse pigistatud käsi ei näinud (vt ERE I: 265).

Meenutustes pööratakse tähelepanu sissetungijate erinevusele, mida rõhutatakse korduvate juhtumite meenutamisega. 1923. a sündinud mees:

Pool aastat hiljem levitas rahvasuu tõsielulisi anekdoote, kuidas Vene ohvitseride prouad pidanud Eestist ostetud öösärke ilmatu uhkeks tantsuõhtu rõivastuseks. Pagariärist viit saia soovides käisid nad kohusetundlikult viis korda poes. Ju neil oli Venemaal selline porjadok olnud (ERE I: 265).

Teine, 1926. a sündinud mees meenutab, kuidas oli Vene okupatsiooni vägesid ette valmistatud:

Paarkümmend aastat hiljem kaevanduses töötades kuulsin ühelt selle sõidu kaasa teinud venelaselt, et politruk andnud neile range korralduse mitte ringi vahtida ja mitte lasta end petta: kõik, mida näete – kauplused, inimeste riietus – on pettus, tegelik elu on vaene ja vilets (ERE II: 9).

Otsustavalt muutus suhtumine Nõukogude okupatsiooni pärast 14. juunit 1941. Nõukogude terrori tulemusena tervitati sakslasi esialgu vabastajatena: *Alanud sõda tegi rõõmu – nüüd pääseme Siberisse saatmisest* (ERE II: 11).

Kui naiste ja laste meenutused sõjaajast piirnevad eluaseme, toidu, turvalisuse, perekonna ellujäämisega, mis ei ole kõik soospetsiifilised, vaid peegeldavad ka rahva üldist suhtumist sündmustesse, siis meeste meenutused keskenduvad enamasti sõjasündmustele. Korduvad arutlused võõra poole ja oma poole üle. 1923. a sündinud mees meenutab:

Kui aga saabus aeg, mil oli vaja välja astuda oma vabaduse kaitseks, ei jätkunud meie kasvatajatel tarmu puhumaks sõjasarve. See kõlamata jäänud signaal määras meid sõdima võõraid sõdu ja lahutas õigeteks ja valedeks. Joon jooksis läbi 1922. ja 1923. sünniaasta vahelt ja osutus eikellegimaaks, mille servades seisid okastraattõkked ja kaevikuread. See joon määras, kes pidi surema Stalini, kes Suur-Saksamaa eest (ERE I: 376).

1923. a sündinud Nõukogude armees Eesti Korpuses sõdinud mees arutleb selle üle, mis oli eestlase jaoks õigel või valel poole sõdimine:

Praegu polemiseeritakse palju selle üle, kes olid sõjas õigel, kes valel poolel. Justnagu oleksid need mehed, kes Eesti Leegionis võitlesid, olnud õigel poolel ja kõik lausa kangelased, aga need, kes Eesti Korpuses sõdisid, tegutsenud justkui valel poolel. See on suur jama. Ükski eesti mees, kes sõdis sakslaste vastu, ei kujutanud ette, et tema võitleb nõukogude võimu eest Eestis. Kõik tahtsid ikka vaba Eestit. Ühed tahtsid vabastada Eestit sakslastest, teised venelastest. Ega sakslaste hävitustöö väike olnud. Ka mina ei kujutanud ette, et venelane jääb Eestisse ja okupeerib meid veel viiskümmend aastat (ERE I: 321).

Mõlemat totalitaarrežiimi võrdleb David Abramson (sünd 1923):

Septembris 1940 arreteeriti minu isa. Mingit otsust või kaudset süüid tal polnud. Ta oli rikas ja oli vaja ta kinni panna. Mina olin kodus, kui isale järele tuldi. Mehed kiskusid tääkidega tapeete maha ja otsisid seinte seest varandust. See oli minu esimene tutvus ja "suure sõpruse" algus nõukogude võimuga. Isa istus vangilaagrites kusagil Kasahstanis. Eestisse tuli ta tagasi 1946 väljalöödud silmaga inimvarena. Tegelikult on meie perekond kannatanud palju rohkem venelaste kui sakslaste läbi. Sakslased tapsid ühe meie suguvõsa perekonna, kes oli sõja ajal Pärnusse jäänud, ja ühe minu arstist onu. Venelaste vangilaagrites aga piinati surnuks kaheksa emapoolset sugulast (ERE I: 319).

Sõjamälestused alluvad elulugudes tavaliselt kindlatele jutustamisstrateegiatele, isiklikud mälestused sobituvad kollektiivsete mudelite ja hoiakutega. Kuigi Läände põgenenud ja represseeritud inimeste elusaatused on omavahel väga erinevad, ühendab mõlemat gruppi see, et nende elukaar joonistub väga selgelt välja. Mõlema grupi elulugudes kordub sama muster: aeg enne “teekonda” (normaalne elu), teekond, mida võiks käsitleda ka kangelasteekonnana, elu stabiliseerumine.

Nooremate põlvkondade märgatavalt minakesksete elulugude kõrval on vanemate generatsioonide elulugude intentsiooniks seotus nn Suure Ajalooga. “Minu ja minu lähedaste saatust” esitatakse tavaliselt kui näidet rahva ajaloost. Eriti on tüüpilisuse rõhutamine iseloomulik elulugudele, mille fookuses on nõukogude repressioonid.

Siin on ühes väikeses Eesti linnas sajandi esimesel-teisel veerandil elanud väikese eesti pere lugu (ERE I: 306), alustab arst, kelle isa ja ema mõlemad vangistati 1941. aastal ja lasti maha Nõukogude kontsentratsioonilaagris. Jutustaja viibis GULAG-is kuus aastat, ta hilisem karjäär oli tugevasti takistatud.

Meie pere lugu on tüüpiline 20. sajandi Eesti peredele (ERE III: 101), kirjutab 1936. a sündinud majandusteadlane, kelle perekonnast ei represseeritud otseselt kedagi, kuid kelle vanemad surid sõjajärgse psüühilise surve ja tagakiusamise õhkkonnas väga noorelt ja kes tunnistab: *Ennekuulmatult jõhkralt koheldi kõikjal paljusid* (ERE III: 107).

Küüditatute mälestused moodustavad paljude sarnaste mälupiltide, korduvate kogemuste ja motiivide poolest ühe suure kollektiivse narratiivi, mille kõrvale eesti ilukirjandusel ei ole võrreldavat panna.

14. juunil 1941 meie perekond küüditati ja üheteistkümne kuu pärast olin mina ainsana elus. Mu ema suri nälga 30. jaanuaril 1942 Medvedka külas Tomski oblastis lootusetus olukorras, püüdes iga hinna eest päästa oma laste elusid. Kaks venda kustusid enne ema, õde ja väikevend pärast teda. Imekombel ellujäänuna ja kodumaale tagasi

pääsenuna olen enam kui viiekümne aasta jooksul tunnetanud oma kohustust olla väljas kõigi nende eest, kes sinna külmale maale jäid (ERE II: 209),

kirjutab 1936. a sündinud, hiljem tehnilise kõrghariduse omandanud mees.

1930. a sündinud naine meenutab:

Olime raskesti haiged ja nii ei mäleta ma enne, kui ühekorraga kuskil Siberi jõe kaldal ühes onnis, kus oli kohutavalt lutikaid. [---] Siis algas nälg, sest kodunt kaasavõetud toit oli otsas. Korjasime vennaga karuohakaid ja nõgeseid, et neist putru keeta. Nälg hakkas aga rohkem ja rohkem peale pressima. 10. augustil 1942 suri kaksikvend Paul nälga. 11. märtsil suri ka õde Elma, kelle viimased sõnad olid enne surma: "Oh, kui saaks või peotäie rohtu või kartulikoori." Surija soov püütakse täita, aga meie võimuses seda ei olnud, sest ema oli pikemat aega näljast nõrk ja haige. Tundsime nagu kergendust, kui Elma enam ei hinganud. Maeti ühe eesti prouaga ühte auku. Seal puusärki ei tehtud, kuigi mets oli ümberringi. Kүүiditatute peale laudu ei raisatud. Järgnesid aastad täis nälga ja tööd (KM EKLA f 350: 7).

Selles loos, mille on kirjutanud pensioniea lävel tagasi vaatav naine, kõneleb parandamatu trauma. Siiski on inimlikul võimel piirid leina absorbeerida ja minevikku integreerida. See määrab, kui palju on võimalik ahastada ja kui palju suudetakse elu jooksul kuhjunud negatiivseid kogemusi taluda. Reeglina kantakse neid kogemusi kaasas kogu elu jooksul (Krystal 1995: 84).

Kuigi kүүiditatute kollektiivsel eluloonarratiivil on palju ühisjooni, ei puudu ka erinevused, mis sõltusid kohast, kuhu väljasaadetud suunati, east, tervisest, perekonnaseisust, aga ka õnnest. 1941. a kүүiditatud Ronald Rүүitel jutustab oma mälestustes oma seitsmeteistkümnest Siberi-aastast. Ta oli 16-aastane, kui ta viidi Võrust 15. juunil 1941 tundmatusse, politseinikust isa viidi Sosva surmalaagrisse, kus ta samal aastal hukkus, ema kui Naiskodukaitse juhtiv töötaja lasti maha 1942. aastal. Ometi tõdeb ta aastate 1941–46 kohta:

Minu elu parimad aastad olid Obi jõe kalavetel veedetud viis aastat. Elasin erinevalt teistest küüditatutest suhteliselt vabana, s.o kasutasin aega tööks ja puhkuseks oma äranägemise järgi. Teiseks olid need minu kordumatud noorusaastad (Rüütel 2002: 165).

Rahvuslik diskurss eeldaks siin märterlikku hoiakut, leina ja veritsevate haavade demonstreerimist. Ka Ronald Rüütel teab, et saatusliku 1941. aasta juunita oleks ta elu kujunenud teistsuguseks, tunnistab kurbmängu ja möönab: “Kolomenskije Grivösse toodud 274 eestlasest jäi ligi neljandik Siberi mulda.”

Küüditatute mälestuste kõrval moodustavad omaette peatüki Nõukogude vangilaagrites ellujäänute mälestused. Erinevaid repressioonistsenaariume kogenud inimeste elulood ja mälestused on Stalini vägivallaohvrite eluloolise metanarratiivi osad. GULAG-is viibinute mälestused võimaldavad tõmmata selgeid võrdlusjooni Nõukogude kontsentratsioonilaagrite ja Saksa kontsentratsioonilaagrite vahele. 1918. a sündinud naine meenutab:

Stutthofi surmalaagri päev algab kell 4 hommikul ja on nagu kummi-pael, mida võib lõpmata pikaks venitada. Apell! Apell! Ape-e-ell! Läbilõikavat vilet puhudes kihutab blokivanem läbi baraki. Tuhat pead tõuseb puukottadelt, tuhat skeletti vajub alla kääksuvatelt naridelt. Puukottade jooksumüdin paneb baraki värisema. [---] Oleme viiekau-pa hõrendatud rivis. Kohe tuleb nuudiga vehkides meie sakslannast ülemvaataja ja korralooja. Oh häda, täna on minu kord seista esirivis (ERE I: 164).

Eelnevale selgelt kirjandusliku intentsiooniga, ilmselt korduvalt esitatud meenutusele on lähedased 1919. a sündinud naise mälestused Nõukogude vangilaagrist:

Rong venis nagu uss tasakesi edasi valgel tundralumel. Väljas oli väga külm. Sama külm oli ka vagunis, mis oli kütmata. Oli kaubavagun, milles seisime püsti tihedalt nagu tikud toosis. [---] Laagrisse jõudsim e õhtul ja meid aeti kohe külma kütmata sauna. Jäise veega loputasime end. Meie riided võeti ära ja meile anti selga sellised räbalad, mida ei taha

meenutada. [---] Järgmisel päeval aeti meid laagrivärvasse, kust meid kutsuti välja värava taha ükshaaval ja seal rivistati neljakaupa ritta. Igal meist oli number, mille järgi meid loendati. See number oli suurte mustade numbritega tehtud valgele riideribale, mis hiljem ömmeldi vatipükste põlvele, vatijope turjale ja läkiläki otsaette. Minu number oli 1–0–357 (KM EKLA f 350: 766).

Küüditatute elulood algavad reeglina privaatsete läbielamustega, kuid seejärel püüavad jutustajad sageli anda ülevaate kohalike inimeste (jutustajate jaoks harjumatu, enamasti primitiivsest, st võõrast) elulaadist ja Siberi oludest üldse. Kui küüditatute eksistents ei ole enam otseselt ohus ja nad ei võitle enam näljaga ning laste ja enese elu säilitamise eest, vaid peamiseks saab toimetulek ülejõu käiva tööga ja majanduslike raskustega, muutub oluliseks vastupanu assimileerimisele, emakeele ja kultuurilise identiteedi alalhoid. Naiste Siberi-elulood väljendavad muret ja vastutust laste pärast, nii nende elusalt kodumaale toomise pärast kui ka nende kasvatamise pärast oma rahvuse järgmise põlvkonnana.

Kodumaale naasmise järel tuli enamasti nullist alustada ja rõõm vabanemise üle asendus mõnigi kord kibedusega või uue šokiga. Kirjutatakse mitte ainult sellest, kui raske oli Eestis uuesti alustada, vaid sellestki, kuidas võõrsil olnuid kodumaale tagasi jõudmise järel kaasmaalaste poolt võõrastati ja kuidas küüditatud tundsid, et olid olnud Siberis rohkem vabad kui Eestis ettevaatlikuks ja sageli silmakirjalikukski muutunud kaasmaalased. Sageli tuli ilmsiks ambivalentne suhe ohvritesse, kaastunne asendus tõrjumisega, mõnel juhul välditi lähemat suhtlemist vägivalda ohvritega, nii nagu välditakse nakkushaigete puudutamist, peljates tõve külgehakkamist.

Hirmu kõrval uute repressioonide ees oli just ümbritsevate inimeste ükskõiksus ja mõistmatus põhjuseks, miks repressioonid avasid nõukogude ajal oma kogemusi väga vähestele (Anepaio 2001: 205). Elulugu, mis jätab inimesest märgi, aitab kirjutajatel tavaliselt paremini integreeruda. Nõukogude repressiivpoliitika ohvrite elulu-

gusid iseloomustab tugev konflikt “mina” ja ühiskonna vahel, mille kaudu on just repressseeritute mälestused nõukogude eluloo metanar-ratiivi kandetalaks.

Sõjajärgsed aastad kodumaal

Ühiskonna vägivallast inimese kallal räägib samuti enamik elulugusid, milles meenutatakse nõukogude korra kehtestamise aega. Vanema(te) generatsiooni(de) nõukogude perioodi kirjeldavad elulood võib laias laastus jagada traumaelulugudeks ja toimetuleku-elulugudeks. Üsna palju on ka siirdelisi lugusid, milles autor oma traumakogemuste järel analüüsib ja meenutab toimetulekut traumale järgnenud ajal. Sageli pärineb traumakogemus lapseest (nt Peep Vunder, ERE II: 209–224) või noorusest (nt Antti Kirbi, Aili Valdrand raamatus “Me tulime ta-gasi”) ja on olnud hiljem kaasas otsekui stigma. Ligemale pooleteisest tuhandest eluloost moodustavad traumaelulood ligikaudu viiendiku (kuna elulootekstid on väga varieeruvad, on trauma osakaalu üle ot-sustamine vahel problemaatiline). Traumaatilised lood on meeldesöö-bivad, kõige suurem on siiski eluloolise mälu massiiv inimestelt, kes seisid silmitsi igapäevase toimetulekuga Nõukogude Eestis.

Kuigi esimesi sõjajärgseid aastaid kirjeldatakse valdavalt läbi trau-makogemuste, jätkus elu paljudes sfäärides veel inertsist ja eelneva-te suhtlemismallide järgi. Rahva seas säilis sõjaeelne meelsus, sest nõukogulikud ümberkorraldused võtsid aega, osaliselt püsis varasem elulaad, sealhulgas talumajapidamised. Seetõttu on seda aega mõnel puhul nimetatud ka järel-eeesti ajaks (Kuuli 2002: 14).

Esialgu oli elu ENSV-s püssirohutünni otsas istumine, põnev ja töörohke. Tuli taastada märtsi õhurünnaku tagajärjed ja ehitada üles oma auto-transport piimaveoks nii maalt kui linnast (ERE III: 19),

kirjutab 1916. a sündinud Tallinnas Keskmeeireis töötanud mees.

Elu oli vaene ja vilets. Pesuseepi ja põhitoiduaineid, nagu leib, tangained,

rasv, suhkur, liha (vorst), sai tšekkidega. Täisealised said ka viina ja paar pakki suitsu. Mida me söime? Põhiliselt igasuguseid kartuli-juurviljatoite, millele lisatud veidi rasvainet. Leivale määrati margariini, joogiks oli sahhariiniga viljakohv või taimetee. Turult sai igasugust toidukraami, ometi suutsid vähesed seda osta, kuna hinnad olid kõrged ja rahakott õhuke (ERE III: 47; naine, snd 1927, kooliõpetaja).

Ideoloogiline surve hakkas drastiliselt tugevnema alates 1949. aastast. Ka nende jaoks, keda sõjajärgsed arreteerimised ja repressioonid ei puudutanud, sai selgeks, et mälestused eelnevast elust tuleb unustada, välja vahetada või mälusse sulgeda. Ainelise kehvuse ja teadmatususe kõrval iseloomustasid seda aega kuulujutud ja paljude inimeste usk, et elu ei saa niisuguseks jääda: *Rahvas uskus, et kohe tulevad ameeriklased või inglased* (ERE I: 230). Tol ajal rahva seas levinud kuulujuttudest annab ülevaate kooliõpetaja Jaan Roos oma päevikus. Välismaiste raadiojaamade õhutusel, et Lääs ei unusta Baltimaid, levisid väga vastuolulised kuuldused: räägiti nii seda, et kõik eestlased viiakse Siberisse, kui sedagi, et Saksamaal on formeeritud saja tuhande mehene armee Baltimaade vabastamiseks jne (Roos 2000: 26).

Paljud elulookirjutajad ei saa oma elukäiku meenutades mööda ka sõjajärgset Eestimaad vapustanud metsavendade võitlusest, millega nad kas otseselt või kaudsemalt kokku puutusid. Kokkuvõtvalt kirjutab sellest Elsbet Parek oma 1969. aastal kultuuriloolisse arhiivi antud mälestustes:

Selle rahvusliku tragöödia, mis arenes neil aastail maal, peamiseks juureks olid metsavennad, keda omalt poolt pidevalt julgustas ja ässitas "Ameerika Häääl". Kuidas pidid inimesed, kes end aastaid varjasid, omama mingit kainet arusaamist ja ülevaadet. Ja enamikul neist olid omaksed ja perekonnad, kes neid toita püüdsid. Sellepärast tühjendati palju metsaäärseid talusid, terveid külasid – ja metsavendade omaste tee viis vangilaagri või Siberi. Tean nii palju põrutavaid lugusid ühenduses nende aastate võitlusega maal (Parek 2002: 79).

Elsbet Pareki mälestused on kirjutatud 1960. aastatel, ta väldib täpse-

maid aruandeid “põrutavatest lugudest ühenduses nende aastate võitlusega” ja talitseb emotsioone. Tühikutele tekstis on viidatud, paljud sündmused aga esinevad vaid varjudena.

Repressioonide ulatuslik meenutamine hilineb nelikümmend aastat. Tunnistamise protsess on vaikumiseks surutud, kuulamisruum on kokku surutud ja piirdunud enamasti lähiringiga. Mälu vabanemise ajal ei loobu kõik vaikumast, kuid paljud tunnevad kergendust rääkimisest. *Aga jumal ei tahtnud*, kirjutab 1911. a sündinud naine, kelle mees arreteeritakse 1944. aastal. *Kõikvõimsana vaatas ta ükskõikselt pealt, kuidas miljonid inimesed pidid süütult surema* (ERE I: 76). Etteheited Jumalale või saatusele on traumaatilistest kogemustest jutustavates elulugudes siiski harvad.

Elulootekstide põhjal võib järeldada, et inimesed elasid sõjajärgsel ajal peamiselt tööle või kodule; mõnedki elulookirjutajad tunnistavad, et ümberharjumine sõjajärgsesse nõukogude aega kulges seetõttu suhteliselt valutult, et sõjaaegsed kehvad materiaalsed olud jäid sama-suguseks ka esimestel rahuaastatel. Ajajärgu iseloomustamise kõrval ei minda mööda ka elu röömsatest hetkedest ja nooruse lõbustustest: *Ma olin noor ja tahtsin lõbusat elu elada. Kahjuks oli palju traagilisi sündmusi, mis panid tundma valu ja muret* (ERE II: 111).

Naistepäeva peeti ikka koolimajas ja siis oli ka mingi eeskava, tavaliselt rahvatantsud, lühinäidend, mõni deklamatsioon ja teeõhtu. Ka oktoobripühi peeti tingimata. Koolis oli ikka aktus või pidu ja rändkinogi vahel sel puhul. Vana Lenini sünnipäeva pühitseti. Alati sai käidud, sest siis oli ikka lõpuks tants ka ja kes siis sinna ei lähe. Sissepääs oli tasuta (ERE III: 86; naine, snd 1936).

Tollal kogunes külades kinoseanssidele hulgaliselt vanu ja noori. Reeglina järgnes filmile alati tants kohalike pillimeeste muusika saatel. Me ei jätanud vahele ühtki kinoõhtut (ERE III: 141; mees, snd 1937).

1949. aasta märtsiküüditamise ja kollektiviseerimisega lõppes sõjajärgne üleminekuage.

Lootust, et ehk saab edasi elada, jätkus kuni kolhooside asutamise kam-

paaniani. Seni olime koolis küll pioneeriks tehtud, aga ega sellest suurt midagi muutunud, sest meil olid mõistlikud õpetajad ja me mängisime kontrollidele koos oodatud rolli, muidu aga õppisime ja tegime isetegevust (ERE III: 286; naine, snd 1934).

Kollektiviseerimine oli totaalne, üksikud talupidajad, kes ei astunud kolhoosi, suruti varsti nurka. 1938. a sündinud mees kirjeldab, kuidas ta isa püüdis keelduda kolhoosi astumast ja suutis pidada vastu 1952. aastani, kuulates “Ameerika Häält” ja lootes, et puhkeb sõda või liitlased sõlmivad mingi uue kokkuleppe, mis piirab nõukogude võimu Eestis. Esialgu suutis korras põllumaadega pere maksudega toime tulla:

1951. aastal oli põllumajandusmaks kasvanud kahekordseks. Kui isa läks seda maksu Lahepera külla rahandusosakonda ära viima, ladus ta kokkuseotud rahapakid kartulikotti, viskas selle vankrisse, istus peale ja sõitis minema (ERE III: 23).

Aasta hiljem võeti maa kolhoosile, tekitati majapidamisele kunstlikult suured võlad ja pere aeti majast puupaljalt välja, võlgade katteks läks mööbel ja lauanõudki. Võrreldes küüditatute traumaelulugudega on maaelu sotsialistlikku ümberkorraldamist käsitlev narratiiv mitmekesisem, sisaldades traagiliste tunnistuste kõrval ka tragikoomilisi ja koomilisi seiku ning episoodide:

...kui lektor tuli rääkima Stalini surmast, ei viitsinud [brigadir] kolhoosnike kokku ajada, jõi end Kallaste teemajas purju ja hõikas: “Elagu Stalin ja tema kirju põrsas!”, mille eest sai kaheksa aastat, istus poole ära ja suri noorelt (ERE III: 25).

Nõukogulik ümberkorraldamine pakkus rohkesti groteskseid näiteid:

1950. aastate alul käis ta korra üksi kodutalus [---] Alles jäänud elumaja suurtoas avanenud uskumatu pilt. Klaveri alla oli tehtud seasulg. Klaverijalgade küljes olid köies lambad, kes vaatasid end peeglist ja tegid “mää”. Ühte nurka olid naelutatud õrred kukele ja kanadele (ERE III: 106).

Kuna elulugude hulgas domineerivad maalt pärinevate inimeste lood,

annavad meenutused kujuka pildi maaelu laostumisest ja linna põgenemistest. Aastakümneid hiljem meenutatakse toonaseid sündmusi, mida on mälestustes korduvalt üle räägitud, enamasti halamata:

Nojah, ega me sellepärast ära ei surnud, et kolhoosist palka ei saanud. [---] Oli ju aiamaa 0,6 hektarit ja kolhoosiperel oli lubatud pidada loomi: üks lehm, üks noorloom, üks siga (või üks emis põrsastega), kaks lammast talledega, kanu, hanesid, nende kohta keeldu ei olnud (ERE III: 85; naine sünd 1934).

Siiski meenutatakse nõukogude korra kehtestamise aega kui oma elu keerulisemat ja dramaatilisemat aega:

1952. aastal läbielatud sündmused mõjusid mulle, 14-aastasele poisile, maailmavaate kujundajana. Oleks keegi mulle siis püssi andnud, oleksin silma pilgutamata rajooni parteijuhid maha kõmmutanud (ERE III: 26).

Kustutamise ja ülekirjutamisest

Kõik elulookirjutajad tahavad ennast oma teksti kaudu mingil viisil kellelegi/teistele esitleda. Autori personaalse portree kõrval annavad elulood pildi rahva kollektiivsest psüühikast teatud ajajärgul läbi kultuuriliste kaanonite, mis määravad, mida näha traagilise ja kurvana, mida aga naljakana. Tavaliselt teeb teatud loo “huvitavaks” midagi, mis seda teksti teistest eristab. See “rikkumine” peab samas ise alluma teatud kaanoneile (Bruner 1993: 30). Sõjajärgses eluloopärandis võiksid seesuguseid rikkumisi esindada episoodid selle aja erakordsetest või fiktsionaalsetest sündmustest, nagu neid esitasid ajastu kuulujuttud valgest laevast, vorstivabrikutest või sellest, et kogu eesti rahvas viiakse Siberisse. Kui ajajärgu kollektiivne autobiograafiline narratiiv kehastab selle aja kanoonilisi maailma kogemise viise, võiksid intelligentsi autobiograafilised mälestused aidata neid viise kas täpsemalt kaardistada või demüstifitseerida. Võiksime küsida: kelle elulood esindavad ajastut kõige täpsemini?

Nagu mainitud, on peaaegu kõik stalinismi perioodi käsitlevad autobiograafilised tekstid kirjutatud stalinismijärgsel ajal (nt E. Pareki mälestused) või Nõukogude Liidu lagunemise järel (peaaegu kõik elulugude kogus olevad tekstid, samuti valdav osa viimase kümne aasta jooksul ilmunud mälestusi). Erandi moodustavad Siberi ja kodumaa vahel liikunud kirjad – tsensuurile vaatamata väga kõnekad dokumendid –, samuti päevikud, millest Jaan Roosi päevikute kõrval on trükki pääsenud Elo Tuglase päevik. Jätkates 1952. a oma vahepeal katkenud päevikukirjutamist, rõhutab autor: “Tahan kinnistada selle kitsa ringi väikesi eluavaldusi. Ja seejuures pean sellegi keskel valima, mida öelda, mida mitte” (Tuglas 1993: 10). Friedebert Tuglase lakoonilised eluloolised märkmed, mille puhul on riskantne otsustada, kus lõppes kirjutamise hetke enesetsensuur ja algas autori hilisem järeletsensuur, varjavad sageli rohkem kui valgustavad. Nii on ta 19. IX 1944 kirjutanud: “Kuna rongid Tartu poole maale ei läinud, siis otsustasime Haapsalu poole sõita” ja 21. XI jätkanud: “Lootsime õhtupoolikul edasi pääseda, kuid polnud sõiduvõimalust” (Tuglas 1997: 10). Hermann Evert, selle reisi kaaslas, meenutab oma 1973. a kirjutatud käsikirjalistes mälestustes: *Igatahes reedel tuli suur veoauto, millele vinnati Tuglaste rasked sumadanid ja meie asjad ning kus meie kõik, pakkide otsas küll, saime korralikud istekohad. Algas sõit edasi Läände*. Hermann Everti mälestustes on päev-päevalt kirjas Tuglaste põgenemisteed, mis lõppes tagasipöördumisega ainult seetõttu, et Rootsist saadetud paadi kohta ei saadud teateid (KM EKLA f 308, m 3: 8). Evert kirjutab toonastest sündmustest aastal 1973, s.o pärast Tuglase surma, kui ta tulevase ajaloo huvilise jaoks sahtlisse kirjutatu ei oleks enam kuidagi saanud Tuglast kahjustada. Tuglase mälestustele tuginedes meenutatakse trükisõnas Friedebert Tuglase rännakuid 1944. a kui rinde eest põgenemist (Kattai 1986: 167–170). Antud juhul on kirjanik ise oma autobiograafiliste märkmetega struktuuriliste tühikute tekitajaks. Enamgi veel, aastail 1950–1971, mil Tuglas tegeles oma “Mälestuste”

käsitajate redigeerimisega, kustutas ta 1940. aastal avaldatud mälestuste tekstist nimesid, jättis välja fakte ja sündmusi, sõnastas ümber hinnanguid (Eelmäe 1990: 379–388). Kirjanikuna ei suutnud ta kujutleda end kirjutamas sahtlisse, ja parandusteta oleks mälestuste avaldamine osutunud problemaatiliseks. Ülejäänud nõukogude aja mälestuste kirjutajatel ei olnud varem avaldatud teksti, milles kupüüre teha. Seega tuli need kupüürid teha mälus enne kirjutama asumist. Kustutamise põhjuse – hirmu – fenomen jääb nõukogude perioodi käsitlevais elulootekstides kummatigi suhteliselt tagaplaanile, sest sellest räägitakse üldsõnaliselt ja peamiselt Nõukogude okupatsiooni algust meenutades. Nii meenutab 1909. a sündinud naine: *Vene väed marssisid sisse, eesti rahvas oli hirmu täis* (ERE I: 42). 1905. a sündinud naine meenutab: *Kevad ja suvi 1941 olid täis ärevust ja hirmu. Toimusid seletamatud sündmused. [...] Algas küüditamine, alevi oli surmahirm* (ERE I: 22). Hirmu meenutatakse ka sõjajärgseist aastaist: *Kuigi olime kolhoosile vajalikud töönimesed, ei võinud siiski kindel olla, mis võib veel juhtuda. Hirm ja kõhe tunne oli kogu aeg* (ERE I: 44). Tüüpiline on hirmust rääkimine küüditamiselulugudes, kirjeldades teekonna algust või elu Siberis, meenutatakse ka, et koju tagasi pöördunud küüditatud olid hämmastunud kaasmaalaste ettevaatlikkuse ja kartuse üle. Ometi tundub, et just hirm on üks neid karakteristikuid, mis tavaliselt ei mahu jutustajate “mina” esitlusse ka siis, kui räägitakse ajast, mida kirjutajad iseloomustavad raske ja traagilisena.

Jaan Roos on 1. märtsil 1944 kirjutanud päevikusse: *Eesti rahva seisund on praegu traagiline, et ta kolmeks lõhki on kärjastatud: kommunistid, fašistid ja rahvuslikult ning demokraatlikult häälestatud eestlased* (Roos 1997: 17).

Jaan Roosi jaotust silmas pidades on viimase kümnemkonna aasta jooksul kogutud elulood kirjutatud “demokraatlikult häälestatud eestlaste” poolt. Ei ole laekunud ühtegi küüditaja elulugu, ühegi kommunisti või fašisti elulugu ega ka metsavenna elulugu, kellel süü

hingel. Ei ole ka nende inimeste lähedaste mälestusi. Kuna elulukku pääseb ühiskonna poolt aktsepteeritud ja autori poolt soovitud aines, siis on ka Nõukogude impeeriumi lagunemise järel kirjutatud mälestustes tehtud mälus mitmeid kupüüre.

Elu nõukogude ajal

Kui stalinistlikku vägivalda ja sõjajärgset aega kujutav elulooline narratiiv on suhteliselt ühtne, siis režiimi stabiliseerumise ja stagnatsiooni aja kujutamisel ühtsus hajub. *Pärast raskeid 50-ndate algusaastaid möödus edaspidine elu sujuvalt nagu lepase reega* (ERE III: 28). Rahulikult kulgenud elukäiguni jõudes puuduvad autoritel sageli ühiskonnas toimunud muutuste kirjeldamiseks sobivad mallid. Vanemate generatsioonide elulookirjutajad (enne 1940. aastaid sündinud, eriti aga sajandi esimestel kümnenditel sündinud) keskenduvad peamiselt varasemale eluetapile, esitades ülevaate hilisemast elukäigust kokkuvõtlikult ja väheste mälpiltidega illustreeritult. Püüdes kujutada nõukogude aja argipäeva, tunnevad teatud abitust kõik, ka nooremad ja sageli professionaalselt vilunud jutustajad: *Tajun, et ei suuda lõõvalt välja tuua pildikesi elust nõukogude külas* (ERE III: 447; naine, snd 1973, ajakirjanik). Vanemad autorid ei püüagi sageli analüüsida nõukogude elu kogemusi, vaid esitavad oma eluloo generatsiooni või sotsiaalset gruppi esindava eluloona:

Minu lugu on minu generatsiooni lugu. Olles sõjapäevade ja sõjajärgsete aastate lapsed, olime ühiskonna vaeslapsed. Me andsime ühiskonnale rohkem, kui oodati, kuid saime vastu vähem, kui olime ära teeninud. Tänu meie ränkraskele tööle sai sõjast laastatud Eestimaa jälle elamis- kõlblikuks kohaks meie lastele (ERE III: 54).

Keskealised ja vanemad inimesed kujutavad stalinismijärgset perioodi sageli nende elu kõige stabiilsema ajana (võrreldes nii varema repressioonide ajaga kui ka hilisema üleminekuajaga, st kirjutamise ajaga):

60. aastate lõpp oli takkajärele mõeldes ilus aeg. Kulus oli heal järjel "Kalevi" kolhoos. [...] 60. aastatel olid inimesed rõõmsad, 50. aastate vaimne surutis oli möödunud. Võimalus oli korralikumalt elada. Kooskäimisi, pidusid, ühistegemisi oli palju (ERE III: 232–233; mees, snd 1960).

See oli aeg, mil inimesed olid nõukogude korruga kohanenud ja võtnud omaks vastava mõttelaadi ja käitumismustri, mis väljendub ka elulootekstides. Vanem(ad) põlvkon(na)d ei püüa kohanemist süsteemiga kuigivõrd analüüsida, pigem üritavad eelneva põlvkonna kohanemist kirjeldada pärast 1960. aastat sündinud autorid. Tüüpiline on nõukogude aja meenutamine erinevuste kaudu sotsiaalsfääris, olustikus ja tarbimises. Olmele keskendumist inspireeris ka eluloovõistluse "Minu elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis" üleskutse, milles esitati nõukogude olustikku markeerivaid märksõnu. Seetõttu korduvad saabunud elulugude tekstides teemad defitsiit, järjekorrad, majanduslik ebarentaablus ja raiskamine, töö ja selle eest saadav tasu, eluase ja selle hankimisega seotud probleemid, suhted välismaaga, kogemused Nõukogude armees jne.

Võistlusele saabunud lugude põhjal on ilmunud Ene Kõresaare artikkel "Hea elu normatiivsus. Nõukogude defitsiidikogemuse kujutamises elulugudes" (2003b) ja valminud mitmeid üliõpilastöid.

Mainitakse ka kogemusi KGB-ga: *Iga komandering tõi kaasa midagi uut. Veendusime ka, et KGB silmad on kõikjal (ERE III: 148); Oli ju selge, et minu jutu vastu tundis huvi KGB. [...] Mind taheti värvata koputajaks! (ERE II: 20–21).*

Näidete abil tuuakse välja ajastu paradokse ja veidruse, hinnangud jäetakse sageli ka formuleerimata. Mitmed jutustajad alustavad käsitletavaid teemasid saatesõnadega: "Vene ajal oli nii" (vt nt ERE III: 30). Hinnang väljendub ka tunnistaja positsioonilt esitatud tektis:

Olen oma elust kirja pannud palju üksikasju, mida pidasin vajalikuks sellepärast, et kirjutan rohkem tulevastele põlvedele. See, mis meile on nendest aegadest iseenesest mõistetav, on meie lastele ja lastelastele us-

kumatuks uudiseks. Ei usu, et ajalugu sellise pöörde võtaks, et need ajad tagasi tulevad (ERE III: 139; mees, snd 1937).

Nooremad autorid püüavad aruande asemel analüüsida:

Fraas "lollikindel vene asi" leidis rahva kollektiivses teadvuses kindla koha. Enamasti mõisteti selle all mingit masinat, mehhanismi, kuid ehk võiks semiootilistesse seostesse süüvides leida selles assotsiatsioonide ka totalitaristliku süsteemi poolt järjekindlalt elluviidava lauspropaganda müllusurumisest (ERE III: 500; naine, snd 1977).

Eluloolise materjali valiku määrab jutustamise aja sotsiaalne kontekst. Suhtumist nõukogude võimusesse ei esita eksplitsiitselt sugugi kõik kirjutajad. Kui see väljendub selgelt traumaelulugudes, siis toimetulekulugudes on suhtumine ambivalentsem, sageli varjatud, ka ei püüa kõik autorid seda enda jaoks ühemõtteliselt formuleerida.

2001. aasta eluloovõistluse tiitel ("Minu ja minu pere elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis") inspireeris võrdlema. Sageli lähtuvad hinnangud materiaalsest toimetulekust (nõukogude ajal oli elu parem kui praegu; nõukogude ajal oli elu halvem kui praegu): laiema üldistuse taotlus on hinnanguis, mille järgi eluloo autori jaoks oli elu nõukogude ajal parem (jõukam), kuid Eesti jaoks tervikuna halvem. Elulugudes leiduv hinnang möödunule sõltub muutunud sotsiaalprobleemidest ja kirjutaja toimetulekust Eesti Vabariigis, ta lähedaste käekäigust, kirjutaja vanusest, haridusest jne ning eeldab põhjalikumamat analüüsi, mis ei mahu käesoleva ülevaate raamesse.

Peale mõistete ja tähenduste, millega iseloomustatakse nõukogude elulaadi, võib suhet režiimisse analüüsida ka suhtumise kaudu poliitilistesse organisatsioonidesse ja nendega liitunud inimestesse. Tavaliselt eeldavad elulookirjutajad nõukogude aja puhul teatud kindlastest nähtustest rääkimist, samuti teatud nähtuste salgamist (nt jõulude tähistamine, pioneeriks, komsomoli, NLKP-sse astumine, üliõpilasaastate meelsusdemonstratsioonid, kokkupuuted julgeolekustruktuuridega, suhted välismaaga, mitmesugused defitsiidikoge-

mused, kogemused Nõukogude armeest jne). Eneserepresentatsioone konstrueerides rõhutatakse sageli suhet nõukogude poliitilistesse massiorganisatsioonidesse:

Enamikust eesti rahvusest juhtidest said “rediskommunistid” – pealt punased, seest valged. Esimest korda agiteeriti mind nagu kõiki teisi parteisse astuma instituudis. Meie õppejõud püüdis selgeks teha, et kes siis veel peaks olema parteis kui mitte insenerid, tootmise juhid. Muidu hakkavad otsuseid vastu võtma need, kellel ei ole haridust. Elu näitas, et tal oli õigus, aga meie grupist ei läinud keegi üleskutsega kaasa. Järgmise töötlemise elasin üle sõjaväes. Seal tehti meile selgeks, et sõjaväes on tunduvalt lihtsam partei liikmeks saada kui tsiviilelus. Vastasin, et sellepärast ma ei tahagi astuda – see oleks ju karjerism. Jätetigi rahule (ERE III: 149).

Parteisse astumisel on võtmefraasiks “ma olin sunnitud”. Aili Aare-laid on analüüsinud põhjalikumalt nn eestimeelsete kommunistide elulugusid kui nõukogude kahepaiksust. Kaari Siemer on toonud elulugude põhjal esile neli parteisse astumise põhjust: hirm, karjäär, usk reformidesse, nõukogude ideoloogia pooldamine (Siemer 2003: 134). Inimese jaoks, kes töötab oma erialal, taotlemata sotsiaalselt ambitsioonikaid rolle, jäid võimuga seotud probleemid kõrvaliseks, ta biograafia on tööbiograafia või perekonnakeskne biograafia.

Tavaliselt ei meenu mulle meie elu tollane poliitiline tagapõhi, sest olen suhteliselt poliitikakauge ja poliitikasse mitte sekkuv inimene. Mu elu on seda võimaldanud, mu eriala ei tingi mingisuguseid poliitilisi seisukohavõtte [---] Mu õpinguaastateks ülikoolis olid 1960–1969. Need polnud enam poliitiliselt sedavõrd teravad kui eelmise kümnendi omad. Siiski oli ülikooli vastuvõtmisel hea, kui võis vastata jaatavalt ELKNÜ-sse kuuluvuse kohta (1942. a snd kõrharidusega naine, kiri 08. 03. 2003 Rutt Hinrikusele).

Stalini-järgsel süsteemiga kohanemise perioodil langeb kogetu raskuspunkt sageli privaatsfäärile, mida on traditsiooniliselt peetud naiste pärusmaaks. Tõenäoliselt on see üks põhjustest, miks nooremate generatsioonide elulookirjutajatest on kuni ¼ naised. Eesti

naiste elulood räägivad väga palju tööst ja lõpmata abitööst koduses majapidamises ning kõigist teistest sotsiaalsfääri puutuvaist probleemidest, vaikides tavaliselt spetsiifilistest sugupoolega seotud probleemidest, vastavalt kultuuritraditsioonile, mis eeldas avalikus tekstis aseksuaalsust, anonüümsust ja tagasihoidlikkust. Nii naised kui mehed kirjutavad (üksikud erandid välja arvatud) vähe oma tunnetest ja napolisõnaliselt perekonnaelust, millest räägitakse emotsioone talitsedes. Seevastu räägitakse põhjalikumalt tööst ja sellest, kuidas on saadud kõigile vaatamata hakkama. Sageli on mälul ees arvukalt filtreid: aeg ja unustamine, eelnevaist kogemustest pärinevad tabud jms, mida ei võta täielikult maha rahvusliku vabanemise paatos ja reoitorilised mudelid. Kui sõjajärgset ja -järgset põlvkonda iseloomustas traumaatiliste aegade ja stabiilsema(te) perioodi(de) vastandamine, isikliku elu ja avaliku elu vastandamine, siis noorema generatsiooni puhul vastanduvad elu nõukogude ajal meenutades lapsepõlv ja hiljem kogetud tegelikkus, ideaalid ja kujutlused ning silmakirjalik ja väga piiratud valikuid pakkunud aeg.

Kokkuvõtteks

Eesti enam kui sajandi pikkune mälestuste kirjutamise traditsioon jagunes pärast 1944. aastat kaheks. Paguluses sai memuaristikast juhtivaid kirjandusžanre, okupeeritud kodumaal oli avalik mälu tugevasti moondatud ja mälestuste juurdevool väga väike.

Elulugude massiline kogumine, mis algatati Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi poolt 1989. aastal, on seadnud oma eesmärgiks anda sõna võimalikult paljudele inimestele ja koguda ulatuslik eestlaste ajalugu, mälu ja maailmapilti esindav elulooliste mälestuste kogu, milles autorid saavad vabalt valida oma teksti konstrueerimise strateegia. Tavaliselt esitatakse eluloolised meenutused teadetena möödunu kohta, tunnistuste või ka pihtimusena, mis sageli ühes tekstis segunevad. Pikk vaikimine, unustamine ja mäletamise dünaamika

on põhjuseks, miks vanemate generatsioonide elulugudes domineerivad tunnistused okupatsiooniperioodil kogetud riiklikust vägivallast. Tavaline on oma loo alustamine perekonna ajaloona, sageli valitakse rahva või mingi sotsiaalse grupi mälu esindaja vaatekoht. Sõjajärgse põlvkonna elulookirjutajad püüavad kirjeldada võimalikult detailirohkelt oma elukogemusi nõukogude süsteemis. Eesti elulugusid iseloomustab keskendumine ühiskonna ja inimese suhetele, paljude elulootekstide autorid tunnevad end generatsiooni või sotsiaalse grupi ajalookirjutajatena. Urijatele pakub nõukogude perioodi käsitlemine elulugudes heterogeensuse tõttu üsna raskesti ligipääsetavat, kuid mitmekesisest materjali suhtumise kohta ühiskonnas toimunud muutustesse (maaelu ümberkorraldamine, urbaniseerumisprotsessid, hariduse omandamine, väärtushinnangud ja nende muutumine, sotsiaalprobleemid, isiksuse ja ühiskonna vahekord jms).

Kogutud materjal moodustab pidevalt täieneva mälu panga, mis on aluseks uurimustele mitte ainult käesoleval ajal, vaid ka edaspidi.

Kirjandus

- Aarelaid, Aili 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
- Anepaio, Terje 2001. Trauma ja mälu. – Anepaio, Terje ja Kõresaar, Ene (toim.). *Kultuur ja mälu*. Studia ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 198–214.
- Benezer, Gadi 2000. Trauma Signals in Life Stories. – K. L. Rogers et al (ed.). *Trauma and Life Stories: International Perspectives*. Narrative 2. London: Routledge, lk 29–43.
- Bruner, Jerome 1993. The Autobiographical Process. – Folkenflik, Robert (ed.). *The Culture of Autobiography*. Stanford, California: Stanford University Press, lk 38–57.
- Eelmäe, August 1990. Tuglase mälestuste lugu. – Friedebert Tuglas. *Kogutud teosed*, 6 l. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- ERE I = Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas. I osa. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2000.

- ERE II = Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas. II osa. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2000.
- ERE III = Eesti rahva elulood. III osa: Elu Eesti ENSV-s. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Folkenflik, Robert 1993. The Institution of Autobiography – Folkenflik, Robert (ed.). *The Culture of Autobiography*. Stanford, California: Stanford University Press, lk 1–20.
- Günther, Dagmar 2001. “And now for something completely different”: Prolegomena zur Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft. – *Historische Zeitschrift*, Heft 272/1, lk 25–61.
- Jaago, Tiiu (koost. ja toim.) 2001. *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jaago, Tiiu (ed.) 2002. *Lives, Histories and Identities: Studies on Oral Histories, Life- and Family Stories*. I–III. Edited by Tiiu Jaago in collaboration with Mare Kõiva and Kairika Kärnsa. Tartu: University of Tartu, Estonian Literary Museum.
- Kattai, Hillar 1986. Friedebert Tuglase pikk aasta. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 167–170.
- Kivik, Uno 1997. Meie perekonna väljasaatmisest. – *Eesti elulood. Me tulime tagasi*. Koostanud Rutt Hinrikus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 72–99.
- Krystal, Henry 1995. Trauma and aging. – Caruth, Cathy (ed.). *Trauma: Explorations in Memory*. John Hopkins University Press.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2003. Teemandid tolmuühnikus ehk kuidas vaadelda naiste päevikuid. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 178–191.
- Kuuli, Olaf 2002. *Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969*. Tallinn: Ühiselu.
- Kõpp, Johan 1991. *Mälestuste radadel* II. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõresaar, Ene 2001. Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine. – Anepaio, Terje ja Kõresaar, Ene (toim.). *Kultuur ja mälu*. Studia ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 42–58.
- Kõresaar, Ene 2003a. Mälu, aeg, kogemus ja eluloo uurija pilk. – Kõresaar, Ene ja Anepaio, Terje (toim.). *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive*. Studia ethnologica Tartuensia 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 8–33.
- Kõresaar, Ene 2003b. Hea elu normatiivsus. Nõukogudeaegse defitsiidikoge-

- muse kujutamises elulugudes. – Kõresaar, Ene ja Anepaio, Terje (toim.). *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive*. Studia ethnologica Tartuensia 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 150–178.
- Laar, Mart 1988. Veidi meie ajaloolisest mälust. – *Kultuur ja Elu*, nr 4, lk 11–13.
- Laar, Mart 1989. Ajaloolise pärimuse kogumisest. *Kultuur ja Elu*, nr 12, lk 41–43.
- Lõhmus, Maarja 2001. Staging Journalism: Professional Identity and Roles of Journalists in Social Changes. – Kivikuru, U. (ed.). *Contesting the Frontiers: Media and Dimensions of Identity*. Göteborg: Nordicom, lk 187–208.
- Parek, Elsbet 2002. *Mälestusi Pärnust 1944–1949*. Litteraria 21. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Plato, Alexander v. 2000. Zeitzeugen und die historische Zunft. Erinnerung, kommunikative Tradierung und kollektives Gedächtnis in der qualitativen Geschichtswissenschaft – ein Problemaufriss. *Bios*, 13. Jg, nr 1, lk 5–29.
- Raigo, Vello 1990. *Sinule, Tiu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Reinla, Astrid 1990. Noorte meeste memuaarid. – *Looming*, nr 7, lk 998–999.
- Reinvelt, Riina 2001. Mida ei mäletea, seda pole olnud? – Anepaio, Terje ja Kõresaar, Ene (toim.). *Kultuur ja mälu*. Studia ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 244–256.
- Reinvelt, Riina 2003. *Ingeri elud ja lood. Kultuurianalüütiline eluloouurimus*. Studia ethnologica Tartuensia 5, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Roberts, Brian 2002. *Biographical Research*. Buckingham – Philadelphia: Open University Press.
- Roos, J. P. 1994. True Life Revisited: Autobiography and referentiality after the “Posts”. – *Lives and Works. Auto/biographical occasions*. Special issue of *Auto/Biography* 3 (1–2).
- Roos, J. P. 2002. Context, Authenticity, Referentiality, Reflexivity: Back to Basics in Autobiography. – Robin Humphrey, Bob Miller and Elena Zdravomyslova (eds.) *Biographies in Eastern Europe* Ashgate, lk 27–37.
- Roos, Jaan 1997. *Läbi punase öö*. I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Roos, Jaan 2000. *Läbi punase öö*. III Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Rüütel, Ronald 2002. *Atarma. Minu elu Siberis*. Tallinn: Faatum.

- Sarv, Enn 1997. Genotsiid ja apartheid Eestis. – *Akadeemia*, nr 2, lk 245–285; nr 3, lk 573–596; nr 4, lk 675–692.
- Siemer, Kaari 2003. Võim, indiviid ja kohanemine elulugudes. – Kõresaar, Ene ja Anepaio, Terje (toim.). *Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive*. Studia ethnologica Tartuensia 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 124–149.
- Skultans, Vieda 1998. *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London – New York: Routledge.
- Talve, Ilmar 1997. *Kevad Eestis*. Tartu: Ilmamaa.
- Tarvel, Enn 1999. Ajaloolise töö otsinguil. – *Ajaloolise töö otsinguil* [I]. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Umara.
- Tuganov, Elbert 1998. *Jalutuskäik läbi sajandi*. Tallinn: Olympia.
- Tuglas, Elo 1993. *Elukiri*. Tallinn: Faatum.
- Tuglas, Friedebert 1997. *Eluloolisi märkmeid II. 1944–1959*. Litteraria 12. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Weintraub, Karl J. 1975. Autobiography and Historical Consciousness. – *Critical Inquiry*, Vol. 1, lk 821–848.

Arhiivimaterjalid

- KM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv:
f 350 – Eesti elulood
f 308 – Hermann Evert

Tiina Kirss

KOLM EESTI NAIST ELULUGUDES

Mari Israel (Silima Mann) sündis tema tütre poolt suuliste jutustuste põhjal kirja pandud eluloo järgi *lõikuskuu 26ndal päeval* 1865. aastal talus, mis asus Hageri kihelkonnas Ruila külas, 36 kilomeetrit Tallinnast eemal Tallinna-Haapsalu maantee ääres. Ta oli esimene laps viie hulgast. Üheksateistaastasena abiellus ta naaberküla noorperemehega ning Ävardi talu perenaisena sünnitas neliteist last. 84. eluaastal küüditati ta Siberisse, kus ta napilt enne oma 90. sünnipäeva suri. Helmes Tungal oli Silima Manni noorim laps, sündides Ävardi talus 1907. aastal. Tema haridustee ulatus oma ema omast kaugemale. Pärast Tallinna Õpetajate Seminari lõpetamist 1930. aastal tuli ta tagasi oma kodukohta Ruilasse, kus asus tööle kooliõpetajana. 1944. aastal abiellus ta kaasõpetajaga ja peresse sündis 1947. aastal tütar Leelo. Helmes Tungal arreteeriti poliitilistel põhjustel 1950. aastal ning ta veetis viis aastat Siberi sunnitöölaagris Inta piirkonnas. Siberist naasnuna jätkas ta Ruila koolmeistrina kuni pensioneerumiseni ja suri nagu ta emagi pisut enne oma 90. sünnipäeva, olles aga jõudnud kirjutada oma eluloo, mis avaldati mõni aasta hiljem suurkogumiku "Eesti rahva elulood" (ERE) I köites. Ühtlasi pani ta kirja oma ema Silima Manni eluloo. Helmese tütar Leelo Tungal ei vaja tänapäeva eesti lugejale pikemat tutvustust. Oma 2001. aastal kirja pandud ning ERE III köites ilmunud eluloos käsitleb ta lapsepõlve Ruilas, oma lahusolekut vangilaagris viibivast emast, hariduskäiku, mis viis teda Ruila külakoolist Tartu ülikooli, ning oma loomingulist kujunemist, abiellumist ja perekonnaelu.

Tungalde pere naiste elulugude nimetamine ajaloo- ja eluloouurimuse allikaks peab toimuma arvestades nende tekkelugu ning kogumistingimusi. See on samahästi pooljuhuslik-poolsihilik kui kunstlik, uurija poolt tekitatud kooslus, millesse koondatud tekstid on erilaadsed: lühibiograafia (“Silima Manni saatus”), käsikirjaline elulugu (Helses Tungal) ja tellimuse peale loodud destilleeritud elulugu (Leelo Tungal). Leelo Tungalt palus 2001. aastal oma elulugu kirjutada Rutt Hinrikus, et ühe uurimisprojekti tarvis oleks vanaema ja ema lugude kõrval olemas ka tütre lugu.

Tegelikke autoreid on Tungalde pere naiste tekstikolmikul vaid kaks, kuna Helmes Tungal on nii omaenda kui oma ema kirjapandud loo autor. Niisiis kõneleb Silima Mann vaid vahendatult oma tütre sule kaudu. Oma ema portreed skitseerides loob Helmes Tungal kaudselt silueti ka iseendast (autobiograafia kolmandas isikus), jälgendades ema ja tütre vahelist suhet, mis isegi selles lihtsas, siiras, südamlikus ning ülimalt positiivses võtmes, nagu seda on esitatud “Silima Manni saatuses”, ilmutab oma psühholoogiliselt kompleksset kuju. Liati on “Silima Manni saatuse” vorm – jutustus ilma pikemate refleksioonideta – oma lihtsuse ning varjude puudumise poolest eksitav. Jutustuses toimib metanarratiivi tasandil müüt “tõelisest” ehk eeskujulikust eesti naisest, kelle väärtusi, ellusuhtumist, elukäiku ja saatust Silima Mann esindab. Konkreetsed sündmused ja detailid tema elust niihästi mahuvad müüti ära kui aitavad seda kujundada eredate näidete kaudu. Eesti naise müüt on ühtlasi Silima Manni eluloo selgroog ning loo “tunnistuslikkuse” märk. Kirjeldades Silima Manni surma Siberis, asetab tütar oma ema mitte ainult perekondlikku, vaid ka rahvuslikku kooslusesse:

Kaugele võõrasse mulda süngitasid Eesti kaasmaalased selle vapra, paljukannatanud, ausa ja õilsa Eesti emakese, Silima Manni, Äevardi perenaise, kaugel armsast Eesti mullast, mida ta nii väga armastas. Teadmata, tundmata, leidmata jääb ta hauakohtki, sest temaga koos olnud kaasmaalased on ka kõik juba surnud.

Jutustuse lõpus võtab Helmes Tungal oma ema elu kokku terava kontrasti abil “ilusa ja lootusrikka noorusaja” ning “hirmuäratava, traagiliselt raske elu finaali” vahel. Viimases lauses väljendub kirjutaja hinnang oma ema elukäigule ja seega ka tema enda kirjutamise eesmärk: *Lausa kisendav protest jääb õhku ja inimajudesse ebainimliku jõhkruise, võimuahnuse ja sadistlike hävitajate vastu*. Tunnistuslikud (*testimonial*) kirjutised on sihipäraselt poliitilised, lootes veenda lugejat toimunu ebaõigluses ja vägivallas, süüdistada selle läbiviijaid ning õigustada ja mälestada selle ohvreid. Kuigi Helmes Tungal on oma ema biograafia jutustanud eraldi tekstis, esineb Silima Manni elulugu lühendatud kujul ka Helmese enda autobiograafia koostisosana, pakudes võimalust võrrelda neid kahte jutustamisakti ning selle kaudu ka ema ja tütre Siberi-kogemuste jutustust. Muidugi oli Leelo Tungal oma eluloo kirjutamise ajaks oma vanaema ja ema lugusid lugenud ning tema käsutuses on olnud vähemalt osa perekonnaarhiivist, ka vanaema ja ema kirjavahetust. Temagi loos kajastuvad olulise teema poliitilistel põhjustel arreteeritud ja Siberisse saadetud ema kaotus, vahepealsed lapsepõlveaastad ning emaga taaskohtumine. Kutselise kirjaniku osavus ja tema kirjutise kõrge kunstiline tase meelitab nii lihtlugejat kui teaduslikku uurijat kaotama silmist piire ilukirjanduse ja autobiograafia vahel.

Mis on elulugu? Olles eristanud Tungalde pere naiste elulooliste kirjutiste vorme, on eluloo üldisem žanrimääratlus narratiivitüübina oluline küsimus. Kuna tahtlik ja sihikindel eestlaste elulugude kogumine nõukogudejärgsel ajastul on alles suhteliselt uus, võib elulugu kui žanr olla põnevust ning frustratsiooni tekitavalt hübriidne kirjutusliik, mille piirid ühelt poolt memuaarkirjandusega, teisalt ilukirjandusega ja kolmandalt poolt suulise pajatusega võivad jääda veel mõneks ajaks küllaltki ähmaseks. Erinevate põlvkondade esindajate poolt kirja pandud elulood võivad näidata mõningate jutustamismudelitel suuremat või vähemat järjepidevust, ning küllaltki tihti leidub

neis ka vajadust oma isiklikku elu uue ajastu ideoloogia järgi ümber jutustada, nii nagu seda tehakse “suure ajaloo” ümberkirjutamistes. Esialgse žanrimääratluse huvides eristaksime kolme momenti: eluloo autobiograafilisus-biograafilisus, tunnistuslikkus ja narratiivsus. Neljanda tegurina mängib eluloolise teksti loomes olulist rolli mälu oma isiklikes ning kogukondlikes aspektides.

(1) Elulugu on *autobiograafiline-biograafiline* tekst. Sellest esialgselt žanrimääratlusest johtub vähemalt kaks olulist teoreetilist tingimust. Esiteks püstitub tekstis ükskõik kui kaudselt tahes-tahtmata mingisuguse “mina” kontseptsioon. Teiseks rajab tekst suhte tõe vs. vale problemaatikaga, mis on keskne küsimus lugejaga sõlmitavas “autobiograafilises lepingus” (Philippe Lejeune). Kuivõrd tõetruu, tõenäoline, täiuslik ja autentne on eluloonarratiiv, väljendub tekstis nii otseste väidete ja koodide kaudu kui ka teksti avatuse kaudu teiste allikate poolt kontrollitavusele. Lugeja peab nõustuma autori poolt pakutud lepinguga, vähemalt tinglikult või esialgselt, ja sealt edasi suhtuma tähelepanelikult teksti märkides väljenduvatesse häiresignaalis, mis paneksid mõtlema, et kirjutaja luiskab, varjab või on lihtsamalt öeldult “libe kala”. Tihti on elulool oma algallikad, millele jutustaja mälu tugineb andmete täpsustamise, dateerimise ning järjestamise puhul: kalender-märkmikud, päevikud, kirjavahetus, perekonnaarhiivis paiknevad dokumendid, teiste tunnistajate mälu. Mõnikord jutustaja osutab oma allikatele, kuid küllaltki tihti ilmnevad need vaid lisajärelepärimiste käigus. Samuti esineb elulugudes (ka Leelo Tungla omas, nagu hiljem jutuks tuleb) sageli väiteid ja mööndusi jutustaja enda mälu ulatuse ja kvaliteedi kohta ning täpsustusi, kelle mälule antud seiga jutustus tugineb. Jutustaja, kes peab vajalikuks lugejat oma mälu usaldatavuses veenda, on tihti väga teadlik oma jutustaja-auriteedist, pidades seda jätkuvalt silmas.

Elulugu kui avalik eneselavastus on avatud tekst, milles aktiivselt ja teadlikult, kuid ka mitteteadlikel tasanditel luuakse pilt iseendast

kui tegijast, kogejast ja tunnistajast, kuid samas ka iseendast kui sugu-võsa ehk “lähikonna” suhetevõrgustiku lahutamatus osast (*relational self*). Seega paigutub elulugu, autobiograafiline lühivorm, aruanne, mis püüab hõlmata ja haarata tervet eluiga, vanasse heasse traditsiooni: *apologia pro vita sua*. Kirjutaja mitte ainult ei jutusta ega kirjelda, vaid seletab ja põhjendab, ning kõikide nende tegevuste kaudu ilmneb suuremal või väiksemal määral performatiivsus, tahe silma paista, vähemalt mitte unustusse kaduda. Sageli on elulookirjutis lava, kus saab end märksa võimsamana esitleda, kui elus ettetulnud otsustavatel hetkedel tegelikult mõeldi, tunnetati ning käituti. Siin võib piinlikest ja häbiväärsetest juhtumistest, kõhklemistest ja kahetsustest vaikida, kortsus kohti siluda, jättes mälusõelale kõige kaunimaid hetki. Või siis jälgides vastupidist pihtimuslikku ajendit, pakub oma eluloo jutustamise nõudlik protsess hoopis ohtlikumaid võimalusi segaseid asjaolusid endale selgemaks teha, heatahtlikule lugejale veenvalt seletada ja suud puhtaks rääkida. Ning tagasi tulles jutustaja-mina juurde võiks nentida, et kui jutustaja-mina kuulub enda poolt piiritletud lähikonna võrgustikku, ei ole ta pelgalt indiviid ega ka seetõttu vähem “tema ise”.

Eluloolises kirjutises kujutletakse – nii teadlikult kui alateadlikult – võimalik lugeja või lugejaskond, kelle kujuteldavast teadlikkuse ja sallivuse astmest oleneb teksti informatsioonitihedus, tonaalsus ja emotsionaalsuse aste. Kas autor kõneleb oma kitsamale perekonna- või sugukonnaringile, oma põlvkonna- või saatuskaaslastele või peamiselt järgmisele põlvkonnale, on oluline tegur teksti intentionaalsuse tajumisel ning mõistmisel. Kui lugejas arvatakse leidvat saatuskaaslast, võib tegemist olla mõistukõnega ning kummastavate vaikimistega, mil autor aimab, et teatud märksõnu nimetades lugeja teadlikult noogutab: öeldu on seletamatagi selge, ning mõni teine asi on nii endastmõistetav, et seda ei peeta vajalikuks mainidagi. Järgmistele ehk “mitteteadjatele” põlvkondadele suunatud eluloolises tekstis

võib loo jutustamist koormata vajadus õpetada (näiteks “te ei tea, kuidas asjad tegelikult olid”), seletada võimalikult täiuslikult sündmuste põhjusi ning olustikulist tausta. Konkreetse eluloolise teksti lugemisel tuleb siis ka arvesse võtta adressaati ning adressaadiga sõlmitavat “autobiograafilist lepingut”, mille kaudu kirjutaja lugejat veenab oma mälu täpsuses ning oma jutustuse siiruses, usaldatavuses ja tõetruuduses. “Autobiograafilise lepingu” proovilepanekud võivad tekkida vastukäivustest, faktilistest möödapanekutest (nt sündmuste dateerimisel) või ka mööndustest, et teatud sündmusi ja olukordi kirjutaja üldse ei mäleta või mäletab ähmaselt.

(2) Elulugu on *tunnistuslik* tekst, milles avaldub pretensioon oma elu tervikuna kokku võtta, suuremal või vähemal määral suhestudes ajastu ja tingimustega, milles kirjutaja oma elu on elama pidanud, seega ka kollektiivse ehk “suure ajaloo” sündmustega. Antud olukorras võib tunnistuslikkuse mõiste hõlmata kirjutaja poolt tunnetatud vastutust kõneleda ka nende eest ja nimel, kes ise seda enam ei suuda. Võiks öelda, et tunnistuslikkus ajendub elulooteeksti apoloogeetilisusest, laiendades selle haaret. Väidetavasti annab tunnistuslikule tekstile autoriteedi mitte jutustuse retooriline oskuslikkus ning veenvus, vaid elukogemus ise, millel võib olla inimlikult ja kultuurkondlikult kõrgendatud väärtus, kui kirjutaja on kannatuste või repressioonide ohver. Tunnistusliku teksti autobiograafilist lepingut käsitledes tundub, et lugejalt oodatakse täiuslikku usaldust läbipaistva ning vahetult tõetruu “dokumendi” ees. Eetilisest vaatepunktist tuleks eeldada, et kirjutaja kui kannataja ei valeta, ja veel rohkem, et kannatuste vaidlustamine skeptilise lugeja poolt rüvetab nende pühadust. Tunnistusliku teksti “mina” on see, kes on oma katsumused üle elanud, elanud nii kaua, et talle on õnneks saanud nendest jutustada. Üleelajaid võib eristada kas võitjateks või kaotajateks, ohvriteks või kangelasteks, olenedes sellest, millise kõnelemispositsiooni kirjutaja on endale valinud. Teksti pretensioon transparentsusele on aga seotud keeruliste

eelarvamustega; tegelikult on võimatu tekstist vahetut kogemust kätte saada, pestes maha retoorilised filtrid. Ajaloolane Joan Scott, tuginedes omakorda Teresa de Lauretise analüüsile, nendib, et “kogemus” kui selline on “protsess, mille kaudu subjekt end määratleb ning üles ehitab”. “Kogemus” ei ole see, mida kirjutaja läbib, vaid on “protsess ise, mille kaudu inimene teatud subjektiks kujuneb, mille kaudu ta teatud ühiskondlikud identiteedid omandab, materiaalsete, majanduslike ning inimestevaheliste suhete kaudu”. Seega on “kogemus”, nii nagu seda elulootekstis edasi antakse, diskursiivne ning tõlgenduslik. “Kogemuslikule autoriteedile”, olgu see kui tahes tinglik, aga tugineb eluloolises tekstis omakorda hoiakute, suhtumiste ja poliitiliste hinnangute tasand, kuigi kirjutaja võib üldistustest tagasihoidlikult loobuda, piirdudes paarilausealise kokkuvõttega eluloo viimases paragrahvis.

(3) Elulugu on *narratiiv*, jutustus proosas, milles väljenduvad kirjutaja isikupärane stiil ning kaudsemalt ka tema lugemusest, haridusest ja elukogemusest tulenevad arusaamad jutustamise kunstist ja selle võimalikest vormidest. Hea jutupaunik või seltskonnas anekdootide rääkija võib luua huvitavama ja ehedama eluloojutustuse kui ilukirjanduse suhtes koolitatud lugeja, kes jumestades ja lihvides hõõrub konarused maha. Üldiselt aga seisab elulugu oma keele kujunduslikkuse, tegelaste kujundamise võtete ja raamistuste ning süžee distantseerumise poolest lähemal ilukirjanduslikule proosale kui teaduslikule diskursusele või dokumentaalproosale. Väheste eranditega kirjutatakse eluloolisi tekste esimeses isikus, kas ainsuses või mitmuses. Samas aga kasutab elulookirjutaja ka kolmandat isikut, eriti teksti alguses, kui on kombeks tutvustada suguseltsi ning varase lapsepõlve olustikulist tausta. Nagu proosakirjanik peab elulookirjutaja korrastama oma tekstis toimivat aegruumi, paigutama tegelasi ja nende suhteid nii, et lugeja neist aru saab, ning kasutama vaheldumisi jutustust, kirjeldust ja tegelaste iseloomustust. Elulootekst ei moodusta tihtipeale kunsti-

liselt realiseeritud tervikut; uurija seisukohast on teksti ebakoherentsus, fragmentaarsus, ebakorrapärasus, lünklikkus, sasipuntrana mõjuv suguvõsa kohati palju huvitavam kui elulugu, kust traagelniidid välja ei paista ning kust pliiatsijäljed on korralikult maha nühitud.

Käesoleva artikli lõpus tuleme tagasi eluloojutustuse žanri-määratluse juurde allikakriitilisuse probleemi taustal, küsides, millist informatsiooni elulood võiksid pakkuda ajaloolasele, kes kirjutab lähiajalugu, kes püüab kaardistada ajastut, mis pole surnud, mille elavad tunnistajad oma olemasolu ja meenutamisega "tülitavad", sõnakalt või sõnaahtralt oma kogetud elu jätkuvalt kirja pannes kas eluloovõistluse raames või põlvkondade vahelise mälu pärimuse edasiandmise nimel pingutades... Arvestades teoreetilisi sõlmi, mida eelnev arutelu on teadvustanud, võiksime skeptilisele ajaloolasele pakkuda võimalusi elulugu ennast kui "libedat kala" püüda või siis teda mitte ülikiiresti merre tagasi heita. Elulooteksti allikakriitilisuse käsitlemine nõuab ka isikliku (ja kommunikatiivse või kultuurkondliku) mälu kui probleemse moodustise ja elulooteksti tõetruuduse-tõenäolisuse alustala lähemat lahtiseletamist. Enne aga tuleks üritada süveneda Tungalde pere naiste elulootekstide kolmikusse. Milliseid küsimusi võiksime esitada kolme eesti naise elulootekstide kobarale ja milliseid küsimusi need kõrvutatuna lugejale esitavad? Tinglikult jaotaksime need kolme valdkonda.

Esiteks, kui jutustuse tasemel moodustavad olulise peretraditsioonitahu Silima Manni ja Helmes Tungla Siberi-teenekonnad, siis millised erinevad või kooskõlastuvad nägemused sellest väljenduvad kolme põlvkonna lugudes? Kui palju on üldse Siberist juttu? Millises võtmes ehk tonaalsuses, millises avameelsuse ja emotsionaalsuse astmes esitleb iga kirjutaja seda "tunnistuslikku" materjali? Millised mallid on nende käeulatuses Siberi-kogemuse tõlgendamisel üldisemas plaanis: kollektiivselt võttes küüditamine ja poliitiline arreteerimine olid "tüpoloogiliseks saatuseks" sõja ajal ning sõjajärgsetel aastatel.

Nende radade kõndijaid oli küllaltki palju, nagu ka sellest kogemusest jutustajaid, olgugi et palju Siberisse puutuvast oli avalikult ja ametlikult keelatud ning jutustamine sellest pidi toimuma varjatult. Kuidas kirjutajad tagantjärele raamivad ja seletavad oma perekonnaliikmete Siberi-teekondi, nende üleelamisi või surma? Kuidas nad omistavad toimunule tähenduse ning millist tähendust nad selles leiavad? Kuivõrd on kolme jutustuse Siberi-materjalis jälgitav “traumaatiline mälu” ja kuivõrd selle ilmingud lugejat pigem üllatavad?

Teiseks väljenduvad kolmes loos nii emade kui tütarde vastastikku joonistatud portreed, mille kaudu omakorda ilmutavad end pere naisliini põhiväärtused ja käitumismallid. Kes need naised üksteisele on ja kuidas nad üksteisele vaatavad? Tungalde pere naiste lugudes on olulisimateks väärtusteks perekond, haridus ja töö, olgugi et nende haridusteed on erinevate pikkustega, ning Silima Manni arusaamine tööst suure talu perenaisena on erinev niihästi Helmes Tungla koolmeistriametist kui Leelo Tungla elukutsest ajakirjaniku ja kirjanikuna. Kui kaugemale on käbid kannust kukkunud? Milliseid jälgi tajume lugudes põlvkondadevahelisest mälupärimuse edasiandmisest?

Kolmandaks, kui Helmes Tungal paneb oma ema eluloo pealkirjaks “Silima Mann ja tema saatatus” ja Leelo Tungal tituleerib enda oma “Minu elulugu: erandlikult tüüpiline”, siis peaksime küsima, milliseid signaale erandlikkuse-tüüpilisuse paradoksaalsus lugejale saadab. Kumba uskuda? Kui need kolm lugu nii eraldi võttes kui ka ühiste sulgude vahele paigutatutena on unikaalsed, siis kuidas seostuvad nad teiste eestlaste elude ning lugudega, et ära teenida ka tüüpilisuse mõõdu?

Nendele kolmele küsimustekobarale vastamine võiks toimuda interpreteeriva tegevuse kaudu, mida tasakaalustavad ning hoiavad vaos niihästi ajaloolise tausta tundmine, laiem lugemus eestlaste elulookirjutistest (*genre literacy*) kui ka kirjandusliku teksti puhul kasutatavad tõlgendamismeetodid. Eluloolise teksti analüüs siseneb

oma ainesse, pannes tähele retoorilisi võtteid, mille kaudu autor oma lugeja ja oma teemaga suhestub ning loob aluse oma kirjutaja-autoriteedile. Ka asetab analüüs luubi alla jutustuse struktuuri, tegelaste iseloomustuste ülesehituse, süžeeelse arenduse, müüdid või metanaratiivid ning kirjelduste tiheduse. Enam kui ilukirjandusliku teksti puhul nõuab elulooanalüüs tähelepanu pööramist eluloo ajalisele periodiseerimisele ehk liigendamisele ja kooskõlastamisele “suure ajaloo” sündmustega. Teksti ajaline korrastatus või selle korrastamise lünklikkus, ebaühtlus või vaevalisus on märgiks selle koherentsusest: teksti ajaline kaootilisus võib – kuid ka tingimata ei pruugi – osutada traumaatiliste sündmuste mäletatavuse ning sõnastamise raskustele. Üleminekukohtades, kus elulookirjutaja teeb pausi, et tagasi vaadata käidud teele, on tihti paremini nähtaval sündmustevahelised seosed, võrdlused, paralleelsused, hoiakud ja hinnangud. Üldiselt on kasulik silmas pidada, et see, millest tekst vaikib, on ehk sama tähtis kui see, millest ta pajatab. Ka vastukäivuste ja paradoksaalsuste esinemine on oluline, kuna eluloolistes tekstides toimivad alternatiivsed või otseselt kokkupõrkavad tõlgendused omaenda elust, mis väljenduvad keelelisel tasemel sõnavalikus või nihetes lausestruktuuri tasandil. Sotsioloog Marie-Francoise Chanfroult-Duchet soovib erandlikkuse-tüüpilisuse küsimusele lähenemiseks suulise ajaloo intervjuutekstides ja kirjutatud elulootekstides jälgida kordusfraase (“refraäne”), mille kaudu väljenduvad suhted kirjutaja hoiakute ja ühiskonnas käibel olevate suhtumiste ja käitumisreeglite vahel. Niisiis ei pretendeeri elulooteksti analüüs sugugi ammendavale ega ka totaliseerivale tõlgendusele (*rereading*), mis teksti metateksti kombel hõlmaks või sisse mässiks, vaid ta on püües siseneda teksti selle faktuuri jälgides, struktuuri poolt kaardistatud jõujoonte kaudu teadmises, et kultuurikond kujundab keelt, kirjutajat, tema mälu ja vorme, milles autobiograafiline kirjutis oma ajastu raames esineb.

Siberi-teekonnad: Surra, üle elada, maha jääda

Tungalde pere vanaema ja ema tegid läbi Siberi-teekonna: vanaema Silima Mann 1949. aastal küüditatuna, ema Helmes poliitvangina aasta hiljem. Leelo Tungal väikelapsena oli tunnistaja, kuid mahajääja. Kahe vanema põlvkonna naiste Siberi-teekonnad on tekstide kolmikus erinevalt olemas: kohati tekstid kattuvad, võimaldades võrdlust, kohati aga täidavad nad üksteise lünki. Helmes Tungal jutustab oma ema Silima Manni Siberi-teekonnast tekstis “Silima Mann ja tema saatus”, kuid omaenda eluloos mainib ta ema ja oma õe saatust vaid möödaminnes. Omaenda Siberi-teekond on eelkõige perekondlik tragöödia, mis kisub teda oma mehe, eriti aga oma lapse juurest ära. Leelo Tungal oli väikese tüdrukuna oma vanaema Siberi-teekonna alguse tunnistaja; ta nägi seda, mida ta ema ei näinud. Seega täiendab Leelo Tungla mälu kogemuslikku mälulünka Helmes Tungla loos. Helmes Tungla arreteerimist ja kojutulekut näeb lugeja kahes variandis, Helmese ja Leelo silmade läbi: need moodustavad nii emale kui tütrele kriisi selle sõna põhitähenduses – ristmiku, kus kogetakse ja meenutatakse normaalsete suhete katkestust ja kokkusõlmimist. Helmese ja Leelo lugude Siberi-lõigud moodustavad vastupeegeldusi ema ja tütre suhte raamides mitte ainult äraviimise ja kojujõudmise punktides, vaid ka vahepealse, viis aastat kestnud lahusoleku perioodil, mil nende elud kulgesid paralleelselt, kuid erinevas aegruumis ning ristusid kirjavahetuses vaid harva. Järelikult on Leelo eluloos topeltprojektsioon vanaema ja ema Siberist, ning ka Helmesel on kaks Siberit: omaenda ja oma ema oma.

Kuidas väljendab end Tungalde pere naiste Siberisse puutuv perepärinus ehk peremälu? Kolme lugu kui kolme erineva koega kangast kõrvutades võivad kattuvused ning erinevused kaardistada mõndagi selle peremälu tuumast, vaatamata Silima Manni vaikimisele, kuna ta kõneleb vaid läbi oma tütre Helmese. Sisulisel tasandil võiksime

küsida, kas need kolm teksti omavahel võrreldes jätavad olulisi lünkasid või esitavad nad samavõrd olulisi kordusi (sarnase sõnastusega klišeetid) või vastukäivusi, nagu tihti on tähele pandud õdede-vendade suuresti erinevate lapsepõlvkirjelduste puhul, mis ometi ju vältasid samas perekonnakoosluses. Ka tõstatab võrdlev lähenemine küsimusi, millele tekstianalüüs üksi vastata ei suuda, küsimusi, mis puudutavad perekondliku Siberi-mälu edasiantavust ning mälestamist. Meie ees seisva kolme teksti taustaks on kahtlemata aastatepikkune informaalsete suuliste jutustuste, tähelepanekute, mõttevahetuste sadetus, millele lisanduvad säilinud kirjad ning muud reaalsed perekonnaarhiivist, ka fotoalbumid, mis on olulised pidepunktid perekondliku mälu pärimuse edasiandmisel. Suuline pärimus leiab ka oma rööpad, oma tabude poolt piiratud rajad, jättes teatud teemad või varjuküljed kokkuleppeliselt puutumata või siis ajapikku välja selekteerides püsiteemasid, mis antakse enam-vähem samalaadses vormis või mõodus edasi. Niisamuti on meie ees kolm kirjanekut, mis toituvad küll perekondlikust suulisest ajaloost, kuid ühtaegu seiskavad selle voolavuse (*circulation*), pärssides selle edaspidist ringlust. Väiksemas mõodus tähendab perekondliku mälu üleskirjutamine mitte ainult edasiandmist (*intergenerational transmission*), vaid ka fikseerimist, seda, mis Jan Assmann üldises kogukondlikus mälus nimetab “kommunikatiivse” mälu ülekandumiseks “kultuurilise” mälu valdkonda. Seda üleminekut markeerivad ja kinnistavad kanoniseeritud kirjanekud ning nendesse kätketud hinnangud ja hoiakud, mis muutuvad rituaalseteks (*figures of memory*).

Tungalde pere naiste Siberi-jutustuste vahel ei toimi nii märgatavalt vastukäivused, kui varjud, mis annavad lugudele endile nagu ühe lisadimensiooni. Kas teadmatus (Helmese puhul ema surma tingimustest) ehk siis ellujäänu süümepiinad koormavad jutustajaid? Kuivõrd jääb lugejale mulje, et sellest, “kuidas Siberis tegelikult oli”, peeti paremaks mitte rääkida? Kas jutustajad annavad endile aru Sibe-

ri-kogemuse psühholoogilistest tagajärgedest ja selle jätkuvast mõjust edaspidistele põlvkondadele? Kogupilti rekonstrueerides jääb lugejale mulje, et kuigi otseseid vastukäivusi lugudes ei ole, toimib Helmes Tungla kahes jutustuses transferents: olles näiliselt avameelselt, otsekoheselt ja tundeküllaselt väljendanud oma Siberi-üleelamist Kirjanusmuuseumi üleskutse peale kirjutatud eluloos, on ta omaenda Siberi-kogemuse traumaatilisema külje väljendanud pigem privaatsemas, avaldamata tekstis, oma ema eluloos, kus Silima Mann mõjub rohkem märteremaliku, oma kannatuste ning kaotuste kaudu üllastatud ikoonina kui lihast ja verest naisena. Milleks oli sellist ikoonilist emapilti vaja ning mis on selle eesmärgid ja tagajärjed? Kas toimib siin ürgne ja mahasalgamata vajadus püstitada epitaaf ehk verbaalne hauakivi, kui oma ema matustel pole võimalik olnud viibida? Projektsiooni võib lugeja jälgida mõlema jutustuse klišeelikkuses, kuigi stampide rakendamine läbib Helmese jutustusi tervikuna, mitte ainult Siberisse puutuvates lõikudes. Järgnevas analüüsis püüame täpsemalt jälgida Siberi-teemat Helmese ja Leelo tekstiloomes.

Siberi-peatükk Helmes Tungla jutustatud eluloos raamistub üldinimliku traagikaga, nimelt ema ja väikese tütre vägivaldse lahutamise:

Meie laps Leelo oli armas väike kolmeaastane tüdruk, kui mind tema juurest ära kisti. Laps jäi isaga. See oli mu elu raskeim ja valusaim sündmus. Kui kedagi tahetakse väga raskesti karistada ja eriti emale suurimat valu teha, siis lahutatagu ta oma lapsest. Ja mida tähendab see kolmeaastasele lapsele, kui ta jäetakse ilma emata! (ERE I: 32).

Enne, kui ta asub kirjeldama oma arreteerimise tingimusi ning vangilaagriaastaid, süvendab Helmes Tungal lugeja muljet eelkõige perekonna lõhkikiskumisest ja tema enda hoiakust edaspidi toimuva suhtes:

Tundsin, et minule tehakse suurt ülekohut. Vene mundrimehed viisid mu maja ees seisvasse koledasse kongautosse. Mu korterist saatsid mind ühest

käest kinni mu kallis väike tütar Leelo ja teisest käest mu hea ja armas abikaasa Feliks. Küsisin, kas see on matuserong. Aga mu mees ei tahtnud sellest kõnelda ja ma ise ka ei uskunud. Sisendasin endale puhtast südamest: ma pean teie juurde tagasi tulema, mu kõige armsamad – laps ja mees (ERE I: 32).

Sõnavaliku ja tooni poolest on jutustus emotsionaalselt intensiivne, ja Helmes Tungla isiksus mõjub julge, sirgerühilise ning tarmukana poliitvangile tuntud protseduurimustrite läbielamist meenutades. Tal seisavad ees viis aastat vangistust, ülekuulamised, tapiga saatmine vangilaagrisse Põhja-Komisse. Kuigi ta nimetab oma kaaslasti “kaaskannatajateks-eestlannadeks”, loobub kirjutaja enesehaletsusest ja võtab hoiaku, mis toonitab elutervet, optimistlikku suhtumist, tuginedes kindlale veendumusele, et teda on vangistatud ülekohtuselt. Irooniliselt väidab ta oma kohtuprotsessi kohta: *Seda kõike ei oska ega mäletagi enam mõista. Nii et süü sündimisest saadik kaasas.* Viimase lause irooniliseses kätkeb Helmes Tungla teksti “tunnistuslik” süüdistus.

Helmes Tungla eluloo koestik koosneb lühikestest, lakoonilistest lausetest, seda eriti Siberi-elu kirjeldavates lõikudes. Kirjeldused kohtuprotsessidest ning ülekuulamistest jäävad pealiskaudseteks, kuid nende taustal mainib kirjutaja, et ta ema ja õde olid 1949. aastal küüditatud Novosibirskisse. Ema ja õe saatusi ta aga pikemalt ei kirjelda ning ema surm Siberis ei leia mainimist. Jutustuse pearõhk on mahajäänud perekonnal Eestis: Helmes Tungal peatub pikemalt tütre Leelo käekäigu juures oma Siberi-aastate vältel, kusjuures ta toonitab, et tal endal oli tuge kontaktist tütreaga. Samas, vaatamata lahusoleku valule, võis ta kindel olla, et tütar on heades kätes ning sooja, kindla hoolitsuse all:

Esielgu ei lastud koju kirjutada, vaid paari kuu tagant võis kirja saata, aga siis läks vabamaks, võisin kirjutada iga nädal ja sain kodust kirju. See hoidis mu pea püsti. Mu väike tütar joonistas ja kirjutas mulle, mis tegi mind õnnelikuks. Kord kirjutas ta “Memme, tule ruttu koju, tatal on palju tött” (“tööd”) (ERE I: 34).

Kirjeldades oma tütre hooldajaid vahetab Helmes Tungal jutustades vaatepunkte, vaadates empaatiliselt nii oma abikaasa majanduslikele raskustele kui asjalikult mainides hoidja-vanatädi ja meheõde, tädi Annet. Huvitava paralleelina mõjub lugejale lausepaar tütre kooliminekust ning Helmese enda tegevusest Siberis:

Olin veel kaugel põhjas, kui Leelol tuli kooli minna. Õnneks oli kool samas, mõnekümne sammu kaugusel kodust. Laagris olin kogu aeg tsooni taga tööl koos noortega. Olin ju ise ka veel noor, 44-aastane. Tervis pani vastu ja noorte hulgas oli troostirikkam (ERE I: 34).

Huvitav on Helmes Tungla kui ema Siberisse viimise jutustust võrrelda tütre Leelo omaga. Ka Leelo paneb tähelepanelikult kirja tunnete taandandi, lisades juurde ka hirmust tulenevad sümptomid, mida ta väikese lapsena koges. Tütre loos on ka detailsemalt räägitud laiema suguvõsa saatusest sõja ajal ning sõjajärgsetel aastatel. Niisiis raamistub Leelo Tungla jutustus oma ema Helmes Tungla äraviimisest 11. aprillil 1951 kaks aastat varem toimunud 1949. aasta märtsiküüditamisega, mil viidi Äevardi talust vanaema Silima Mann, kes parajasti kahe ja poole aastast Leelot hoidis. Tuletagem taas meelde, et Helmes Tungal ise oli koolivaheajal toimunud märtsiküüditamise ajal koos abikaasaga Tallinnas kooliõpetajate nõupidamisel ning oma ema ja õe küüditamist ise pealt ei näinud. Peale sünnipäeva on 1949. aasta Leelo Tungla eluloos esimene täpselt äramärgitud aastaarv ning see seostub unehäirete algusega: *Alates 1949. aasta märtsikuust hakkasin nägema hirmsaid unenägusid ega tahtnud magama jääda.* Alateadlik reaktsioon on teadliku käitumisega vastuolus. Oma lapselikult vahetut ning pealtnäha hirmuvaba reaktsiooni küüditajatele kirjeldab Leelo Tungal mitte ainult isikliku mälu alusel, vaid tuginedes sellele, mis talle teised on rääkinud.

Mina olevat noorte püssimeeste sagimist koolimajas naljaks pannud ning kutsunud onusid peitust mängima. Õnneks ei viidud mind kaasa – head koolitädid Anni ja Armüida võtsid mu memme-tata tulekuni enda hoole alla (ERE III: 333).

Lapse kordusunenäod “mustadest meestest” aga muutuvad sellest sündmusest edasi intensiivsemaks. Jutustuse diskursiivsel tasandil on tähelepanuväärne, kuivõrd Leelo Tungal paralleelselt kirjeldab teadlikku ning alateadlikku tasandit. Unenäost tulenev “mustade meeste” kujund moodustab silla nende kahe tasandi vahel.

Helmes Tungla looga võrreldes on tütre jutustuses tugevam kausaalsus, selgemalt joonistatud seletus Helmese arreteerimise põhjustest. Tegemist ei ole isikliku süüga, vaid perekondliku taustaga, mille eest karistamine vaid viibis. Ühe lausega võtab Leelo Tungal kokku küüditamise objektiivsed tagajärjed nii ema kui isa suguvõsas:

Mustad mehed tegid suguvõsa kallal oma tööd ilmsi suure hoolega: memme vanem vend Volli jäi pärast Vasalemma vanglast Venemaale viimist kadunuks, noorem vend Ruudi saadeti kümneks aastaks vangilaagrisse, tema naine Nora koos mudilaste Anne ja Külliga viidi Krasnojarski kraisisse, tata noorim vend Eino, kes Saue valla kirjutajana oli oma metsavendadest sõpradele kirjutanud välja Nõukogude passid, saadeti kümneks aastaks vangilaagrisse Mordvasse (ERE III: 333).

Nii Helmese Siberisse saatmine mõni aasta pärast oma ema ja õde, justkui oleks temast 1949. aastal “mööda vaadatud”, ning Feliks Tungla pääsemine jäävad aga lõpuni seletamata. Lugejale jääb järeldada, et mõnel inimesel vedas, või siis toimisid tutvused, kaval diskreetsus ja bürokraatia logisemine.

Kuid Helmes Tungla arreteerimine ei tulnud ka täieliku üllatusena. Esiteks vallandati ta töökohalt: *Muidugi ei saanud sellisest rahvavaenlaste pesast pärit naine jääda koolidirektoriks* (ERE III: 333). Kuna Leelo Tungla eluloo keskmes on ta ise, keskendub ta selle sündmuse katkestavale mõjule talle endale. Vallandamisega kaasneb elukohavahetus, kolimine koolimajast vanasse moonakamajja. Laps löikab uuest olukorrast kasu ema pidevama juuresoleku, seltsi ja suurema tähelepanu näol. Seetõttu on äkiline lahutamine emast selle arreteerimisel eriti rebestav. Kuigi ta väidab, et ta palju sellest päevast ei mäleta, oma ema arreteerimisest jutustab Leelo Tungal kui pealtnägija üksikasja-

likumalt kui Helmes Tungal ise, kes oma eluloos ei maini selle sündmuse täpset kuupäeva. Muljed on ehedad ning kõnelevad läbi silma ning kõrva.

11. aprillil 1951 lõppesid meie pere lõbusad koosviibimised: püssimehed leidsid tee ka vanasse moonakamajja. Püsse karta ma ei osanud – tata vana Belgia jahipüss seisis kogu aeg kööginurgas ja ootas metsaminekut, küll aga kartsin valju rämeda häälega punapäist mustas nahkmantlis meest, kes kõneles vene-eesti segakeelt ja kolas ning kolistas asju põrandale loopides meie kappide-riiulite kallal. Palju ma sellest päevast ei mäleta: meeles on memme ehmunud kinnitus: “See on mingi eksitus!” Tata tuli koju ja arvas sedasama: polnud ometi võimalik, et tema naine, kes eluaeg poliitikast eemale hoidunud, võinuks olla poliitiline kurjategija. Mõlemad olid kindlad, et Tallinnasse jõudes saadakse rumalast eksitusest aru ja memme tuleb õhtuks koju tagasi (ERE III: 334).

Eestlaste Siberi-lugude taustal võiks märkida, et psühholoogiline reaktsioon küüditamisele ja arreteerimisele oli küllaltki erinev. See olenes sellest, kas inimene enda arreteerimist aimas, mõnikord isegi selleks valmistus, asetades voodi kõrvale hädavajalike tarvetega kohvri, või saabus see talle täiesti ootamatult. Toimuva eitamine, selle eksituseks pidamine on loomulikud šoki kaasnähud, mida tõendavad täpsemalt ka paljud Stalini poolt 1930. aastatel läbiviidud massiarreteerimise üleelanud endised GULAG-i vangid.

Kuidas väljenduvad ema eemaloleku aastad Leelo Tungla kui tütre eluloojutustuses? Kõige märkimisväärsem on kahestumine “õnneliku” ning “ebanormaalse” lapsepõlve tasandi vahel. “Normaalse” lapsepõlvega kaasaskäivate soovide, unistuste ja mõnudega paralleelselt jooksevad erakordsed, hirmuäratavad kogemused ning emast lahutamise traumaatiliste sündmuste ajutised tüsistused. Argise elu kulgu katkestavad sündmused kuskilt teiselt, müstiliselt, muinasjuttu meenutavalt tasandilt. Järgmisel päeval pärast ema arreteerimist läheb Leelo, lapselikult puhevil, olles “lõpuks ometi” riietunud “nagu tõeline daam”, koos oma isaga Jõgisoo vanaisa (isaisa) sünnipäevale,

nautides endale pööratud tähelepanu. Seal aga toimub sündmus, mis rõhutab ja süvendab ema äraviimise süngust. Jõgisoo vanaema on poolatar, kes polevat pärast vanematekodust lahkumist aastal 1904 oma emakeelt kuulnud ega rääkinud, kuid kes nüüd kõnetab oma pojatütart “tundmatus keeles kurjakuulutava häälega”. Isiklikult mäletab Leelo veel paari ehedat detaili vanaema kummalisest kõnест:

Äkki jäid kõik vait, õhus hõljus palderjanilõhna. Vanaema kõhnu käsi mäletan ka: need tõusid koos tumeda suurrätiga kõrgele nagu kotkatiiavad. Väike köök oli neid hirmsaid tiibu täis (ERE III: 334).

Lapse teadvuses võis sündmuse erakordsus, selle emotsionaalne intensiivsus ja võõras keel seostuda selle atmosfääri ning reaalsustasandiga, mida ta oli muinasjuttudes juba kohanud. Samas tundub ebatõenäoline, et laps, kes vanaema keelest aru ei saanud, sõnumi sisust ja sündmuse tähendusest selgelt aru sai. Enne oma jutustuse jätkamist kronoloogilises järjekorras peatub Leelo Tungal kirjutajana pikemalt, reflekteerivalt ja retrospektiivselt poola vanaema sõnavalingu juures. Tuginedes oma tädi Lilia mälestustele, toonitab ta sündmuse erakordsust ning tõlgendab vanaema kõneviisi rituaalse needmisena, mille kutsus esile uudis Helmes Tungla arreteerimisest. See on mälu tulv, mis puudutab eelnevaid sündmusi perekonnaloos, ja sellele ehitab Leelo Tungal oma tõlgenduse:

Kindlasti ei olnud mu vanaema ainus naine, kes selliseid needusi taeva poole saatis, aga kui paljude aastate pärast Nõukogude diktaatori põrm mausoleumist välja visati, oli mul tunne, nagu olnuks selles oma osa ka minu vanaema manamisel. Võib-olla manas ta samamoodi ka siis, kui sai mingil kombel teada, et Stalini käsul tapeti 1937. aastal mõlemad ta vennad – kes teab, kas oli nende süüks inseneriharidus või mittevene päritolu (vrd ERE III: 334).

Kui poola vanaema needmise kaudu purskub välja “võõras”, pigem ürgomases emakeeles ammukogetud trauma ja kaotus, on selle jõulisus pigem vaimse tervise kui kahjustuse märk. Keele osa needmises vih-

jab omakorda psühhoanalüütikute Abrahami ja Toroki (1979) poolt sõnastatud *encryption*'ile, kus üks osa valusast elukogemusest kapseldub alateadvusse, langeb unustusse, püsidest muutumatult paigal, nagu erinevas ajavöötmes, vajades eriti rabavat psüühilist tõuget, et vallanduda. Eesti kirjanduse tundjal kutsub poola vanaema seik kahtlemata esile assotsiatsioon Viivi Luige "Seitsmendast rahukevadest" tuttava ürgnimliku, kuid samas ka loodusjõuna mõjuva vanaemaga, kelle kõnepruuk ka tihti lähenes sajatustele ning needmistele.

Emä äraoleku aastatest jutustades käsitleb Leelo Tungal kahte tasandit: välist ja argipäevast ning sisemist, psühholoogilist. Jätkub kontrast "õnneliku-normaalse" ning "ebanormaalse" lapsepõlve vahel, milles ilma suurema vastuoluta seisavad kõrvuti seiklushimu ja nauding ning emä äraoleku valus tunnetamine ja hirmud. Lisandub ka teistmoodi kahestumine: Leelo Tungla sotsiaalses ümbruses hakkavad toimima nõukogude lapsepõlve märgid, mis tedagi kujundama hakkavad. Praktiliselt tähendas emä vangipõlv isale majanduslikke raskusi ja lisakohustusi, pidevat palvekirjade kirjutamist, ning laps "käis külakorda".

Memme ootamine oli väga pikk ja vaevaline. Arvan, et võisin tatalle palju haiget teha oma pideva painamisega: millal memme koju tuleb? Muidugi oli tatal niigi raske: meie pere sõnavarasse ilmusid sellised sõnad, nagu "armuandmispalve", "advokaat", "kohus" ja "Patarei vangla" (ERE III: 334).

Leelot hoidsid kordamööda vanavanemad ja Tallinnas elavad juuksuritest tädid, kuid eriti viimastega seostuvad uudishimu äratavad ning positiivse värvinguga sündmused: suhkrusabad, mis lapsele mõjuvad seiklusena, piilumine lastekodu aeda, kus ihaldusväärased objektid on punapäine poiss, keda ta vennaks sooviks, ja lastekodukasvandike lendurimütsid (vt ERE III: 334).

Psüühilisel tasandil märgib jutustaja oma unenägude muutumist:

Pärast memme äraviimist ma enam musti mehi unes ei näinud. Ja mem-

me ise ilmus mu unedesse tsirkuseareenil istuvana, ümber neli suurt ja üks väike verejanuline tiiger (ERE III: 335).

Teiseks meenutab Leelo Tungal vaistlikku ja ebamäärast venelasehirmu, mis lõi välja õmblusateljees, kui talle hakati palitut õmblema, ning ta pugese vene keelt kõneleva rätsepmeistri eest laua alla. Venelasehirmust sai ta üle tänu inimlikule suhtele hoidjatädi Bettiga, kellel oli vene perekonnanimi ja kes valdas nii eesti kui vene keelt. Vene keel seostus seni ema kallal toimepandud vägivallaga, kuid selle keele omandamine mõjus lapsele ravivalalt:

Tädi Betti oli sügavalt usklik, kuid samal ajal väga mahlaka keelega lesknaaine, kes armastas mind rohkem kui iseennast. Ta luges koos minuga eestikeelset õhtupalvet ja õpetas mulle venekeelseid laule. Numbrid ühest kümneni sain enne selgeks vene ja alles hiljem eesti keeles. Eesti numbrid olid tavalised asjad, aga odin, dva, tri, tšetõre – see kõlas nagu loits. Ühest kümneni vene keeles numbreid lugedes astusin justkui üle mingi hirmuläve, sain “omaks” selles arusaamatus, aga võimsas venelaste maailmas (ERE III: 335).

Keele peaaegu et maagiline võim ja toime meenutab poolatarist vanaema juures kogetud võõra keele elamust. Kuid positiivsetele vene keelega seotud kogemustele lisanduvad tädi Betti mõistusele suunatud seletused sellest, kuidas ja miks ema arreteeriti, kuigi need käisid tagantjärele vaadates lapsele üle mõistuse, arvestades tema vanust ning arenemisastet. Psühholoogilises plaanis on tegemist kognitiivse ümberraamistamisega ehk ümbertõlgendamisega (*cognitive reframing*), kuid samuti ka poliitilise kasvatusena, mis üritab eristada ideoloogiat rahvusest:

Tädi Betti oli ainuke inimene minu läheduses, kes vaidles vastu faktile, et venelased viisid memme vangi: tema väitis hoopiski, et seda tegid just eesti kommunistid. Ta põhiargumendiks venelaste kaitsmisel oli see, et venelased ju ei tundnudki memmet, kuidas nad said teda siis vangi viia. See tegi asja minu jaoks natuke keeruliseks ja ma otsustasin, et ei hakka venelaste teemal tädi Bettiga enam rääkima (vt ERE III: 335).

Leelo Tungla eluloos väljendub inimlikult mõistetava vastandamise ning tõrjuvuse asemel avatus ning sallivus erineva ja võõra suhtes. Ühest küljest on isaema püsiv näide omaks saanud ja omaks võetud võõrast; teiseks kuulub lapse hea hooldamise juurde ka võõra ohtlikkuse neutraliseerimine ning hirmust ülesaamine on seetõttu palju hõlpsam.

Helmes Tungla eluloo-jutustuse põhimüüt on unenäo ja ilmsioleku kontrast, mida ta kasutab Siberist kojutuleku kirjeldamisel. Kuna kirjutaja seda üheks oma elu ülevamaks sündmuseks peab, on mõistetav, et Helmes Tungla jutustus kojusõidust ja kojujõudmisest on emotsionaalne. Ka kojusõidu mahuline osakaal võrreldes Siberi-aastate olustikukirjeldustega ning Siberis toimunuga on suurem.

Algas sõit Ruilasse, unelmate maale, kus olid mu kalleimad inimesed. Mehel ja lapsel oli koolipäev. Ja me kohtusime. Jumal küll, milline liigutav kohtumine! Mu väike tütar oli nelja aastaga koolilapseks sirgunud ja mu abikaasa oli pisarates. Neid jälleenägemisetundeid ei oska ega saa kirjeldada, kõik oli vaid tunnetes, sügaval südames, meie väikeses peres (ERE I: 34).

Järgmises kokkuvõtlikus lauses sõnastab Helmes Tungal natuke kaugemalt distantsilt oma kogemusi enne ja pärast Siberit, pannes kokku muinasjutu ning unenäo kujundid: *Olin kodus nagu muinasjutus, kõik taastus ja nagu kuri uni jäi minevikku* (ERE I: 34). Selles lihtsas ütluses peitub sügavmõõtmeline ja kaugeleulatav hinnang toimunule. Kogemuslikult paikneb Siber teisel reaalsusastmel, väljaspool “tegelikku” elu, ning on pigem elu katkestus kui elu jätk. Unenäo-ilmsioleku kujundi kaudu periodiseerib Helmes Tungal oma eluloo kolme etappi: õnnelik algus, äkiline murrang, millele järgnevad kaotused ja kannatused, ning seejärel õnnelik, uskumatu, mõneti maagiline taastumine. Sama ajajaotusskeem toimib muinasjuttudes: Siberi-lugu ongi vormi poolest muinasjutt, kogemuslikult ehk fenomenoloogiliselt paradoksaalsus või “ilmsi nähtud unenägu”. Kuid Siberi-lugu mahub eluloo sisse kui suuremasse tervikusse. Tänu kolmandale “vaatusele” ehk

“muinasjutu” õnnelikule lõpule ei ole Helmes Tungla maailmapurunemine täielik, vaid mõjub ajutise päikesevarjutusena, raske peatükina terviklikult ja hästi elatud elus. Siberis vastu pidanud ja enda hinnangu järgi iseendaks jäänud, on ta Eestisse naastes näiliselt võimeline rõõmu ja rahuldust tundma nii perekonnaelust kui ka tööst: tänu heade inimeste abile saab ta jälle hakata oma koolis tööle, kuhu ta jääb edukalt tegutsema kuni pensioneerumiseni.

Ema vabanemine ja tagasitulek mais 1955 joonistab järjekordsed ajapiirid tütre elus. Leelo Tungla jutustus oma ema kauaoodatud koju tulekust on humoristlikus võtmes, kuid rõhutab võõristust, isegi pettumust. Lapse poolt ema auks valmistatud nurmenukupärja viskab tädi Anne solgiämbrisse. Laps, kelle emaigatsust on toitnud ettekujuvus noorest, säravate silmadega naisest, kõige ilusamast emast maailmas, “kes pidi olema punane kui veri, valge nagu lumi ja must nagu eebenipuu”, arvab ema taasnägemisel algul, et tegemist on veaga:

Aga memme... memme oli väike matsakas naine – nutust punaste silmadega, külmavõetud lauba ja põskedega! Olin kindel, et see pole minu ema – tegemist oli ilmselt diversiooniga, millest olin nõukogude seiklusjuttudest palju lugenud (ERE III: 336).

Ema kasvatusliku mõju kehtestamisega see mulje kinnistub, kuid toitub omakorda lugemusest, ka raamatutest, mida ema ise lapsele ostab.

Esimese ropsuga ma seda teistele kuulutama ei hakanud, kuid hiljem, kui memme mind korralikult kasvatama hakkas, tegin talle vist küll mitu korda haiget, kui avaldasin arvamust, et tegelikult polegi ta minu ema, vaid hoopis Saksa spioon või Ühendriikide käsilane. Lugesin väga palju, ja tollane lastekirjandus – ka heade vene kirjanike looming – tegi tõelist nõukogulikku ajuloputust. Memmegi astus esimesel kodumaale jõudmise päeval läbi raamatupoest ja tõi mulle kingiks kaks raamatut: “Roheline aas” jutustas mitsurinlike laste sangarlikest katsetustest ja “Suvepäev Siiverskojes” revolutsionäär Viktor Kingissepast... (ERE III: 336).

Kooliõpetajast ema poolt kehtestatud igapäevased elumuudatused on ikka ranguse suunas: tädidel keelatakse ära last premeerida heade hin-

nete puhul, magama tuleb minna korrapäraselt ning omaloodud, juba tähelepanu äratanud luuletusi tuleb ka keeleliselt korda seada.

Ka Helmes Tungla suhe väiksenä mahajäänud tütreaga oletatavasti taastub, kuigi oma eluloos kõneleb ta Leelost edaspidi mitte tundelises kontekstis, vaid pigem vaoshoitult, suhtudes kiitvalt tema hariduslikesse ja kirjanduslikesse saavutustesse. Seetõttu mõjub lugejale eriti tugevalt kirjutaja keskendumine lapsest eemalolekule Siberi-aastate vältel. Kuigi lapsest lahusolek oli kahtlemata paljude Siberisse saadetud naispoliitvangide ning küüditatute kogemus, on harva eluloolistes kirjutistes seda nii otsekoheselt ning avameelselt kirjeldatud, nagu seda tegi Helmes Tungal. Ühest küljest tundub, et avameelsust ei saa siinkohal häirida ei enesekahtlus ega tagantjärele kogetud kahtlused: Helmes Tunglale ei antud võimalust otsustada, kas oma last Siberi-teekonnale kaasa võtta või mitte. Selle karmi otsuse ees seisid aga sageli küüditatud emad, kellest paljud surusid hambad kokku ja kui vähegi võimalik, otsustasid jätta lapse tema enda kaitseks vanaema, sugulase või lähedaste juurde. Pikk lahusolek, isegi siis, kui see õnnelikult lõppes, jättis kahtlemata nii emale kui lapsele oma psüühilised haavad, mille armistumine olenes last ümbritsevate suhete soojusest ja tihedusest. Emade ja laste lahusolek on oluline, kuid erakordselt hell teema Siberi-lugude lugemisel ning analüüsimisel. Võiksime aga väita, et rasked pragmaatilised otsused oma last “maha jätta” olid rasked ka ettearvatute psüühiliste tagajärgede pärast ning riskisid anda emade puhul “rongaema” enesesüüdistust. Nende teemade keerulisust on ilukirjanduses käsitlenud Tiia Kriisa oma romaanides-meenutustes “Tüdruk” ja “Võõras”, ning ulatuslikumalt Ene Mihkelson romaanis “Ahasveeruse uni”.

Elulugu kui ajalugu: allikakriitilisi hoiatusi

Olles kõrvutanud kolme Tungalde pere naise lugu ja otsinud neist mäletamise mustreid – kattuvusi, vastukäivusi, vastastikuseid täien-

dusi, peegeldusi ning projektsioone, ei kao selliseid tõlgenduslikke eelharjutusi tehes siiski küsimus, kas neid (ja elulugusid üldse) võib käsitleda ajalookirjutuse allikatena. Kuivõrd on Siberi-kogemuste käsitus kolmes Tungalde pere naise loos perepärimuse ilming ja kuivõrd narratiivne allikmaterjal kavandatavaks eestlaste Siberi-teenkonna ajalooks? Perepärimuse ning ajaloo suhestumist, isikliku ning perekondliku mälu “käeulatust” ja perepärimuslike jutustuste folkloorsust on käsitlenud Tiina ja Kalev Jaago oma uurimuses “See olevat olnud...”, kus nad keskenduvad juttudele esivanematest ja päritolust suulistes pajatustes. Vaadeldes perepärimust kui üht folkloori osa, suunavad nad oma tähelepanu kokkupuutepunktile pajatuste ja ürikute vahel: “Jutt esivanemast või pere päritolust hakkab võrsuma küll tegelikust elust, kuid rääkimine ainuüksi ei pruugi seda kujundada rahvaluuleks... Ka võib väita, et varasema materjali (s.o üle kolme põlve tagasi ulatuvate teadete) hulgas on stereotüüpsuse aste suurem, kuivõrd nii pika aja möödudes konkreetsus, teadmine tegelikkusest paratamatult hajub ja see aeg jõuab jutustajateni juttude kaudu. Kui teadmiste ja konkreetsuse hajumine on ületanud kriitilisuse piiri, on juttudest saanud napsõnalised teated. Oleme jõudnud ajaloo probleemide juurde, kus võime jälgida ajaloo faktide ja fantaasia koosmõjust sündinud luulet, mida pärimuse kandja tajub tõena. Kahtlused tulevad alles siis, kui proovime suulisele pärimusele leida tõestusmaterjali ajalooallikatest” (Jaago 1996: 50). Kolm Tungalde naiste lugu on perepärimusena vaadates siiski siinpool “kolme põlvkonna” piiri. Kuigi Leelo Tungla loos on autor märkinud oma isikliku mälu piirjooni, osutades eraldi teiste perekonnaliikmete mälule, siis põhiline nii Helmes Tungla, Silima Manni kui ka Leelo Tungla puhul on isiklik mälu ning selle ulatus ajas. On ka selge, et nii Leelo Tungal kui veel rohkem ta ema Helmes Tungal on teadlikult kasutanud allikmaterjale perekonnaarhiivist. Ehk on kolme eluloo narratiivi kasulikkus ajaloolase jaoks kõige suurem, kui lugeda neid kolme konstruktsioonina perekonnaarhiivi taustal,

jälgides nii faktoloogilisi kui ka kompositsioonilisi valikuid eluloo kui mikronarratiivi (pisiajaloo) kujunemisel.

Kirjutatud elulugu kui vorm suhestub siis niihästi ühelt poolt pe-repärimuse pajatuslikkusega kui ka teiselt poolt narratiivse ajalookir-jutusega. Lisaks interdistsiplinaarse uurimuse arenemisele mälu, mä-letamise ja mälestamise (*commemoration*) alal viimasel aastakümnel (Tulving 2002; Assmann 1995; Wertsch 2002) kulgevad rahvusvahe-lisel teadusareenil ajaloolaste arutlused mälu ning ajaloo suhestumise üle, individuaalse mälu vahekorra üle kollektiivse ehk kultuurilise mäluga. Need mõttevahetused suhestuvad omakorda mikroajaloo, argi(päeva)ajaloo (*Alltagsgeschichte*) ja mentaliteetide ajaloo kont-septsioonide vettpidavusega ning nende piiritlemisega moodustistena või piirkondadena ajalookirjutuse maastikul. Elulootekstid ja nende allikakriitika võiksid olla selliste arutelude eksperimentaalseks väl-jaks, ehk isegi proovikiviks. Mis kasu saab ajaloolane eluloost kui mälutekstist, mis on (lihtsa) inimese enda kirja pandud, olles mitte ainult subjektiivne, vaid verifitseerimatu, kuna ta rajaneb inimlikult lünklikul, puudulikul, valelikul, vigasel, tihti ka vigastatud või muidu kahjustatud mälul, rääkimata keerulistest ja kavalatest intentsiooni-dest end kõige paremas valguses näidata ning mäle(s)tada lasta? Ajaloolased on autobiograafilisi tekste (memuaristikat, päevikuid jne) jätkuvalt allikatena tarvitanud, heal juhul žanriteadlikult, tajudes, et autobiograafilises tekstis toimib autori ühtse juhtimise all vaatepunk-tide vahelduvus, mille jälgimine nõuab teksti kui terviku retooriliste ning narratiivsete struktuuride tundmist. Teiseks, autobiograafilises tekstis rajatakse nii minakuvand kui ajastu- ja/või sootsiumikujutus, mis võivad keeruliselt kokku mängida või üksteise mängu segada. Kol-mandaks teadvustab žanriteadlik ajaloolane, et autobiograafiline tekst pole ei rohkem ega vähem läbinähtav ega otseselt representatiivsust taotlev kui ilukirjandus, küll aga jätab ta lugejale mulje, et vastutab tähelepanekute tõetruuduse eest. Kui Philippe Lejeune'i poolt püs-

titatud “autobiograafiline pakt” oma rangeimas mõttes kehtib, siis tuleks autobiograafilise teksti kohta nentida, et tõetruuduse püüdlus asendab rahuldumist “tõenäolisusega”. Kuid kui ajaloolase eesmärk on ajaloonarratiivi loomine, veelgi enam, ajastu aegruumi kui terviku rekonstrueerimine (*histoire totale*), siis muutub oluliseks, kui palju ja millist informatsiooni autobiograafiline tekst allikana annab ja kui usaldusväärsed need teated on.

Minimalistlik lähenemine leiab elulugudes vaid täiendmaterjali või illustratsioone: ehedad pisdetailid igapäevaelust (kingamoed, soola hind, saadaolevate riidekangaste värvid), mida on mujalt kui eluloolistest kirjutistest, päevikutest, kirjavahetustest raske leida, kuid mis on ka teistsuguste allikate põhjal kontrollitavad. Kui astuda väikegi samm minimalismist kaugemale, siis väljendub elulugudes see eluvaldkond, mida traditsiooni poolelt on uurinud etnoloogid ja folkloristid. Ka kultuuriajaloolastele oleks materiaalse kultuuriga seotud tavade, harjumuste ja rituaalide maailm relevantne, eriti sedavõrd, kuivõrd elulugudes ilmneb selle kaudu ajaline nihestatus: ühes ajastus võivad korraga toimida erinevates ühiskonnakihtides erinevad temporaalsused. Eksisteerib ju elatud elu sfäär (*Lebenswelt*) niihästi “mentaalselt möbleeritud” ajas kui asjadega varustatud ruumis. Etnograafiline valdkond märgistub elulugudes näiteks pühade ja tähtpäevade pidamise kombestiku mainimises, millest nii mõnelgi (eriti maal kasvanud või elanud) kirjutajal tuleneb eluloo perioodiseerimine. Lisaks võib leida kirjeldusi, kuidas raviti haigusi, kuidas maeti surnuid või kuidas erinevais olukordades neid tavasid ümber kujundati. Ka leidub eluloolistes kirjutistes jutustusi, kuidas üks põlvkond viis praktiliselt ellu oma põhiväärtusi järgmise põlvkonna kaudu, näiteks haridusihalust, mis väljendus maalaste linna kooli saatmises sugulaste ja tuttavate kaudu. Ka rändmotiivid, nagu Siberisse küüditatute elulugudes tihti esinev meeste ja naiste kohvrite äravahetamise teema, pakuvad ainet seletamiseks toimetulekustrateegiade loomist ebanormaalses olukordades.

Kuid kas elulugude põhjal saab midagi üldistada rahva meeolude, mälumustrite, käitumisstrateegiate, hoiakute kohta, või on elulood nagu hunnik pärle, mille ühendamiseks on niiti kas liiga palju või liiga vähe? Üldistamise probleem püsib olenemata sellest, kust ja kuidas ühendavaid niite tuletada, kas historiograafilistest seletusskeemidest väljaspool teksti või tekstides endis leiduvatest võtmekujunditest (*leit-motivs*). Vahepealset astet ajaloolaste poolt loodud teoreetiliste moodustiste ning tekstimetafooride vahel võiks pakkuda mõisteteväli, mis sõnastab hoiakuid ning püsiväärtusi, kuid mille tõlgitavus ühest keelekeskkonnast teise võib valmistada suuri raskusi. Vieda Skultansi tähelepanek, et paljudes Teise maailmasõja üleelanud lätlaste elulugudes kasutatakse kausaalses mõttes mõistet *liktenis* (saatus), läheb märkamatuks Skultansi enda analüüsis üle väitele, et *liktenis* märgib rahvuslikku ajalugu (*national history*), seega seob üksikisiku kannatused rahva saatusega. On tõenäoline, et mõistetena on lätlaste *liktenis* ja eestlaste *saatus* mitte ainult tuttavad igapäevases tarbekeeles, vaid ka sügavalt juurdunud folkloristikas ja kirjanduslikus traditsioonis, nii et isegi vähese formaalse haridusega kirjutajad võivad olla nendega ka teadlikumalt kokku puutunud kirjakeeles. Samuti on veenev, et saatuse mõistes kätkeb rahvapärane sügav filosoofia: püüe mitte ainult nimetada, vaid ka seletada, ja hinnang inimese teadvuse, ettenägelikkuse ning tegutsemise piiride kohta. Kuid see veel ei tähenda, et sõna *liktenis* kui rändmotiivi ehk klišee tarvitamine elulugudes omab ühest tähendust või et seda saaks käsitada tugeva sillana individuaalse ja kollektiivse kogemuse (või mälu) vahel. Pigem tuleks üldistust testida kui teemat variatsioonidega, mille tõlgenduslikud võimalused võivad olla hoopis laiemad kui rahvusliku kuuluvuse rõhutamine.

Tulles tagasi artikli alguses antud žanrimääratluse juurde, mille järgi võib elulooteeksti käsitleda kui *autobiograafilist*, *tunnistuslikku narratiivi*, võiksime eluloo asetada nii teiste autobiograafiliste ajalooallikate (kirjavahetuste, päevikute) kõrvale, mis käsitlevad privaatset ehk eraelu, kui ka (ja pigem) memuaristika juurde, sest elulugu on suu-

natud avalikkusele. Kui aga rõhutada eluloo narratiivsust ning püüdlust hõlmavusele ehk terviklikkusele, siis läheneb elulugu vormi poolest ajalookirjutuse narratiivsetele vormidele. Mõnikord kipub elulugu isegi irriteerivalt konkureerima ajalookirjutuse terviklikkusega, sest tema narratiivne autoriteet üritab tugineda *tunnistuslikkusele*. (Kas saab vaielda läbielatud kogemusega, nii nagu seda on jutustanud see, kes ise nägi, kuulis, tundis?) Siin tuleb mängu mitte ainult mälu usaldatavus, vaid intentsioon, kui mitte öelda pretensioon, et tunnistaja mälu ei kuulu vaidlustamisele; ometi on tunnistajamälu piirjooned eriti teravaid vaidlusi esile kutsunud ühenduses “Wilkomirski afääri” (holokausti-memuaari mimikri ehk võltsingu) ning Rigoberta Menchu eluloojutustusega. Mälu usaldamine paistab seega nõudvat uurijalt palju enam kui püüet selgitada ehk seletada, ta nõuab ka kokkuleppeliselt kehtestatud meetoditega allikate vastastikust kontrollimist – ning siin muutub maastik soiseks. Dominick LaCapra püüdlused selgitada tunnistuslikkuse piire holokausti-uuringute maastikul paistavad olevat kõige kainemad ning teoreetiliselt põhjalikumad selletemalised käsitlused ajalookirjutuse valdkonnast.

Ajaloolane, kes üritab elulugu allikana käsitleda, peaks tunnetama narratiivi kultuurkondlikult spetsiifilisi vorme, jutustamise ehk pajatuse laade, ja müüte, mis peituvad narratiivi põhjavetes. Erinevate põlvkondade esindajate poolt kirjapandud elulood võivad näidata mõningate jutustamismudelite suuremat või vähemat järjepidevust, ja küllaltki tihti leidub neis ka vajadust oma isiklikku elu uue ajastu ideoloogia järgi ümber jutustada, nii nagu seda tehakse “suure ajaloo” ümberkirjutamise katsetes. Igas elulootekstis, olgu see kui tahes naiivne, väljendub individuaalse ja kollektiivse keeruline pundar, st mina suhe võimalike meiedega, identiteediproblemaatika, mis väljendab end jutustuse või “saatuse” kuues.

Suulise ajaloo valdkonnas on perepärimuse edasiandmise uurimise eesmärgil läbi viidud palju katseid, kus kutsutakse esile suguseltsi

erinevate põlvkondade esindajate mälestusi ühiselt läbielatud sündmustest (Vidali 1996–97; Thompson 1993). Suguvõsa kohta võib esineda väga vastukäivaid jutustusi erinevatelt perekonnaliikmetelt, kuid neid kas pole sihikindlalt kogutud või on nende kogumine võimatu. Ka kirjutatud elulooliste tekstide vallas võiks ühe perekonna kolme põlvkonda hõlmav tekstideahel, nende kooskõne ning nende vahel leiduvad lüngad pakkuda eluloouurijaile võimalust esitada küsimusi mäletamise ja mälestamise kohta, perepärимuse edasiandmise kohta ühelt põlvkonnalt teisele. Lisaks, kui arvestada kirjutatud elulugudesse sisseehitatud perekonnaloolisi elemente (sugupuu skitseering, perepärимuslikud jutustused), on ühe isiku (perekonna mitteametliku “skriiba”) vaatepunkt kahtlemata piiratum ja ühekülgsem kui situatsioon, kus rohkem kui üks pereliige on oma eluloo kirja pannud. Selliseid juhte on Eesti Kirjandusmuuseumi Siberi-mälestuste hulgas siiani leitud kolm, mis väärivad Tungalde naiste lugude kõrval ning valguses põhjalikumat käsitlust.

Paul Thompson ja Isabelle Bertaux-Viame on veenvalt väitnud rohkete empiiriliste näidete põhjal, et perekond ja suguvõsa on ideaalseks väljaks vaidlustatud mälu (*contested memory*) uurimisel. Kolme Tungalde naise elulood on üks näide sellisest kooslusest, kus vaidlustatud mälu liikumisi võib jälgida tekstide omavahelistes sõlmitustes. Käesolevas artiklis alustatud tõlgenduslik analüüs üritas mõningaid sõlmitusi esile tuua, näidata narratiivsete vormide ja mudelite (näiteks muinasjutt) tarvitamist ning perekondlikku müüdiloomet (vanaema Silima Manni hagiograafilises loos).

Kas on olemas kriitiline mass elulugusid, mille lugemine ja analüüsimine võimaldaks “mentaliteetide” piirjoontele lähemale saada, ja milliste meetodite ning võtetega võiks tulemusteni jõuda? Kvantitatiivsed lähenemised sisuanalüüsi (*content analysis*) raames pakuvad ühte võimalust, mis jääb väljapoole käesolevat käsitlust. Kuid ka kvalitatiivseid meetodeid rakendades kasutavad ajaloolased võrdlevat

meetodit, et jõuda üldistavate tõlgendusteni. Tungalde pere naiste kolme eluloo sotsioloogilisest representatiivsusest ei saa ometi rääkida: valim on kaugelt liiga pisike kandvamate järelduste tegemiseks selle kohta, kuidas eestlased 20. sajandil elasid. Kahtlemata tuleb tekstidele läheneda teadmise ning hoiatusega, et kuigi nende lugemisest ja uurimisest ei saa teha koheseid kultuuriloolisi üldistusi, siis ehk äratavad need oma koosluses huvi ka teiste võimalike põlvkondadevaheliste või perekonnasiseste pärimuskobarate vastu, mida saaks omakorda võrrelda. Tungalde pere naiste lugude väärtus eluloouurijale on seega nende unikaalsuses ja eripäras, ühtlasi aga nende omavahelises kattuvuses, vastuolulisuses ja vastupeegeldustes.

Kirjandus

- Abraham, Nicolas ja Torok, Maria 1979. The Shell and the Kernel. – *Diacritics*, vol. 9, nr 1.
- Assmann, Jan 1995. Collective Memory and Cultural Identity. – *New German Critique*, nr 65.
- Chanfrault-Duchet, Marie-Francoise 2000. Textualisation of the self and gender identity in the life-story. – *Feminism and Autobiography: Texts, Theories, and Methods*. Ed. Tess Cosslett, Celia Lury, and Penny Summerfield. London: Routledge.
- ERE I = Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas. I osa. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2000.
- ERE III = Eesti rahva elulood. III osa: Elu Eesti ENSV-s. Koostanud Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Jaago, Tiiu ja Jaago, Kalev 1996. "See olevat olnud...": *Rahvaluulekeskne uuri-mus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lejeune, Philippe 1975. *Le pacte autobiographique*. Paris: Seuil.
- Skultans, Vieda 1997. *The Testimony of Lives*. London: Routledge.
- Thompson, Paul 1993. Family Myth, Models, and Denials in the Shaping of Individual Life Paths. – *Between Generations. International Yearbook of Oral History and Life Stories*, vol. II. Ed. Daniel Bertaux and Paul Thompson. Oxford University Press, lk 13–39.
- Tulving, Endel 2002. *Mälu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Vidali, Anna 1996–97. Political Identity, Identification and the Transmission of Trauma. – *New Formations*, vol. 30, Special Issue on Cultural Memory, lk 33–46.

Wertsch, James V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arhiivimaterjalid

KM EKLA f 350 – Eesti elulood.

LAULUD EESTI ELULUGUDES

1. Uurimuse aine ja eesmärgid

Käesoleva uurimuse alusmaterjal pärineb põhiliselt elektroonilisest andmebaasist, mis on olnud aluseks väljaandele “Eesti rahva elulood” I–II.¹ Eesmärgiks on kindlaks teha, kuivõrd oluline on olnud eestlaste jaoks laul ja laulmine ning millist rolli see nende elus on mänginud. Püütakse selgitada ka ajaloolist ja kultuurilist konteksti: kes, kus, millal ja miks laulsid, mida ja kuidas ühel või teisel puhul lauldi ning millised olid laulmisega seotud emotsioonid.

Kuna tegemist on inimeste enda poolt kirja pandud või jutustatud eluloolõikudega, mitte ankeetküsitlusega, siis ei ole võimalik kindlaks teha kogu faktoloogilist materjali laulmise kohta üldse ega saada ammendavat repertuaari ülevaadet. See pole ka eesmärgiks. Oluline on just see, mida inimesed ise tähtsaks on pidanud, sest iga esitatud elulugu on ju vaid väike mosaiik elutervikust. Kui sellesse mahuvad laulud ja laulmine, siis ilmselt on neid tööpoolest oluliseks peetud. Siit peaksime saama ka objektiivse vastuse küsimusele, kas eestlased on tööpoolest laulurahvas.

Uurimust ette valmistama asudes lootsin saada sellele küsimusele jaatava vastuse ja lehitsedes elulugusid veendusin, et ainet probleemi

---

¹Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu kahes osas. I–II. Koostanud Rutt Hinrikus. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev, 2000. Väljaande elektroonilise alusmaterjali eest võlgnen tänu Rutt Hinrikusele.

selgitamiseks leidub. Et aga nii paljud inimesed on pidanud vajalikuks meenutada oma eluloos laulu, laulmist ja sellega seonduvat, oli mullegi üllatuseks. Märkimisväärseks peeti sedagi, kui ei osatud laulda. Seegi on näitaja. Samas lauluoskuse puudumine ei tähendanud muusikaarmastuse puudumist.

Ene Ergma: *Kui minu käest küsitakse, millise raamatu ma võtaksin ainsana üksikule saarele, siis ühest küljest ma pakuksin Piiblit [---], kuid minu suurim lemmik on M. Bulgakovi “Meister ja Margarita”. Siia kõrvale veel kunstiraamatud ja mu suur armastus muusika vastu, seda eriti mu absoluutse ebamusikaalsuse juures, mida ma ei ole suuteline mõistma: ma tunnetan oma peas väga palju muusikat, kuid laulda paar takti...*

Elin Toona: *Suvel olid aknad lahti ja tuul puhus muusika otse kardinatesse. Kardinad tantsisid ja hõljusid muusika juurde. Vahel oli kõik nii väga ilus, et ma puhkesin nutma. [---] Siis arvati, et mul võib olla mingi eriline muusikaline anne. Ema viis mu Tallinnasse, teatrisse. Inimesed rääkisid minuga, kästi laulda. Pettumus oli suur, kui selgus, et mul ei olnud isegi “kuulmist”. Ma ei saanud kõige lihtsamat viisi pidada. (Ometi tean, kui keegi teine valesti mängib!) Kuna minust ei võinud saada Shirley Temple’it, saadeti mind vanaema juurde tagasi. Vanaema lohutas mind kaerapudruga. Temal oli ükskõik, kas oskasin laulda või mitte.*

Alljärgnevas käsitluses on kasutatud kõiki “Eesti rahva elulugude” materjale, mis pärinevad eestlastelt. Kõrvale on jäetud mälestused tegutsemisest professionaalse muusikuna, samuti kontserdielamused. Lisaks olen kasutanud viit hiljem laekunud elulugu, mida raamatutes pole, kuid mis oluliselt täiendavad uuema ajalooperioodi pilti.

2. Laulmine kodus

Kes laulsid

Sageli meenutatakse laulmist lapsepõlvекodus. Enamiku elulugude autorite lapsepõlv kuulub sõjaeelsesse talumiljöösse. Üksikuid mälestusi on ka linnaelust.

Laulmine lapsepõlvекodus seondub mälestustega emast ja isast. Tihti meenutatakse laulmas vanaema, harvem muid sugulasi. Ema puhul mainitakse tema ilusat häält ja lauluarmastust. Jumalasõnalaulude laulmine ja õpetamine on enam seotud vanaemaga. Vanaema meenutades ilmneb tihti eriliselt soe ülepõlve side. Just vanaema oli sageli see, kes lapsi hoidis.

Saaremaal, nagu muudelgi eesti saartel ja rannaladel, hoidsid ka vanaisad tihti lapsi ja laulsid neile. Paljud rahvaluulekogudes leiduvad saarte laste mängituslaulud on jäädvustatud vanaisadelt. Neis oli olulisel kohal huumor. Sama ilmneb ühes eluloo mälestuskillus.

Laulud ilmestavad ka õe-venna suhteid. Vahel märgitakse, et lauluarmastus pärineb esivanematelt.

Isa puhul rõhutatakse head lauluoskust, koorides ja ühiskondlikus elus osalemist ning rahvusliku meelsuse hoidmist. Mõneski kodus oli aga just isa see, kes lastega tegeles ja neid õpetas.

Mehed mängisid üldiselt rohkem pilli. Tihti musitseeris kogu pere. Kannelt mängisid ka naised. Kodusest musitseerimisest võisid alguse saada hilisemad muusikaõpingud, kindlasti aga muusikaarmastus kogu eluks.

Hilja Lill: *Selgesti mäletan üht pühapäeva vanaisa kodus, mis asus umbes kilomeetri kaugusel. Oli kaunis pühapäevane pealelõuna, kui kolme-nelja aastase põnnina vanaisa juurde läksin. Esmakordselt elus kuulsin imeõrna helinat, mis tungis mu lapsehinge ja jäi sinna igaveseks helisema. See oli mu tädi Anna võluv kandlemäng. Nii või-*

vad aimamatult anda juhuslikud hingepuudutused jäädava suuna ja igatsuse kogu elu jaoks.

Raimond Otsman: *Et perekond oli väga muusikalembene – isa mängis mandoliini, ema saatis kitarril, õed ja vend õppisid klaverimängu ja laulsid laulukoorides –, siis alustasin ka mina juba algkoolipäevil viulimängu õppimist. Neljandas klassis valisin ise oma õpetajaks ühe seminaristi (hr Indriksoni), kes õppis konservatooriumi viiuliklassis ja kes viis mind hiljem, gümnaasiumi ajal, prof Joh. Paulseni juurde. Nii jätkusid mu viuliõpingud konservatooriumis.*

Instrumentaalmuusika eesti elulugudes väärrib omaette uurimist. Tagapool mainitakse seda vaid siis, kui see tuleb esile koos laulmisega.

Meenutatakse ka enda spontaanseid laulmissituatsioone lapsena – laulmist kas lihtsalt enda lõbuks või siis mingil konkreetsetel positiivsel või negatiivsel ajendil (hirm läbi metsa tulla, õe sünd, päikeseloojang).

Laps

Helmi Soovere: *Laulsin juba kaheaastaselt ja 4–5-aastaselt meeldis mulle leelutada omaloomingulisi laule. See komme kadus äkki, kui nägin ema muigamas, kui parajasti laulsin omaluuletatud sõnadega ja omaloodud viisiga laulu. Edasi olin ikka suur laulumees, kodus, koolis ja külas.*

Viive Pallok: *Lapsepõlves kodus olla ma väga palju võrkkiigel laulnud – seda meenutasid talumehed, kes isa kantseleis käisid.*

Maret Iila: *Oli ilus päikesepaisteline sügispäev. Isa vedas karjamaalt hagu ja käis ikka tihti kodus. Meie lapsed mängisime vanaema toas. Äkki lükati uks lahti ja kutsuti vaatama väikest õekest. Õeke oli väikeses voodis ja ma läksin voodi ette ning hakkasin laulma: “Ma tulen taevast ülevalt, häid sõnumeid toon teile säält...”*

Linda Põldes: *Külarahvas, kes saareheinamaal ei olnud, rääkis hiljem meie omapäi kodus oldud juhtumustest. Kord olevat ma elumaja*

katusele roninud, päike oli loojumas ja mina laulnud katusel: “Kuldne öhtupäike, ilus oled sa, kui sa oma läike saadad üle maa.”

Eha Pähn: Endast paar aastat vanema Vaikega (Vahimardi talus) unustasin ennast nii kauaks kauplusepidamist mängima, et tuli päris pimedas läbi metsa koju tulla. Kui hirm peale tuli, ajasin laulujoru ja kodus siis kirjeldasin, et tee kohal oli heledamat taevast näha ja selle järgi tulin. Kodus ei pahandatud. Hiljem olen metsa ikka kaitsvana tundnud ja see on mulle suurt hingelist rahu pakkunud.

Lauluandest olin aga ilma jäetud ja laulutundides kogetud suut-matus jäi mulle kauaks meelde. Hilisemas elukäigus sai see mulle mõneti saatuslikuks.

Ema

Maila Loit: Minu ema lapsepõlvemaa oli “Kuldse kodukotuse” lähedal – Viljandimaal. [---] Ema oli Aino Tamme ristitütar ja tema lapsepõlvkodu asus Kitsi Tammede lähistel. Küllap sealt pärineb ka meie pere lauluarmastus. Veel praegugi kõlab mu kõrvus emakese hele lauluhääl, kui ta kõndis oma talu põldude vahel, lilleke näpus või tee-pervelt leitud kirju kivike käes... Tööd oli palju ja aega alati vähe, kuid laul on paljudes eesti peredes töötaskustes lohutajaks ning uut jõudu andvaks eluallikaks olnud.

Helmes Tungal: Tal olid suured sinihallid silmad, tumedad juuksed, ikka roosad põsed ja väledad jalad. Armastas palju laulda oma kõrge heleda lauluhäälega.

Heinur-Vallut Sepper: Ema ei mäleta ma raamatut lugemas – ilmselt oli tal isegi talveõhtutel talutöid sedavõrd palju teha, et raamatutele jms-le ei jätkunud aega... Emale meeldis aga laulda (kui selleks võimalus oli), kuigi ta minu teada kuskil laulukooris laulmas ei käinud.

Leida Rohtla: 1960. a avastanud lähiksel elav Kirjandusmuuseumi kaastööline Ernst Raudsepp Liisa Kummelis vanaaegsete lugude ja

laulude teadja. Siis kirjutas rahvaluule osakonna juhataja H. Tampere "Sirbis ja Vasaras": "Liisa Kümmeel osutub tõeliseks kullasooneks. Tänapäeval leidub äärmiselt vähe jutustajaid, kellel on nii mahukas repertuaar."

Vanaema

Vello Sermat: *Isapoolne vanaema Anna Marie elas minu esimestel eluaastatel mõnda aega meie juures ja hoolitses minu eest. Ta oli hell ja südamlik, armastas laulda ja viis mind sageli linna jalutama.*

Ühel päeval oli vanaema kadunud ja keegi ei seletanud mulle, miks või kuhu. Mulle oli see suur kaotus. Nägin und, et vanaema istus vangitornis ja ma kuulsin läbi öö kaugelt tema laulu. Palju vanemana nägin teda jälle, aga see ei korvanud kunagist valusat mahajäetuse-tunnet.

Olev Luhaveer: *Siin meid vennaga 1949. aasta suvel ristiti vasta-valt ema surmaeelsele soovile ja ka vanaema Helene pealekäimisel. Vanaema oli ka see, kes õpetas meile kirikulaule, mida me enne magamaheitmist laulsime.*

Urve Karise: *Vanaema oli väga usklik inimene, tal oli küll hea lauluhääl, aga ta laulis ainult jumalasonalaule.*

Leida Reinumägi. *Kuni elas vanaema, oli emal kergem, sest vanaema tegi tavaliselt perele söögi ja hoolitses laste eest. Olin nii väga harjunud sellega, et vanaema mind hommikul äratas ja kooliteele saatis. Olin saanud seda ilusat ja head kooliteele saatmist tunda ainult viis kuud, kui ühel hommikul isa äratas mind, võttis käekõrvale, viis suuremasse tuppa, kus vanaema oli lautsil valgete linade vahel. Näitas mulle ja ütles: "Öösel tuli ingel ja viis vanaema meilt ära." Mu kaotus oli suur. Olin nagu tiibadeta lind. Kooliraamatus oli laul: "Vanaema helde lahke, oli armas minule..." Pisarsilmil laulsin alati seda laulu.*

Isa

Lembitu Varblane: *Isa oli loomult seltskonnategelane ja nn küla- poliitik. Ta oli vee- ja turbaiühingu esimees, piima- ja tuletõrjeühingu juhatuses; luges palju, eriti poliitilist kirjandust, ja suutis Eesti ja maailma asju võrdlemisi hästi ette näha. Teda jätkus kõikjale – oli rahvatantsijatele pillimeheks, mängis pulmades ja külapidudel, püha- päeviti kirjutas külameestele palvekirju ning andis muud nõu. Otsa Jaani peeti nutikaks meheks.*

Ülo Allkivi: *Kuna teised lapsed käisid juba paar nädalat koolis, siis kontrollis õpetaja minu lugemisoskust ja ka laulmist. Laulmine ja lugemine olid mul head, sest möödunud talvel olid isa ja ema mind tublisti õpetanud.*

Helmi Soovere: *Tema õpetas mulle laule, jutustas huvitavaid jutte ja minule meeldis siis katsuda tema pikki vurre. Siis tema mõnikord ehmatas mind, nagu oleks ta kole loom, mille peale ma kiljatasin. Ta jutustas mulle oma vanematekodust kaugel-kaugel Ares, kus oli palju loomi, hobuseid ja lambaid, kus ta mängis, karjas käis, ja muud palju huvitavat.*

Urve Karise: *Ahjal tutvus ema minu tulevase isa Heinoga. Nad olid ilus paar. Isa oli väga vaesest kodust pärit, tegi juhuslikke ehitus- töid. Armastas napsu võtta. Südamelt oli ta heatahtlik, seltskondlik, mängis pilli, laulis hästi. Eks tema emal, kes kasvatas üksi üles kolm last, oli hea meel, kui poeg oma elu peale sai.*

Sirje Aavik: *Isa oli andekas pillimees ja ilusa lauluhäällega. Laulis meeskooris ja ansamblis. Ta oli Saksa sõjaväes olnud ja seetõttu ei võetud teda RAM-i. See oli üks tema kannatusi.*

Vanaisa

Selma Tasane: *Esimesed mälestused, mida ma ikka ja jälle meelde tuletan, olid mul vanaisast. Olin umbes kolmeaastane, õues suured*

lumehanged, istusin akna juures vanaisa süles. Vanaisa laulis mulle: "Selma alles väetike, ei peigmees tule temale..."

Vend

Selma Tasane: *Nende elu ja saatus olid imelikud. Vend oli sündinud 7. mail, minu mees 8. mail. Igal aastal pidasid seltsis sünnipäevi. Seltsis käisid merel, uppsid ja maeti kõrvuti Ööriku surnuaeda.*

Kodutoad jäid meestest tühjaks. Õu, kus alati oli palju nalja, naeru ja üksteise kallal nõökamist, jäi vaikseks. Venna laul oli kadunud... Ainult kajakate kisa oli jäänud, kui õue kohal tiirutasid.

Helmi Soovere: *Minu isa oli mu meheleminekuga väga rahul, aga emal oli kahju, et lähen kaugele ja mitte just kerge elu peale. Vend jäi ka minu järele igatsema. Ta hakkas siis alles teist talve kooli minema. Kord kirjutas mulle kirjas need laulusõnad, et "Nüüd lahkud, linnuke, ja lähed kaugele sa ära siit, – mu aed jääb leinama, ei enam kuulda saa su lauluviit".*

Abikaasa

Laulmine ja musitseerimine jätkus ka pärast oma pere loomist. Laulu- ja pillimänguoskus võis saada määravaks abikaasavalikulgi.

Minna Tšudesnova: *Mu unistuste Prints pidi ilmtingimata viiulit mängima. Teisiti ei tulnud kõne allagi, eriti kui olin lugenud raamatut "Helisev koidik". Tuttavaid poisse oli küll üksjagu, aga seda õiget ikka mitte.*

Olin juba saamas 17 ja enda arust oli elutarkust raamatutest saadud küllaga.

Meie koolimajja jõudis uus ja noor koolmeister, kohvrikene näpu otsas ja viiulikast kaenla all. Ja kõik. Isetegevuslased said juurde uue inimese. Koolimajas hakkas helisema viiul. Viiul küll, aga mängija polnud põrmugi printsi moodi. Ei pikka kasvu, ei siniseid silmi, peale selle veel prillidega, mis varjasid silmi hoopiski. Kui nägin, et silmad

polnud pruunid, vaid rohekashallid, lasksin tema viulihelised juba ligemale. Laulukoor, mille ta organiseeris, oli iseasi, ja need laulud, mis kõlasid vahepeal, hoopis teine. Seletamatu magnet tõmbas meid üksteise poole, viiul helises ja laulis.

Ruut oli Rõugest pärit. Ta jutustas sealsetest kaunitest kohtadest. Mõned kuud möödusid ja meie tahtsime ainult koos olla. Ruut mängis ja mängis. Millised laulud: "Õrnpunased purjed", "Õhtul laulan sul uu-u-uu", "Neiuke, kallike, kuula, kuis süda mul lööb"!

Kord, kui meil oli väga hea olla, võttis ta kõvasti mu käed pihku ja ütles lihtsalt: "Ma olen kommunist". Kohkusin südame põhjani. Kuidas? Need on ju riigikukutajad? Istuvad vanglates?

Koolis olime laulnud igal aastal 1. detsembril: "Puhake, paremad pojad, pärjatud olgu te kalm..." Miitingul räägiti, kes on kes. Vabariigi aastapäeval 24. veebruaril pani ema parima siidräti pähe, isa lipsu kaela, lapsed võeti kaasa koolimajja, kus toimus pidulik koosolek sütitavate kõnedega. Kõik tõusid püsti ja laulsid: "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm..." Koduõues masti otsas lehvis sinimustvalge lipp. Kõik oli olnud nii turvaline. Ja nüüd olin mina armunud riigikukutajasse. Kommunisti. Seda andis üle elada. [---]

Temal oli 3–4 head sõpra, koolmeistrit. Need otsustasid osta järelmaksuga mootorrattad, et sõita meie poole. Meie ostsime raadio – ka järelmaksuga. Kõik olid suured laulumehed, pillimees pidi tol korral olema iga koolmeister.

Koolivaheaegadel, eriti suvel, koguneti meile. Mitmehäälne laul ja muusika mitme viiuliga oli jumalik. Mitte kordagi ei tarvitatud alkoholi, seda ei tulnud kellelegi meeldegi. Keegi ei suitsetanud. Olid tore-dad poisid. Minu elu oli nende eluga seotud. Võisin laulu ja muusikat nautida kas või öö läbi.

Hilja Lill: Jaan süvendas minus kunsti, muusika ja kõigi vaimsete väärtuste mõistmist ja omandamist. Tema ise mängis hästi viiulit, laulis ja tal oli suur kunstikaartide kogu. Kõik see väärtuslik süüvis

mu hinge ja olen talle selle eest eluaeg tänulik. Me sobisime väga hästi ja pean ütleva, et 15 aastat ühist elu on ilusaim aeg mu elus.

Valter Lehtla: *Armastasin Leenit väga ja nüüd meie kahe lapse emana veelgi enam. Viisin Leeni alati koosviibimistele ja tantsupeole. Ta tantsis imehästi, kergelt ja hoogsalt, hea rütmitungetusega. Tal oli väga meeldiv kõrge sopran ja ta laulis segakooris mitu aastat.*

Mida, millal ja kuidas lauldi

Elulugudes on palju mälestusi ühistest laulmistest ja musitseerimistest lapsepõlvkodus. Lauldi tavaliselt õhtuti oma pere keskel. Sekka meenutasid vanemad oma lapsepõlve ja noorusaastaid ning vanavanemad jutustasid vanu lugusid. Sealt saadi tõekspidamised edaspidiseks eluks ja kujunes maailmavaade.

Kodus lauldi ilmalikke ja vaimulikke, lüürilisi ja isamaalisi laule. Lauldi pilli saatel ja ilma, mõnes peres ka mitmehäälselt. Haruldased on teated laulmisest lehmälüpsmisel ja lasteloetamisel.

Lauldi ka koos külalistega ning jahiseltskonnas. Mälestusteadet pühadest ja muudest perekondlikest kogunemistest lähevad sujuvalt üle sõjaeelselt sõjajärgsele ajale. Kalendritähtpäevadest mainitakse laulmist jõulude ajal ja uut aastat vastu võttes. Hardusega meenutatakse laulmist ja orelimängu kirikus.

Perekondlikest tähtpäevadest nimetatakse lauludega seoses sünnipäevi ja juubeleid, ristseid, pulmapidusid, hõbe- ja kuldpulmi. Meenutatakse kommet sünnipäevalapsi hommikul laulu ja pillimänguga äratada. Nõukogude ajal muutusid pulmad eriti rahvarohkeks ja omandasid tihti rahvusliku värvingu. Kanti rahvariideid, elustati vanu ja loodi uusi kombeid, palgati spetsiaalne isamees tseremooniameistriks ja meeleolu hoidjaks. Sageli telliti tantsuks mõni tuntud muusikabänd. Spontaanne seltskonnalaul kuulus iga pulma juurde. Populaarne püsis pruudipärja mahamängimine. Peeti ka tudengipulmi.

Argised laulmistavad

Linda Põldes: *Rehetuba oli soe ja armas koht, seal õppisid petrooli-lambi valgel lapsed, kuulati isa-ema jutustusi nende vanematest, lapsepõlvest, noorusest. Huvitavad olid isa jutud meresõitudest ja kohtadest, kuhu elu teda viis. Ema rääkis suuliseaastatest, I maailmasõjast jne. Sealt saime tõekspidamised ja vajaliku edaspidiseks eluks, seal kujunes maailmavaade. Muul ajal rääkimiseks aega ei olnud. Meenuvad hämarad õhtud sooja pliidi ümber, kus laulsime emaga ja emata. Tihti mängis ema kannelt. Jõuludeks lubjati rehetoa ahi, soemüür ja ukсед valgeks, palkseinad triibuliseks.*

Urve Karise: *Kodus oli elu vaene. [---] Ema aina rabeles, lastega tegeles rohkem vanaema, rääkis vanadest aegadest, loodusest. Kutsus mind lauta lehmale lüpsi ajal laulma, et siis saavat rohkem piima.*

Olav Sööt: *Kodumaja asus metsa keskel, tihti näis, et mets astub kohe-kohe uksest sisse. Väikesena olin tihtipeale kadunud, otsiti, leiti metsast, küsiti, mis siin teed. Olin vastanud, et kuulan metsa hääli. Materiaalselt oli kodu kehvakene (metsavahi palk 40–50 krooni kuus pluss palgamaa 5–6 ha), kuid seal valitses vaimsus, laul ja muusika, huumor ja vastastikune mõistmine. Pikkadel talveõhtutel luges isa kuumaks köetud ahjunurka tõmmatud suure perelaua taga õlilambi valgel ette raamatuid (Luts, Tammsaare, Sienkiewicz, Dickens, Roland jpm).*

Kuna vanemad olid agarad seltside tegevusest osavõtjad ja muusikaalsed inimesed, tekkis meil ka kodus neljahäälne segakvartett. Isa õpetas häälepartiidi selgeks, järgnesid harjutused, ja nii laulsime läbi paljud tollased koori- ja laulupeo laulud.

Olin väga hea kuulmisega, paarist korrast võõra viisi kuulmisest piisas, et seda mälus kinnistada. Hakkasin näppima harmooniumi ja akordioni. Mänguhimu oli kallal kui haigus ja viis lõpuks selleni, et minust sai väike külapillimees, edasi mängisin Tallinna Õpetajate Seminari estraadiorkestris, hiljem põhjalaagrite kontsertbrigaadi or-

kestris ja lõpuks põgusalt isegi Inta linna sümfooniaorkestris.

Minna Tšudesnova: *Koolis ma veel ei käinud, vanaema Ann oli juba kehva tervisega ja lamas enamasti voodiäärel. Mis kummalisi lugusid seal kuulsin: igasugu rahvapärismi, muinasjutte, lugusid vereimejatest ja tatarlastest, kes lapsi varastavad. Ja pühade raamatute ja piiblilugude põnevad sündmused! Oli see vast põnev aeg. Kindlasti oli igal pühapäeva hommikul meie pere ühise kohvilaua taga ja enamasti pannkookidega. Lapsed panid käed laua äärelle kokku, vanaisa luges söögipalve ja ühiselt lauldi mingi kirikulaulu salm. Siis võis söömine alata. [---]*

Mulle meeldisid väga varakevadised õhtud, kui päevatööd olid lõppenud, isa-ema heitsid voodisse, meie lapsed neljakesi kogunesime voodi ümber ja laulsime, aega märkamata. Vanemad teadsid väga palju laule ja neile meeldis laulda. Keskmine ja noorem vend mängisid viiulit, mina ka õppisin omajagu mängima. Erilist annet ei olnud, aga suurt naudingut tundsin.

Ellen Reinmann: *Vanaemal oli hea lauluhääl veel vanaduseski. Õhtu eel istus ta, laps põlvedel, akna alla ja laskis lahti oma kõrge soprani. Ta õpetas minulegi omaaegseid koorilaule. Ühel häälel üürgasime siis: "Kuldne õhtupäike", "Eestimaa, su mehemeel", "Õrn ööbik", "Kus on, kus on kurva kodu", "Lenda, lenda, lepalind!" jt. Tol ajal lauldi külas juubilarre üles enamasti ühe ja sama lauluga. Ja meiegi "kontsert" lõppes tavaliselt selle hingemineva viisi ja sõnadega: "Noorus on ilus aeg, noorus ei tule iial tagasi!"*

Nonna Kaljurand: *Vanaema on lisaks kirikule hakanud ka palvemajas käima. Seoses sellega on talle hulk sõpru lisandunud. Nad nimetavad üksteist õdedeks ja vendadeks Issandas. [---]*

Aeg lendab. On augustikuu esimene pühapäeva hommik. Vanaema istub väikesel pingil, paneb tuld pliidi alla ja laulab: "Kui Sa teistel armu annad, anna mulle ka..." Vaatan kolina suunas ja näen, et vanaema on maha kukkunud. Üks pingi jalg veereb mööda põrandat.

Vanaema ajab ennast püüsti ja kurjustab: “Vanamees, kurat, kui palju kordi olen sulle rääkinud, et pink on vaja ära parandada, aga ikka ei saa ega saa.” Need sõnad on suunatud vanaisale. Vanaisal pole ennast millegagi õigustada ning kergema karistuse lootuses vaid laulab: “Kui sa teistel armu annad, anna mulle ka.” See päev on pööranguline. Vanaema ehmub sellest, et on kurja vandunud ja seda veel kallil pühapäeva hommikul. Palvemajja ta enam ei lähe. Vanaisal on selle üle hea meel. Minul ka.

Laine Villenthal: Üks mu mälestus lapsepõlvest on selline: oli talvine aeg, südapäeval koputati uksele, sisse astus suur pikk mees, võttis mütsi peast ja ütles: “Tere.” Isa läks tema hobust eest ära võtma. See oli meie kohalik kirikuõpetaja Roderich Bidder, ta tuli meile lasteloetust pidama. Õpetaja küsis, mida lapsed on õppinud. Ema oli mulle ja vennale selgeks õpetanud kümme käsku ja kaks õpetust ja laulu “Hõisake, taevad ja inglid, au Issandat kiitke”. Ema ütles meile, et kui õpetaja käsib teid ükskõik kumba laulda, siis hakake kahekesi koos laulma, aga vend ütles emale vastu: “Mina Lainega koos ei laula, tema ei pea viisi”. Minu käest küsiti neljandat käsku ja esimest õpetust, venna käest küsiti kolmandat käsku ja teise õpetuse esimest poolt.

Viive Pallok: Ema vennad käisid sageli sõpradega meil külas. Seekord oldi metsahärra juures jahil. Mind metsavahi pojaga võeti ka kaasa “kõristajateks-ajajateks. Saak oli vist üks jänes. Aga õhtul lauas lauldi väga palju ilusaid laule (mitte joodiku joru). Olin magamistoas teki all ja kuulasin. Vist oli uneaeg mul. Tookord oli onudega kaasas ka helilooja Eduard Tubin. Muusikalembus oli koduseintes meil alati olemas. [---]

Elin Toona: Kui ema ja isa tulid külla, tõid nad teatrist kaasa lõbusa seltskonna. Räägiti valjusti, naerdi palju. Külalised kogunesid klaveri ümber mängima ja laulma. Kõik mängisid, aga tädi mängis kõige paremini. Kui külalised olid seal, hiilisin mängu ajal suurde tugitooli ja kuulasin neid imeilusaid helisid. Suvel olid aknad lahti ja

tuul puhus muusika otse kardinatesse. Kardinad tantsisid ja hõljusid muusika juurde. Vahel oli kõik nii väga ilus, et ma puhkesin nutma.

Kodu ja laul kuuluvad kokku ka pärast pikki lahusoldud aastaid koju tagasi pöördunute mälestustes.

Anu Ebbe Mihkelson: *Varsti ilmus üle mere ja taeva piiri madal maa, männid rannikul vasakul, kirikutornid ja kraanad otse ees Tallinna sadamas. Varsti astun maa peale, tunnen lõhna, kuulen keelt, laulu ja kohtan inimesi, kes räägivad vabalt. Pirita rannik, Oleviste kirik. Siis tuli hirm. Uudistest olin kuulnud, et Vene president Jeltsin on haige. Kas tuleb ümberpööre, segadus, sõda? [---]*

Külmlaud oli kaetud. Tuba oli päiksepaisteline ja täis raamatuid, mälestusesemeid ja kaunistusi. Läksime aeda. Õunapuud õitsetesid: "Ma tahaksin kodus olla, kui õunapuud õitsevad" tuli järsku meelde. Väiksed tüdrukud jooksid maasikapeenarde vahel ja tõid minule paar marja maitsta. Linnud laulsid ja jutt käis sugulaste vahel edasi. Silm leidis sauna, puuriida ja pilk langes taimedele. Tundsini need ära; ema seletused tulid mulle nüüd meelde.

Pühad, tähtpäevad

Felix Kallikorm: *Meie suguvõsa pühadepuhustel või perekondlikel kogunemistel on alati austatud laulutava. Laulude ülesvõtjaks oli enamasti meie isa. Lauldi "Oh võtkem jumalat", hiljem "Mu isamaa armas", "Kas tunned maad", "Isamaa ilu hoieldes", "Eestimaa, su mehemeel", "Eesti lipp", kindlasti ka "Kui Kungla rahvas". Samuti peeti kõnesid. Tollases eesti kodus elas rahvuslik vaim, mis vanematelt lastesse edasi kandus.*

Sünnipäev, juubel

Linda Põldes: *1939. a suvel sai isa 45-aastaseks, palju oli jõutud talus ära teha, palju oli veel teha. Talvekuudel leiti aega kohaliku*

haridusseltsi "Side" segakooris laulmiseks. Isa oli hea tenor, ema teine sopran. 45. aasta sünnipäeval ärkas isa magamistoa akna all laulva laulukoori helide saatel. Välisuks oli kaunistatud tammelehtedest vanikuga, millesse torgatud sinimustvalgeid lipukesi. Koorilauljad kutsuti õhtul tagasi. Isa oli õlut valmistanud, ema hoolitses söögilaua eest. Tantsiti, vesteldi ja koorilaul kõlas üle poole öö. Isa võttis osa seltskonnaelust, oli valitud valla volikogusse, kooli hoolekogusse, kalurite ühistusse, veeühistusse, kõiki ei mäletagi.

Maret Iila: *Ema 45. sünnipäev. Jõulukuusk oli meil alati toas ikka veel ema sünnipäeval. Olime just magama heitnud, kui ukse taga kuulsime kloppimist ja pillimängu. Üks karjanaistest, Ellen Lainet, oli hobusega linnast toonud pillimehe Teo Järvekülje koos poegade-ga. Oli see vast üllatus. Ema sageli rääkis, kuidas tema nooruses olid pillimehed ta unepelt äratanud. Karjanaised tahtsid nii, nagu oleks veel noorus, et laul äratab sünnipäeva öösel. Kingituseks toodi väike-sed kuldäärtega leivataldrikud. Meil oli peres traditsiooniks kinkida raamatuid ja sööginõusid.*

Anne Kruusement: *Mõni aasta tagasi, kui vanaonul juubel oli, korraldati suur sünnipäevapidu, mida võiks võrrelda suguvõsa kok-kutulekuga. Külalisi oli palju ja üle poole neist olid rahvariietes. Istuti pikkade laudade taga, lauldi ja tantsiti. Pidul meenutas simmanit nii külaliste riietuselt, kui ka vanaaegse ümbruse ja tegevuse tõttu. Rahvatants on meie perekonnas alati au sees olnud. Minu tädi Leili ja onu Andres tantsisid palju aastaid, nüüd jätkab nende tütar Katrin. Minu ema ja kasuisa tantsivad siiani, rahvatants neid omal ajal kokku viiski. Minust küll tantsijat ei saanud, kuid rahvariided on peres kõi-gil olemas ja rahvuslikest kommetest pean lugu minagi. Samasugune traditsioon on pikad lookas lauad sünnipäevade puhul. Eriti pingutas vaaritamise ja keetmisega üle vanaema. Tema pool ei toimunud ühtegi pidu, kus poleks olnud rikast toidulauda.*

Ristsed

Maire-Reet Kõlu: *Ise ma muidugi oma ristseid ei mäleta, aga ema rääkis, et kui teised laulma olid hakanud, olin ka mina nendega ühinenud jämedat joru ajades. Laulu vaikides vaikisin ka mina.*

Felix Kallikorm: *Ristsed toimusid veebruaris ehk tuisukuul. Selleks puhuks oli kohale toodud Lüganuse kirikuõpetaja Hörschmann, viimane parunite soost kirikuõpetaja Lüganusel. Kui õpetaja oli ristimistalituse lõpetanud ning pühalikust õnnistusest erutatud maimukesed magama pandud, istuti pidulauda sööma ja punast terviseveini maitsuma. Lauldi, tõsteti klaasi, öeldi tänusõnu vanematele ja pandi vaderitele naljatamisi südamele, et nad ei unustaks tulemast ristilaste pulma suure kingikotiga. Ei aimanud tol õhtul keegi, kuivõrd erinev saatus neid kahte poissi ootab...*

Emadepäev

Maire-Reet Kõlu: *Väga tähtis oli emadepäev. Sellel päeval käisime oma emasid õnnitlemas. Mare ja Eve, kellel olid ilusad lauluhääled, laulsid neile, meie Hiljaga lugesime luuletusi. Muidu olid meie mängud nagu lastel ikka – peitus, igasugused pallimängud (rahvastepall, väljaviskamine, pallikool jt), hüppenööriga hüppamine jm.*

Pulmad, hõbe- ja kuldpulmad

Vello Sermat: *Isa oli ostnud oma vanematele talu Mürgil, Valgemaal, ja mõnikord me käisime seal. Kord tuli suguselts sinna kokku mu vanavanemate kuldpulmi tähistama. Lauad olid kaetud õunapuude alla ja lauldi: “Noorus on ilus aeg, noorus ei tule iial tagasi...”*

Viive Pallok: *Edaspidi kui pere kasvas, hakkasime tema kodukohas Palamuse vallas, kus elas veel tema ema, maakodu looma. See oli 1965. aastal, kui alustasime. Ehitamine, puude-põõsaste istutamine jne. Seal veetsid ka lapsed suved. Tänavu suvel ütlesingi lastele, et*

kuigi Trohvel on mu juured, on õige kodutunne Liival Palamuse val-
las. [---] Seal kalmukünkal sain ka mina küünlasäras hõbepulma
tähistada – hetk, viibi veel – ja samas Peetri kirikus kõike seda ilusat
meenutada, mis kord siit algas. Saatuse tahtel laulis just sel õhtul ki-
rikus Kõrgemate Koolide Segakoor, kus me professor Karindi käe all
laulsime koos abikaasaga mitu aastat.

Silver Säga: Meie pulmad olid 15. augustil 1959. Kaks päeva enne
seda oli olnud minu 25. sünnipäev. Pulmad pidasime loomulikult
Tartus – ülikooli kohvikus. Registreerimise järel tervitas meid tuden-
gite ühine laulukoor maestro Richard Ritsingu juhatusel. Pärast seda
sõitsime Äksi kirikusse, kus meid laulatati. Meie mõlema suguselts oli
küllaltki väikene. Tea tädid ja onu mööda maailma laiali (Siberis ja
Ameerikas) ja minul vaid öde Viive, üks tädi ja üks onu. See-eest oli
aga saal meie tudengiaegsetest õpingu- ja laulukaaslastest tulvil. Lõbu
oli laialt ja tuntud laulumehed Juhan Johanson ja August Luur lõbus-
tasid rahvast vahvasti. Tantsumuusika eest hoolitses öde Viive klaveril
ja pulmapeo lõpuks olid ta näpud verised.

Anne Kruusement: Pulmad peeti rahvuslikus stiilis. Heinaküünist
tehti kirik ja Andres, kes tol ajal tahtis kirikuõpetajaks saada, oli pas-
tor. Külalised kandsid rahvariideid või midagi rahvuslikku. Minule
lõppesid need pulmad kurvalt. Nimelt sõitsime lahtise hobuvankriga
pruudi nime uputamisel tagasi pulmamajja ja laulsime laulu “Ei
seedrid, ei palmid ei kasva me maal...”. Selle laulu ajal oli miskipärast
kombeks püsti tõusta. Hobune keeras just samal hetkel hoovi peale,
kus olid kuivanud poriloigud, ja jõnksatas. Vankris olivad kukkusid
üle ääre. Mina muidugi kõige õnnetumalt. Kuigi hiljem ei tuvastatud
mingit seljavigastust, olin siiski nädal aega voodis ja pidu oli selleks
õhtuks lõppenud. Suutsin mingi ime läbi ennast pruudipärja ajaks
püsti ajada, sest oli teada, et pruudipärja saan endale. Nii oligi.

Andrese tädi on professionaalne lilleseadja, ta oli pulmamaja väga
ilusasti kaunistanud. Isameest me ei tahtnud, minu onu Aare pidas

kõne ja palus külalised avavalsile. Muusikat tegi juba siis kuulus ansambel Jää-äär, kus lauljaks on Andrese onupoeg Jaan Sööt. Seetõttu saime muusika niisama. Mõni päev pärast pulmi kolisime oma uude koju, Kati juurde korterisse.

Sama aasta detsembrist on meenutada üks ääretult kurb sündmus. Meie üks parimaid sõpru ja minu sõbranna Heli noormees Paul sai õnnetult surma. Alles olime neile pulmas pruudipärja maha mänginud. Matused olid väga kurvad.

Jõulud ja uusaasta

Väino Tiimus: Jõululaupäeval ehiti kuusk, valmistati toidud. Õhtul sõitsime hobusega Viru-Nigula kirikusse. Seal on mu hinge jäänud orelimäng ja jõululaulud. Pärast kirikut kogunesid naabrilapsed meile jõulupuule. Tuli jõuluvana, kes tõi maiustusi ja kinke. Teisel ja kolmandal pühäl käisime naabrite juures jõulupuul. Kui jõululaupäeva õhtul kirikus ei käinud, siis luges isa jõuluevangeeliumi. Need olid aastate jooksul väljakujunenud traditsioonid.

Hans Lebert: Varsti maitstesime pidusööki ja ajasime mõnusat juttu. Laulsime muidugi ka, nagu eestlastel kombeks. Peale sööki jagasime “uusaasta kingid” välja. Hiljem sõitsime Heino ja Helga juurde tagasi. Seal võtsime uut aastat vastu.

Ingrid Rüütel: Nii ema, vanaema kui ka vanavanaema olid kõik väga musikaalsed ja me armastasime koos laulda. [---] Laulsime ka vanu jõululaule ja ma mängisin klaveril. Need on helged mälestused, kui olid jõulud, kuusk oli toas ja me olime kõik koos ja laulsime.

3. Laulmine “eesti ajal”

Kodupaigas

Nostalgilisi mälestusi on laulmisest kodupaigas – suveõhtuti kiige all, jaaniõhtul jm. Meenutatakse ka seltsielu, isetegevuses ja mitme-

sugustel üritustel osalemist, populaarsemaid laule, laulude autoreid ja prototüüpe.

Mälestuskilde on Eestimaa eri paikadest, enamasti maalt. Huvitavad on meenutused kunagisest Setumaast ja linnalapse muljed Narvast. Mõlemad segunevad mälestustega kodust ja õigeusu kirikust. Räägitakse ka Narva lahkusulistest ja nende lauludest.

Helmi Soovere: *Mul on mälestused suveõhtutest, kui Viinistu küla kalapaadid tulid saare lähedale oma võrke merre laskma. Tüdrukud laulsid ilusaid laule, mis kostis saarele. Kalurid tulid vahel ka saarele ööbima. Nendel oli säääl kaks väikest laudadest tehtud maja, magamisnaridega. Säääl oli veel väikene laud ja pink ja ühe auguga rõngastega pliit, peal väikene pada. Mina käisin säääl mõnikord vaatamas oma suure uudishimuga. Säääl majas oli iseäralik lõhn. Oli midagi tubaka suitsu, kalade, leiva ja mereadru lõhnade segu. Kui nüüd veel sellele mõtlen, lööb mulle ninna see lõhn, kuigi sellest on möödunud juba nii palju aega.*

Tüdrukud kiikusid õhtul meie kügel ja laulsid. Õppisin nendelt juba need ilusad laulud, nagu "Siidilipp ja hõbepurjed, kuldne laev läks merele", "Jõua ju kaugelta, marulainte laugelta" ja "Jää terveks, mu kodurand silma eest kaob".

Melanie Lepik: *Olen sündinud väga ilusas ja kaunis paigas. Kas olete midagi kuulnud Kungla rahva kohta käivatest lugudest ja lauludest? Minu lapsepõlvkodu oli tolle muinasjutulise Kungla naabruses. Selle nime on välja mõelnud Kuhlbars. Meie kodupaiga Uniküla algkoolis oli Kuhlbars kooliõpetaja. Tema on ju selle kõigi poolt armastatud laulu "Kui Kungla rahvas kuldsel a'al" autor. Meie külas oli ta kõige kuulsam mees. Minust oli ta muidugi palju vanem ja otseselt ma temaga kokku ei puutunud, aga tema vaim justkui lehvib meie nooruse kohal. [---]*

Siis oli moes laul Lutiku-Viiust ja eks ma kah selle laulu järgi talitasin.

*Kord elas me külas üks punapea neiu,
keda ümbruskond kutsus kõik Lutika-Viiu,
kes poiste seas tekitas tüli ja riiu.
Siis pöörutas isa, et värises tuba –
lutikaid majasse tuua ma ei luba.*

See oli tolleaegsetes Tartu oludes väga populaarne laul.

Linda Põldes: *Suure au sees oli suvel küla kiigeplats. Noored tulid kiikuma juba pühapäeva päeval, kiigel lauldi ja vallatleti. Õhtul tant-siti akordiononi või lõõtsa saatel, jaaniõhtul põletati jaanituld.*

Ylo-Vesse Velvelt: *Tursakiriku-suve möödumisel tuli meie perekonnaellu suur muutus: oma kahetoalisest korterist kolisime elama Kuressaare Eesti Seltsi (KES) majja. KES vajab ökonoomi, mu ema võttis selle töö endale. Eluga KES-is algas mu noorpõlve kõige huvitava elujärk. KES-is oli kino, teater, harjutas laulukoor, majas oli spordisaal, kus korraldati maadlus- ja poksikursusi, mängiti lauatennist, majas olid lugemiseks vabariigi suuremad ajalehed ja ajakirjad. Seega oli see maja linna seltsi- ja kultuurielu keskuseks.*

Vello Sermat: *Mõned varasemad suved me veetsime linna lähedal Kubijal kaupmees Tiganiku suvilas, kellest räägib rahvalaul “Haan-jamiis”. Ühel päeval läks ema mind aeda otsima ja leidis mu istumas teerajal, aga paar sammu minust eemal oli ennast rõngasse keeranud rästik. Mäletan, et vana Tiganik mõnikord istus õues kaevurakkel ja ükskord kinkis mulle tsaariaegsete templitega savipilli, okariini.*

Viktor Kelgumäe: *Olen sündinud Setomaal Vilo vallas Truba külas 1926. aasta 8. septembril. See oli üks rahvarikkamaid külasid Setomaal. Ajalooliselt kuulusid külad Petseri kloostriale, seega olid pärisorjuse taustal suhteliselt vabamad. Eesti aja lõpus oli Trubas koos krunditaludega 68 suitsu.*

Talvel pandi päevasöök ahju. Ahju köeti iga päev. Kangastelgi igas tares ei olnud, laenati üksteiselt, meil olid omal. Kotirõivast kuni postiljonikotini, kõik oli oma kangast. Meil olid kõik lauluarmastajad ja

teine asi oli meil kõigil raamatulugemine. Seal olid “Vaga Jenoveeva” ja “Hirlanda” ja teised raamatud.

Truba küla noorus elas täisverelist elu. Talveks üüriti seltsimaja, suvel piirati kaskedega mõni aed, kus mängis puhkpilliorkester. Tegutses ÜENÜ (Üllemaaline Eesti Noorsoo Ühendus), samuti tuletõrjesalk. Eredaim näide on see, et rahvariietes neljahäälne külakoor võttis osa 1938. aasta ülemaalisest laulupeost. Iga kolmas-neljas noormees mängis pilli, isegi mõned tüdrukud. Kui naised kogunesid, leidus eestütlajaid, vahest niisuguseid sõnolisi, et laul katkes naeru tõttu!

Usk oli meie külas väga kõva. Pappi ei olnud. Oli mees, kes oli juba tsaariajal kirikukooli lõpetanud – minu lellepoeg. Küla naistel ja meestel kõigil olid palved peas. Ma ei tea, kui palju nad vene keelt mõistsid, viisi pidasid väga hästi, laulukoor oli väga hea. Suurem jagu teenistusest oli vene keeles, eesti keeles loeti palveid. Petserisse oli 8 kilomeetrit, seal käidi ainult armulaul. Saalise oli ainult 3 km kaugusel, seal ka käidi lihavõtte- ja jõuluaeg. Perekonna surnuaed ja hauaplatsid on Petseris Varvara kiriku hingekirjas.

Kahju, et minu põlvkonnale on osaks saanud näha röömsa ja lauluarmastava seto rahva hävingut. Verepisaratega silmis peame vaatama samasugust hävingut, mis sai osaks me sugulasrahvale liivlastele. Praegu muud ei kuulegi, kui et Eestimaal ahistatakse teisi rahvusi, neid, kes väevõimuga siia sisse tunginud. Aga seto rahvakild on siin elanud tuhandeid aastaid, ent tema saatuse ei lähe kellelegi korda!

Hilja Lill: Pidudel etendati näidendeid, oli nii koorilaulu kui ka solistide esinemist. Nendest võttis osa ka Polli mõisa ilusas lossis asuva põllutöökooli haritud personal. Ega sel ajal teisi kultuurijuhendajaid polnud. Igast seltsist pidi õpetaja osa võtma kas siis abistajana või tegevliikmena. Näitemängud, laulukoorid, teeõhtud ja muud üritused vajasid õpetaja toetust. Minu algatusel asutati Nuija lasteaia ühing, mis töötas küll ainult suveti. Seltsid pidasid tihti kokkutulekuid ja tantsuõhtuid, mängiti isegi operette ja draamasid.

Minna Tšudesnova: *Meil oli Noorsooühing ehk ÜENÜ, selle paljudes huviringides oli vanem vend üks eestvedaja. Mina jahutasin oma ülekeevat energiat küll laulukooris, rahvatantsus, enamasti näidendites. Seda jälle “omast ajast”, suvel lühikeste ööde ajal ei olnud sugugi kerge kohe koju jõudes heinamaale minna.*

Edgar Siirak: *Veidi vanemaks saades hakkasin koos vennaga käima Heimtali haridusseltsi sega- ja meeskooris laulmas. Segakoor oli 40-liikmeline, meeskoor 15–20-liikmeline. Proovid toimusid iga neljapäeva õhtul Heimtali koolimajas. Seltsimajas tegutses ka näütering, kuid meie sellest ajapuudusel osa ei võtnud. Küll aga mängisime orkestris – vend trompetit, mina alti.*

Felix Kallikorm: *Saka küla uus rahvamaja oli Suursaare näitlejate, tantsijate, laulu- ja pillimeeste armastatud esinemispaik. Saarerahva pidudel oli saal alati rahvast täis. [---]*

Pritsumeeste, noorsoo ja perenaiste seltsi ümber koondus Sakal päris palju inimesi, kellest jätkus liikmeid erinevatesse ringidesse, orkestrisse ja laulukoori. Noorsoo seltsi juhtimisega on Saka kultuuriloosse jälje jätnud Evald Kallikorm ja Kaarel Pedak. Nimetatud kolme seltsi eestvedamisel ja elanike kaasabil valmis Sakal 1934. aastal uus rahvamaja.

Ülo Allkivi: *Koos töökohaga suurenes mul ka töötasu. Vabriku õige nimetus oli: “New Consolidated Gold Fields Limited” Eesti osakond, Kohtla-Nõmme õlivabrik. Nüüd ostsin järelmaksuga 82 bassiga akordioni “Hohner”, mis maksis 300 krooni. Sugulased olid selle pärast mulle väga pahased, sest see oli ju hea hobuse hind! Ei ma hoolinud sellest, vaid hakkasin saksakeelse õpiku järgi hoolega uuel pillil mängimist õppima. Aru ma ikka sain, sest koolis olime saksa keelt õppinud. Vahel pärast öisest vahetusest tulemist jäin mängu õppimisel toolile magama, pill süles. Võttis aega, mis võttis, aga mingil määral selgeks ma pillimängu sain, nii et võisin oma laulu lihtsate akordidega saata.*

Kuid mulle oli kiusatuseks see, et kutsuti mängima pillimeheks lau-

päevastele tantsuõhtutele Kirimäele, kuhu oli Ehmjast läbi umbes 15 km. Sõitsin sinna jalgrattaga, pill seljas. Tantsuõhtuid peeti vanas Kirimäe mõisahoones saalis, osavõtjaid oli ikka üle saja. Õhtu oli väsitav, sest mängisin ja laulsin hommikuni, kuni tantsijadki väsisid. Minu mängutasu korjati vabatahtliku annetuse teel ja sooviti aga igal laupäeval jälle, kuni see mind tüütama hakkas ja ma tõstsin hinna kõrgemaks. Koju tulles sain vaevalt ju paar tundi puhata, kui pidin ilusa ilma korral minema heinamaale või tegema midagi muud pakilist.

Nonna Kaljurand: Kirikukellade muusika kaigub üle terve linna. Kusagil lajatab püssipauk, hüüded, laul, muusika. Narva on ärkvel ja võtab rõõmsalt vastu uut aastat. [---] Jõululaupäeva õhtul läheme kirikusse neljakesi: vanaema, ema, mina ja vend. Vanaisa kirikus ei käi ja minu isa ka mitte. Küll on kirikus ilus, aina kuld ja kard. Rahvas seisab või põlvitab. Pinke veneusu kirikutes ei ole. Preester jutlustab laulva häälega, tema jutut vahele laulab koor. [---]

Vanaema käib igal pühapäeval kirikus. Seekord läheme meie vennaga kaasa. Narvas on palju kirikuid. Pühapäeva hommikuti on terve linn täis kirikukellade muusikat. Luteri kirik kutsub palvusele aeglase pimmi-pommi helinaga. Apostliku õigeusu ehk nn vene kirikud lasevad aga lõbusat trianglit. Vanaisa seletab meile, et eesti kirik teatab – nälg, nälg, vene kirik aga hõiskab – teljatina, baranina, pol stohv na stole. Selle selgituse pärast saab vanaisa vanaema käest tõelda.

Kirikusse on päris palju maad. Meie tee viib üle silla. Peatume ja vaatame üle käsipuude kiirevoolulist Narva jõge. Silla lõppedes algab vanalinna osa, paremale jääb ordulinnus, Hermannini kindlus. Tee tõuseb mäkke, mille vasakul jalamil ongi meie kirik. Kirik on avar ja jahe. Kõikjal pilte ja pühakujusid. Altari tagaseinas suurel pildil kannatab ristilöödud Jeesus, pähepandud kibuvitsapärja alt nirisivad verepiisad. Ma ei saa silmi sellelt pildilt. Vanaema annab mulle ja vennale pika peenikese küünla, mille peame süütama ja vastavale alusele paigutama. Pinke kirikus ei ole, rahvas seisab või põlvitab.

Preestril on seljas lai talaar, mille peal pikk kullane põll, see ulatub ka selja taha. Pead katab kuldne kroon. Jutlus toimub eesti keeles ja kõlava laulva häälega. Sekka laulab kirikukoor. Nende hääled helisevad kui kellukesed. Küll on kirikus ilus! Ahnelt vaatan ja kuulan kõike toimuvat. [---]

Kord võttis vanaema mind ka palvemajja kaasa. Mulle ei meeldinud, et nad seal kõva häälega, kohati lausa karjudes ja nuttes palvetavad. Rohkem ma palvemajja ei läinud. Laulud on neil aga lõbusad ja mõni neist on mulle tänini meelde jäänud. Nagu see:

*Olen noor, küll on hea,
ei ma muredest tea,
kui üks linnuke laulda ma võin,
taeva poole ma läen,
kuni Jeesukest näen,
päästja jälgedes rõõmuga käin.
;: Üleval, kodumaal
oh mis rõõmu ja rahu on seal.: [---]*

Roosi haigus on olnud pikk, kurnav ja valuderohke. Vanaema käib iga päev tema juures. Täna võttis vanaema ka mind kaasa. Roosi voodi on tõmmatud keset tuba ning selle ümber palvetavad, loevad ja laulavad tema usukaaslased, õed ja vennad Issandas. Õudne on kuulata Roosi karjeid ja oigeid, näha tema väikeseks jäänud keha tõmblusi. Pärisin vanaemalt, et miks arsti ei kutsuta. "Mida suudab inimene Jumala vastu," sain vastuseks. Sel õhtul palvetasin ma kaua. Peale oma tavaliise meieisapalve palusin ka Roosi eest.

Koolis

Sõjaelsest koolist meenutatakse eeskätt isamaaliste ja kirikulaulude laulmist kooli kogunemistel ning mitmesuguste tähtpäevade (emadepäev, jõulud, õpetaja sünnipäev) tähistamist, ka laulmistunde ning laulukoorides ja näidendites osalemist. Vahetunnis mängiti ringmän-

ge. Meenutatakse ka kodutütarde koondusi, kus õpiti praktilisi asju ja lauldi isamaalisi laule. Häirivaks asjaoluks võis olla enda oskamatus, laulud, mis töid meelde midagi kurba, või mõni karmivõitu õpetaja.

Nonna Kaljurand: *Koolinädalat alustati igal esmaspäeval saali kogunemisega. Sellel kogunemisel oli koolijuhatajal alati õpilastele midagi öelda. Lauldi isamaalisi kui ka religioosseid laule.*

Suurel vahetunnil mängiti alumise korruse koridoris ringmänge. Lapsed moodustasid, vastavalt koridori mõõtmetele, ovaalse ringi ja laulsid: "Mu isamaa armas, kus sündinud ma..." Refrääni "Suvi oli kätte tulemas..." ajal pidi ringi sees liikuja valima kellegi ringist ja temaga polkasammul tantsima. Seejärel jäi valitu ringi. Mina, väike ja märkamatu, võtsin alati neist mängudest osa ja laulsin kaasa, kuni kord, oh ehmatust, tõmmati mind ringi keskele. Nüüd tuli tantsida. Saamatult jalgu järel vedades tegin poolkaare, rebisin end partnerist lahti ja jooksin õhetades ringist välja otseteed keldrikorrusele ja kükitasin koridori kõige pimedamasse nurka. Häbipisarad pitsitasid kurku. Kõige meelsamini oleksin tahtnud maa alla vajuda. Enam ma ringmängudest osa ei võtnud, peale rukkilõikuse mängu, kus ei pidanud tantsima, vaid ainult paare vahetama.

1937. a kevad. Veel mõned päevad ja algab suvine koolivaheaeg. Tunnistusel on hinded head, väga head on vaid kirjatehnika, usuõpetus, laulmine, tööõpetus ja muidugi käitumine ning hoolsus. Nüüdsest olen siis juba teise klassi õpilane.

Pr Robert on endiselt meie klassijuhataja ja kõikide põhitundide andja. Mulle on eredalt meelde jäänud üks laulmise tund, mida andis meile noor naisõpetaja. Õppisime laulu: "Vanaema helde, lahke oli armas minule, oli minu lapsepõlve soojendaja päikene..."

See oli minu jaoks liig. Kui ma esimest ja teist salmi suutsin kuidagi väriseval häälel kaasa laulda, siis kolmanda salmi algul surusin küüned peopesasse ja võitlesin nutuga. Hiljem tuli sama laulu veel korduvalt laulda ja ka mina laulsin kaasa, kuid alati nõudis see minult tugevat enesevalitsemist.

Emadepäeva tähistamise ettevalmistused algavad koolis juba poollest aprillist. Joonistame, kleebime, tikime. Klassijuhataja juhendamisel tikivad mõned tüdrukud, ka mina. Teeme emadele kingituseks nõelapadja. Ei mäleta, kust selleks materjali saime, kuid olemas see on ja pr Robert on agaralt asja juures. Emadepäeva pidulikuks aktuseks on kooli saal ilusasti kaunistatud. Emasid-vanaemasid on palju, ka mõned isad on tulnud. Laulame, tantsime, loeme luuletusi.

Selma Tasane: *8-aastaselt läksin Maasi algkooli. Sinna oli minna veidi üle ühe kilomeetri. Kool asus vanas mõisamajas. Seal õppisin kuus aastat. Maasi algkoolis õppisid kõik ümbruskonna külade ja Orissaare lapsed. Õpilasi oli alati 60 ringis. Meil oli kaks klassiruumi. Suuremas saalis oli koos I, II ja III klass, väiksemas IV, V ja VI klass. Õpetajaid oli koos koolijuhatajaga kaks.*

Tore oli, kui olid jõulupeod. Suures saalis lükati koolipingid kokku ja tehti suur näitelava. Seal mängiti maha 2–3-vaatuselisi näidendeid. Õppisime jõululaule, lugesime luuletusi. Jõuluvana tuli pärast etenduse lõppu, tõi kõigile pakid. Pärast jõuluvana lahkumist algas seltskondlik osa, kus mängiti pilli ja ümbruskonna noorsugu vehkis tantsida, kaugelt üle kesköö.

Helmi Soovere: *Loksa koolis õppisin IV, V ja VI klassis. Oma õpetajatest mäletan hästi pr A. Veidenbergi, kes oskas huvitavalt ajalugu jutustada. Mäletan prl Anette Kivimäed, kes oli hea lauluõpetaja ja pani lapsed kõik kolmel-neljal häälil laulma. [---]*

Viimases klassis tuli meile üks uus õpetaja, kes andis matemaatika-tunde, prl Tõnurist. Tema iialgi ei naeratanud ja viimasel koolipäeval jumalaga jättes ütles, et soovib meile vaevarikast elu ja okkalist teed. Aga siis oli ta küll tore, kui meie teda sünnipäeval lauluga tervitasime. Siis ta palus meid kõiki pääle tunde sinna jääda, lasi pagari juurest suurte korvidega 5-sendilisi saiu tuua, keetis teed ja lapsed sõid saiu.

Meil oli koolis ka oma laulukoor, mida juhatas prl M. Albert. Tegime pidusid ja õppisime näidendeid. Näidendi osad õpiti alati

korralikult pähe ja harjutati kokkumängu niikaua, kuni see läks laudusalt. Enamasti olid meil need näidendid, mis olid lauludega. Ühes näidendis, Juhan Liivi "Nõia tütar", mängisin nimiosa. Õhtuti käisin näidendiproovidel ja laulukooris laulmas. Näidendit juhatas hr Arnold Mikiver, koolijuhataja, näitlejate Tõnu ja Mikk Mikiveri isa. Sai mängitud palju mängu, käisime Käsmus ja Viinistul ka pidu tegemas. Viimaseks mänguks minul sääl jäi enne abiellumist Laura osa "Pisuhännas", Mikiver ise oli Pübeleht.

Heinur-Vallut Sepper: Koolitundidest meeldis mulle aritmeetika, milles ma olin ülejäänud klassist kaugel ees. Teps mitte ei meeldinud aga koorilaul, millest tavaliselt püüdsin ära hiilida. Rae koolis sai esinetud ka paaris näitemängus ning sel ajal koolipidudel moes olnud püramiidinumbris, kus minul kui kõige pisemal tuli alati püramiidi tippu ronida.

Raimond Otsman: Algkoolis pälvisin sageli kiitusi joonistus- ja matemaatikatundides. Mõnelgi korral esinesin kooli jõuluõhtutel nii näitemängudes kui sõbraga lauluduetis.

Felix Kallikorm: Kooliteed alustasime Arturiga 1929. aasta sügisel Saka 6-klassilises koolis, kus õppis umbes 35–45 last. Igal esmaspäeva hommikul kogunesime kõik suurde klassi palvetundi, laulsime "Õnnista ja hoiä".

Linda Põldes: Hommikul tunnid algasid suures klassitoas kogunemisega, kus koolijuhataja luges lühidalt jumalasõna, vahel tehti see ülesandeks V või VI klassi õpilastele ja lauldi "Õnnista ja hoiä, vaimuga meid võia" kiriku lauluraamatust oreli saatel.

1938. aasta sügisel sai minust kodutütar. Kodutütre vorm oli sinine seelik, hall pluus (nagu padjakoti riie), kollane kaelarätt, sinine müts kollaste triipudega ja kollase tutiga. Sukad olid hallid, kingad mustad. Koondused olid, ei mäleta, kas üks või kaks korda nädalas. Õppisime igasugu tarkusi – söögitegemist, küpsetamist, lauakatmist ja lauakombeid, õmblemist jne ja tundma ning armastama isamaad.

Selgeks sai õpitud isamaalisi laule, mida hiljem sai meenutatud harduse ja südamevärinaga.

Ülo Allkivi: *Kevadel korraldasime kolm-neli lõkkeõhtut Kohtla-Nõmmel, metsaserval. Alati oli meil ka pealtvaatajaid, sest lõkkeõhtu algas videvikus, kui päevatöö oli lõppenud. Korraldasime seal alati võistlusmänge, rääkisime muinasjutte ja laulsime ühislaule, mida saatis kitarril Paul.*

Ylo-Vesse Velvelt: *Oodatud oli juulikuu algul toimuv 10-päevane skautide laager. Olin 7-aastane, polnud veel hundipoegki, kui vennas mind Püha Kuusiku metsa laagrisse kaasa võttis. Järgnesid laagrid Mändjalas, Järvel, Karujärvel, jälle Mändjalas, viimane oli 1939. aastal Abruca saarel. [---] Mitmes laagris oli laagrijuhiks poiste juhina legendaarne Harri Haamer, skautmaster ja kirikuõpetaja; rohkem kui kord oli juhiks Andres Klaas, kooliõpetaja ja populaarse laulu "See on väike Muhu..." autor. Hundipoegade juhid olid Veli Aarma ja Juke Nellis. Igast laagrist võiks midagi jutustada, aga jutt läheks pikaks.*

Leida Reinumägi: *Kuidagi võimsad ja meeldesööbivamad olid ülekihelkondlikud koolipeod kevadel. Kihelkonna koolid kogunesid ühises pidulikus peovormis: poistel tumesinised püksid ja valged madrusepluusid ja tüdrukutel vastavalt tumesinised volditud seelikud ja valged madrusepluusid. Koguneti Maarja-Magdaleena kiriku lähedal asuva rahvamaja juurde, kust siis kõik koos orkestri saatel lippude lehvides marssisid lähedasse metsa rohelinele murule, kus toimusid mängud, võistlused, kõlasid laulud. Joodi piima, söödi suhkrusaia. Viimased olid toodud koolide, valdade poolt lastele metsa alla vastavate nõude ja korvidega.*

Ingrid Kink: *Väga populaarseks sai sel ajal üks rootsi päritoluga lauljatar ja näitlejanna Sarah Leander. Ühel laulutunnil kutsus õpetaja mind klaveri juurde sooviga, et ma ühte Sarah Leanderi laulu laulaks. Sõnad olid meil muidugi peas ja eks ma siis laulsin. Klass aplodeeris kõvasti. Nii saigi minust Tallinna koolide Sarah Leander!*

Maire-Reet Kõlu: *Nagu ma varem juba mainisin, oli meil aktiivne klass. Meie klassis oli laulutüdrukuid, deklamaatoreid, näitlejaid. Eriti suure hoo sai näitering sisse uue eesti keele õpetaja Olga Peda tööletulekuga. Õpetajal endal oli väga ilus lauluhääl ja tema suureks unistuseks oli olnud näitlejaks saada (seda sain teada palju aastaid hiljem, kui saatus meid uuesti kokku viis).*

Mall Seim: *Ka koolilaulikuga olin ma tuttav tänu õpetajast tädile, kes mulle selle juba varem oli kinkinud. [---] Kooliaasta suursündmuseks olid sügisesed peod "Estonia" kontsertsaalis õpilaste esinemisega ja kevadeti kooli toetamiseks korraldatav näitusmüük, nn basaar. [---]*

Loomulikkudele alguse kohanemiskustele lisandusid nüüd juba ka üsna teraval kujul sõjaaja probleemid ja kitsendused. Kool töötas kahes vahetuses (kui mitte koguni kolmes, ei mäleta täpselt). N-ö lõbusamad, aga mitte just lausa hädavajalikud ained, nagu võimlemine, joonistamine, laulmine, jäeti tunniplaanist välja.

4. Sõda

Eestis

Sõja ajal elasid edasi vanad tavad ja laulud. Lauldi isamaalisi, samuti vaimulikke laule. Tekkisid ka uued, päevakohased pilkelaulud.

“See oli keelatud tegevus, aga sakslaste ajal me ei kartnud pealekaebajaid.”

“Sakslased tegid meil elu põrguks küll, aga venelaste ees oli suurem hirm.”

Üldist meeleolu kajastas kõige paremini laul “Meid röövel päästis röövli käest ja ise hõiskas kõigest väest...”, mis püsis käibel ka pärast sõda, nõukogude ajal.

Nonna Kaljurand: *Plahvatustele enam lõppu ei tulnud. Sekka oli kuulda mingit podinat. Keegi ütles, et meie majad põlevad. Hoidsime*

märjad rätikud näo ees. Väiksemad lapsed nutsid suure häälega. Loigu vanaema hakkas laulma: "Jumal sul ligemal...". See öö oli kirjeldamatult õudne.

Koolis on kõik endist viisi. Nädalat alustame saali kogunemisega. Juhataja tutvustab kodukorda. Laulame vaimulikku laulu "Kalla, kallid isakäsi..." ja Eesti hümnid. Saksa komandantuuri käsul tuleb elanikel raadiovastuvõtjad hoiule anda. Isa viib ära ka meie vana "Philipsi" ja saab vastu dokumendi, mille alusel aparaat hiljem tagasi antakse. Tagasi saamata see jääbki. Enam ei kuule rütmika saksa muusika ja sõdurilaulude vahele antud optimistlikke rindeteateid.

Vello Sermat: Mõni päev pärast punaste lahkumist sain sõidu Võrru omakaitse veoautol. Autol oli pool tosinat relvastatud meest ja kaks tsiviilriides vangid. Metsavahelisel teel seati püssid laskevalmis, aga midagi ei juhtunud. Alguses oli linn inimestest tühi, aga varsti ilmusid nad välja. Koolimajadesse oli majutatud sõjavägi ja Võru gümnaasium töötas esimesel sõjatalvel ainult paar kuud. Õpilaste hulgas valitses tugev rahvuslik hoiak. Patrioot Kalju Ots pidas Eesti, Soome, Läti ja Ungari iseseisvuspäevadel kõnet ja me laulsime vastavate riikide hümnid, mille tekstid Kalju välja jagas. See oli keelatud tegevus, aga sakslaste ajal me ei kartnud pealekaebajaid. Kalju oli üks mu kuuest klassivennast, kes sakslaste mobilisatsiooniga rindele viidi ja kelle kohta hiljem tuli surmateade.

Asta Luksepp: 1943. a suvel kogunesid Tarvastu valla kõikide koolide õpilased linnamäele. Toimusid rahvuslikud pidustused. Mäletan, et olime kätest kinni hoides ringis. Me laulsime laulu "Isamaa ilu hoiledes" ja töötasime armastada ja kaitsta oma kodumaad.

Raimo Loo: Oli juba septembri lõpp 1944. Tallinn oli paanikas ja rahvas trügis sadama poole. Olid ka vastavad laulud, nagu "Tulge kõik, tulge kõik, Adolf Hitler kutsub meid. Lähme suure valge laevaga Saksamaale kraavi kaevama". Sakslased tegid meil elu põrguks küll, aga venelaste ees oli suurem hirm.

Karl-Alfred Vahtra: *Kartulid ootasid muldamist, ristikheinaväljad niitmist, sest käes oli ka heinaaeg. Suvi oli haruldasetl kuiv ja soe, et otse lust maal töötada. Rahvas aga laulis küla vahel: "Röövel päästis röövli käest, pukki astus dr Mäe." [---] Nahapuudusel jalanõusid teha ei saanud ja et Eestimaal leidus veel haava- ja kasepuud, hakati tallanaha puudusel valmistama puutaldadega jalavarjusid. Peaaegu et moeasjaks said naisterahvaste puutaldadega suvejalatsid ja hambamehed laulsid: "Metsa lähvad rahvaparved, kõigil kaasas saed ja kirved ja mõnel harval on kaetud varvad." [---]*

Saksa väed aga taganesid ja teatati aina rinde õgvendamisest. Kuulati salaja Vene raadiot, mis lõpetas alati lakoonilise repliigiga: "Surm Saksa okupantidele!" Rahva hulgas liikus lorilaul: "Meie füürieriks on dr Mäe, kes tervituseks tõstab rasvund käe, seda teeb ta suure žestiga, käib ringi soomusvestiga, et teda ei tabaks ükski surmav kuul."

Boris Merilain: *Meile lastele oli sõjaaeg väga põnev. Meil oli palju sõjavarustust ja laskemoona, isegi relvi. Saksa väejuhatust ei pannud seda sugugi pahaks. Sageli käisime tänaval, kiiver peas, gaasimask üle õla, padrunitaskud ja tääk vööl. Karabiinilt võtsime luku maha ja kandsime nii õlal. Tänu isa selgitustele, mida võis puutuda, mida mitte, tundsimet end julgetena. Isa meid ei keelanud, ega see poleks ka eriti aidanud. Ühe granaadi, "saksa kaika", viskasime isaga koos Pääsküla jõkke kalastamise eesmärgil. Teiseks harrastuseks oli "vaenlasega" sõja mängimine. Harjutasime ka rivisammu populaarse laulu "Me leegion sammub ja kindel on ta rüht" saatel. Vahel kõlasid ka lorilaulud Mäest ja Litzmannist. Kuna toiduga oli tol ajal linnas raskusi, käisime emaga maal toitu hankimas. Samuti aitas toidulauda mitmekesistada ka kalapüük, seenel ja marjul käimine.*

Sõdurilaulud

Erilisel kohal meeste mälestustes on sõdurilaulud. Lauldi nii Vene kui Saksa sõjaväes, laulsid ka soomepoisid. Sõdurite repertuaari kuulusid

eestiaegsed rivilaulud, koduigatsuslaulud ja muud vanad laulud kui ka sõjaväes tekkinud uued laulud. Paljud laulud Vene ja Saksa sõjaväes teenivate eestlaste repertuaaris olid ühised, ka laulmisolukorrad ja -ajendid olid lähedased. Soomepoiste ja Eesti korpuse meeste mälestustes tõusevad esile meenutused nende vastuvõtust kodumaal pärast sõjatee lõppu.

Saksa sõjaväes

Lauluga püüti tõsta meeleolu sõtta minnes ja sõjaväes olles, kuid ka sealt pääsemist oodates. Haruldane on teade sõdurite laulust põgenike laeval, samuti Saksa sõjaväes teenivate eestlaste rivilauludest Dortmundi linnas Saksamaal.

Raimo Loo: Järgmisel hommikul olime juba Riia lahes, hakkas juba valgenema, kui Vene hävitajad tulid. "Lapplandile" nad hästi ligi ei saanud, kaitse oli tugev, aga pommid kukkusid nii lähedale, et vett viskas laevaluukidest sisse alla, kus põgenikud olid. Naised hakkasid juba ulguma, kui üks haavatud sõdur lõõtsa välja tõmbas ja siis selle mölina ja ragina sisse hakkas lõbusaid lugusid mängima. Teised sõdurid röökisid laulda.

Valter Lehtla: Ei saa ju ema süda jääda ükskõikseks poja saatmisel sõtta, ent naised hoidsid end tagasi, nuttu ega halamist ei olnud. Ema silmad tumenesid, kui ma minekule pöördusin ja kähku autokasti ronisin. Püüdsime olla reipad, lõime isegi laulu lahti, kui auto hakkas liikuma ja tolmupilv varjas mahajääjad. Tallinnast väljuva ešeloni vaguniseinal oli kriidiga kirjutatud: "Viru veri ei värise!" Olime teel Poolasse, Lääne-Karpaatide jalamil asuvasse Heidelagerisse. Kuulusime 3. Eesti Vabatahtlike Brigaadi koosseisu. Vaeküla poistest jäi sõtta vähemalt kaheksa.

Ülo Allkivi: Laagri territoorium oli piiratud traataiaga, lisaks valvurid ning koerad. Sain saata Lindale mitu kirja, kus palusin saata mulle Eesti kaart, mille sain 6–7 päeva enne jaanipäeva koos kirjaga

kätte. Kiiresti õppisin kaardi pähe, peitsin ära ja hakkasin ootama õiget võimalust, millal põgeneda. Nüüd möödusid päevad kiiresti. Meie aadress oli: Viljandi 1. Tagavara Rügement, Erikompanii. Kaks korda saime käia isegi Viljandi saunas ja ka ajalehti võis lugeda, nii et võisime mõelda, mis õige, mis vale. Lauluisu tuli tagasi, laulsime ühiselt palju, eriti “Saa vabaks, Eesti meri”, “Peipsil”, “Kevade ööl” jt.

Ylo-Vesse Velvelt: 2. augustil 1944 sain ma Tallinnas lennuväelaseks. Väljaõpe toimus Pärnus Sauga lennuväljal. Lennukeid seal ei olnud, sealsed betoonrajad olid meile riviõppuse poliügooniks. Sakslasi ei olnud, ausbildereiks olid omad poisid, meist aasta või paar vane mad. Meie rühmaülemaks hea huumorimeelega Fred Kraav, jaoülemaks Matsi, rivilaule õpetas teise rühma ülem Peedo, kes eraelus oli kooliõpetaja. Õppused ja rividrill olid hoopis midagi muud kui Poola noortelaagris, mingit nõökimist ei olnud. [---]

Detsembrikuu teisel poolel üllatasid sakslased suure pealetungiga Ardennides, kuid Füüreri jõulukink saksa rahvale, nagu nad seda pealetungi nimetasid, hääbus, nagu poleks seda olnudki. “Füüreri jõulukungitus” aga ilmselt vihastas liitlasi, nende õhurünnakud Saksamaale muutusid eriti ägedaks. Jõulupühadel andsid jänkid meile rahu, õhurünnakuid ei olnud. Pühade puhul marssisime linna, kirikusse. Üllatas see, et linnas oli veel küllalt terveid kvartaleid, puutumata oli ka kirik. Meie marssimine lauluga läbi linna äratas tähelepanu, rahvas oli meid akendel vaatamas. Lauludeks olid meie “Mürtsub trumm ja pillid hüüavad...”, “Põhjarannikul”, ka “Kalle Kusta”. Meie ausbilder armastas efekte. Kui ta nägi aknal kena tüdrukut, kõlas “Lied aus! Die Augen – links!” ja siis meile: “Was sagt die Truppe?”, mille peale meie mõirgasime: “Guten Morgen, nette Puppe!” Järgnes käsklus “Ein Lied!” ja laul jätkus sealt, kus ta pooleli jäi.

Soomepoisid

Laul oli saatjaks ka soomepoiste sõjateel. Lauldi vanu laule, ent loodi oma lipulaulgi.

Hans Lebert: *Arved Veemets, Kalju Pajupuu ja Endel Nõmpere olid varem laulnud meeleolulaule ühes kvartetis. Neljas liige, tenor, oli läinud Saksa sõjaväkke. Nüüd hakkasin mina teda asendama. Veemets tegi oma sõnad tuntud populaarsetele viisidele. Tal oli oma kitarr kaasas. Peale nende kuulus meie punkti veel Arved Viirlaid ja minu koolivend Riisiperest, Raimond Viik. Meie paadis tuli Soome ka Arvi Moor. Tema sõjaväkke ei tulnud.*

Vaba aeg pühendati nüüd võidupüha ettevalmistustele. Ehitasime amfiteatri ja kaunistasime barakkide ümbrust. Võidupüha pidustused algasid Eesti ja Soome lippude heiskamisega. Peeti kõnesid. Laulukoor laulis. Hiljem olid korvpallivõistlused. Lauldi populaarseid laule.

Laev suunati Tallinna asemel Paldiskisse. Meie tagasitulek oli saladuses hoitud. Ometi oli see saladus rahva hulgas levinud, nii et kui rongiga Paldiskist Nõmme poole hakkasime sõitma, oli jaamades palju inimesi meid tervitamas. Naised olid rahvariides. Keila jaamas oli vastuvõtt väga suurejooneline. Pool tundi enne rongi tulekut oli rahvas saanud teada meie tulekust. Selle aja jooksul oli kohale tulnud laulukoor ja hulk rahvast.

Felix Kallikorm: *Sealt edasi viidi meid raudteed pidi Nurmesse, millest 12 km kaugusel Porokyläs asus 25. Jalaväekoolituskeskus. Porokylä väljaõppelaagris sündis soomepoiste marsilaul, mis saatis meid kõikjal sõjateedel ja sai lõpuks meie lipulauluks.*

*Teid tervitame, kodumaa metsad,
Kaunid kodumaa järved ja jõed,
Lokkavad kus viljaväljad,
Põllumeest kus kündmas näed.
Me vabad põhjamaa pojad
Ja julged võitlejad,
Me vaba kodumaa pojad
ja poisid vapramad.*

[---]1800 meest läks õhtul transpordilaevale "Wartheland". 19. augusti

õhtuks olime Paldiskis. Seal tulime marssides Männikule. Meeleolu oli ülev. Laulsime “Teid me tervitame, kodumaa metsad”, “Saa vabaks, Eesti meri” ja veel palju sõdurilaule. Meid oli tervitama tulnud väga palju rahvast, teeperved olid inimesi täis.

Vene sõjaväes

Eestlased Vene sõjaväes laulsid suures osas samu laule, mis Saksa sõjaväeski – vanu eesti rivilaule, lüürilisi sõdurilaule kodust ja kallimast kui ka isamaalisi ja protestilaule. Lauldi ka roppe laule: “Ropp sõnava-
ra on ... teatud meheliku agressiivsuse väljaelamise võimalus.” Sündis uusi laulegi, kuid need antud elulugudes ei kajastu. Sõja lõppemist ja eesti sõjameeste kojusaabumist tervitati juubeldades, nagu oli tervitatud lilledega vabastajatena saabunud saksa sõdureidki.

Elmar-Raimund Ruben: *Juhtimispraktika programmi kohaselt täitsin praktikant-rühmavanema kohuseid. Viisin läbi loendust. Pärast kohalolijate kontrollimist ja muude vajalike korralduste andmist lauldi kaitseväes hümni. Punaarmees sellist kommet ei olnud. Kuna aga Punaarmee oli kohal ja oli juba ENSV, siis ainult Eesti hümni laulmine ei olnud enam kohane. Vastava dekreediga lisati sellele “Internatsionaali” laulmine. Enne “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm...” ja selle järel kohe ilma käsklusega “Internatsionaal”.*

Lõpetasin meeste kontrollimise ja pöörasin end ümber. Alustati hümni ja selle lõpetamise järel kohe “Internatsionaali”. Too viimane aga vajus varsti ära. Pöördusin näoga rivi poole ning andsin käskluse uueks alustamiseks. Alustati uuesti ning jälle vajus ära. Andsin uuesti käskluse laulda. Ja siis alustas keegi “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm...” Sellega mindi kaasa ning mingit äravajumist ei olnud. Lõpuni siiski ei lauldud, kuna asjasse sekkus korrapidaja allohvitser.

Järgmisel päeval ülekuulamised. Kes laulis, kes ei laulnud? Mina süüdlane, sest mina viisin loendust läbi. Miks mina ei tea? Pean teadma. Seletasin ülekuulajatele, et mina pidin määrustiku kohaselt laul-

mise ajal seisma seljaga rivi poole ja ei võinud ju näha, kes laulab, kes mitte. Mõne päeva pärast algas allüksuste laialisaatmine. Vahepeal oli ilmunud ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus Eesti rahvaväe arvamise kohta Punaarmee koosseisu. [---]

Ešelonist eemalduda ei tohtinud. Rongi piirasid siniste mütsidega NKVD-lased. Saatma tulnud rahvahulk, keda ešeloni lähedale ei lastud, laulis meile omal viisil: "Ärge minge, eesti poisid..." Midagi ei olnud teha – kell pool neli peale lõunat 28. juunil ületasime endise Eesti-Vene riigipiiri. [---]

Boris Merilain: Terve rongitais nekruteid viidi esialgu Leningradi, kus viibisime mitmeid päevi. Demonstreerisime linnas eeskujuliku rivisammu ja -laulu. Siis olime veel erariietes. Rahvas vaatas ja imestas. Edasi viis teekond Alabuševi, 40 kilomeetrit Moskvast. Sinna ehitati mereväe sidekeskust. Kõik objektid ehitati maa alla ja kogu sisseseade oli saksakeelne, küllap DDR-ist. Meie kuulusime mereväe üksikusse tööpataljoni. Eestlasi oli seal 30–40. Eestlastest moodustus puhkpilliorkester, mis oli ümbruses väga populaarne. Moodustati ka suusavõistkond, kellega võitsime Moskva ringkonna mereväeüksuste seas esikoha.

Heino Noor: Edasi sõitsin koos teiste kutsealustega ešelonis väeosade formeerimise punkti. Meist pidi formeeritama marsirood ja me oletasime, et meid saadetakse rindele. Olime kõik kindlad, et see on üks lühikene sõda, mis jõuludeks lõpeb, ja me saame peagi koju. Olime ju ajalehtedest lugenud, kuidas sakslased vallutasid Prantsusmaa, Belgia, Hollandi.

Teel olime reipad ja optimistlikud. Laulsime eesti laule. Need olid kas isamaalised laulud või ropud rivilaulud. Ropp sõnavara on minu meelest teatud meheliku agressiivsuse väljaelamise võimalus. Ropp suuga rääkimine on niisamuti nagu ka terav iroonia enesemaandamise viis. Pean tunnistama, et ma praegugi mõnikord ropendan mõttes, teen seda vene keeles, sest GULAG-is omandasin oskuse pikalt laduda kolmekordseid ühtegi sõna kordamata.

Me sattusime tagalas väeossa, mis paiknes Kirovi oblasti Slobotskoi linnas. Seal oli tuhandeid mobiliseeritud mehi. Käis mingi elementaarne väljaõpe puupüssidega. Eestlased paistsid silma väga hea rivi ja laulu poolest. Pidime laulma "Katjušat" ja laulsime muuseas seda vene rivilaulu ka, aga omad laulud olid ikka paremad. Rühmaülemaks oli meil venelasest nooremleitnant – mobiliseeritud kooliõpetaja. Mida ta tahtis meile õpetada, seda me oskasime niigi väga hästi. Kuna olime kindlas teadmises, et käimas on välksõda, me ei püüdnudki väeosast varvast visata või õppustest viilida. Teadsime, et nii või teisiti see asi lõpeb varsti ja me pääseme tagasi koju. Ikka kinnitasime üksteisele, et kõige hiljemalt jõuluks saame Eestisse. Naride kohal oli meil isegi eesti-keelne loosung – Jõuludeks koju! Umbes niisugused olid meeleolud. Mina ja küllap ka teised, kelle kodused olid küüditatud, lootsime, et varsti näeme äraviiduid, saame kõik jälle nii või teisiti kodus kokku.

Viktor Kelgumäe: *Kord õhtu eel jäime paar kilomeetrit eesliinist tagalasse peatuma ja öösel kell kaks pidime frondi üle võtma, kuid õhtul käis kõva jutt, et juba on rahu või läbirääkimised käimas. Kee- gi magama ei läinud, oli vaikne soe kevadine öö, ei ühtegi pauku ega mürinat kuskil. Mehed tegid isegi lõkkes üles ja laulsid vaikselt kurbi sõdurilaule kodust ja kallimast. Öösel tuli juba kindel teade, et Saksa- maaga on rahu tehtud. Seda pilti oleks pidanud kõik nägema: vanad habetunud mehedki kaelustasid üksteist ja nutsid kui väikesed lapsed. Kõik olid ülevas meeleolus ja igal pool ikka seesama jutt peatsest koh- tumisest omastega. Nii olime üleval hommikuni. [---]*

Kuni Riiani läks astumine väga kergelt, suurem jagu lauluga, kuid kogu tee pikkus oli 850 km ja edasi läks väga raskeks. Esimene suurem murrang oli Riia linn. Enne Riia ei olnud meestel millegipärast lau- lutuju. Venelasest ülemus käskis mitu korda laulda, enne Riia anti tunniajaline puhkus, kuid karistuseks selle eest, et me ei laulnud, ei lu- banud rooduülem rivist lahkuda. Nii me seisime keset teed. Teatavasti on aga käimine palju kergem kui seismine.

Ilm oli väga ilus, rahvast kõik tänavad täis kui kiilunud ja lilli – neid anti nii palju, et kõikidel meestel olid suured sületäied... Mul oli kuulipilduja rihmaalune lilli nii täis, et ette midagi ei näinud. Lilli maha visata ei lubatud enne, kui linnast läbi saime. Seal oligi neid nii palju, nagu suured heinasaod oleks kahel pool tänavat. Läksime jalgsi üle Daugava silla, mitmekümne mehe üheaegne astumine võttis silla kõikuma. Linna ääres puhkasime, sõime ja hakkasime jälle astuma. Ülemused olid vist “kibedat” maitsenud, meie mustlasest pataljoniülem kihutas ratsahobuse seljas edasi-tagasi ja ässitas mehi laulma. [---]

Teisel päeval hakkasime jälle edasi marssima ja üldiselt oli kõigil meestel kõigest hoolimata tuju hea. Pärnust läbi tulles laulsime saksaagest leegionäride marssi natuke ümbermuudetud sõnadega. Rahvas kuulas ja vaatas nagu ilmailmet: Vene sõjavägi, aga laulavad Saksa sõjaväe hümnid. Ülemused ei teadnud aimatagi, ässitasid takka, et laulge veel sedasama. Kui jõudsime Märjamaale, olid meile vastu tulnud Tallinna teatritegelased, veoautodel lasti kastiääred maha ja seal peal nad esinesid.

Männikul oli meil ööpäevane puhkus. Seal keelati ära igasuguste laulude laulmine ja anti nimekiri, missuguseid laule võime laulda. Meie rühmaülem ütles, et laulame linna vahel “Eestimaa, mu isamaa”, mis on teatavasti vapside hümn, linna vahel nad keelata ei saa, vene ohvitserid ei saa aru ja eestlasi ligidal ei ole. Astusime linna sisse, mööda Toompuiesteed üles Tõnismäele ja sealt alla Võidu väljakule Niisugust rahvamurdu on harva, isegi tänavaäärsed puud olid poiskesi täis. Mul ja usun, et kõigil teistel, on elus harva nii head-kerget tunnet olnud. Ei tähendanud, et paljudel olid tallad kui ära nülitud. Kui veel “Isamaad” laulsime, pidi rahvas marru minema – seda karjumist ja lillede-kingituste sadu! Pärast möödumist suurtest meestest tribüünil pingelanges ja linnast välja tulles hakkasid kõik kohad valutama.

[---] *Edasine ülekuulamine läks konkreetsemaks. Kust ma tean nii hästi kõiki eestlaste lauldavaid saksa sõdurilaule, rivilaule? Vastasin ka sellele küsimusele – olin ju Saksa ajal siin Eestis ja neid laule anti raadios edasi kogu aeg; teiseks peatus meie külas 1944. aastal mingi eestlaste SD julgestusiüksus ja ka nemad laulsid õhtuti tihti, nii said laulud minulegi selgeks. Kui meenutati laule, ehmatas üks koht mind tõsiselt, olin juba nii targaks saanud. “Leegionäride marsi” refrään algas sõnadega: “Me leegion marsib ja kindel on ta siht”. Meie laulsime: “Me korpus sammub ja tühi on ta kõht”. Nähtavasti ei olnud koputaja meie sõnadest päris aru saanud või ei olnud talle seda keegi tõlkinud.*

Vangis, Siberis

Liigutavad on mälestused laulmisest vangilaagris, teel sinna, või asumisel olles. Need on seotud eeskätt isamaaliste laulude laulmisega, samuti jõulude pühitsemise ja jumalasõnalauludega. “Laul oli see, mis meid hoidis ja kandis ja meie mõtted, igatsused kodumaale viis.”

Olav Sööt: *Leningradis olid suured kambriid, mäletatavasti paarisaja mehe ringis. Meie kambri meeskond koosnes eranditult leedulastest, lätlastest ja eestlastest. Õhtuti, enne unerahu, rivistuti naride vahel ja naridel rahvuste kaupa ja iga grupp laulis maha oma rahvushümni.*

Leida Reinumägi: *Töö oli väga kiire ja tööpause juhtus harva. Tööst olenes ju, kui palju saime leiba. Leib oli meie elu. Kui juhtus tulema väike vaheaeg, tööpaus, siis eestlased püüdsid ikka laulda. Laul oli see, mis meid hoidis ja kandis ja meie mõtted, igatsused kodumaale viis.*

Esimestel jõuludel vangilaagris 1949. aastal oli meid, eesti naisi, paigutatud üsna palju kokku ühte barakki. Keegi meist sai pakiga kodumaalt kuuseoksaks ja küünla. Leida Silvet oli hea laulja, usklik, energiline, kena eesti naine. Tema tegi ettepaneku tähistada jõuluõh-

tut 24-nda õhtul tema esimese korruse naril. Otsustasime teha ühise leivatordi. Selleks hoidsime alal oma päevase suhkrutükikese, tükikese leivapaikast ja keegi meist eestlastest, kes oli saanud kodumaalt pakiga võid, kinkis ühisesse üritusse tükikese võid.

Felix Kallikorm: Olin 24-aastane, kui algas minu Kolgata tee. Kõige kallimaks, kelle pärast ma päevast-päeva muretsesin ja südamepiinu tundsin ja kelle eest igal õhtul palvetasin, oli mu ema.

Meelde on jäänud esimesed jõulud väljaspool traataeda, 24. detsembril 1954. Äärmiselt südantliigutav oli pärast kümneaastast vaheaega näha taas põlevate küünalde sära. See viis mõtted Eestisse, koju ema juurde, hinge soojendas lootus järgmised jõulud temaga veeta. Vana-aastaõhtul olime ühtse perena oma ühikatoas, et kombekohaselt ja võimaluste piires tähistada aastavahetust, sedakorda juba vabamates oludes. Istusime, viis saatusekaaslast, laua ümber, kandidistes teeklaasides kaukaasia viinamarjavein, tagasihoidlik suupiste kõrval. Mõtted olid loomulikult Eestimaal. Kastsime kurku, püüdsime unustada, kus oleme. Rääkisime rohkem tulevikust. Et ajavahe Eestiga oli 3 tundi, siis saime uut aastat tervitada alles kell kolm öösel. Tõusime selleks puhuks püsti ja laulsime Eesti Vabariigi hümnit.

Heljut Kapral: Paari tunni pärast sain kaaslaseks agronoom Õuna, kellega veetsime seal koos 7 ööpäeva. Ka tema oli särgiväel. Oli külm, kõht tühi. Saime 300 g leiba päevas ja juurde ainult külma vett. Õun oli tark, vaimukas ja väga optimistlikult meelestatud. Tema suust ei kuulnud ühtegi nurisevat sõna. Vahel laulsime kahekesi nii kõvasti kui jaksasime. Midagi hullemat ei olnud meil ju enam karta. Kord tagus Õun rusikatega uksele, nõudes vangivalvurilt meile mõlemale otsekohe tuua klaas kuuma õlut. Vahetevahel käis vangivalvur meid rahustamas. Mahtusime parajasti istuma pingil vaid kääras, seljad vastamisi, põlved särgis lõua all ja nägu särgikaelusest sees. Nii soojendas hingeõhk kogu keha. Et aga istumine ei oleks nii valus, siis mõlemad käed hoidsime istmiku all peoga vastu puitvarbu. See

oli ka ainus magamise võimalus. Jääkülmal ja märjal põrandal ei tahtnud me isegi lühemat aega seista. Ka need 7 päeva said täis. Anti kätte riided ja meid viidi oma kambritesse. Olin sale poiss, kuid peale nädalast paastumist olin veelgi kõhnenenud. [---]

Mehed istusid kahel korrusel naride serval. Mustveest pärit kooliõpetaja Luming viis läbi meie jõuluõhtuse jumalateenistuse. Alustasime vaikselt jõululauluga. Jõulujutluse pidas Luming. See oli midagi erakordset ja hinge haaravat. Olime kõik kodudest kaugel, aga mõtetega siiski oma armsate juures. Teadsime, et ka nemad mõtleavad meile. Olime seal nagu üks pere Jumala palge ees. Enamikul meestest olid pisarad silmis. Pärast jutlust alustasime lauluga "Püha öö". Minule on see olnud alati kõige kaunimaks jõululauluks.

Siis aga löödi ootamatult suure mürinaga uks lahti. Koos välisusest sisse paiskuva auruga ilmus nähtavale keskealine vangivalvur, käes ligi meetripikkune kaigas, ja käratas täiest kõrist: "Mis siin toimub?" Meie jätkasime laulmist vaatamata hirmule, et äkki kukub materdama, sest see, mida tegime, oli rangelt keelatud. Meie silmade all hakkas see käre mees "sulama". Ta jäi vaikseks, võttis peast oma läkiläki ja istus samuti nari servale. Laulsime veel paar laulu ja siis oli lõpupalve. Valvur pani mütsi pähe ja lahkus vaikselt. Tundus, et ka tema hingekeeled olid hakanud kaasa helisema.

5. Sõjapõgenikud läänes ja idas

Eestlased läänes hoidsid eestlust lisaks mitmesugustele organisatsioonidele ja eestikeelsele kooliharidusele ka eesti laulude ja muusikaga. Suurt rolli etendasid laulukoorid. Koorilaul ja laulupeod olid ka olulised omavaheliste sidemete loomise vahendid.

Eestlaste elust sõjaaegsel Venemaal räägitakse kahjuks vaid ühesainsas eluloos. Enda lapsepõlvemälestustest võin lisada, et lauldi tõepoolest palju koduigatsuslaule ja muid nostalgilisi laule vanadest ae-

gadest. Peale tagapool mainitud “Läänemere lainete” olid populaarsed “Seal, kus rukkiväli”, “Siis, kui taevasse tõusnud on päike” (refraäniga “Kodust lahkusin ma...”), “Ma tahaksin kodus olla”, “Siis, kui aovalgus kaob”, “Postipoiss” jmt. Kasutusel olid käsikirjalised laulukladed.

Heljo Liitoja: *Olin oma rännakute kestel aega veetnud meie hulgas igavlevate lastega, nendega mängides, lauldes ning neile jutte jutustades. Laagris jätkasin samas vaimus ning meie rühmaga liitusid ka teised laagris viibivad eesti lapsed. See torkas silma laagri juhatusesele ning kuna kutselisi algkooliõpetajaid meie hulgas ei leidunud, mul aga ilmne huvi laste vastu ning ka teatud oskus nendega ümberkäimiseks tundus olevat, tegi laagri juhatus mulle ettepaneku asutada laagris eesti kool ning asuda selle juhatajaks. Võtsin pakkumise vastu tingimusel, et mul lubatakse asutada ka lasteaed.*

Oma vabad päevad veetsin kaasmaalaste hulgas. Laulsin laulukooris, tantsisin rahvatantse, olin Rein Andre teatrirühmas. Minu peatöö oli aga eesti lastega. Pastor Puhm oli olnud mu usuõpetajaks Tallinna keskkoolis. Tema palvel korraldasin detsembris esimese eesti laste jõulupuu koos väikese kavaga. Olin taas “maigu suhu saanud”. Küsisin pastor Puhmilt, kas oleks võimalik ruume saada aeg-ajalt eesti lastele õppimiseks, laulmiseks, mängimiseks.

Pastor Puhm naeratas õnnelikult ja ütles, et tal olevat plaan koguduse juurde pühapäevakool asutada, ning küsis, kas ma oleksin nõus pühapäevakooli juhataja kohta vastu võtma. Nõustusin tingimusel, et pärast vaimulikku osa võiksin tunnikese veeta lastega lihtsalt mängides ja lauldes.

Sai kasutatud olemasolevat materjali (mida oli väga napilt), mida vajaduse korral ümber kirjutasin, ja kui kuskilt midagi võtta polnud, kirjutasin ise. Näidendis oli alati palju tegelasi – vahel isegi üle 50 –, et võimalikult paljudele lastele anda võimalust kaasatagemiseks. Teksti oli põimitud tantse, laule ja palju liikumist, et noorel publikul vaadata igav ei hakkaks.

Hiljem pidin ka pühapäevakooli laulukoori juhtimise enda kätte võtma, ning asutasin ka kooli juurde löökpillide orkestri, kel oli isegi oma vorm, mille üle nad väga uhked olid.

*Pärast Toronto eesti lasteaia avamist tegutsesin seal aastatevahe-
mikus 1966–1972, olles muusikaõpetajaks kõigile lastele laupäeviti.
Kui 3- ja 4-aastaste rühmad alustasid kooskäimist ka nädala sees,
õpetasin sealgi laulmist, olles ühtlasi 4-aastaste rühma kasvatajaks.
Samuti töötasin ma osalise ajaga Peetri koguduse kantseleis. Lisaks
kõigele muule said Merit Co algatusel ja toetusel siinsed eesti lapsed
rikkamaks viie lasteplaadi võrra. Nii laulud kui lapsed olid minu
valitud, harjutused toimusid minu kodus ja ka klaverisaade oli minu
poolt.*

Vello Sermat: *Stockholmist tulid Sigtunasse esinema eesti näitle-
jad ja helikunstnikud. Kord nädalas tuli meie koori juhutama Eesti
ringhäälingu sümfoniaorkestri dirigent Olav Roots. Ta rääkis meile
sümfoonilisest muusikast ja laulis või mängis klaveril ette teemasid.
Ta oli südamlük, elav ja vaimukas; õpilased jumaldasid teda. Kooli
üheks tippelamuseks oli leeripäev 1946. aasta võidupühal. Siis pidas
Sigtuna vanas kirikus jumalateenistust praost Täheväli ja koor esitas
Olav Rootsi juhatusel Rudolf Tobiase “Eks teie tea”.*

Hans Lebert: *Stockholmis elas mitu tuhat eestlast. Varsti tekkis
seal eesti ühiskond, asutati palju organisatsioone, nagu Eesti Komitee
(1. märtsil 1944), Eesti Rahvusfond, Eesti Rahvusnõukogu (kuhu koon-
dus terve rida poliitilisi parteisid), Eesti kogudus, asutati üliõpilas-
organisatsioonid, Eesti Algkool, Eesti Gümnaasium, mitu laulukoori,
hakati välja andma eesti lehti, varsti kirjastati ka eesti raamatuid
(kirjastused olid ka väljaspool Stockholmi) jne.*

*Koorilaul on alati iseloomustanud eestlaste tegevust. Nii ka siin
Rootsis. Juba 1948. a organiseeriti eestlaste laulupidu Stockholmi
tuntud suures looduspargis Skansenis. Pärast Skanseni laulupidu
astusin Noorte Koori liikmeks. Olin 24-aastane. Koorijuhiks oli Eesti*

ringhäälingu sümfooniaorkestri kuulus dirigent Olav Roots. Koori liikmeteks oli palju eesti tütarlapsi. Nii juhtuski, et leidsin sealt ühe jumaliku tüdrukku, Salme Savigu, kellest hiljem sai mu elukaaslane 38 aastaks ja meie kahe toreda lapse ema. See oli suur armastus. Nii-sugust armastust pole keegi enne või pärast meid tundnud. Või on? Oli ka terve rida teisi, kes leidsid omale elukaaslased selles laulukooris. Me abiellusime 22. juulil 1950. a.

Aino Lepik von Wirén: Meie klassijuhatajaks esimesel kolmel aastal oli August Mälgu abikaasa Leini Mälk. Tema oli väga korralik ja tõsine, usklik inimene, nii et meie koolipäevad algasid alati sellega, et me laulsime ühe koraali ja lugesime meieisapalve ja siis laulsime veel teise laulu. Tunnis vastates pidi püsti seisma, üldse korralikult käituma. [---]

Igal aastal sõitsime kuskile teiste eestlastega, külastasime näiteks 1986. aastal Saksamaad, käisime Heidelbergis Euroopa eestlaste laulupeol. Nõnda tekkis tutvusringkond Ameerikas, Saksamaal eestlaste vahel, kes rääkisid eesti keelt ja olid huvitatud läbikäimisest. [---]

Mall Seim: Meil oli koolis heatasemeline koor, mida juhatas juba Eestis tähelepanu äratanud ja tuntud pianist-dirigent Olav Roots. Peale laulmise rääkis ta meile klassikalise muusika suurkujudest, nagu Beethoven, Schubert, Tšaikovski, Brahms. Ta juhtis meie tähelepanu raadiosaadetele, kui nende töid oli kavas. Raadio oli ju sel ajal pea ainus viis klassikalist muusikat kuulata, grammofooni ja plaate ei olnud, vähemalt mitte meie koolis. [---]

Sel ajal oli siin Stockholmis veel väga vilgas ja mitmekülgne eesti noortetegevus. Käisin kõikvõimalikel eesti üliõpilaskonna üritustel, radikaaldemokraatide vaidlusõhtutel ja kirikunoorte kohvikoo sviibimistel, laulsin kooris, astusin Eesti Naisüliõpilasseltsi ridadesse, pidasin elavat kontakti Sigtuna koolikaaslastega.

Ingrid Kink: Eesti Selts oli Hamiltonis juba loodud, hädapärast oli aga vaja laulukoori ja sellele juhti. Meie hulgas polnud inimest, kes

olnuks selleks võimeline. Tallinna päevilt tundsin muusikainimest, kes oma perega veel Saksamaal oli. Immigratsioonis tegin ta oma sugulaseks, kui paberid sisse andsin tema ja ta pere sisserännuks Kanadasse. Saime nad siia. Ja loodi Udo Kasemetsa juhatusel Hamiltoni Eesti Seltsi segakoor, kuhu me Edgariga kohe kuulusime. Asutati ka Eesti Luteriusu kogudus.

Sõbrad elasid ligidal. Saime sageli nädalalõppudel kokku, pühit-
sesime tähtpäevi. Tegime kodumaalt meeldejäanud külmlauda ja
tervitasime üksteist veiniklaaside kokkulöömisega. Laulsime kooris.
Koosviibimistel olime oma ümberasumisega küllaltki rahul. [---]

Meil oli aga omaette suur pidu, kui Edgar sai neljakümneseks.
Fotograaf tegi ilusad pildid. Eesti Selts, kirik ja laulukoor tulid õnne
soovima, paari võileiba ja klaasi veinikest maitsema. [---]

1992 sai Edgar 80-aastaseks. Tegin restoranis peo. Talle peeti kõne-
sid, lauldi.

Anu Ebbe Mihkelson: Olen viimastel aastatel otsinud maali-
delt juhtlõnga, kuidas minevikus elati. Mind on mõjutanud Millet'
"L'Angeliou du soir" ja Zorni "Igapäevane leib". Millet on maalinud
momenti: tööpäeva lõpp põllul, õhtune tänupalve, leivakorv. Kaugel
löövad Viljandi Jaani kiriku kellad: "Õhtu kellad koju hüüdvad, koju
hüüdvad, pimm-pamm, pimm-pamm." Zorni maalil on mees kaseto-
hust paunaga, milles on lass hapupiima ning riidesse mähitud leib ja
juust, ning kummarduv naine. Näen oma vanaema, kes keedab põllu
äärde kraavi tehtud lõkkel suppi, ja paremalt jookseb vanaema poole
mu ema. Käes on tal kimp kanarbikku ja rukkililli. [---]

Mangopuu all oli tore pidu pidada ja eestlased tulid pühapäeviti
kokku juttu ajama, kodumaitselist toitu sööma ja kodumaiseid laule
laulma. Inimesed olid optimistlikud. Praegune eluolukord on kindlasti
lühike, kasutame võimalust selles suures seikluses enne koju tagasi-
minekut. [---]

Seal ehtasime maja talgute abil. Ema joonistas maja plaani ja

eesti poisid, kes töötasid kaevanduses, tulid nädalalõpul meid ehitustööl aitama. Mina andsin isale tööriistu kätte ning ema küpsetas saia ja lihatoitu. Õhtul olime rõõmsad saavutuse üle ja eesti laul kostis mäe külje alt. Pea kohal säras taevas tähtedest, mida iial ei näe linnas. Soovisime õnne, kui üks, teine, kolmas langes, ja tundsim end õnnelikena. [---]

Naabrid olid mitmetest maadest peale inglise päritolu austraalaste. Olime rõõmsad ja käisime läbi. Õppisime ütleva 'My word!', mis tähendas 'Jah!' (küll see inglise keel on keeruline), ja laulsime koos iirlastega nukra viisiga laule. [---]

Medevi laagri elu Rootsisis tõi kokku sõpru ja võõraid, kes said sõpradeks. Olid kooriproovid, väiksed laulupeoõhtud, küünlavalguseõhtud vanas rootsi lossis, rootsi keele tunnid, köögiteenistus. [---]

Oli jõulukuu ja kutsuti soomlaste laste jõulupuule. Kõik lapsed pidid jõululaulu laulma, et jõuluvana käest kinki saada. Mäletan, et olin õige väike ja nii kaugel vanematest, kui seisin seal jõulupuul all ja laulsin oma laulu. Kodus oli pidusöök. Pereproua oli küpsetanud kalkuni, oli küpsekartuleid, sink ananassiga ja magustoiduks tume ja rammus rosinakook, mitte hanepraad ega piparkoogid.

Leonore Simmermann: Leidsin Jegorjevskis selle maja üles, kuhu pidin minema.... Oli õhtu, tuled põlesid ja sees lauldi "Läänemere laineid"... Seisin ukse peal ja nutsin tükk aega.

6. Eesti asundustes Venemaal

Lauludest ja laulmisest ning üldisest õhustikust eesti asundustes Venemaal annab ettekujutuse Kaukaasia eestlane Leida Madison. Püüti säilitada traditsioonilist eluviisi. Lauldi tuntud ilmalikke ja vaimulikke laule, tantsiti eesti tantse, peeti kinni vanadest kommetest, elati aktiivset seltsielu, hoiti sidemeid kodumaaga, käidi laulupidudel. Poliitiline ümberkasvatamine ei võtnud algul eriti vedu, kuid sellest polnud pääsu. Erimeelsused endise kristliku ja uue ideoloogia vahel kajastusid asjako-

hastes lauludeski. Asundusi tabasid ka rängad repressioonid.

Leida Madison: *Küla seltsielu oli Salmes erakordselt aktiivne. Tegutses näitering, sega- ja naiskoor, esineti soololauludega ja ilulugemisega. Tantsuks mängis alati pasunakoor. Toredad olid maipühade ajal peod nn rohelises. Kusagil mäenõlvakul leiti kena paik, kuhu küllarahvas kokku tuli. Tekid laotati puude alla murule, söögid-joogid olid kaasas... Lauldi ja tantsiti pasunakoori saatel. Lapsi võeti kaasa ja meil oli seal väga lõbus. 1948. aastal võttis Salme küla laulukoor osa Tallinnas toimuvast laulupeost. Ka hiljem on laulukoor Tallinnas käinud. [---] Meeldejäädavad olid mardi- ja kadripäeva tähistamised, milles osalesid alati ka lapsed.*

Komnoorte ühing ja pioneerialgad asutati Abhaasias juba 1925. aastal, kuid alguses ei saanud see liikumine hoogu sisse. Ka õpetajad ei olnud valmis tööks nende organisatsioonidega. Otse vastupidi, mäletan, et üks paljude lastelaulude seast aastal 1932 kõlas nii:

*Ära mine, lapsuke,
ära mine sinna,
neetud pioneeriks ju
tahad minna.*

*Parem mine kiriku,
saada palveid taeva,
ei siis elus iialgi
Sa ei karda vaeva.*

*Möödus paar aastat, kui pioneeriorganisatsioon võttis võimust ka küla-
koolides. Siis õpetati meile uus laul:*

*Ei me pappide lori ei usu,
ei me kirikus palumas käi.
Usupühad on meile vaid rusud,
meie töörahva püha on mai.
Pioneerid, kõik marssides sammugem nüüd,*

võitlusse astugem, olgu me püüid.

Võitlusse kiriku vastu me hõik

alati olge valmis kõik.

Mulle on meelde jäänud isegi nende kahe laulu viisid. Lapsed olid segaduses, keda või mida peab uskuma. Aga võitjaks jäi kool, minu puhul vist sellepärast, et õpetajaks oli lihane tädi. Üldse on mul meeles kooliajast umbes kolmkümmend lastelaulu, mida lapseas õppisime. Olen õpetanud neid ka Pärnus oma õpilastele ning nendega esinenud kahel korral Eesti Televisiooni saates "Vanaema viisivakk". Kadunud hr Kristjan Torop lindistas hulgaliselt minu laule (ka täiskasvanute laule), mis peaksid olema Eesti Kirjandusmuuseumis Tartus.

Minu ema oli usklik ja õpetas oma lastele kodus selgeks Meie Isa palve ja ka laule. Mäletan, et üks laul algas sõnadega: "Ma tulen taevast ülevalt, häid sõnumeid toon teile sealt..." Ema ei lubanud meid, lapsi, pioneeriks astuda. Kuid kuna suur osa koolikaaslastest olid juba pioneerid, ostis meie tädi, õpetaja E. Jänes, meile kaelarätikud ja meist saidki pioneerid. Mingisugust töötuse andmist ega vastuvõttuse-remooniat seal küll ei olnud. Koolis ei olnud isegi vanempioneerijuhti, seda tööd tegid õpetajad. Kui me kodus juhtusime laulma koolis õpitud laulu "Ei me pappide lori ei usu...", tuli sellest emaga suur pahandus.

Vanemates klassides oli meie õpetaja Hans Jänes (tädi Ella mees), laulmist õpetas õpetaja Noormann ja keelpillide orkestrit juhatas õpetaja Erkmann. Mina mängisin orkestris mandoliini ja kitarr. Meil oli kodus kaks viiulit, mida isa mängis. Vahel harva, kui isal tuju hea, korraldasime kodus õhtuti kontserte oma keelpillidega. Emale meeldis see väga.

Koolipõlvest on eredalt meelde jäänud naistepäeva tähistamine 8. märtsil, mil korraldasime peo emadele. Emadepäeva seal ei tuntud. Sel ajal õitsesid Abhaasias juba metsalilled: kannikesed, kellukesed, rebasekakud (alpikannid) ja piimapisarad (priimulad). Meie, lapsed, käisime neid korjamas Neebu mäe nõlvakult ja Troitski

jõe kaldalt, mis asus teisel pool Salme küla. Lilledest tegime tillukesed kimbukesed. Õpetaja muretses meile imeilusad väikesed korvikesed, millele siidipaelad sangade külge sidusime, lillekimbud sisse panime ja neid emadele peoõhtul kinkisime. Lilleneiud said olla vaid paremad õpilased. Peol toimus ka isetegevuskontsert, kus laulsime, tantsisime eesti rahvatantse (kaerajaani, tuljakut...) ja esitasime püramiide või isegi näidendit. [---]

Ehkki minu noorusaeg langes raskele ajale – repressioonid, sõjad, ikaldused, jäävad noored ikka noorteks, kes tahavad laulda, tantsida, hullata... Sõja-aastatel küla seltsimaja ei tegutsenud, ka hoone ise oli juba vana. Meie, noored, leidsime ikka võimaluse, kus tantsimas käia. Adleri linn asus Salme külast 16 km kaugusel. Kui hääletamisega keegi meid veoautole ei võtnud, tuli vantsida jalgsi. Tagasi koju läksime taas jalgsi. Kella 4–5-ks hommikul jõudsime koju, saime 3–4 tundi magada ja ruttasime siis kolhoosipõllule tööle. Nii oli see suviti.

Hiljem otsustasime naabruses asuvate noortega, et hakkame tant-suõhtuid korraldama taludes, kus on suuremad ruumid. Sageli käisime minu onu Aleksander Tiismuse majas. Onu oli Siberi ohver, kuid üks vähestest, kes 10 aasta pärast koju tagasi pääses. Onu majas oli suur saal. Neil oli kaks poega: Hugo ja Konstantin. Viimane mängis löötpilli ning oli pidudel meelsasti pillimeheks. Mõlemad poisid laulsid väga hästi. Lahke onunaine Helmi soosis noorte kogunemisi, kus me tantsisime, laulsime ja mängisime mitmesuguseid mängu, nagu “Hammusta rukist”, “Kes aias”, “Ma lähen külla tädile”, “Üks jahimees läks metsa” jne.

Meil tegutses oma lauluansambel – trio, milles osalesime mina, õde Helmi ja sõbranna Leili Kalmus. Kui esinesime peoõhtutel, saatsime laule ise kitarril. Tegutses ka noorte algatusel näitering.

Jaan Tsadurjan: Olen sündinud 2. aprillil 1972 Venemaal, Adleri linnas. Vanaema isa Jaan Hioni järgi pandigi mulle nimeks Jaan. Jaan Hion oli olnud Sulevis eesti koolis õpetaja ja laulukoori juhata-

ja. Tema tütrest, minu vanaemast Hildegard Hionist kasvas isa töö jätkaja. Nii palju kui mina mäletan, oli vanaema alati Sulevi elu hing – küll oli ta kooliõpetaja, küll koorijuhataja ja rahvatantsude õpetaja, küll akordionimängija. Ta oli algusest peale väga aktiivne inimene. Tema tõi Sulevi laulukoori Eestisse laulupeole. Viimastel aastatel oli ta Sulevi koolis asendusõpetaja, andis lastele eesti keele tunde, õpetas eesti laule ja tantse, korraldas pidusid ja väljasõite. Kõik, mis oli Sulevi klubiga seotud, toimus vanaema eestvõtmisel. Muidugi oli ta ka klubi juhataja.

Kui keskkool läbi sai, tekkis mõte minna edasi õppima Eestisse. Olin juba korra Eestis käinud – siis, kui vanaema oma kooriga laulupeol esines. Olin tookord viieteistkümnepäevane. Mind võeti Eestisse kaasa. Üldmulje laulupeoreisist oli aga väga soodne. Kuigi laulupidu ise mind eriti ei vapustanud. Mu muusikaline maitse oli teistsugune. Võiksin öelda, et mul oli tüüpiline teismelise muusikaline maitse väikese erandiga – mulle väga meeldisid lood, mis praegugi veel kõlavad kaasaegsetena, peamiselt süntesaatoriga tehtud palad. Muusikas olen ma kogu aeg ajaga sammu pidanud. Olen palju plaate ja kassette ostnud, lausa kogunud, uusi suundi jälginud. Koorilaul minu muusikaliste harrastuste hulka ei kuulunud. Eestis paelus mind inimeste elulaad, tavad ja kombed, inimeste üldine ühtlane kultuuritase. Mõte Eestisse õppima tulla sündis juba siis.

Ivan Kodak: Olen sündinud 1916. aastal Estonia külas Vjatka kubernangus. [---] Kui 1909. aasta suvel maa kruntideks jagati, mõõdeti minu isale 25 hektari suurune maatükk, põhiliselt mets. Krundi läbis lame org. Algas puude langetamine ja ehitusmaterjali ettevalmistamine. Värskest lõhnavatest palkidest kerkisid kiiresti elumajade ja loomapidamishoonete seinad. Kogu küla oli üks ehitustander. Vaatamata kibekiirele tööle kostis pühapäeva õhtuti ka mõne krundi pealt lõõtspilli- ja kandlemängu. See meelitas külanoori kokku. Lauldi, tantsiti ja sõlmiti tutvust.

7. Laulmine nõukogude ajal

Laulu roll ja funktsioon nõukogude ajal oli erinev. Laul oli meelsuse ja sotsiaalse protesti väljendus, kuid ka ebageeldivustest ülesaamise vahend, laul pakkus rõõmsaid elamusi ja liitis ühte. Mälestuskillud laulmisest nõukogude ajal annavad küllaltki objektiivse pildi vastuolulistest mentaliteedi keerdkäikudest, vastupanust ja kohanemisest, ellujäämise ja edasikestmise strateegia kujundamisest.

Nõukogude aja alguse meenutustes on esikohal ebageeldivad muutused ja vastupanuavaldused, mis väljendusidki tihti lauludes. Hiljem pakkus rõõmsaid elamusi ja eneseteostamise võimalusi kunstiline harrastustegevus. Kuigi repertuaarivalik oli kontrolli all, oli siin erinevaid võimalusi. Meenutustes on esikohal oodatult koorilaul, mainitakse ka laulmist ansamblites ja solistina. Pillimuusika, rahvatants, näitekunst, etlemine olid samuti populaarsed, kuid käesolevasse ülevaatesse satuvad need vaid siis, kui tulevad esile koos lauluga.

Uus aeg, uued ja vanad laulud

Nõukogude okupatsiooni algaastatel lauldi mõnikord uusi, võõraid laule, mille sõnadele ja tähendusele ei mõeldudki. Pea sündisid aga ka nõukogude laulude paroodiad ja muud nõukogudevastased laulud. Haruldased on mälestuskillud laulmisest küüditatute rongis.

Lauldi ka vanu keelatud isamaalisi laule, mis paljude inimeste vaimu kosutas, kuid võis ka karistusi esile kutsuda, kui mõni soovimatu isik neid kuulma juhtus.

Kaja Karask: *Meie oma külakolkas ei hoomanud alguses ei vene värki ega muud midagi meie elu ohustavat. Võib-olla vanemad, aga mitte meie, noored. Suveõhtutel käisime oma küla taludes kirmaskitel, improviseeritud tantsupidudel. Viinajoomist nendel aastatel veel ei olnud. Kõik tunduski väga ilus ja lootusrikas olevat. Laulsime rõõmsalt laule Leninist ja Stalinist, mõtlemata palju sõnadele, hing oli noor, loo-*

tusrikas ja ihkas laulda. See oli nagu ilus vaikelu enne suurt tormi. Ja see ei jäänud tulemata.

Felix Kallikorm: Taas oli pidanud paika rahvatarkus, mis ennustab pärast külma talve kuuma suve. Aga paraku läks Eestimaal kuumaks ka poliitiliselt. [---] Augustis sai Eestist Nõukogude Liidu vabariik. Sündis ka uus "Katjuša": "Eesti piir käib vastu Hiina müüri, kaardilt kaduma peab Venemaa. Ei siis Moskva enam meid ei tüüri, sõprus uus on hungveipingiga!" [---]

Pärast pikka pausi kogunesid noored vana-aastaõhtul taas armastatud Saka rahvamaja, et uus aasta koos vastu võtta. Mäletan, et tant-suks mängis toona akordionimees Jaagop Peterson. Enne keskööd pidasin kokkutulnuile väikese kihutuskõne. Ütlesin, et lahkuv aasta oli eesti rahvale väga raske, kuid me pole alistunud, vabadusvõitlus jätkub. Tuleb aeg, mil me tõuseme tuhast ja mullast, Eesti saab vabaks. Kutsusin kõiki üles jääma ka uuel, 1945. aastal oma mõtetes ja tegudes ühtseks, toetama ja aitama üksteist, vaid nii suudab raskusi võita. Üheskoos laulsime "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm". Nii algas minu jaoks 1945. aasta.

Evald Mätas: Lagedale ilmusid pörandaalused kommunistid. Rakvere linna ehitusnõunikuks pandi üks kingsepp, kel polnud asjast aimu, kuid kes oli truu kommunist. Kord aeti meid rahvaaeda miitingule, kus meie, poisid, laulsime "Internatsionaali", aga omaloodud sõnadega. Pidin linnavalitsuse nimel kõigi linna korterite suurused ära mõõtma. Vene sõjaväelased pandi korteritesse ja eestlastel tuli koomale tõmmata. Ei olnud enam seda tuju, mis eelmisel aastal. Tume vari langes Eesti kohale.

Helmes Tungal: Ülekuulamised. Mulle heideti ette, miks mind Saksa okupatsiooni ajal õpetajaametist lahti ei lastud, miks olin Eesti kodutütarde juht, miks õpetasin koolis Eesti hümnit (olin lauluõpetaja), miks andsin haridusosakonnas 1930. aastal õpetajaks hakates allkirja, et töotan olla aus ja riigitruu eesti õpetaja, miks mu vend oli Eesti ohvitser, mereväeleitnant, miks mu vanematel oli suur talu...

Ylo-Vesse Velvelt: See kohutav päev oli 14. juuni. Kiiuditatute rongi nägin ma kaks päeva hiljem Tallinnas. Kaubajaamas raudteel seisid loomavagunid. Vagunite ukсед olid pisut avatud, sealt ja okas- traadiga kaetud aknaavadest hüüdsid inimesed, et neile toodaks vett, nad tahavad juua. Vagunite ees valvavad NKVD-lased kedagi vagunite juurde ei lubanud. Kui keegi läks veeämbri või pudelitega, kiskusid nad ämbri käest, pudelid visati puruks, püssipäradega aeti aidata soovijad vaguneist eemale. Varsti lahkus rong jaamast. Vaguneis alustati laulu “Eestimaa, su mehemeel pole mitte surnud veel...” ja selle lauluga rong eemaldus. Rahvas vaatas, paljud nutsid.

Raimo Loo: Nõmmel olime jälle hunnikus koos nagu vanasti Lillekülas. Siis tuli juurde veel Aringu pere, kelle tanta Ida Narvas just enne üle piiri viimist loomavagunist ära päästis. Aringul oli ju Tallinnas suur rauaäri ja ta oli esimese klassi kapitalist ja töörahva kurnaja – kohe Siberisse. Noh, aga vankadele meeldis “kultuura” ja tanta Ida oskas hästi ooperit laulda, siis ta laulis ka Aringu pere vangirongist välja.

Hillar Tassa: Sügisel oli Viljandis üks meeldivamaid jalutuskohti allee, mis viis Eesti Panga juurest lossimägedesse. Õhtuti promeneerisid seal nii meie kooli kui ka tütarlaste gümnaasiumi õpilased. Ühel õhtul, täiesti stiihiliselt, marssis grupp meie klassi poisse alleelt platsile, siis mööda Vabadussõja ausambast ning endise “Politseilossi” – tollase miilitsa peamaja otsa juurest läbi Valuoja oru poole. Kostis vali laul “Eesti lipp”. Asi tuli välja nii halvasti kui vähegi võimalik: majast hüppas välja kolm miilitsat, kes püstolitega ähvardades juhtisid rongkäigus osalenud 10–12 poissi otse majja. [---]

Sel momendil me ei tajunud veel, et oli alanud meie põlvkonna noorte verine etteaste II maailmasõja teatris. Hiljaaegu marssisime kõik koos veel skautide ja noorkotkaste malevates, laulsime “Eesti lippu” ja “Surma, mis nõuab rohkem lõikust”. Meid kasvatati hästi, me olime valmis surema oma kodumaa vabaduse eest. Kui aga saabus aeg, mil oli vaja välja astuda oma vabaduse kaitseks, ei jätkunud

meie kasvatajatel tarmu puhumaks sõjasarve. Ja see saatuslik kõlamata jäänud signaal määras meid sõdima võõraid sõdu. Ta tõmbas meie saatuste kalendrisse nähtamatu joone, mis lahutas meid pooleks sajandiks õigeteks ja valedeks, headeks ja halbadeks, soodustusi nau-tijateks ja tagakiusatuteks. [---] See joon osutus eikellegimaaks, mille servades seisid okastraattõkked ning kaevikuteread. See joon määras, kummal pool keegi meist lamas ning kes pidi surema Stalini, kes Suur-Saksamaa eest.

Lembitu Varblane: 1951. aasta juulis edutati Arnold Kuur hari-dusosakonna inspektoriks. Nüüd kutsus haridusosakonna juhataja mind osakonda ja teatas, et mul tuleb hakata kooli juhtima. See oli tõeline üllatus. Tuletasin talle meelde oma poliitilist minevikku ja keeldusin. Koolitöö alguseni oli jäänud vaid üks kuu, seepärast ei ole-vat aega vaidlemiseks, vaid tulevat kohe tööle hakata. Ainult tegudega saavat näidata oma lojaalsust nõukogude võimule. Mõtlesin: mõni aeg tagasi oli siin lühikest aega direktoriks Soomes sõdinud Otniell Jüris-saar ja siit sai julgeolek talle jälile. Nüüd on siis minu kord. Ümisesin laulusõnu: “Maa on all ja meri ümber, taevas pea all kummuli, kus sa ilmast ikka pääsed, jälle metsa tagasi” –, ja tegin ettevalmistusi uueks õppeaastaks.

Asta Luksepp: Kodutütred ja noorkotkad olid laiali saadetud. Ase-mele olime saanud pioneerid ja oktoobrilapsed. Laste õiglustunne oli põhjalikult rikutud. Protestiks laulis üks kamp õpilasi koduteel Eesti hümnini. Seda juhtus kuulma keegi kommunist ja pärast oli lauljatel koolis palju pahandust. Õpetajad ei julgenud lapsi karistamata jätta.

Laine Villenthal: Viljari ütles, et jumalateenistust keelata ei saa, sest ta käis enne peapiiskopiga rääkimas ja konsistorium oli selle otsuse juba teinud. Jumalateenistus jäi 24 tunni sisse, seda keelata ei saanud. Järgmisel päeval hakkasin peale lauluga “Mu järel, hüüab Jeesuke, kõik ristirahvas tulge...”. Uks läks lahti ja sisse tulid needsa-mad: miilits ja külanõukogu sekretär ja külanõukogu esimees ja täitev-

komitee sekretär. Mina olin kantslis, minu jaoks oli uus kantsel tehtud. Olin nii rahulik ja mõtlesin: "Siin ma seisan ja siit mind kätte ei saa!"

Kui jumalateenistus sai läbi, läksin ruttu-ruttu koju, vahetasin riided, võtsin musta kleidi seljast ära, panin teise kleidi selga. Vihma sadas ja ma hakkasin jalgrattaga Vastseliina poole sõitma, et jalgratas sinna jätta ja ära minna. Nad sõitsid mulle järele, siis pikkamööda minust mööda. Ma ei teinud väljagi. Ja mul oli selline tunne, et saatku mind või Siberisse või tehku mis tahes, aga mina olen elus ühe jumalateenistuse pidanud!

Peep Varju: Meie süütud kooskäimised ja vaba aja üritused ei jäänud märkamata Narva parteikomiteele. Meie laulude repertuaar, kirjanduslikud õhtud ja muu taoline olid loomulikult rahvusliku laadiga ning pealesurutud sotsialismi loosungite vastased. Pole midagi imestada, et meie ringi sattus üks "koputaja" ja umbes aasta hiljem hakati meid ükshaaval üle kuulama. Minuga vesteldi otse töö juures vahetuses partorgi juuresolekul.

Finaal toimus vestlusena Narva linna parteikomitee sekretäri Puškini kabinetis Tallinnast saabunud Keskkomitee osakonnajuhataja sm Ranne juuresolekul. Esmakordselt nii kõrgel tasemel vastuvõtul parteikomitees saime teada, et Narva linnas on veel kirjaoskamatuid, keda oleksime pidanud vabal ajal harima, selle asemel, et kahtlasel moel eralduda omaette ringiks. Lahkusime noomitusega, kuid see oli rohkem sümboolne, sest parteilasi meie hulgas ei olnud.

Väino Tiimus: Septembris astusin Tallinna tööstuskooli nr 2, mis asus Pikal tänaval, praktika toimus raadiotehases "RET". Meil olid eestimeelsed poisid. Kord hakkas õpetaja poliitunnis nutma, sest ei suutnud poisse kommunismi vaimus kasvatada. Riviõppustel marssisime mööda Tallinna tänavaid ja laulsime rivilaulu "Saa vabaks, Eesti meri". Viru tänavas loobiti akendest meile lilli. Jaanipäevaks sõitsime koju rongi katusel, pileteid ei müüdüd. Vagunikatud olid sõitjaid täis. Palju oli Leningradi "kotipoisse". Üks naine oli oma kitsega.

Rahvuslikku vaimu aitasid hoida ka vanad laulud ja traditsioonid, milles otsest vastupanuideoloogiat ei olnudki.

Asta Luksepp: *Minu kodus suhtuti suure austusega Vabadussõtta. Seal olid osalenud ka minu isa ja medõena tädi Eliise. Ma sain lapsepõlvest kaasa isamaast lugupidamise ja armastuse. Samuti oli minu sugulase luuletatud laul "Mul meelen kuldne kodukodus". Laulus mainitud kohad on minu kodu naabruses. Sellest sai rahvalik laul, mille laulmist isegi okupandid ei söandanud keelata. See laul on olnud tugevaks moraalseks toeks minu eluteel. Lapsepõlves tegeles minuuga mu isapoolne vanaema Reet, kes elas meie peres. Vanaema Reedal isapoolsed esivanemad olid olnud vabad talupojad – veskiomanikud. Sellest ka perekonnanimi Veske. Ka minu soontes voolab piisake vaba talupoja verd ja see on mulle eluteel andnud julgust võidelda ebaõigluse vastu.*

Avo-Rein Tereping: *Kui sattusin Helme koduloomuuseumi, hämmastatas mind sealses väljapanekus sõjaeelse kultuurielu rikkus ja igasuguste trükiste hulk selles väikeses maakohas. Tekkis mingi seletamatu ängistus vaadates toimuvat, ülimalt tugevat tsensuuri ametliku jutu taustal sõnavabadusest. Tundub, et kogu Eesti olustik, pisivihjed, vanad laulud, milles puudus igasugune nähtav ideoloogia, aitasid vastu seista ametlikule ideoloogiale, mille võitlev iseloom tekitas vastumeelsust. Justkui oleksid inimesel mingisugused sünnipärased keeled, mis esivanematele tuttavaid hääli kuuldes kaasa helisema hakkavad.*

Kuid aegamööda tekkisid uued seltskondlikud ajaviitevormid ja kodunesid uued, nõukogude lauludki.

Hans Karro: *Tõnu Kingsepal oli registreerimata vesiravila, kus peamine ravi seisnes jaheda veega ülevalamistes ja istevannides. Neile järgnes alati vallatu hüplemine ja sörk ravialuste lärmakas ringis. Ametivõimused see illegaalne haigla miskipärast ei huvitanud, kuid ümberkaudse rahva hulgas oli erakordselt populaarne. Minu arvates*

oli see vesiravila tegelikult omalaadne sanatoorium, kus veeprotseduuride kõrval võis veelgi olulisema tähtsusega olla stressi maandamine nalja, naeru, laulude, pillimängu ja lihtsalt puhkusega. Igatahes kadusid mul mõne nädala jooksul kõik haigusnähud ja vana Tõnu konstateeris oma pikka vuntsi siludes, et võiksin oma koha ravilas edaspidi loovutada järgmisele hädalisele.

Maret Iila: *Kõige ilusamad mälestused on seotud mootorrattaga. Sõitsime sajuga Võrtsjärve mängudele. Soe vihm ja pori. Võtsin kingad jalast, käsi oli Endli pihus ja paterdasime peoplatsile. Äkki häälekõvendajast kostis Georg Otsa laul “Elu, armastan sind”. Küll oli ilus. Alati jään elu armastama.*

Kool

Vastakaid mälestusi on kooliajast, ka oktoobrilapseks, pioneeriks ja komnooreks astumisest ja olemisest ning asjakohastest lauludest. Varasemaid religioosseid laule asendasid nüüd “ideelised laulud”. Huvitava, detailiderohke ja tõetruu pildi pioneerijuhi tööst 1950. aastatel annab Kaukaasiast Eestisse naasnud ja Pärnus pioneerijuhina tegutsenud Leida Madison.

Ebameeldivustele vaatamata on üldine meeleolu optimistlik – elu tahtis elada! Positiivseid elamusi pakkus osalemine taidluses. Paljustki saadi naljaga üle:

“Tegime seda kõike suure õhina ja tahtmisega. [---] Ju siis noor organism oskas end instinktiivselt poliitiliste lolluste eest kaitsta.”

“Üldiselt ma ei kahetse, et olen selle ajajärgu läbi elanud, sest oma-moodi huvitavaid sündmusi oli ka siis.”

Ingrid Kink: *Koolides võtsid venelased ja nende eestlastest saba-rakud õppekavade koostamise oma valdusesse. Kõige valusam oli, et Eesti hümn laulmine ära keelati. Katsusime oma väiksel viisil, aga kogu südamega vastu sõdida. Kõik asjata. Vaata, et vangi ei pandud! Ausambale, mis pärast Vabadussõda koolinoorte auks oli püstitatud,*

viidi iga päev lilli. Ja sellesama "kuriteo" pärast viidi nii mõnigi kooli-õpilane kommunistide poolt vangi. Asi oli rohkem kui tõsine. Ilmselt pääsu ei olnud.

Kaja Karask: 1948. või 1949. aasta talvel pidi koolis olema komso-moliorganisatsioon. Kuna olin õpetaja õde, pidin muidugi esimeste seas astuma. Mäletan linnakomitees käimist, olime 10 või 8 õpilast, kahe reega, mis külast oli organiseeritud. Sõitsime linna ja tagasi mööda Emajõe talveteed. Tagasiteel jõime pudelist viina (mina tegin seda esmakordselt elus), laulsime algul rahvuslikke eestiaegseid laule, hiljem kahemõttelisi ja rumalaid (kuidas me neid teadsime, ei oska seletada). Järgmistel päevadel tundsim endid kuidagi rumal-uhkelt ja natuke nagu häbi oli ka.

Aimi Tedresalu: Lauluhäält pole mulle looduse poolt samuti antud, kuigi laulda on mulle alati hirmsasti meeldinud. Mäletan, kui laulsin kord emaga bussis sõites oma esimest lemmiklaulu "Saaremaa valssi". Õigeid sõnu ma ei teadnud ja korrutasin muudkui ühte kohta ning sedagi loomulikult kõvasti ja valesti. Üks naisterahvas ütles siis mulle sõnad, aga soovitas siiski oodata, kuni seda laulu mulle koolis õpetatakse, sest ma laulvat seda veel väga valesti. Koolis olin väga uhke, kui mind rahvapuuduse tõttu kooli mudilaskoori võeti, kuigi tohtisin seal ainult hästi vaikselt laulda [---]

Tobedusena on meelde jäänud veel rivivõistlused, kus marssisime mööda koridori, kaelarätid kaelas, ja laulsime täiest kõrist "Me käinud karmil võitlusrindel, meil surmaga ristunud teed, kuid võidurõõm on ikka hinges...". Praegu sellele tagasi mõeldes saab ainult mõnusaalt muiata. Tegelikult olen ehk praegugi veel pioneeri staatuses, sest kommunistlikku noort minust enam saada ei jõudnud. Üldiselt ma ei kahetse, et olen selle ajajärgu läbi elanud, sest omamoodi huvitavaid sündmusi oli ka siis.

Tiia Pedak-Burmeister: Koolis käisid ümbruskaudsete tänavate lapsed. Riietus oli vaba (kampsunid, flanellkleidid, karupüksid).

Peale koolitöö tegelesime ka isetegevusega: õppisime näidendeid, laule, tantse.

Kust ma seda teadsin, ei mäleta, aga võtsin klassiõdesid kaasa ja pakkusime end Vene t 6 asuvasse Kooperatsiooni Klubisse tantsurühma. Seal me tantsisime ja osalesin suures näidendis “Külmataat”. Rahvatantsu saatsid viiulil ja kandlel kaks meest. Esinesime “Estonia” teatris ja Kadrioru staadionil (1950. a).

8. klassis sai minust rühmajuht III klassile. See oli suur klass, aktiivsed lapsed ja saime üksteisega hästi läbi. Meelde on jäänud, kui laulsime “Marseljeesi” prantsuse keeles, õppisime lastekoori ja naiskoori laule.

Olev Luhaveer: Õppisin ära ka mandoliinimängu ja Peeter Pöder võttis mind oma tuntuks saanud keelpilliorkestrisse, mis tegutses Mustpeade Majas. Andsime kontserte mitmel pool Eestis ja korra (vist 1950) olen mänginud ka “Estonia” kontserdisaalis. Koorilauljakarjäär (samas Mustpeade Majas) jäi aga lühikeseks: Karl Leinus, kelle käe all oli laulnud juba mu isa, kihutas mind oma poistekoorist välja, vaata-mata minu täiesti korralikule lauluhäälele, sest läksin segamini, kui keegi laulis mu kõrval mõnd teist häält... Samal ajal hakkasin aktiivselt tegelema spordi ja matkamisega – ja teen seda tänini.

Tõnu Tamme: Päris kaua pidasin vastu Tombi poistekooris. Koori esindajad käisid koolis ja valisid mind paljude poiste seast välja. Peale minu sattus poistekoori laulma ka koolivend Jüri Makarov. Laulmine meeldis mulle, aga tuska tegi, et viletsa õppeedukuse pärast mind ei lubatud kooriga reisima. Halbade hinnetega poisse kaasa ei võetud.

Urve Karise: 1961. aastal läksin Maidla 8-klassilisse kooli. Koolitee oli pikk, ligikaudu 9 kilomeetrit. Algul läksin emaga jalgratta pakiraamil, hiljem hakkasin käima koos oma küla lastega. Tee ei tahtnud kuidagi meelde jääda. Lugemine oli peaaegu selge, arvutada oskasin samuti natukene. Laulnud ma polnud enne üldse. Vanaema oli väga usklik inimene, tal oli küll hea lauluhääl, aga ta laulis ainult juma-

lasõnalaule. Neid ma ei osanud laulda, ema ei tahtnud ka, et ma selliseid laule laulaks. Nii oligi minu esimene iselaulmine “Suur Lenin, ta oli üllas...”.

Esimene õpetaja oli väga range, korrektne vanem naisterahvas, keda ma väga kartsin. Kui meid koolis oktoobrilasteks võeti, olin väga uhke – terve kodutee hoidsin mantlihõlmu lahti, et kõik mu tähekest näeks. Pärast jäin haigeks.

Silver Säga: Kuna Viive lõpetas kooli ja läks tööle Haapsallu, siis ei olnud emal mind üksi Tallinna jätta otstarbekas ja nii sattusin Märjamaa keskkooli 10. klassi. See oli järsk elumuutus. Olin ju mitu aastat ainult poistekoolis käinud. Ka oli tuntav väikeasula mentaliteet. Oma üllatuseks kohanesin kiiresti.

Eraldi vääriks sellest kahest aastast märkimist tegelemine taidlusega. Selgus, et meie klass (meid oli 19) oli võimeline ilma välisabita esitama kõikvõimalikke kunstinumbreid. Meil oli oma baleriin, oma orkester, lauluansambel, näätering, võimlejad, etlejad, pillimehi jätkus klarneti, akordioni ja klaveri taha. Tegime seda kõike suure õhina ja tahtmisega. Korraldasime rajooni piires pidusid. Sissetulek läks kevadiseks klassiekskursiooniks. Loomulikult toimus see tollaegse poliitilise sordiini all. Oli ju Stalini aeg. Ja ega me püüdnudki tookordsest reglemendist üle astuda. See läks meist (vähemalt minust) kuidagi mööda. Ju siis noor organism oskas end instinktiivselt poliitiliste lolluste eest kaitsta.

Isetegevusega tegeles aktiivselt terve Märjamaa keskkool. Õpetaja Harri Jõgisalu lavastatud Gogoli “Revident” oli suursündmus. Näitlejateks olid nii õpetajad kui ka koolipoisid-tüdrukud.

Üks mälestuskild. Harjutame oma instrumentaaltrioga kooli saalis “Viljandi paadimeest”. Kõrvalruumis on õpetajate tuba, kust tuleb H. Jõgisalu ja ütleb: “Ehk te, poisid, ei mängiks seda lugu!” Ei taipu, milles on asi. Alles hiljem saame aru – kodanliku natsionalismi tont käib mööda Eestimaad!

Koidula Soosalu: *Rakendasin hobuse lahti ja panin sööma, vanker viljakottidega jäi järjekorda ja mina läksin seltsimajasse peole. Üks meie küla tüdruk õppis Kilingi-Nõmme keskkoolis ja tema mind sinna kutsuski. Mul olid mustad vildid ja pastlad jalas, pastlad peitsin õue lipuvarda aluse vahele ära ja läksin paljaste viltidega saali. Oi kui palju ilu seal oli. Ja kui ilusasti koolitüdrukute ansambel laulis, ka minu naabritüdruk Siina. Ja kui ilus oli see laul “Volga, Volga, emajõgi”. Sai ju kujutleda, kuidas ikka see kaunitar laintesse heideti. On ikka ilus aeg, kui saab kriitikavabalt vastu võtta ka lihtsat kunsti. [---]*

Olin lasknud end komsomoliks astuma rääkida. Mind valiti mingile Tallinnas toimuvale komsomoli kongressile delegaadiks. Oli vast põnev seiklusesõit. Keerasin oma ainsa pluusi pahupidi selga – jäi jaki alt niimoodi uuemana paistma – ja sõitsin kitsarööpmelise rongiga üle Viljandi Tallinnasse. Esimest korda: “Tere, Tallinn. Pealinn. Suurlinn.” Olin kongressil käetõstja ja ei mäleta räägitust enam midagi. Aga nagu eile on mul meeles, kuidas me kõik laulsime: “Kõigi rahvaste lapsed, rahuunistus püha on meil.” Olin selline ringivehkiva loomusega ja uudishimulik. Ju ma omal tasemel ajasin ka mingit õigluse joont kolhoosis taga ja mõned kolhoosnikud arvasid, et minust võiks hea kolhoosi esimees saada. Selline “karjääri” võimalus tõmbas mu kaineks. Komsomol ja kolhoosi esimees?! Tuleb midagi ette võtta!

Tiiu Tammoja: *Kui palju jõuab noor inimene! Töötasin (lisaks kasvatustööle andsin eesti keele tunde vanemas astmes) ja õppisin, juhendasin koolis etlejaid, õpetasin peotantsu, olin komsomolisekretär ja a/ü esinaine. Jõudsin teha sporti ja laulda ansamblis, käia teatris ja reisimas. Naudin oma noorusaega!*

Leida Madison: *Hakkasime sügisel aegsasti valmistuma Pärnu maakonna II pioneeride kokkutulekuks, mis toimus 1949. a suvel Pärnus. Terve aasta töö toimus selle tähe all. Kõige muu kõrval vajasime selleks ka raha. Otsustasime korraldada tasulise isetegevusõhtu, mil-*

leks õppisime näidendit, võimlemisettekandeid, tantse ja laule...

Esimese peoõhtu korraldasime Kilingi-Nõmme rahvamajas. Kõik oleks laabunud kenasti, kui elektrimehed poleks meid alt vedanud. Laval käis näidend. Äkki oli kogu rahvamaja pime. Lapsed olid leidlikud, kohe jooksid lähimatesse kodudesse, töid kaasa petrooleumilambid ning pidu võis jätkuda.

Teise tasulise peoõhtu korraldasime Allikukivi rahvamajas. Siin tabas meid jälle ebaõnn. Rahvas ei tulnud ettekannete ajaks kohale, küll aga seisis järjekord ukse taga tantsuks. Otsustasime riskida ja tantsuks ilma piletita mitte kedagi sisse lasta. Noormehed hakkasid protesteerima ja ähvardasid meid isegi kohtuga, et tantsuks ei tohtivat eraldi pileteid müüa. Sulgesime hetkeks rahvamaja ukсед, pidasime nõu (mul olid abiks komnoored ja paar lapsevanemat) ning otsustasime müüa ühe pileti kahele. Süda värises küll sees. Õnneks jäid ähvardused vaid ähvardusteks. Kahe peoõhtu eest saime raha üle 800 rubla, sel ajal oli see suur raha. Kevadeks olid ka pioneeride read kasvanud 45-ni. Lapsevanemad hakkasid huvi tundma meie tegevuse vastu ja abistasid jõudumööda.

Enne maakondlikku pioneeride kokkutulekut toimusid ülevaatused linnades ja rajoonides. Meie kooli pioneerid esinesid suurepäraselt. Kuid kogemuste puudumine andis siingi tunda. Unustasin lastele meelde tuletamast, et nad ilmuksid kokkutulekule kaelarättides. Pooltel kaelarätid puudusid. Maakonna komsomolikomitees oli seda küsimust arutatud ja leiti, et see oli suur viga minu töös, mistõttu meie malev jäeti tublimate seast välja.

Pärnu maakondlikule kokkutulekule, mis kestis kaks päeva, sõitis kogu malev, välja arvatud kaks poissi, kes said karistuse halva käitumise eest. Lastevanemate abiga saime sõiduks bussi. Küll oli see lastele ja minulegi üks tore sõit! Eriti jäi meelde malevate rivistumine Võidu väljakul, paraad, mil lennukitelt sadas alla lendlehti. Me ei olnud seda varem näinud. Meeldejääv oli ka malevate isetegevuskontsert

Kuursaalis, kaatrisõit merel... Paljud lapsed nägid merd esmakordselt. Omateenitud raha jätkus meile kogu ürituseks ja jäi üle isegi jäätise ostmiseks kõigile. Pioneerid olid ülimalt rõõmsad, et nad oma töö ja vaevaga olid välja teeninud nii toredate Pärnu-sõidu.

[---] Korraldasime ka sõpruskohtumisi mõne eesti või vene kooliga. Tulevad meelde raskused sel alal. Kord tegin 4. klassi pioneeridele ettepaneku korraldada sõprusõhtu vene kooli 4. klassiga. Kaks klassi tublimat poissi olid kategooriliselt selle vastu. Hakkasime tegema ettevalmistusi. Õppisime venekeelseid laule, luuletusi ja ka tantse. Kohtumiskoondusele need poisid siiski ilmusid. Üritus möödus meil ülitoredalt. Vene lapsed olid õppinud eestikeelseid ettekandeid. Lõpuks mängisime ühismänge, tantsisime ja vahetasime omavahel kingitusi, mida tegime käsitöö-koondustel. Kui ma järgmisel päeval kooli läksin, ootasid mind ukse juures needsamad kaks poissi, kes alguses ürituse vastu olid, ja tegid ettepaneku korraldada vene lastega uus kohtumine spordivõistluses. Tundsin sellest rõõmu.

Õpilaste arv klassides oli sel ajal väga suur, 40–46 last. Vanempioneerijuhi töö kõrvalt andsin üksikuid vene keele ja laulmise tunde. Nüüd, olles suure esimese klassi juhataja, sattusin lausa paanikasse, nähes, et 40 silmapaari vaatab mulle otsa, igal omad soovid, igaiüks omaette isiksus.

Kodus ootas 3,5-kuune väike rinnalaps, kelle ma esimesel septembril lastesõime viisin ja kes oli seal rohkem haige kui terve. Mäletan, et kaks esimest nädalat lausa nutsin õhtuti kodus ja mõlgutasin mõtteid koolist üldse põgeneda. Noorem tütar läks samal sügisel esimesse klassi ja tedagi tuli kodus õpetada, eriti lugemisel. Õnneks tegeles tütre õpetamisega rohkem isa, kuna minul ei jätkunud selleks aega. Pika-peale hakkasin siiski harjuma oma toredate mudilastega ja elu läks normaalsetesse rööbastesse.

Hiljem isegi imestasin, kuidas ma küll võisin nii kaua vanempioneerijuhina töötada. Esimese klassi õpilased on ju väga armsad ja sii-

rad. Kord võttis üks tüdruk minu kleidist kinni ja ütles: “Õpetaja, teil on just samasugune kleit nagu minu emal.” Teine tuli vahetunnil, kallistas mind ja jutustas õhinal, kuidas nad isaga oma ema sünnipäeval üllatasid. Mõni pakkus oma aiast kaasa toodud õuna...

Tudengielu

Laul oli lahutamatu kaaslane tudengielus. Üliõpilaskoorid, seltsielu liitsid ühte, aitasid leida elukaaslastki. Kontsertreisid pakkusid vaheldust, võimaldasid avardada suhtlusringi, käia erinevais paikades, näha ja kuulda nii mõndagi. Sisuka ülevaate Tartu tudengielust ja üliõpilaskooride rollist annab Silver Säga. Tartu Akadeemiline Meeskoor oli midagi rohkemat kui tavaline laulukoor, see oli akadeemiline seltsielu. Samas räägitakse ka pahandustest seoses jõulude pidamisega ühiselamus ja protestivaimust sündinud keelatud laulude laulmisest.

Mulle endale meenuvad samast ajast maestro Ritsingu initsiatiivil korraldatud Baltimaade üliõpilaslaulupeod, mis olid väga elamuslikud ja mida kandis ühine solidaarsuse vaim. Esimesel laulupeol marssisime mööda Tartu tänavaid lauluga “Saa vabaks, Eesti meri”, mida alustasid eespool meeskoori poisid ja millele meie, tüdrukud, naiskoori ridades marssides refrääni kaasa hõiskasime. Oli ideoloogiline sulaaeg (Hruštšovi periood). Ülikooli saabusid ka esimesed Soome külalised ja tervitasime neid peahoone ees naiskooriga, lauldes Soome hümnid. Samal ajal levis tudengifolkloor ja oma populaarsuse tipul oli “Tinna” – vana tantsulaul uute lisasalmidega, mille saatel hüppeldi kätest kinni hoides ringis – ühiselamutes, tänavatel, pidudel, kus iganes. Raekoja platsil patrulliva miilitsa ümber kareldes lauldi:

*Tartu ilusaim mees on miilits,
ta ümber Raekoja hiilib –
samm ette, samm taha
ja kükakile maha!*

Tallinna tudengite tegemistest, sõitudest, komsomoli pidustustest

ja mitmete hiljem tuntud muusikute lauljatee algusest jutustab Tiia Pedak-Burmeister.

Meenutatakse ka gospelbändide tegevust ja sõjaväelaagreid.

Raimond Otsman: *Kuigi sõda lõpetas viiulimängu, ei jäänud ma muusikast eemale. Läksin kohe loodavasse TPI meeskoori. Võitsin meeskoori rinnamärgi kavandite võistluse, nüüd on see hõbedane tunnusmärk igal TPI meeskoori lauljal. Hiljem olen laulnud ka Teaduste Akadeemia meeskooris.*

Viive Pallok: *Tudengielu oli huvitav, praktikumid suvel looduses, ülikooli naiskooris laulmine, esinemised, kontsertreisid, spordivõistlused. Kohvri pakkimist oli palju. Ema palga ja minu stipendiumiga saime hakkama.*

Tiia Pedak-Burmeister: *Instituudis jätkusid tennisetreeningud lätlasest klubijuhataja R. Silinši juhtimisel. Ta haaras mind klubi juhatusse ja tantsisin sega- ja naisrühmas, laulsin naiskooris. Pärast loenguid jätkus tegevust isetegevuses. Instituudi klubil oli teatud ajal oma orkester, kus mängisid ja laulsid üliõpilased. Kui soliidne ja tuntud ka härra Eri Klas ei oleks, jääb ta minu mällu trumme põristava ja temperamentsena, vahel hõiskavana ja hea ütlemisega. "Ratex" oli ansambli nimi, kus mängisid juba siis tunnustatud pillimehed. Seal laulis Tiiu Varik, kes õppis veel keskkoolis ja oli vendade hoole all. 1958. a korraldas klubi meile kontsertreisi Lätimaale. Meie esinemistel oli edu. Tiiu Varik oli oma lauljatee algul.*

1958. a külastasin Kaliningradi oblastis Svetlogorskis noorsoolaagrit. Suuresti varemetes Kaliningrad, linnade välisilme, laagri kord ja elu – kõik vapustas oma uudsusega. Tutvusringkond suurenes.

Instituudis töötas vabatahtlikkuse alusel nais- ja meeskoor (L. Verlin, H. Uibo). Traditsiooniks said kontserdid "Estonia" kontsertsaalis ja ringreisid. Nii oli solistiks tšellomängija I. Juul ja Saaremaa ringreisile tulid lauljad Arne Mikk ja Harri Vasar. Küllap nendegi kuulsus kasvas aastatega. Ööbisime telkides, andsime kontserdi (kooril oli oma vor-

mikleit), saime toreda vahelduse.

1960. a tähistati Läti komsomoli aastapäeva. ENSV-d esindasime sel korral mina ja sõbranna Hele Heidemann, Vello Orumets ja keegi Keskkomiteest (nime ei mäleta). Meie tantsisime karaktertantsu, Vello laulis R. Valgret, seltsimees tegeles esindamisega. Kust selline valik? Saatus lihtsalt mängis niisuguse võimaluse kätte. Muidu ei teakski, kuidas stagnaajal kõrgem seltskond pidutses. Kõik külalised jagunesid gruppidesse: Pihkva oblast, Eesti, Armeenia, Moldaavia. Nädala jooksul ringreisid mitmes Läti rajoonis ja ettevõtetes, kingitusi, fotosid, rahvuslikke paelu, puuesemeid, elektritunutaja, näitused. Öötundide ni pidustused esindushotellides, päeval uue rajooni tutvustus. Läti TA hoones pidulik lõpetamine. Laulsime laval “Maailma demokraatliku noorsoo hümn” esimest salmi neli korda, sest teisi ei osanud. Armeenia tütarlaps saatis meie tantsu. Siis tuli lahkumine. Armeenlased konjaki, meie “Vana Tallinna” ja Pihkva oblast valge viinaga.

Üheks elamuseks oli ka Taga-Karpatia külastamine 1960. a suvel. Lõppes üldlaulupidu. Kuna segarühm esitas 10 tantsu, esinesin nendega peol. Naisrühm sõitis reisile. Karistuseks taheti mind valiku pärast maha jätta, aga reisir käisin. Veotakso Tallinna Taksopargist naisautojuhiga, mehest tantsuõpetaja ja ülejäänud üliõpilased. Läti, Leedu, Brest, Užgorod, Mukatševo. Šašlõkk, tšaardaš, härjad tänavatel, temperamentne elu õhtutundidel, võrratud looduspildid Karpaa-tidest – see võlus. Auto kongist ei näinud panoraame ja ajaviiteks sai müratud, olin pärast reisi siniseid plekke täis nagu klopitud õun.

Silver Säga: Intris on kuidagi vaikne. Ilmselt on midagi juhtunud. Ja ongi! Nimelt hakkas intris elav õppejõud Leo Tiik kontrollima, kas tubades on kuuski. See ajas rahva marru. Lõpuks koguneti koridoridesse ja hakati laulma kõikvõimalikke isamaalisi laule, mida kroonis Eesti hümn. Aknad olid lahti ja KGB Tartu maja oli 100 m kaugusel. Lugu lõppes sellega, et kolm tüdrukut, kes mitte milleski süüdi ei olnud ja kelle tuba laulukoridoris oli, eksmatrikuleeriti. Keegi peab süüdi

olema – see oli üks nõukogulikke deviise! Pilli- ja laulumeestena oleksime võinud kergesti “rataste vahele” jääda. [---]

Tutvusime Teaga detsembri keskel kui koorilauljad, kes kahe koori jõuluüritust organiseerima pidid. Nii ta siis läkski, et pärast ülikooli lõpetamist leivad ühte kappi panime. Olime selleks ajaks mõlemad Tallinna tööle määratud ja minu õpipoisiamet puurbrigaadis oli ka möödas.

Tea Tamm oli Tallinna tüdruk. Pärast sõda sattus tema ema poliitilise tagakiusamise alla ja pidi töökohast loobuma. Seetõttu sattus pere raskesse majanduslikku olukorda ja Tea pidi tööle minema. Ta lõpetas õhtukeskkooli. Tartus astus ta minuga samal aastal geograafiaosakonda. Nii sattusime me kokku nii laulukooris kui ka suhteliselt lähedaste erialade tõttu – geograafid-geoloogid. [---]

Meie pere sõprusring oli juba Tartu päevil välja kujunenud. Tallinnas lisandusid uued töökaaslased ja uued laulukaaslased. Mõlemad läksime laulma Teaduste Akadeemia kooridesse. Laulukoorides olen laulnud kogu elu. Muusikaline soon meie peres on pärit ema liini mööda. Õde Viive sai juba maast-madalast sõbraks klaveriga. Ta täiendas end Tartu ja Tallinna muusikakoolides ja töötas muusika alal kogu elu – kontsertmeistrina ja muusikalise kujundajana “Estonias”, Noorsooteatris ja Draamateatris. Nendest klaveriõpingutest hakkas ka minule mõnda külge, kuigi väga asjaarmastajalikul tasemel. Laulukoorides olen laulnud aga esimesest klassist peale. Koolis oli see ju igapäevane.

Tudengipõlves oli aga Tartu Akadeemiline Meeskoor midagi rohkemat kui tavaline laulukoor. See oli juba akadeemiline seltsielu, kus meid kasvatati enesele märkamatult küll maestro Ritsingu kui ka vanemate lauluvendade poolt. Meeskoor täitis kogu õpingutevälise aja ja ka enamik sõpru on sealt pärit. Nii oli täiesti loomulik, et Tallinnas jätkasin laulu 33 aastat Teaduste Akadeemia Meeskooris. Nii tegi enamik Tartu-aegseid laulumehi.

Tiit Kuusemaa: Tollal käis ju rahuvõitlus, mis oli nõukogude võimu

poolt tunnustatud asi ja milles venelane maailmaga ühte jalga käis. Rahuralli oli formaalne nimetus. Palju tehti muusikat. Gospelgrupp "Sela" lõi seal kõvasti laineid, selle pillimeestest tekkis "Esra". Erkki-Sven Tüür osales nii "Selas" kui "Estras", viimasest kujunes hiljem "In Spe". See oli ääretult rikas ja kirgas suvi. [---]

Üks asi, millega Herbs erilise pahameele ära teenis, oli see, kui ta organiseeris 1970-ndate lõpus inglise gospelbändi "Living Sound" illegaalse turnee Nõukogude Liidus. See oli umbes sama häbematu temp kui Matthias Rusti maandumine Punasel väljakul Moskvas. Herbert Murdi esimene kohtuprotsess on mulle meelde jäänud. Saal oli KGB-lasi täis. Üritasin seal isegi pilti teha, kuigi see oli keelatud. Ühe klõpsaka siiski tegin ära. [---]

Viimase kursuse ajal elasin ma erakas. Olime Tõnuga koos ühe baptistist tädikese juures. [---] Meie seltskonnaga liitus Helve, Herberti uus naine, kes tuli ülikooli õppima, kui Herbert oli kinni pandud, ja Toivo Treima. Tõnu, Toivo ja Helve tegid gospelbändi. Mina kohendasin laulude sõnu, et nad väga labased ei oleks. See oli selline asjaarmastajate kodukootud asi, aga endal oli hea tunne, et me midagi teeme.

Peep Varju: Neljanda kursuse järel tuli juunis esimene sõjaväelaa-ger Ida-Preisimaal. Vene sõduritena ja vastavas riietuses saime rivi-drilli, elades vanades preisi kasarmutes. Oma eestikeelsete rivi- ning tudengilauludega võisime vabalt kogu linna läbi marsside.

Malevaelu

Eriline koht oli lauludel üliõpilasmalevates. Tegemist oli täieliku rollimuutusega: vabam keskkond tavaelust eemal, töö, olustik, rühma koosseis kui ka kõigest sellest tulenev elulaad ja taidluski olid erinevad tavaolukorrast. Siin tekkisid ka protestilaulud ja -etendused. Kõigele vaatamata osati võimustruktuuridega osavalt kokku mängides suuremaid karisid vältida. Malevaelu jätkuks olid hilisemad malevakaaslaste kokkutulekud.

Malevaelu korraldamine andis ka juhtimiskogemusi, mida hilisemas elus kasutada sai. Paljudest malevajuhtidest said hiljem tuntud ühiskonnategelased.

Malevalaulud olid täiesti omaette nähtus. Tegemist oli suulise kontrakultuuriga. Paraku ei sisalda "Elulood" eriti konkreetset materjali nende kohta, kuid neid on varem eraldi kogutud. Laule loodi ise, eriti tänu taidluskonkurssidele, kuid lauldi ka vanu, sealhulgas keelatud laule (näiteks metsavendade laule), samuti Hando Runneli jt tollal mõneti probleemsete eesti autorite tekstidele loodud laule. Populaarseks sai "Tuhanded talud, tuhanded külad..." ja paljud teised. Sõnad levisid osalt käsikirjaliste laulikute vahendusel, viisid suuliselt. Paljud malevalaulud läksid noorte seas laiemalt käibele.

Raimo Kägu: *1982. aasta jäi meelde sellega, et taidluskavad ja laulud olid kõik piisavalt hea poliitilise sisuga, rääkimata igasuguste regioonide ja rühmade atribuutikast. Taidluskonkursist tehti lihtsalt festival, et mitte punkte anda. Mäletan, kuidas mind kui regiooni komandöri sarjati – mäletan Igor Gräzinint Intsikurmus kusagil koolimajas seletamas, et mis kavadega me ikka välja tuleme, see on ikka täiesti katastroof, kuidas nii, teid ei tohi esinema lasta. Lubasime siis kõik poliitilised sõnad esinemistest välja võtta. Teravalt torkasid Hans H. Luik oma Muhu rühma kavaga, Toomas Luhaäär ja Indrek Teder Sõrve rühmaga, neid kavu oli veelgi. See oli päris julge väljakäimine. Esimest korda kõikus maapind tõsiselt mul jalge all ja kuna olin 1982. aastal pärast lõpetamist asunud tööle TPedI komsomolisekretärina, pidin nüüd sellest kohast äärepealt ilma jääma. [---]*

Minu malevaeg jäi aastatesse 1979–87 ja see oli minu arvates üks maleva tippaegu juba tänu sellele, et üliõpilaselu läks ülesmäge. See oli kõigile juba nii selge, et komsomol on nõme – sõna "nõme" ei ole õige. Seal tehti, mida teha andis, ja kogu üliõpilastegevus jagunes tegelikult kahte ossa: malev, mida valmistati talv läbi ette, ning üliõpilaspäevad sügisel ja rahvaste sõpruse päevad kevadel. Riigikorravastane meelsus

elati välja just nende ürituste kaudu. Täpselt nii palju püüti poliitika-ga litsi lüüa, kui vähekegi andis. Rektoriidki tegelikult sõimasid ja kõrg-koolides käis ainult kerge karistamine, siis saadeti edasi karistamiseks parteikomiteesse. Ähvardati, et nüüd hakatakse kohe karistama – ja määrati noomitus, mis lõpuks vormistati suulisena. Selles mõttes mängiti tegelikult tippasemel kaasa. Samasugune mäng toimus ma-janduses, poliitikas, seda mängu mängis kaasa ka tollane parteiladvik ja minu arvates tegelikult ka KGB, sest KGB-ga lävimine oli kuradi tihe. Nad käisid kogu aeg maleväiritustel, kogu aeg nad vigisesid ja kägisesid, aga... Nad olid meile, juhtidele, avalikud, sest me tundsi-me neid. Kogu aeg manitseti, keelati ja õiendati, aga kui keegi manitseb, keelab, õiendab, siis teeb noor inimene niikuinii, nagu ise tahab. Kogu aeg mindi selle piiri peale, aga nemad ütlesid alles pärast tegu, et seda ja seda ei tohi teha, ette ütlemist – seda ei olnud.

Kui kagebešnikud 1983. aastal Varbla kokkutulekule jõudsid, olid tollasel komandöril Indrek Ilometsal juba viinad valmis. Nemad olid aga juba meie juurde jõudes täis ja jäid lõpuni täis. Aruanded, mis su-vel malevarühmades toimus, kirjutati malevalehtede pealt maha. Nad ise tulid ja näitasid ettekandeid, millega nad Keskkomiteesse kaebama läksid. Selline mäng käis, üliõpilased tulid oma asjadega alati välja. 1982. aastal korraldas Muhu rühm eesotsas Hans H. Luigega Muhu külas demonstratsiooni “Kogu tera salve”, mida võeti riigivastase ope-ratsioonina. Mina pidin koha kaotama, Russak sai ka mingi karistuse, kirjutasime seletuskirju, Luik sabistas, et mis ta sügisel teeb jne. See oli üks teravamaid hetki, ülejäänud olukorrad lahenesid lihtsamalt. [---]

See oli spontaansete rahvakogunemiste, rahvatantsimiste, -laul-miste ja poliitiliste kihutuskõnede aeg. Üritusi oli tohutult palju: Lydia Koidula haul, Pranglil, Pärnu kandis, Kolga-Jaanis. Kokku võisime läbi sõita umbes 20–25 kohta. Igal nädalavahetusel toimus midagi. Me olime niiviisi tunnistajaks praktiliselt kõigele, mis vabariigis toi-mus. Siis tuli Viktor Siilats, kes hakkas professionaalsel tasemel filmi-ma. Aga meie olime esimesed.

Tookord olin tohutult üllatunud, et täiesti *x*-inimesed, “metsast tulnud”, malevaga seotud ei olnud, viisid nii professionaalselt läbi igasuguseid rahvakogunemisi. See oli hoopis teine tase. Malev oli selleks ajaks selline... Poliitiline aktiivsus oli langemas, kusjuures väga kõva seltskond oli veel koos. Sellest samast ajast hakkas malev sama kiiresti langema, kui omal ajal tõusis. Helgemad pead läksid kõik muinsuskaitsele üle. [---] Lõbu ja lahe elu läks malevas edasi, kuid malev kaotas poliitikas igasuguse positsiooni, mida näitasid ka taidlus- ja laulukavad, jälle olid platsis need 1970. aastate roppused jne. Välja arvatud mõned üksikud, mõtles suur mass juba väheke teisiti ja veetis lihtsalt aega.

Malevas oli nii: selleks, et end üles töötada, ei olnud vaja mingeid tutvusi või altkäemaksu, ise pidid mees olema. Mina jõudsin üles. Nii et Toompea on minu jaoks ülekantud tähenduses tegelikult läbikäidud etapp, nüüd on kõik kuidagi märgatavalt mustem. Aga kuidas me suudame nüüd näiteks noorele inimesele, kes ise pole malevat läbi käinud, selgitada, et see oli tookord puhas ja ilus. Te tegite seda punasel ajal, ütlevad nad, te olite selle punase sees. Paljud, 8–9 aastat nooremad küsivad, et misasi see oli, mis te tegite, miks te seal käisite. Juba neilegi on malev võõras. Nad ei suhtu üleolevalt, aga nad ei mõista seda aega. Ilmselt ongi malev selle ühe põlvkonna, ühe ajastu, väga väikese põlvkonna eneseväljendusvormiks olnud.

Anne Kruusement: Viimane suvi enne kooli lõppu olin taas malevas. Rühm oli seekord Põlva regioonis, nimeks “Pääsna” ja asukohaks Põlvamaal Veriora lähistel Viluste küla. Maja, kus elasime, oli üsna kulunud, aga kodune. Istusime seal igal õhtul koos ja laulsime, põhiliselt joodi õlut. Praegu on naljakas mõelda, aga siis ei olnud poes õlut saada. Klassivennad Varblane ja Erki olid kohe maleva alguses tutvunud kohalike külameestega, kes meid õllega varustasid. [---]

Meil olid oma lipp, laul, tants ja muu sümboolika. Lipul oli kujutatud “Russkaja Vodka” pudeli silt, kus medaleid oli neli ja nendele joonistatud lill, päike, vahtraleht ja lumehelvest. Need neli komponenti olid meie sümboolikas väga tähtsad. [---]

Veel malevat meenutades peaks kirjutama kokkutulekust, kus laulukonkursil saime auhinnalise koha, täpset kohta ei mäleta. Samuti seda, et mingil võistlusel toimunud arusaamatuse tõttu malevlaste ja staabi vahel otsustasid mõned rühmad ignoreerida ametlikku lõputseremooniat ja teha Räpina rannas oma lõpetamise. Malev lõppes ekskursiooniga Saaremaale, mille üksikasju ma kahjuks ei mäleta. Alatiseks on mul aga meeles komandör Varka hääletoon, kui ta meid malevas hommikuti äratas hõikega "Äratuuuus".

Kõike malevaga seonduvat oli võimalus meenutada kümne aasta pärast, kui korraldasime kokkutuleku "Pääsnarid 10 aastat hiljem". Malevaseltskonna kokkukutsumine ei ole eriti traditsiooniline olnud, kuid kuna nüüd enam malevaid ei ole, oli sel kahekordne väärtus. Kokkutuleku korraldasime endise malevamaja lähedal metsas telklaagrina. Mängisime neidsamu mängu ja laulsime laule, mis kümme aastat tagasi. Küllastasime ka tuttavaid paiku. Malevamaja oli ostnud endale meie tollane bussijuht, kuid sisse me siiski ei pääsenud. Äratundmisrõõm oli tohutu, kui leidsime hoovi pealt vana riidekapi, mis poiste toas oli olnud. Tegime ühispildi, kuhu sättisime inimesed samas järjekorras ja asendis nagu malevaaegsel fotol.

Inimene, kes minu isiksust ja maailmavaadet väga palju on mõjutanud, on minu paralleel-klassivend ja malevakaaslane Märt. Ta on alati olnud seltskonnas eestvedajaks ja populaarseks kujuks, mängis kitarri, laulis ja oli muidu lõbus sell. Siiani on mulle arusaamatu, kuidas juhtus nii, et minust sai Märdi tüdruk. Nii see ühel päeval igatahes oli. Märdiga suhtlesime kaks ja pool aastat. Selle aja sisse mahtus palju põnevaid sündmusi. [---]

Taidlus tavaelus

Väljaspool õpinguid kulges laulukoorides ja muus taidluses osalemine loomulikku rada. See oli osa elust, mis pakkus huvi, emotsionaalset rahuldust ja lohutustki. Huvitavaid tähelepanekuid on jäädvustanud

nii kutselised kultuuritöötajad kui kunstilises isetegevuses osalenud töölised ja haritlased.

Ülo Allkivi: *Kuna Martna rahvamajal ruume nagu polnudki, siis hakkasime remontima vana Ehmja mõisa hoonet. Ise tegin kolm plekk-ahju. Ühiskondlikus korras ehitasime saali näitelava, parandasime katuse ja tegime kõiki tarvilikke sisetöid. Tööd alustasime näiteringi, laulukoori ja rahvatantsuringiga, kuid proovideks kasutasime Lähtru koolimaja ruume, sest seal oli tegelastel lähem käia. Rahvamajas korraldasime aga mõned peoõhtud tantsuga. Esialgu tuli tantsuks mändgida mul üksinda, kuid hiljem moodustasime mitme pilliga orkestri. Vahetevahel esines ka Lähtru kümneliikmeline puhkpilliorkester Joh. Ulmi juhatusel. Suvel olin juulis-augustis rahvamajajuhatajate kursustel Tallinnas ja 1. oktoobril 1946. a edutati mind ametlikult Martna keskrahvamaja juhatajaks. [---]*

10. märtsil 1950. a sündis tütar Sirje. Nüüd sain ka rohkem kodus olla. Kohakaasluse alusel töötasin Lähtru ja Martna koolides laulu- ja kehalise kasvatuses õpetajana. Kevadel rajasime Vanaküla legendikule Kadaka talu lähedale võrkpalliplatsi ja kevadel korraldasime Nõmmeküläs suure jaanitule koos isetegevusega. [---]

Siis aga otsis mind varsti üles haridusosakonna juhataja ja kutsumus Haimresse lauluõpetajaks. Läksingi 1. märtsist 1962. a Haimre 8-klassilise kooli muusikaõpetajaks ja kohakaasluse alusel Haimre rahvamaja juhatajaks. Lähtru majad müüsisime nüüd kolhoosile ja kolisime kogu perega Haimresse. Rahvamajas sain kohe asjad käima, sest säääl oli ikka varemgi üht-teist tehtud. Juhatasin meesansamblit ning väikest segakoori. Nõnda oli võimalik korraldada sageli ka peoja tantsuõhtuid. Elasime rahvamaja teises otsas ja lehma pidasime lähedaloleva talu laudas. Suvel oli vaja muidugi vajalik hein varuda ja lubatud heinamaa oli kolhoosi ääremaal, kus sai vaid käsitsi niita ja koguda. Linda oli kodutööde kõrvalt vahepeal ka kohaliku kaupluse juhataja puhkuseasendaja, mina käisin Taeblass maja ehitustöödel, kui mingi vaba aeg jäi. [---]

1962. a augustis astusin Tallinna Muusikakooli kaugõppeosakonda koorijuhtimise erialale. Minu õpetajaks sai Asta Teder. Igal aastal tuli kolmel sessioonil sooritada vastavates õppeainetes eksamid. Viimase, kolmanda aasta eksamisessioonil ühel hääleharjutusel ütlesid mul aga ootamatult häälepaelad üles ja tuli minna kurguravile, sest sain ainult sosistada. Nii jäigi lõpueksam tegemata. [---]

Alustasime kohe ka kultuurimaja ümbruse korrastamist, rajades maja ja maantee vahele haljasala, kuhu istutasime põõsaid ja tuleviku tarbeks jõulukuuse. Lähedaloleva kaupluse sissesõidutee kõrval sai rida kadakaid ning ka pargi tegime korda. Rohumäel viisime läbi jaaniõhtuid, vastlapäevi, Jüriöö jooksu ja kohaliku laulupeo.

Kogu aeg oli aga häda selles, et kultuuritöötaja palk oli väga väike, kuigi "Sõpruse" kolhoos maksis natuke juurde. [---] Müüsin ära ka "Moskvitši", sest selle remont läks juba kallimaks kui ühiskondlik transport.

Lembitu Varblane: Olude sunnil ja minu õnneks sai Taeblas 17 aastat koolijuhhi ametit peetud. Juulis 1965 tuli armsakssaanud Taeblast perekondlikel põhjustel lahkuda ja võtta viieks aastaks vastu haridusosakonna juhataja koht. [---] Viimased kümme aastat (1973–1983) töötasin koolidirektorina Haapsalus. Pensionipõlves olin kalurikolhoosis "Lääne Kalur" kantseleimasinate meister ja ehitasin oma maja. Koolipõlvest alates olen osalenud seltskondlikus tegevuses. Kaasalõmine laulukoorides, näiteringides, rahvatantsus, kodu-uurimises ja looduskaitstes on igiomane igale eesti õpetajale, miks siis mitte minule.

Vello-Tõeleid Koni: Naasnud sõjaväest, sain tööle Tartu aparatehasesse. Olin metallivalu jaoskonnas abitööline, kuigi tahtsin saada treialioopilaseks. Vennad olid juba treialid ja töötasid selles tehases. Töö algas öösel kell 3 ja lõppes hommikul kell 11. Sulatasin valajatele töölistele hommikuks valmis silumiinvalu. Kuna mulle meeldis laulmine ja seal tegutses tugev 70-liikmeline meeskoor, siis hakkasin ka laulma. Dirigendiks oli minu kunagine lauluõpetaja Uno Uiga. [---]

Sügiseti ja talviti käidi aga Kalevi tänava kultuurimajas, Ter-

vishoiutöötajate majas, Heidemanni-nimelises trükikojas, Hariduse kultuurimajas, raudteeklubis. Restoranidest oli käidavam "Volga", kus aeg-ajalt laulsid külalistena Leelo Karp, Heli Lääts, orkestriks oli "Harvlek". Kooliajast kuni tänaseni olen tegelenud laulmisega isetegevuslikes kollektiivides. Osalesin estraadilauljate konkursil, mille korraldas ENSV Riiklik Filharmoonia Gennadi Podelski eestvõtmisel. Jõudsin isegi finaali. Andsime lõppkontserdi "Estonia" kontserdisaalis. Minul soovitati lauluga edasi tegeleda "Vanemuise" ooperikooris, kuid seda ei võimaldanud majanduslik olukord. Küll aga jätkan esinemisi vokaalsolistina. Olen saanud esikohti haru- ja piirkondlikel lauluvõistlustel nii üksikesinejana kui meesansambelis. Viimane esinemine oli 1994. aastal Rootsisis Älvkarleby linnas.

Linda Põldes: *Meenutamist väärt ja huvitav oli aeg, kui metsamajandis töötas direktorina Ülo Erik. Sel ajal sündis majandis hulk isetegevusringe. Olid oma nais-, mees- ja segaansamblid, solistid, sõnakunstnikud. Moodustati tantsuorkester. Ringide tööst võeti aktiivselt osa eesotsas direktori, tema abikaasa, peametsaülema ja teistega. Samuti juhendajad olid omad Jaan Joandi ja Meeme Alp. Ringide töö korraldajaks ja eestvedajaks pearaamatupidaja Silvi Tobi.*

Kui vahel päeval oli raske, siis lauluproov või esinemine aitas palju unustada. Tähtsaim aga – kollektiiv oli üksmeelne.

Rahvalauluharrastus

1960.–70. aastatel tekkisid Eestis esimesed folklooriansamblid. Rahvalaulu ja folkmuusika harrastust Tartus meenutab **Tõnn Sarv**.

1970-nda aasta paiku avastasime endi jaoks vanad regivärsilised rahvalaulud. Koos vendadega ning sõpradega löime ansambli "Hellero", mille tegevus kestis hoogsalt ligi kakskümmend aastat. Idee oli lihtne: rahvalaule tuleb laulda lihtsalt ja ehtsalt, nii nagu neid alati on lauldud – ilma mingite ilustuste, kaunistuste või ümbertegemisteta. Läbi aastate osales "Helleros" üle saja inimese, tegelikult rohkemgi, sest

loomulikkust silmas pidades panime rahva endaga alati koos laulma.

Uute laulude otsinguil avastasime, et rahvalaulude trükiväljaanne "Vana Kannel" on takerdunud kopeerimiseks hädavajaliku raha taha. Meie isal olid parajasti head suhted tollaegse Karula sovhoosi direktoriga, kes leidis vajalikud summad selleks, et kõik Karula kihelkonna laulud saaksid rahvaluulearhiivist kopeeritud. Seejärel saavutas Peep Gorinov (Ilmet) sama tulemuse Laiuse kolhoosi kaasabil tema kodukandi, Laiuse kihelkonna laulude kopeerimiseks. Mõlema kihelkonna lauludest koostasime mitmeköitelised masinakirjalised kogumikud, mille eksemplarid kinkisime vastavatele majanditele tänutäheks, muidugi koos kontserdiga.

Folkmuusika, mis tähendas tol ajal enamasti omaloominguliste laulude laulmist kitarri saatel, oli kõrges hinnas. Peeter Tooma korraldatud iga-aastastel folkfestivalidel oli ka "Hellero" alati kohal. Hiljem, alates 1978. aastast, toimusid Tartus folkmuusika kevadkontserdid paljude esinejatega. Olin mitmel korral nendel kontsertidel palutud hinnanguandjaks esinejatele. Tegin ka ise mõne laulu, kuid Mikk ja Heno olid selles osas palju viljakamad. Mikk oli omandanud väga hea vilepillimängu tehnika; Heno mängis kitarri. Koos Anne Maasikuga, Liis Benderi ja teistega tegid nad muusikat Jaan Toominga lavastuses Ernst Enno tekstidele. Nendest salvestustest andis Jüri Lina hiljem Rootsist välja plaadi Anne Maasiku lauludega, mis oli ka Eestis väga mängitav. 70-ndate aastate keskel oli neil väike ansambel "Los Jalturos" (koos Tõnis Tulbi ja Jaan Kihoga), kus tehti väga auditavat indiaani muusikat.

Sel ajal kirjutasin oma raamatut "Kõik on ju ime", mis tegelikult oli samuti Mikuga kahasse alustatud. Mul oli väga hea meel, kui raamat 1985. aastal ilmus, sest sain seal lastepärasest vormis kokku võtta kõik olulised mõtted rahvalauludest, loodusest ja kultuurist, mis varem olid vaid siin-seal artiklites ilmunud.

8. Laulupeod

Iga neljas-viies Eesti elulugude autor nimetab oma mälestustes laulupidu. Seda märgitakse vahel ka mingi muu sündmuse, tegevuse, isikuga seoses, rõhutades olukorra tähtsust või isiku meelsust.

Viive Pallok: *1935. aastal 30. juunil sündisin mina Tartus Toomemäel sünnitushaiglas. Ema meenutab, et päeval, mil sündisin, olid laulupeolised Toomemäelt lauluga mööda liikunud.*

Heida Adele Pann: *Elasime Tartus Maarjamõisa haiglate õuel olevas majas. See maja hävis sõjas ja praegu on sellel kohal uus suur haigla. Vanemad olid seal tööl, isa oli sanitar. Haigla õu oli ilus. Jalutus- teed hoiti puhtad. Suuremate lastena rohisime neid teid väikese tasu eest. Majandus oli härra ärklis. Proua oli ilus daam ja eestimeelne, käis laulupidudel rahvariietes. Küllastas suurepereliste lapsi, poetas ikka kommi taskusse, ka mulle.*

Viktor Kelgumäe: *Koolijuhataja oli kõikide asjade organiseerija: näitering, 1938. aasta laulupeole minek. Ta viis läbi õppusi, õpetas esmaabi andmist, korraldas vaidlusõhtuid kodutütarde ja noorkotkaste vahel ...*

Laulupidusid ja laulupeolaule mainiti ka mitmel puhul eespool seoses laulmisega kodus, kodupaigas enne sõda, Venemaal ning eksiilis.

Enamasti meenutatakse nõukogudeaegseid laulupidusid, nii kohalikke kui üldlaulupidusid. Need on eredamalt meeles ja tänapäeva inimestele olulisemad. Laulupidudel osalejate tunded olid vastuolulised. Olgugi et osa laule olid vastuvõetamatud, oli laulupeo elamus nii võimas, et varjutas kõik muu. Olulisim oli ühistunne: "Kõik oli üks pere, kõik olid omad."

Ülo Allkivi: *Tööpiirkonda kuulusid rahvamajad Martnas ja Rõudes, raamatukogud Lähtrus, Martnas ja Rõudes ning kolhoosid. 1948. a suvel korraldasime Lähtrus Martna laulupäeva, kuhu tulid ka Haapsalu laulukoorid Gerda Püssi juhatusel.*

Lähtru mõisa pargis ehtasime vastu koolimaja seina laululava. Laulupäev algas rongkäiguga rukkipooldude vahelt, millest on mul veel mitu pilti järel. Peo jaoks oli valmistatud mitu vaati õlut, mida hakati jagama, kui külalised saabusid. Kogu laulupeo kava esitati korralikult, kooride üldjuhiks oli Gerda Püss. Aleksander Arder kui Lähtrus sündinud laulja esines koolimaja teise korruse aknast nii, et üle terve pargi kõlasid “Kallis Mari” ja teisedki eesti rahvalaulud. Pargis esitati vabaõhuetendusena ka Kitzbergi “Libahunt”.

Alates augustikuust töötasin jälle nii Martna rahvamaja juhatajana kui ka Martna ja Lähtru koolide muusikaõpetajana. Detsembris käisin Tallinnas rahvapilliorkestrite juhtide seminaril, mis kordus ka aasta hiljem. Võtsime osa Haapsalu rajooni laulupäevast. [---]

Eriti suur töö sai tehtud puhkpilliorkestriga. Nimelt nurusin kolhoosilt koolile uue puhkpillikomplekti ja koolimajas algas pingeline pillimängu õppimine. Kevadeks saime oma orkestriga selgeks mitu lühikest marssi, mida mängisime Märjamaa laulupäeval rongkäigus.

Linda Põldes: 1959. aasta sügisest hakkasin laulma segakooris “Ilmatar”, olen teine alt. Laulmisega kooris olin tuttav juba 13-aastasena. Saaremaal käisin laulmas koos emaga. Võtsin osa kõigist 1960.–1980. a toimunud üldlaulupidudest. Kokku laulsin “Ilmatari” kooris 22 aastat. Olgugi, et osa laule olid hingele vastuvõetamatud (“Lenini partei” jt), laulda “innustab me laule, meeli, mõtteid Lenini partei” oli lausa nõme, kuid üldlaulupidu ise, see oli nii võimas, seda peab ise läbi elama ja tundma, seda edasi anda on raske. Ma olin alati pisarais, kui laulupeorongkäik hakkas liikuma, orkester mürtsus ees, rahvahulgad tänavaid palistamas ja kooridele tervitusi hõikamas. Ja laulupeokontsert ise – ülev, võimas! Nädal aega kestvad proovid enne laulupeokontserti liitis – kõik oli üks pere, kõik olid omad.

Anne Kruusement: Samast 1987. aasta suvest on mul [---] mälestus koolinoorte laulu- ja tantsupeost, mis oli juunikuus, nii et pidime malevast nädal aega eemal olema. Osalesin sellel peol võimlejana. Esitasime kaks kava – “Suvi” ja “Ood tulele”. Viimase ajal pidime moo-

dustama Komsomoli staadionil, kus tantsupidu toimus, mäenõlvale kujundi "NSVL 65"! Pidus ise jättis mulle sügava mulje, see oli tõeliselt ülev tunne olla nende sadade esinejate hulgas, keda vaatasid mitmed tuhanded. Vahva oli kõndida rongkäigus läbi Tallinna linna ja vaadata laulupidu. Viimasel ei ole mul võimalik kunagi esinejana osaleda, sest kahjuks pole mul lauluhäält.

9. Laulev revolutsioon

Sügava mulje jätsid laulva revolutsiooni aegsed laulupeod pikemat aega Eestist eemal viibinuile.

Ylo-Vesse Velvelt: 1982. aastal tuli vennas koos Viiviga Eestisse. [---] Hea mulje said nad laulu- ja tantsupeost, paraku jättis aga nii piiratud liikumisvabadus ja telefonikõnede pealtkuulamine kehva mulje. Vennas arvas, et tuleb Eestisse veel kord siis, kui Toompeal lehvib sinimustvalge. Hea oli see, et aastal 1982 oli pagulaste hulgas vähe neid, kes Eesti külastamist reetmiseks pidasid. Arukus oli võitnud.

Hans Lebert: Jäin Riisiperesse kuni üldlaulupeoni. Seda elamust, mida laulupidu andis, on võimatu sõnades edasi anda. Kõik, kes ise kohal olid, saavad sellest aru. See oli esimene kord pärast pikka aega, kui võis laulda neid laule, mis kaua aega olid keelatud. See oli nagu laulva revolutsiooni jätk. Üks rahvas, kes sel viisil rahulikult demonstreerib oma ülimalt soovi olla vaba ja iseseisev, peab selle ka omale tagasi saama. [---] Sel aastal, st 1994. aastal, oli esmakordselt üle hulga aja üldlaulupidu vabas Eestis. Olime seal Lilianiga. Ükskõik kui palju ma Lilianile olin jutustanud laulupidudest, ei olnud ta iialgi uskunud, et see nii meelde jääv võiks olla.

Fred Kraav: Tulin [---] Tallinna tagasi 24. juunil 1990, et osaleda esimesel vabal tsensuurita laulupeol, kus lauldi, mida taheti. Olin siis kodumaalt ära olnud 51 pikka aastat ja keeldunud tagasi tulemast enne, kui Toompeal lehvib jälle Eesti rahvuslipp.

Jõudsime Torontost Helsingisse koos tütre Lindaga ja tulime

“Georg Otsa” pardal üle Soome lahe. Oli ilus selge päikesepaisteline ilm. Kui Eesti saared ja rand paistma hakkasid, tulid mul pisarad silma. Jõudsime pikkamööda Tallinnale lähemale ja kui ma Pika Hermannini tornis sinimustvalget lippu nägin, tikkus nutt kurku. Olin seda momenti kaua oodanud ja nüüd oli see teoks saanud.

Vello Sermat: 1988. aasta sündmused Eestis, nagu sinimustvalge lipu avalikult väljatoomine ja rahvamasside kogunemine öistele laulupidudele, olid meile välismaal suureks elamuseks. Metsäülikoolis laulsime Alo Mattiiseni isamaalisi laule. Järgmisel suvel külastasin jälle Eestit. Kui minult küsiti, kas ma ei tahaks tulla Eestisse tööstusjuhtimist ja psühholoogiat õpetama, olin nõus.

Aino Lepik von Wirén: 1988. aastal olid öised laulupeod Tallinnas. Koos oma kahe sõbrannaga otsustasime Eestisse sõita, arvasin, et aeg on selleks küps. Pärast seda, kui Eesti oli iseseisvaks saanud, avanes ju reaalne võimalus tulla Eestisse. Olin veel enne seda siin käinud paar korda, ka 1990. a laulupeol. Selle laulupeo ajal oli juba normaalne suhtlemine täiesti võimalik. Suhtlesin ka EÜS-i liikmetega, kuna minu abikaasa on EÜS-i liige. Tänu EÜS-ile saime väga palju omavanuseid tuttavaid, “Põhjala” ei olnud tol ajal eriti aktiivne. Minu abikaasa ei olnud veel tulnud Eestisse, ta tuli esimest korda vana-aastaõhtul 1991, tema tuli siis juba iseseisvunud Eestisse.

Kohalike eestlaste mälestused laulva revolutsiooni aegsetest laulupidudest sulavad kokku muude tollaste sündmustega. See oli eriline, kordumatu aeg. Põhiline märksõna iseloomustamaks eesti rahva meelsust oli ideeline ühtekuuluvus. Erimeelsused jäid tol perioodil tagaplaanile. Laulmine omandas poliitilise loitsu tähenduse. See oli rituaal rahvusliku eneseteadvuse tõstmiseks ja isamaalise meelsuse väljendamiseks.

Asta Luksepp: *Septembris kogunesime Tallinna lauluväljakule, kus toimus “Eestimaa laul 1988”. Rahvast oli tohutult palju. Meid kõiki liitis vabaduse lootus. Me laulsime isamaalisi laule üksteisel kätest*

kinni hoides. Oli loodud ka juba uusi isamaalisi laule. Sinimustvalgeid lippe ja lipukesti oli tuhandetel inimestel käes lehvimas. See oli nagu kevadine veevool, mis oli paisu tagant järsku lahti pääsenud. Lootust andis ka see, et komparteid Eestis juhtis Vaino Väljas, kes oli pikki aastaid suursaadik Nikaraaguas. Tegelikult oli ta sunnitud Karl Vaino pärast seal töötama. Mulle meeldisid V. Väljase südamlikud pöördumised rahva poole, mida ta tegi heas eesti keeles. Novembris toimus Eesti Ülemnõukogu istungjärg, kus võeti vastu iseseisvusdeklaratsioon. Istungjärg kanti üle ka televisioonis, mida sai suure huviga jälgitud.

Leonore Simmermann: Eesti Vabariigi taastamine on mulle väga tähtis olnud. Käisin Tallinnas igal üritusel, Raekoja platsil koos tütrepoja Ukuga, lauluväljakul... See oli imeline! [---] Tulin öösel jala Tallinnast Muugale 15 kilomeetrit, naabritel õues sinimustvalge lipp lehvimas, lauldakse "Saa vabaks, Eesti meri...". Mõtlesin: kuhu see kõik välja viib!

Kui putši aeg oli, siis ma kartsin hirmsasti, et Vene valitsus jääb ja meil on jälle pikk sõit Siberisse. Hommikul linnas oli tunda, kuidas venelased on puhevust täis, lärmakad, mögafonidest tulid vene revolutsioonilised ja marsilaulud. Kohutav!

Läksin Jaani kirikusse hardushetkele. Kirik oli rahvast täis, Toomas Paul kõneles... Nutsin. Kui tulin kirikust välja, kuulen – valjuhääldajast tuleb Straussi valss "Ilusal sinisel Doonaul"... Tundsin kohe, et midagi on muutunud! Sellel päeval oli õhust tunda kõik see, mis Venemaal juhtub. Iga muudatus, iga liigutus.

Sören Ruutsoo: Järgnesid laulva revolutsiooni ööd lauluväljakul, Rahvarinne, ERSP kihutuskõned Tammsaare kuju juures, kus isa tutvustas mulle lähemalt nägupidi nii KGB töötajaid kui ka "nende" uusimat tehnikat ning näitas, kuhu see üles on pandud...

Tõnn Sarv: Tuleb oma vanematele au anda – mitte mingisugust ideoloogilist mõjutamist meie perekonnas siiski ei olnud. Meie, lapsed, võisime ise valida ja otsustada, mida või keda uskuda. Hiljem, juba

üliõpilasena, kaitses isa mind tõhusalt ka siis, kui KGB minu vastu huvi tundma hakkas, tegelikult ära kasutades oma auväärset partei-
list staaži. 1988. aasta suvel laulsid nad sinimustvalge lipu all Eesti
hümni nii, et meil, noorematel, oli isegi veidi piinlik – meil polnud
hümni sõnad veel kindlalt peas, nendel olid need olnud meeles kogu
okupatsiooniaja!

Aimi Tedresalu: Olen sündinud septembris 1977. aastal Tallinnas.
[---] Eesti jaoks oli oluline ajajärk – ärkamisaeg ja nn laulev revolutsi-
oon. Kui 1998. aastal korraldati selle ajajärgu meenutamiseks taas öö-
laulupidusid, siis mainiti ajakirjanduses mitmel puhul, et praegused
20-aastased ei mõista nende kunagist tähendust ja neile on see ainult
lõbus ajaviide. Mina nii ei arva. Kuigi olin tollal vaid 11–12-aastane
tüdrukutirts, tajusin ometi selgesti, mida kõik see eesti rahva jaoks
tähtendas.

Mäletan, kuidas sain sellest kõigest esmakordselt teada: näitasin
vanemale sõbrale ühte kaarti, millel ilutses Eesti NSV vapp. Sõber
vaatas seda ja ütles vapile osutades, et varsti see kaob ja vana eesti aeg
tuleb tagasi. Pea lauldigi juba isamaalisi laule. Olin ise päris korralik
rahvuslane, need laulud võtsid mul tavaliselt ikka pisara silmast välja
ja tahtsin muidugi igal pool käia ja kõigest ise osa võtta, aga kahjuks ei
olnud see alati võimalik.

Laulev revolutsioon saab läbi ja pea sugeneb paatoslikesse meenutus-
tesse ka mõrkjaid noote.

Volita Paklar: Jaa, see on ainuke aeg, mida ma meenutan õhinaga
südamis ja naeratusena. Laulva revolutsiooni patriootlik paatos,
miitingud, Rahvarinde koosolekud, Balti kett... Kõike seda käisime ju
läbi koos mu äsja leitud sõbra Ismariga, nautides ühiseid elamusi ro-
mantilises resonantsis. Võib kõlada üllatusena, kui väidan, et see aeg
valmistab mulle kõige vähem pettumusi.

Sirje Aavik: Tugeva mina-tunnetuse kõrval on mul ka väga tugev
meie-tunnetus. Laulva revolutsiooni tegin õnnest nuttes kaasa. Ta-

gasilöögid olid, kuid ma ei süüdistata selles kedagi. Ise olin rumal ja uskusin korraks, et paradiisi võib maa peale tuua. Ei või. Palju läks paremaks ka.

Heino Noor: *Laulva revolutsiooni ajal enesetappude arv Eestis märgatavalt vähenes. [---] Kui ühiskonnas valitseb positiivne elevus, nagu meil oli näiteks laulev revolutsioon, siis inimesed taastavad kindlustunde. [---] Praeguse üleüldise võõrandumise ja üldise kõlbelise segaduse ajal on seda oluline alati meeles pidada.*

Felix Kallikorm: *Laulva revolutsiooni ajal löime agaralt kaasa iseseisvumise protsessis. Ajaratas pöörleb. Oleme seitse aastat elanud taasiseseisvunud Eestis. Aga see, mida me tahtsime, on täitunud osaliselt. Me küsime: kuhu lähed, Eestimaa?*

Vastuseid sellele küsimusele ja ka andmeid laulmisest taasiseseisvunud Eestis saab anda vaid uus Eesti elulugude kogumisaktsioon mõne aja möödudes.

10. Kokkuvõtteks

Kas eestlased on laulurahvas? Võib niisiis kahtluseta öelda autentsele empiirilisele materjalile toetudes, et jah, laul on eestlaste elus olnud väga tähtis. Ja seda mitte mingi konkreetse ühiskonnakihi, vaid erinevate vanusegruppide ja erineva sotsiaalse taustaga inimeste jaoks. Ligi 90% elulugude autoritest mainib oma eluloos laule ja laulmist.

Kes laulsid? Lapsed ja täiskasvanud, noored ja vanad, mehed ja naised, maarahvas ja linlased, õpilased ja üliõpilased, töölised ja haritlased, sõdurid ja vangid.

Millal lauldi? Erinevatel ajalooperioodidel ja erinevates poliitilistes situatsioonides; sõja ja rahu ajal; vabal ajal, pühadel ja pidustustel. Laul on saatnud eestlasi läbi aegade nii rõõmus kui mures ja olnud kaaslaseks ka ekstreemsetes olukordades.

Kus lauldi? Kodus oma pere ringis, koolis, ülikoolis ja malevates, mitmesugustes organisatsioonides, spontaansetel koosviibimistel

kodus ja sõprade keskel ning organiseeritud üritustel; seltsides ja harastusrühmades; kodustes või kogukondlikes rituaalides, kirikutes ja palvemajades, laulupidudel ja laulva revolutsiooni kogunemistel; sõjas ja vangilaagrites, asumisel ja eksiilis, idas ja läänes.

Kuidas lauldi? Üksi ja üheskoos, ühehäälselt ja mitmehäälselt, pilli saatel ja ilma, omaette ja publikule.

Mida lauldi? Vanu, igihaljaid ja uusi, päevakajalisi laule; tuntud ja tundmatute autorite laule, rahvalaule ja rahvalikke laule (sh ringmängulaule); omaloomingulisi laule; vaimulikke ja ilmalikke laule; isamaalisi, lüürilisi ja roppe laule, kohustuslikke ja keelatud laule.

Elulugudes mainitud konkreetsetest lauludest on 12 vaimulikud, 10 protestilaulud (valdavalt poliitilised pilkelaulud), 8 nõukogude laulud, 31 rahvalaulud ja rahvalikud laulud, 14 rahvuslik-patriootilised. Viimased esinevad korduvalt ja kõige enam mainitakse Eesti hümnid, mida lauldi väga erinevates olukordades.

Miks lauldi? Lauldi lõbuks ja meelelahutuseks; kunstiliseks eneseteostuseks; rõõmu ja üleva tunde väljenduseks; igatsuse ja kurbuse leevendamiseks, lohutuseks, stressi maandamiseks; vaimu virgutamiseks, emotsionaalseks kompensatsiooniks rasketes olukordades; isamaalise meelsuse tugevdamiseks; poliitilise protesti väljenduseks; identiteedi kindlustamiseks ja demonstreerimiseks.

Laul tekitas pühademeeleolu ja tõstis enesetunnet, andis jõudu ja väge, kasvatas ühistunnet ja patriotismi, sidus kodu ja kodupaigaga, sõprusringi ja lähiümbrusega, maa ja rahvaga.

Lõpuks väike mosaiik ilmekatest elulugude lõikudest eelöeldu kinnituseks.

Laulmine taluperes

“Laul on paljudes eesti peredes töörukkudes lohutajaks ning uut jõudu andvaks eluallikaks olnud.”

“Sealt saime tööspidamised ja vajaliku edaspidiseks eluks, seal

kujunes maailmavaade.”

Laulud ja kodupaik

“Minu lapsepõlvekodu oli tolle muinasjutulise Kungla naabruses. [---] Meie kodupaiga Uniküla algkoolis oli Kuhlbars kooliõpetaja. Tema on ju selle kõigi poolt armastatud laulu “Kui Kungla rahvas kuldsel a'al” autor.”

“Ma sain lapsepõlvest kaasa isamaast lugupidamise ja armastuse. Samuti oli minu sugulase luuletatud laul “Mul meelen kuldsel kodukotus”. Laulus mainitud kohad on minu kodu naabruses. Sellest sai rahvalik laul, mille laulmist isegi okupandid ei söandanud keelata. See laul on olnud tugevaks moraalseks toeks minu eluteel.”

“Kahju, et minu põlvkonnale on osaks saanud näha rõõmsa ja laulust armastava seto rahva hävingut.”

Noorteorganisatsioonides

“Õppisime [---] tundma ning armastama isamaad. Selgeks sai õpitud isamaalisi laule, mida hiljem sai meenutatud harduse ja südamevärinaga.”

“Hiljaaegu marssisime kõik koos veel skautide ja noorkotkaste mehevates, laulsime “Eesti lippu” ja “Surma, mis nõuab rohket lõikust”. Meid kasvatati hästi, me olime valmis surema oma kodumaa vabaduse eest.”

Kirikus

“Jutlus toimub eesti keeles ja kõlava laulva häälega. Sekka laulab kirikukoor. Nende hääled helisevad kui kellukesed. Küll on kirikus ilus! Ahnelt vaatan ja kuulan kõike toimuvat.”

Sõjas

“Pommid kukkusid nii lähedale, et vett viskas laevaluukidest sisse alla, kus põgenikud olid. Naised hakkasid juba ulguma, kui üks haavatud sõdur lõõtsa välja tõmbas ja siis selle mölina ja ragina sisse hak-

kas lõbusaid lugusid mängima. Teised sõdurid röökisid laulda.”

“Püüdsime olla reipad, lõime isegi laulu lahti, kui auto hakkas liikuma ja tolmupilv varjas mahajääjad.”

“Meeleolu oli ülev. Laulsime “Teid me tervitame, kodumaa metsad”, “Saa vabaks, Eesti meri” ja veel palju sõdurilaule.”

“Teel olime reipad ja optimistlikud. Laulsime eesti laule. Need olid kas isamaalised laulud või ropud rivilaulud. Ropp sõnavara on minu meelest teatud meheliku agressiivsuse väljaelamise võimalus. Ropu suuga rääkimine on niisamuti nagu ka terav iroonia enesemaandamise viis.”

“Oli vaikne soe kevadine öö, ei ühtegi pauku ega mürinat kuskil. Mehed tegid isegi lõkkes üles ja laulsid vaikselt kurbi sõdurilaule kodus ja kallimast.”

“Männikul oli meil ööpäevane puhkus. Seal keelati ära igasuguste laulude laulmine ja anti nimekiri, missuguseid laule võime laulda. Meie rühmaülem ütles, et laulame linna vahel “Eestimaal, mu isamaal”.

“Niisugust rahvamurdu on harva, isegi tänapäevased puud olid poisikesi täis. Mul, ja usun, et kõigil teistel, on elus harva nii head-kerget tunnet olnud. [---] Kui veel laulsime “Isamaal”, siis pidi rahvas marru minema – seda karjumist ja lillede-kingituste sadu!”

Vangis

“Kui juhtus tulema väike vaheaeg, tööpauk, siis eestlased püüdsid ikka laulda. Laul oli see, mis meid hoidis ja kandis ja meie mõtted, igatsused kodumaale viis.”

“Mõtted olid loomulikult Eestimaal. Kastsime kurku, püüdsime unustada, kus oleme. Rääkisime rohkem tulevikust. Et ajavahe Eestiga oli 3 tundi, siis saime uut aastat tervitada alles kell kolm öösel. Tõusime selleks puhuks püsti ja laulsime Eesti Vabariigi hümnit.”

“Alustasime vaikselt jõululauluga. Jõulujutluse pidas Luming. See oli midagi erakordset ja hinge haaravat. Olime kõik kodudest kaugel, aga

mõtetega siiski oma armsate juures. Teadsime, et ka nemad mõtlevad meile. Olime seal nagu üks pere Jumala palge ees. Enamikul meestest olid pisarad silmis. Peale jutlust alustasime lauluga “Püha öö”. Minule on see olnud alati kõige kaunimaks jõululauluks.”

Nõukogude aja algus

“Laulsime rõõmsalt laule Leninist ja Stalinist, mõtlemata palju sõnadele, hing oli noor, lootusrikas ja ihkas laulda. See oli nagu ilus vaikelu enne suurt tormi.”

“Kutsusin kõiki üles jääma ka uuel, 1945. aastal oma mõtetes ja tegudes ühtseks, toetama ja aitama üksteist, vaid nii suudab raskusi võita. Üheskoos laulsime “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm”.”

“Varsti lahkus rong jaamast. Vaguneis alustati laulu “Eestimaa, su mehemeel pole mitte surnud veel...” ja selle lauluga rong eemaldus. Rahvas vaatas, paljud nutsid.”

“Kodutütred ja noorkotkad olid laiali saadetud. Asemele olime saanud pioneerid ja oktoobrilapsed. Laste õiglustunne oli põhjalikult rikutud. Protestiks laulis üks kamp õpilasi koduteel Eesti hümnit.”

“Riviõppustel marssisime mööda Tallinna tänavaid ja laulsime rivi-laulu “Saa vabaks, Eesti meri”. Viru tänavas loobiti akendest meile lilli.”

“Tundub, et kogu Eesti olustik, pisivihjed, vanad laulud, milles puudus igasugune nähtav ideoloogia, aitasid vastu seista ametlikule ideoloogiale, mille võitlev iseloom tekitas vastumeelsust. Justkui oleksid inimesel mingisugused sünnipärased keeled, mis esivanematele tuttavaid häáli kuuldes kaasa helisema hakkavad.”

Komsomoli astumine

“Tagasiteel jõime pudelist viina (mina tegin seda esmakordselt elus), laulsime algul rahvuslikke eestiaegseid laule, hiljem kahemõttelisi ja rumalaid (kuidas me neid teadsime, ei oska seletada).”

Pioneerorganisatsioonis

“Tobedusena on meelde jäänud veel rivivõistlused, kus marssisime

mööda koridori, kaelarätid kaelas, ja laulsime täiest kõrist “Me käinud karmil võitlusrindel, meil surmaga ristunud teed, kuid võidurõõm on ikka hinges...”. Praegu sellele tagasi mõeldes saab ainult mõnusalt muiata.”

Taidlus, seltskonnalaul Eestis ja kodust kaugel

“Ehkki minu noorusaeg langes raskele ajale – repressioonid, sõjad, ikaldused, jäävad noored ikka noorteks, kes tahavad laulda, tantsida, hullata...”

“Mangopuu all oli tore pidu pidada ja eestlased tulid pühapäeviti kokku juttu ajama, kodumaisel toitu sööma ja kodumaiseid laule laulma.”

“Kui vahel päeval oli raske, siis lauluproov või esinemine aitas palju unustada. Tähtsaim aga – kollektiiv oli üksmeelne.”

“Tartu Akadeemiline Meeskoor oli midagi rohkemat kui tavaline laulukoor. See oli juba akadeemiline seltsielu, kus meid kasvatati enesele märkamatu küll maestro Ritsingu kui ka vanemate lauluvendade poolt.”

Laulupeod, laulev revolutsioon

“Olgugi, et osa laule olid hingele vastuvõetamatud, [---] kuid üldlaulupidu ise, see oli nii võimas, seda peab ise läbi elama ja tundma, seda edasi anda on raske. Ma olin alati pisarais, kui laulupeorongkäik hakkas liikuma, orkester mürtsus ees, rahvahulgad tänavaid palistamas ja tervitusi kooridele hõikamas. Ja laulupeokontsert ise – ülev, võimas! Nädal aega kestvad proovid enne laulupeokontserti liitis – kõik oli üks pere, kõik olid omad.”

“Septembris kogunesime Tallinna lauluväljakule, kus toimus “Eestimaa laul 1988”. Rahvast oli tohutult palju. Meid kõiki liitis vabaduse lootus. Me laulsime isamaalisi laule üksteisel kätest kinni hoides. Oli loodud ka juba uusi isamaalisi laule. Sinimustvalgeid lippe ja lipukesi oli tuhandetel inimestel käes lehvimas. See oli nagu kevadine veevool,

mis oli paisu tagant järsku lahti pääsenud.”

“Tugeva mina-tunnetuse kõrval on mul ka väga tugev meie-tunnetus. Laulva revolutsiooni tegin õnnest nuttes kaasa.”

“Seda elamust, mida laulupidu andis, on võimatu sõnades edasi anda. Kõik, kes ise kohal olid, saavad sellest aru. See oli esimene kord pärast pikka aega, kui võis laulda neid laule, mis kaua aega olid keelatud. See oli nagu laulva revolutsiooni jätk. Üks rahvas, kes sel viisil rahulikult demonstreerib oma ülimalt soovi olla vaba ja iseseisev, peab selle ka omale tagasi saama.”

Lisa

Elulugudes mainitud laulude nimestik

1. Vaimulikud laulud

1. “Eks teie tea” (Rudolf Tobias)
2. “Hõisake, taevad ja inglid, au Issandat kiitke”
3. “Jumal sul ligemal”
4. “Kalla, kallid isakäsi”
5. “Kui Sa teistel armu annad, anna mulle ka”
6. “Ma tulen taevast ülevalt” – 2
7. “Mu järel, hüüab Jeesuke, kõik ristirahvas tulge”
8. “Oh võtkem Jumalat”
9. “Olen noor, küll on hea”
10. “Püha öö” – 2
11. “Õhtu kellad koju hüüdvad”
12. “Õnnista ja hoia” – 2

2. Rahvuslik-patriootilised laulud

1. “Eesti lipp” – 2
2. “Eestimaa, mu isamaa” (vapside hümn)

3. "Eestimaa, su mehemeel" – 3
4. "Isamaa ilu hoieldes" – 2
5. "Kas tunned maad"
6. "Kui Kungla rahvas kuldsel a'al" – 2
7. "Mu isamaa armas, kus sündinud ma" – 2
8. "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" (Eesti hümn) – 11
9. "Mürtsub trumm ja pillid hüüavad"
10. "Puhake, paremad pojad, pärjatud olgu te kalm"
11. "Põhjarannikul"
12. "Saa vabaks, Eesti meri" – 4
13. "Surm, mis nõuab rohket löikust"
14. "Teid me tervitame, kodumaa metsad"

3. Protestilaulud

Saksaegsed:

1. "Me leegion marsib ja kindel on ta siht (rüht)" – 2
2. "Meid röövel päästis röövli käest"
3. "Meie füürieriks on dr Mäe"
4. "Metsa lähvad rahvaparved"
5. "Tulge kõik, tulge kõik, Adolf Hitler kutsub meid"

Veneaegsed:

6. "Internatsionaal" omaloodud sõnadega
7. "Eesti piir käib vastu Hiina müüri" ("Katjuša" viisil)
8. "Me korpus sammub ja tühi on ta kõht"
9. "Ära mine, lapsuke"
10. "Ärge minge, eesti poisid"

4. Nõukogude laulud

1. "Ei me pappide lori ei usu..."
2. "Internatsionaal"
3. "Katjuša"
4. "Kõigi rahvaste lapsed, rahuunistus püha on meil"

5. "Lenini partei"
6. "Marseljees"
7. "Me käinud karmil võitlusrindel"
8. "Suur Lenin, ta oli üllas"

5. Rahvalaulud, rahvalikud laulud

1. "Haanjamiis".
2. "Hammusta rukist"
3. "Jõua ju kaugelta"
4. "Jää terveks, mu kodurand"
5. "Kalle Kusta"
6. "Kallis Mari"
7. "Kes aias"
8. "Kevade ööl"
9. "Kuldne öhtupäike, ilus oled sa" – 2
10. "Kus on, kus on kurva kodu"
11. "Lenda, lenda, lepalind!"
12. "Lutika-Viiu"
13. "Maa on all ja meri ümber"
14. "Ma lähen külla tädile"
15. "Ma tahaksin kodus olla" – 2
16. "Mu meelen kuldne kodukotus" – 2
17. "Neiuke, kallike, kuula, kuis süda mul lööb"
18. "Noorus on ilus aeg" – 2
19. "Nüüd lahkud, linnuke, ja lähed kaugele"
20. "Peipsil"
21. "Saaremaa valss"
22. "See on väike Muhu"
23. "Selma alles väetike, ei peigmees tule temale"
24. "Siidilipp ja hõbepurjed"
25. "Vanaema helde, lahke, oli armas minule" – 2
26. "Viljandi paadimees"

27. "Volga, Volga, emajõgi"
28. "Õrn ööbik"
29. "Õrnpunased purjed"
30. "Üks jahimees läks metsa"
31. "Õhtul laulan sul uu-u-uu"

NÕUKOGUDEAEGSED JÕULUD

Poolsada okupatsiooniaastat on küllaltki pikk aeg selleks, et pärssida mõne rahvakultuuris kodunenud traditsiooni järjepidevat funktsioneerimist, kaasa tuua muutusi mentaliteedis, võõrutada harjumuspärasest tõekspidamistest, eriti kui tegemist on vallutajapoolselt taotlusliku ideoloogilise survega (vrd. Vahtre 2002).

Käesoleva artikli eesmärgiks on anda ülevaade nõukogude režiimi aegsest jõuluveetmisest Eestis. Eeltööna küsitlesin mitmete elualade esindajaid (pedagooge, eri vanuses maa- ja linnaelanikke); koostas ka küsitluskava (vt lisa) ning levitasin seda arvestusega, et jõulutavandi olulisemate valdkondade vaatlusel kujuneks võimalikult täielik üldpilt. Mõneti samalaadne jõulumeenutuste kogumine oli toimunud 1990. aastal Soomes: Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiiv levitas küsitluslehte “Kaksi joulua – kaksi maailmaa”, paludes kirjeldada alul jõule 1989. aastal ja seejärel kas enda teadmiste või kelleltki kuulu põhjal Talvesõja-aegseid jõule 1939. aastal.

Nõukogudeaegse jõulutraditsiooni küsitlusele vastuseks laekus Eesti Rahvaluule Arhiivi u 700 lk (kõidetes EFA I 53, EFA I 54, EFA I 55 ja EFA II 41). Kaastööd tegi 20 isikut: Salme Aasmäe, Tiiu Belimova, Urve Buschmann, Reet Hiiemäe, Anto Juske, Joosep ja Kaleph Jõulu, Helma Kaeval, Eda Kalmre, Valve Leis, Eduard Leppik, Pärtel Lippus, Maret Luhari, Evelyne Lusti, Maia Möller, Anna Rinne, Kristi Salve, Lehte Talve, Alli Tõnissoo, Selma Vasar. Küsitletuid on üle saja. Kaastöö tegijatest olid pooled 2002. aastal lõppenud kogumiskonkursil “Eluring”

osalenute hulgast, nende seas mitmed endised pedagoogid. Enamasti pole vastamisel piirdunud iseenda mälestuste fikseerimisega, vaid on küsitletud nii eakaaslast kui noorema põlvkonna esindajaid. Ootuspäraselt iseloomustab laekunud ainekogemuslike teadmiste suur osakaal, ent neid ei esitata ajastuväliselt, nagu on tõdenud eestlaste elulookirjapanekute puhul etnoloog Ene Kõresaar (2001: 120), vaid sünkroonis ajaloo sündmustega. Arvatavasti tuleneb see sünkroon-susetatolu küsitluskava suunilusest. Tänu kogumistöös osalenute omapoolsele huvitatusele, kaasalöömisvalmidusele ja missioonitundele leidub kirjapanekutes üldistavaid hinnanguid, täpseid dateeringuid ja asjalikke konstateeringuid kõrvuti pajatustega elamuspakkunud ja püsivalt mälus hoitud juhtumitest. Elamuslikumad episoodid aastate takka kogetust näikse olevat ka kollektiivi pärimusena käibel olnud (vrd Jaago, Jaago 1996: 21–22). Laekunud ainekogemus on sedavõrd ilmekas, et pidasin kohasemaks pigem lasta kõneleda saadetistest valitud tekstikatketel, selle asemel et laekunu sisu ümber jutustada. Artikli koostamisel tuli arvesse ka mu isiklik jõulukogemus ja erialane tegelus eesti rahvakalendri tavandiga.

Neljakümnendad aastad

Teise maailmasõja sündmused tõid Eesti kodudesse ärevust, muret ja leina, kuid mitte otsest survet jõulutähistusele. Muutused tõi kaasa võõrvõimu ideoloogia (kirikuvastastest meetmetest vt Vimmsaare 1978: 90 jj). Üks esimesi muutusi Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestis oli jõulupühade arvamine tavaliste tööpäevade hulka ning *jõulu*-sõna keelustamine. Oli ju see ristiusueelne aastavahetuspühade kohta kasutatud mõiste Eestis jõudnud kinnistuda Kristuse sünnipäeva märkivaks nimetuseks. Muutuste asitõendiks on protokoll Võru I algkooli õppenõukogu koosolekust kuupäevaga 28. detsember 1940. Peo korraldajad on *sm-d* (seltsimehed), pääsme hind määratud kopikates. Protokollis sõnastusest aimub uusi tuuli: *Näärikuusk otsus-*

tati korraldada 31. det. s.a. kell 16.00, millest osavõtt on sunduslik kõigile õpilastele (EFA I 53, 33). Haridusosakonda tuli kinnitamiseks viia täpne kava, kus pidi olema märgitud nii esitatavate palade pealkiri kui autor. Vastavalt nõuetele toimitigi – “eks muidugi oli hirm vägivalla ees”.

Kirjapanekutes on sageli rõhutatud kontrasti, järjepidevuse katkemist hoolimata püüetest seda hoida.

Jõuludel oli kindel koht minu sõjaeelses ning sõjaaegses lapsepõlves. Mäletan koos isaga lumises metsas kuuse järel käimist, ka kord kingiks saadud kelku; on hämar mälestus jõuluvanast, kellel olid isa peenetriibulised ülikonnapäüksid viltidesse topitud... Üsna selgelt on meeles, kuidas 1940. aastal olime külas koolidirektor Aguri pool. Toad olid gaasilambi surisedes harjumatult valged, kuusk säras ehetes ja küüinaldes. Meie Anni ja Reinuga (nemad olid pererahva vanemad lapsed) lugesime-laulsime. Saime kommi, õunu ja piparkooke, jõuluvana oli juba eelmisel õhtul ära käinud. Järgmise aasta juunis viidi see pere Siberisse (EFA I 53, 141).

Siberis varitsesid küüditatuid nälg, külm, haigused. Ometi püüti jõule kuidagi tähistada.

Lapsed lahutati vanematest. Vähe olnud neid, kes jõuluaega Venemaa puu- või savionnis mälestada said. Vanemad aitasid seda märkida. Lõuna-Venemaal polnud kuuski, riputatud käbisid, marjaehteid paljaste okste või seinte peale. Laulda ei tohtinud. Eestist toodud laulikud korjati ära (EFA II 41, 6; vt ka Hiiemäe 2000: 133–135).

Jõulumeeleolu rikkusid muutused perekonna koosseisus, olgu põhjuseks raske haigus, lähedase inimese surm, mobilisatsioon, kodust põgenemine vm. Sotsiaalsete vapustusteta ühiskonnas poleks perekonda tabavad psühhotraumad nii tugevaid jälgi jätnud, nüüd osutus neist ülesaamine liiga raskeks.

Jõulupühi ei ole mul peale ema surma enam olnud. Esimesel pühäl pidin ma koolist puuduma, sest jõululaupäeval läksin Haapsalust koju (12 km), et aidata isal vorste vormida ja pühadepraadi valmistada. Isegi kuuske ei toodud enam tuppa. Ka Saksa ajal mitte (EFA I 53, 82).

Vallandamiste, vangistamiste, varjamiste, küüditamiste õhkkonnas said jõulud kui kodu ja pere pühad peagi nii kodusolijatele kui võõrsilviibijatele rõõmsa, rahumeelse, turvalise kodusoojuse sümboliks, omamoodi reliikviaks. Siin on meenutus koolipoisina (snd 1927. a) Rapla kultuurimajas algkooli ja gümnaasiumi õpilaste aastalõpupeol kogetust.

Ma pole suutnud tänaseni unustada seal kuulnud Marie Underi poeemi "Jõulutervitus 1941", mida esitas Rapla reaalgümnaasiumi õpilane [---]. Rahvas saalis nuttis, nagu nutetakse matustel, südantlõhestavalt. Kuni siiani pole ma enam iialgi kuulnud selle poeemi nii head esitamist (EFA I 53, 200).

Pärnu I gümnaasiumis 1942. aastal keeleõpetaja dikteerimise järgi selle luuletuse kirja pannud ja pähe õppinud tollase koolipoisi mälestustes oli Underi luuletusel "suur rahvuslikke tundeid äratav mõju" (EFA I 53, 117). Luuletus algab sõnadega:

*Astun vaikselt jõululumist rada
üle kannatanud kodumaa.
Igal lävel tahaks kummardada:
ükski maja pole leinata (Under 1942: 15).*

Pärast ilmumist Eestis kogumikus "Mureliku suuga" 1942. a on seda luuletust korduvalt trükitud paguluses, ent taas Eestis alles 1988. aasta 24. detsembril ajalehes "Edasi".

Saksa okupatsiooni aastad (suvi 1941 – sügis 1944) olid jõulutähisuse suhtes neutraalsed või isegi soosivad. Koolides peeti jõulupuu enne jõulupühi, nagu see oli olnud varem, koolipeo kavas oli kiriku-laule, osalema kutsuti kirikuõpetaja. Nt otsustati Võru I algkooli õppenõukogu koosolekul nüüd kooli jõulupuu korraldada 22. detsembril 1941, kavas jõulujumalateenistus kirikuõpetajalt, lauludega "Püha öö", "Oh sa rõõmustav", "Ma tulen taevast ülevalt". Esinemiste kavas oli mitmeid jõuluteemalisi laule ja luuletusi, sh H. Visnapuu "Jõuluöö", soomekeelne "Esä taivan", saksakeelne "Leise rieselt der Schnee", lau-

lukoorilt “Helisegu jõulukellad”, “Õitse, maa, ja müha, meri”, rahvataantsud “Labajalg” ja “Vändra polka”, näidend. Jõuluvanaks kavatseti kutsuda näitejuht seltsimajast “Kannel” (EFA 53, 64/5). Kirikuõpetaja osalust kooli jõulupuul on mainitud ka teistes saadetistes, samuti rahva jõulupuhuste kirikuskäimiste aktualiseerumist.

Meenutatud on Eesti Rahva Ühisabi organiseeritud kingituste saatmisi alates 1942. aastast Saksa armees teenivatele eesti meestele. Annetuste kogumisega küladest tegeles ka kooliõpilasi. Rindele saadeti omakootud lambavillaseid esemeid: käpikuid, sokke, salle, kampsuneid; ettevalmistused algasid aegsasti. Kingipaki sisse poetati kaardikesi jõulusoovidega ning saatja aadressiga, nii kujunes tagasivõtte (EFA II 41, 5/6). Siintoodud read on rindelolijate poolt.

Märtsis 1943 mobiliseeriti mind Eesti Leegioni. Detsembri alguses sain Nevelist edelas haavata. Nädal hiljem jõudsin haavatute rongiga Riiga, kus opereeriti välja luukillud. Jõululaupäeval oli meil Eestist külas delegatsioon. Iga haavatu sai suure sinise südamekujulise pappkarbi, milles oli maiustusi ja mingi villane ese. Ma sain paari ilusate rahvuslike kirjadega labakuid, mis ma hiljem loovutasin ERM-ile. Haiglas sai iga mees jõululaupäeval suure lihatükiga prae, piimakisselli ja tassitäie hõõgveini vahukoorega (EFA I 53, 105).

Sõjaväljal võitlejate jõulutähistus oli märksa tagasihoidlikum, kuid mitte olematu.

Rindel viisid sõjamehed kuused kaevikusse, kus nad rasvaküünaldegasid ehitati ja jõululaulu ümiseti. Jõuluõhtu märgiti sellega ära. Kus keegi viibis, mõeldi kodustele (EFA II 41, 4).

Kodude jõulutähistusse lisandusid nostalgilised meenutused endisaegsetest jõuludest, mil kõik oli “päris”.

Jõuludega käisid kaasas ka ema jutud tema lapsepõlve jõulupidamisest... Need ema jutud sellest, kuidas ema vanaema oli varahommikul sauna kütte pannud, saia teinud ja siis koos Võnnu kirikusse sõidetud. Need tegelikult aitasid kaasa tolle minu lapsepõlve jõulutunde tekkimisel. Ma

ju teadsin, et päris nii enam ei ole, aga nende ema juttudega koos nagu oleks olnud (EFA I 53, 133).

Sõjaajast on pärit pommitamiste puhul taeva alla lastavate ja seal kaua püsivate raketikimpude nimetamine Stalini jõulupuudeks, kui Nõukogude armee lennukid asusid linnu ja aleveid pommitama. Mainitud on Tallinna (9. märts 1944), Tartut, Jõhvit, Raplat jt. Oli “nii valge, et võta või nõel maast ära” (EFA I 54, 126), sest “võideldi Stalini “suure asja” eest” (EFA I 54, 155). Akendele kardinat et-tetõmbamiseks oli kaks põhjust – sõja aegu tuli vältida pommitajate sihikule sattumist, nõukogude võimu aegadel tuli varjata jõulupuud. See tava püsis kaua asulates, üldse tihedama hoonestusega paikades, ja ka peredes, kus oli oluline oma kodanikuallumatust varjata. Metsakülades seda probleemi polnud – “kes see külas kaebama läks” (EFA I 53, 115). Kardinaid oli vaja akende ette seada siis, kui pühi pidama tulid metsavennad. Juba sõja algusest peale hakkas edenema puskariajamine, puskar leidis koha ka jõululaual ning sõnadega “Surm siin või Siberis!” demonstreeriti kartmatust. Tegelikult olid 1944. aasta jõulud kõike muud kui rahulikud.

Maailmasõja lõppedes 1945. aasta kevadel sai hoogu pealetung ideoloogiarindel. Siia kuulus ka usuvastane võitlus. Kui nõukogude ideoloogid oleksid olnud kursis, et jõulutaat on pühak Nikolause mantlipärija, et tal on piiskopi valge äärisega mantel ja rummumüts ning käes piiskopisau, oleks kingitustetooja ilmselt lausa välja vahetatud. Seda siiski ei juhtunud. Vene mütoloogiast ja muinasjut-tudest sobis sellesse rolli võtta pakasetaat – ДеД Мороз. Vastavalt ettekujutusele on tema kuub olnud kahvatusinist või koguni valget värvi, nn kutselise jõuluvana sõnutsi: *No, see on ju traditsiooniline väljakujunenud vorm, ühesõnaga, punane mantel. Noh, vene poole peal oli ta sinine mantel üldiselt* (EFA I 55, 141). Küllap oli punast loo-sungikangast neil aegadel hõlpsamini saada kui sinisevärvilist, nii sai taat ikka enamasti punase kuue.

Ajakirjanduses polnud pühadeteema esimestel sõjajärgsetel aastatel kuigi sage, otseku kardetaks, et *nääri*-sõnal pole küllalt autoriteeti. Seda huvitavam on kingitustetooja renoveerimiskatse Leida Kibuvitsalt ajalehes “Sirp ja Vasar”. See lehekülge täitev kirjutis (võib-olla tellimustöö) on trükivalgust näinud vahetult enne uut aastat. Lemmingu-nimeline koolijuhataja palub tõrksat laulutaati, õieti lausa rahvalaulikut, koolis lastele näärivanaks olla.

“Aga minu arvates peaks just sinu süda sundima..., et see kaotus ja kahju kõik värssidesse välja voolaks ja viha... ja kättemaksuiha... ja meie suur võit. Ära puikle, vana lauluvakk Manglus, ole meile siiski ka seekord Näärivanaks nagu mõne aasta eest, lase aga vana värss jälle veeremaie, sõnad soojad soramaie...”

“Ei,” keeldus aga vanaätt järsult. “Ei tule midagi välja... minust on sõda üle sõitnud, rasked rattad üle rinna... keeles kida kisune, odraokas ohakane.”

Peagi jõuab vana Manglus otsusele, et need värssid, mis ta kooli nääripuul esitab, peavad olema värsked ja vanad ühtlasi. Kirjeldatud on pakke jagava näärिताadi laulu kuulamisest lummatud lapsi, kui ajakajaline pseudo-regivärss valla pääseb ning kusagilt kapi tagant sellele kandlehäälel sekundeerib. Ligi sajavärsilisse esitusse on sobitunud mõned rahvaehtsad värssid. Arhailisust näikse rõhutavat värssilõpu komade ärajätmine kirjapildis.

Isegi pisimadki kuulajad ei liigutanud, suukesed avali vajunud, silmad pärani, kõrvus see imetaoline. Värss voolas ja kannel kumises, nagu oleks regi libisenud mööda pikka maanteed ja jalasteraud laulaks rudisedes külmunud rööpmeis:

*“Paiskus aga peale Punavägi
viskus valla võitja vägi
veljekeste vabastaja.
Ruttas rästikut rabama
ülekohut õiendama.
Kiskus kolmeks kaarnakarja*

*sõtkus saksa sadakonnad
halli hundi hullud hulgad
raputelles raisakulli
lõi ülbet üdini,
painutas põlvili pahareti...* (Kibuvits 1945: 2).

Nääri-sõna juurutamisega rahvasuus ei läinud hõlpsasti. Algul tekitas see segadust: 1944. a [tulid] ametlikult näärid esimest korda. Lapsed segamine: [ennem jõulud] nädal aega varem, [nüüd] hiljem nääripühad, tunnistused, hoopis teine jutt (EFA I 54, 43). Kasutati isegi otsetõlget vene keelest – talvetaat. Ilmneb argument, miks nääri-sõna ka pereringis kasutatakse: kardeti, et lapsed oma kogenematuses ja lihtsameelsuses vanemate hoiakuid reedavad. Küllap oli kartus mõneti liiast, ometi näitab see, kuidas ebaseeldivate situatsioonide ohu pareerimine kujunes põhimõtteks.

Hirm oli suur pealekaebamise ees. – Peab jõule lapsega. Oleks kohalt lahti tehtud. Oleneb kohast, ametist. Lüpsja ei pruugi nii palju karta kui õpetaja, kes peab eeskujuks olema (EFA I 54, 43).

Mõistagi ei jätnud ajalehtki vihjamata, mida pühade all mõeldakse, nt 1947. aasta detsembrikuu viimase kuupäevaga “Postimees” avaldas lühisõnumi, kuidas kaardivaba kaubandus tõi kaasa kaupade külluse, nii et tartlased sooritavat oma viimaseid pühade-eelseid sisseoste.

Nääri-sõna ja näärde omaksvõttu on isegi takkajärgi olnud ebamugav tunnistada. Otsekuu eneseõigustuseks on lisatud argumentatsiooni.

Olen sündinud 1940. a. Minu õpi- ja tööaastad jäid nõukogude aega. Jõulud olid nii tabu teema, et ei oskagi midagi konkreetset öelda. Olin metsanurga laps. Tuli elada kooli internaadis. Kui aastalõpu koolivaheajale sain, olid jõulud juba läbi. Teadsin, et on ainult näärid. Kui tulid küüditamised ja kolhoosi sundimise ajad, läksid vanemate suud lukku. Et ellu jääda. Laps võib ju lihtsameelselt midagi välja lobiseda (EFA I 53, 98).

Lääne- ja Saaremaal ei olnud pühade nihe kuigivõrd probleemiks – *nääri*-sõna oli pruugitud juba aastasadu. Eestimaa kagunurgas oli jõulude paralleelnimetuseks talvistepühad (talsipühad), nüüdsest tuli öelda näärid, ja Setumaa jõulud olid vene õigeusu kirikukalendri järgi nagunii teisel ajal.

Paljudes kodudes kasutati nimme *jõulu*-sõna ning peeti ka jõulupühi. Pühadekaartidel kordus aina: “Häid jõulupühi! Head uut aastat!” Algul saadeti rahujast jäänud kaarte. Ühe 1945. aastal 3. klassis õppinu meenutuse järgi polnud koolis õieti õppevahendeidki. Kooliõpilaste omatehtud kaardid olid tavalisele paberile värvipliatsitega joonistatud, sedagi juhul, kui kodus leidis vanu varusid. Eeskujuks oli vanade alleshoitud pühadekaartide motiivistik. Kaardid tõi lastele koolis näärivana oma kingikotis, muid kinke polnud (EFA I 53, 22). Võimalusel hoiti kaarte tagavaraks, sest neid müüdi turul ja vahetati toiduainete vastu nagu muudki vajalikku.

Sõjaajal ja ka pärast seda kasutati valgusallikaks lambiöli puudumisel küünlaid. Kui nõukogude korra ajal küünalde müük enne jõulul ajal keelatud oli, ei jäädud hätta. Jämedast puuvillasest lõngast keerutati taht, sellele seoti raskus otsa ning taht kasteti tulisesse lambarasvasegusse, kuni saadi paras jämedus, seejärel riputati küünal tahiotsa pidi jahedasse ruumi ning hiljem siluti veel sõrmede vahel tasaseks. Kasutatud on ka vorme. Jõuluküünalde valmistamisel lisati vanu küünlajuppe, steariini, vaha. Vaha andis ilusama värvi ja parema lõhna, ent puhtast vahast küünlad oleksid liiga kiiresti ära põlenud. Võõrvallutuse esimese aastakümne heitlik aeg suunas mõtteid inimsaatusale ja inimelu haprusele. Aktiviseerus komme süüdata kuusel nimeküünal ja selle põlemise järgi tulevikku ette arvata. Heaks endeks peeti seda, kui küünal põleb ühtlase leegiga ja kaua.

Maiustuste hankimisega kingituseks oli sõjajärgsetel aastatel raskusi. Probleemile võidi lahendus leida sel viisil, et klassijuhataja palus õpilastel kompvekke kooli tuua ja need jagati kõigile võrd-

selt. 1946.–1947. aasta koolilaste eeliskingituste seas on nimetatud raamatut. Alleshoitud kinkeraamatut – A. Kononovi “Jutustusi Leninist” (1945) sirvides leidis üks küsitluskavale vastanu, et kõik on raamatukeses nõuetekohane: pühendus kirjutatud 1. jaanuaril 1946; Vladimir Tombi illustratsioonil näha kuuseladvas habemega külmataat ja taadi mütsil isegi viisnurk; Lenin teeb ettepaneku kassi ja hiirt mängida, seejärel mängitakse pimesikku ja Nadežda Konstantinovna ning Lenini õde Maria jagavad Lenini toodud kingitusi. Kõik oli hästi, kuid jutu pealkirjaks olnud keelatud sõna: “Jõulupuu Sokolnikis” (EFA I 53, 7/8).

Rahuajast hoitud kuuseehTED said senisest märksa sügavama sisu, meenutades endisi turvalisi jõule. Mõnigi punase kõhuga leevike leidis kuusel aukoha ning omandas talismani väärtuse. Koolides õpetati algklasside lapsi õlejuppidest ja pabertärnidest kette kokku liitma, papist tähekesi ja figuure lõikama. Kuuseokstele asetatud vatitupsud imiteerisid lund, alleshoitud värvilistele kommipaberitele uut, suhkrutükist või koguni puupulgast sisu andes võidi neid korduvalt kuuseehteks kasutada. Senisest tähtsama koha sai kuusekaunistusena Eestimaa põline õunasort liivi sibulõun, isegi sedavõrd, et sõjaaja lapsed on vanaspõlves neid heldimusega meenutanud.

Suhkru puudumisel õpiti suhkrupeedisiirupit valmistama. Selleks tuli suhkrupeedilõike vees keeta ning seda magusat leent aurutati, kuni järele jäi mõrkjalt magus karamellistunud siirup. Silutud taignast valmistati piparkoogivormidega, lihtsalt klaasi- või tassiservaga surudes või noaga lõigates eri kujuga küpsetisi. Mainitud on üsna suuri koguseid, nt silmikausitais, padjapüüri-suuruse koti täis. Kenamaid piparkooke riputati ka kuusele. Lääne-Eestis ja läänesaartel, kus jõulukombestik on traditsioonimaselt korjatud ja jõuluajaks hoitud sarapuupähkleid, varuti neid nüüd seda hoolikamalt.

Toitluses on esimesele riikliku iseseisvusega aastakümnele omane püüd pühadelauale panna kõike, mida oldi harjunud seni jõuluajale omaseks pidama: omatehtud rukkileiba, ka peenleiba, tanguvorste

(enamasti verivorste) hapukapsaga, joogiks õlut. Linnaste puudumisel õpiti jooki valmistama leivast. Sagedasti on menüüloendites nimetatud pohlamoosi. Suhkru puudumisel segati hulka siirupit, sahhariini või mett, happesuse vähendamiseks keedeti pohlade hulka porgandit. Eelmiste põlvkondade aegu Põhja-Eestis levinud komme seapead süüa oli sellal traditsioonist juba taandunud, ent leiab mainimist pühadekaardil, teises soovisalmis aga leidub vihje populaarsust koguvale joogile.

*Verivorst ja seapea –
siis saab jõuluõhtu hea.
Pisike pits ja piparkoogid –
nii on jõuluõhtul õiged noodid (1942).*

*Särisegu vorstid ahjus,
põlegu küünlad jõulupuul.
Pits puskarit kõhtu –
see ongi õige jõuluõhtu (1942; EFA I 53, 206).*

Jõuluvastaste institutsionaalsete meetmete üksikasjad on kaasaegsete mälus üsna hästi säilinud. Nt Avinurme koolis jälgitud, et mõni õpilane jõulupühade ajal koolis tavalisest paremini riides poleks (EFA I 54, 175/6). Ka ei lubatud internaadi-õpilasi koju. Taolisi juhtumeid on sageli kirjeldatud omapoolse rõhuasetusega mingile seigale, nt 1947. aastal määrati Tartu ülikoolis marksismi-leninismi arvestuse ajaks nimelt jõululaupäev. Nii ei olnud mahti jõuludele mõelda:

Olid ju kõik ametis konspektide lappamisega ja paljud kõhumuredgagi, sest elujärg oli tollal kaunis kasin ja muud mõtted – isegi mitte jõulud – lihtsalt ei mahtunud pähe. Ma ei mäleta ülikooli ajast ühtki jõulude tähistamist: ikka olid aastalõpud seotud eksamimuredgaga. Küll oli kord – vist 1949 – jõulude eel internaadis üks loeng, millel räägiti Jeesusest kui usklike väljamõeldisest ja püüti jõulude tähistamist naeruvääristada (EFA I 53, 108/9).

Tuleb arvata, et kirjanepanek kooliõpetajalt toona 400 õpilasega koolist esindab iseenda kogetut, mitte lapsesuu-naljandit.

Nõukogude korra algusaastail nõuti 1. jõulupühahal kõigilt koolidelt klasi- side kaupa, kui palju õpilasi on koolis ja kui palju puudub. See tuli esitada Haridusosakonnale. Mul oli 1. klass. Tuli teha selgitustööd, et kõik kooli tuleksid. Lihulas tulid ka. Sama klass (2.) järgmisel aastal. Ütlen jälle, et tulge ikka homme ka kõik kooli. Üks terane tütarlaps ütleb: “Me käime iga päev koolis. Miks me homme peaksime puuduma?!” 1949. a küüditamine oli olnud. Võib-olla hirm aitas kaasa, et jõulu ajal Lihulas samuti koolis käidi. Vigalas ei tulnud kooli 1947. a.

Igal jõululaupäeval oli pedagoogikanõukogu koosolek. Kuna õppetöö oli kahes vahetuses, algas koosolek tavaliselt kell 18.00–19.00 ja lõppes kell 22.00–23.00. Oli vaja käitumishindeid arutada, õppeedukuse aruanne esitada, nääripuudega seoses olevad küsimused, jooksivad küsimused – seda kõike oli vaja eriliselt põhjalikkusega arutada.

Kodune jõulupuud jäi tavaliselt esimesele pühale. Ehkki kõige pühalikum õhtu oli ja on minu jaoks jõululaupäev. Jõululaupäeva õhtul tegi August (mees) süüa. Pani lapse(d) magama. Ehtisid koos kuuse. Tulin koju, sõin kõhu täis ja pugusime nukralt teineteise kaissu. Jõululaulu kuulasime raadiost (Soomeradiost) (EFA I 54, 62/3).

Kirjelduses väikese maakooli näärripeost on tutvustatud peokava: koori- ja ansambllaulud, salmiütlemised, püramiidid (nende esitamist oli harrastatud ka enne sõda), samuti näidend. Mis hästi välja ei kukkunud, oli laul Stalinist.

Üks tüdruk närveeris nii, et ei saanud alustatud rohkem kui “Au”, siis oli väike vahe. Klaver alustas uuesti ja siis sai Naima lauldud:

Au sulle, Stalin,

au sulle, Eesti,

au sulle, nõukogu rahvas ja maa.

Umbes nii need sõnad olid. Seda laulsime ka:

Armsast Stalinist haaravaid viise

laulab puuraidur lõksetule ees.

See oli kõik 1940. aastate lõpul, täpset aastat ei mäleta (EFA II 41, 114/5).

Küllap oli tegemist Jossif Stalini 70. sünnipäeva aastaga.

Üldhinnangus tuleb esimest aastakümnet pärast omariikluse kaotamist pidada kõige rängemate katsumuste ajaks, nimetatagu eeldusena NSV Liidu sõjaväebaaside loomist Eestis 1939. aastal, Eesti annekteerimist 1940. aastal ja taas 1944. aastal, küüditamist 1941. aasta suvel ja 1949. aasta varakevadel, Saksa okupatsiooni aastatel 1941–1944, korduvaid mobilisatsioone, metsavendlust, siirdumisi pagulusse, erasektori kaotamist 1945–1950, kolhoseerimist. See kümnend tõi endaga sedavõrd palju hirmu, et vähemasti jõulutähistuse osas oli mõistuspärasem kuuletuda kui keeldudele nähtavalt vastu astuda. Rahvast tabanud kaose tingimustes vajati kirikut rohkem kui varem, kuid repressioonid tabasid paljusid kirikuõpetajaid. Kel võimalik, kuulas vargsi jõululaule Soome raadiost, mainitud on ka “Ameerika Häält”. Kodune jõulutähistus andis illusiooni, et kõik on endist viisi, kuid mitte kõigile: II maailmasõjaga kaotas Eesti langeduna, emigreerunutena, küüditatutena u 200 000 inimest (Eesti entsüklopeedia 1996: 357).

Viiekümnendad aastad

Sõjajärgse kümnendi kohta käivates jõulukirjeldustes on kõige olulisemal kohal konfliktsituatsioon, mille tekitas jõulude keelustamine. Vanadelt jõulukaartidelt ümberpildistatud mustvalged fotod olid tuhmid ja ilmetud, kuid ometi hinnas. Neid müüdi pidudel, spordivõistlustel, bussipeatustes, raudteejaamades, koolis vahetunni ajal (EFA I 54, 123). Niisugune tegevus nõudis ettevaatust.

Eestiaegsed ilusad postkaardid, joonistasime juurde kelgu, kirikutorni. Teismelisena sadade viisi sai tehtud, külapostiljon kandis laiali. Ühekorra jäin vahele, julgeolekumees võttis kinni, viis Keilasse. [---] Vati hõlma alt kone kaba paistis. Tulin tulema. Sai kätte: “Tulge kaasa.” Ühe öö hoidis barakis kinni. [---] “Olgu, viimane kord, kus sind näeme. Minge ära koju.” (EFA I 54, 140/1).

Mõnel pool on kooli joonistamis- ja käsitöötundides õpetaja juhendamisel ühiselt kaarte valmistatud. Neid pandi klassikaaslaste kingipakkidesse ja saadeti ka postiga. Populaarsete pühadesümbolite hulka kuulusid kuuseoksake küünlaga, ehteis kuusk, lumine maastik – suhteliselt neutraalsed motiivid.

Viiekümnendate algusel hakkasin ise kaarte joonistama. Pika tee on läbi käinud need, mis me isale Siberisse saatsime ja mis ta sealt vabanedes tagasi tõi. Eriti usinalt vorpisin kaarte 1954.–57. aastail ning sain tänu nendele nii mõnegi sukapaari või muu hädapärase asja. Mul kujunes kaasüliõpilastest, enda ja nende sõpradest-tuttavatest-sugulastest oma kindel klientuur, kes näidiste järgi tellis. Joonistasin peast talviseid loodusmotiive või väikesi vinjette – kuuseoks või kuuseke, põlevad küünlad, mõni ehe... Alustasin kaartide tegemist juba detsembri alguses ja mul oli jultumust mõnes igavamas loengus teha ettevalmistavat tööd: joonistasin varem parajaks lõigatud sakiliste servadega kaartidele pliiatsiga motiivid ette. Parimat “plinki” materjali sai siis juba kvaliteetsetest joonestusblokkidest ning “Leningradi” akvarellide värv on tänaseni kirkana püsinud. Ekstra šikiks muutusid kaardid tänu hõbe- ja kuldvärvi kasutamisele. Kuna vanaema oli tunnustatud surnupärgade tegija, siis sain temalt pronksi- ja alumiiniumpulbrit, mida siis liimi hulka segasin. Tegin kaarte ka muudeks puhkudeks, alles on vanaemale ja emale saadetud või kingitud. “Häid pühi!” oli omatehtud kaartide tarbeks parim soov, sest võimaliku sissekukkumise korral poleks õige hõlma keegi saanud hakata. Eestlane on ju seni olnud praktiline ja kes hakkaski ühe nädala jooksul kaht kaardilaari saatma. Niipalju kui mäletan, olen kas pildipoolle mõlemad soovid kirjutanud või kirjapoolle puuduva lisanud, nii minu arust ka teised (EFA I 53, 151/2).

Kümnendi algul saadi juba kauplustest väljaspool Eestit Nõukogude Liidus trükitud kaarte osta, kuid müügile tulid need pärast jõulupühi ning vahendasid vaid uusaastasoove. Eelistati venekeelse tekstita kaarte, võimalusel lõigati äärele paigutatud uusaastasoovi osa lausa välja. Uusaastakaartide lemmikmotiiviks olid Kremli vaated viisnurgaga Spasski torni otsas. Moskva Kremli pakuti ka taustaks troikaga

kihutavale pakasetaadile. Spasski kellatorn rubiintähega tipus oli samuti Eestis uusaastasümboliks. Murrang tuli pärast Jossif Stalini surma, nt "Sirbi ja Vasara" "Head uut aastat, seltsimehed!" 31. detsembri kuupäevaga esitab 1954. aastal traditsioonilise fotokompositsiooni viisnurgaga Kremli torni otsas, 1955. aasta 30. detsembri numbris on juba julgetud kujutada pakasetaadi välimusega postimeest, näpu vahel silt aastaarvuga 1956. Viisnurk näärikuuse ladvas aga jäi kauaks alles.

Küsimustikule vastajad on hinnanud ideoloogilise surutise osatähtsust maal väiksemaks kui linnas, ka jäeti lihttöölised rahule. Hoolsa kontrolli all olid õpetajad. Siintoodu kajastab kontrolli nõrgenemist pärast Stalini surma.

1952. a sain õpetajakoha Väike-Maarja keskkooli ja kohe ka klassijuhatajaks. Jõulude eel instrueeris direktor, et koolis ei tohi õpetajad korraldada jõulupuud ega kirikusse jõulujutlust kuulama minna. Samasisuline keeld tuli klassijuhatajal edastada ka õpilastele. 1953. a juhtus väike ateistliku kasvatuses intsident. Parteikomiteest teatati kooli, et jõululaupäeval oli kirikus 4 vanemate klasside tüdrukut. Uue aasta alguses kõneles kooli pedagoogilises nõukogus ateistliku kasvatuses teemal keegi partei rajoonikomitee töötajaist. Järgmisel ja ülejärgmisel aastal saadeti õpetaja igal jõulujutluse päeval kirikusse valvesse. Edaspidi kadus see ära, igatahes ma ei mäleta, et siis veel midagi niisugust oleks juhtunud (EFA I 53, 109/10).

Paljud ebalojaalsuses kahtlustatavad pedagoogid vahetati välja. Selleks oli sagedasti ka põhjust. 1934. aastal sündinud naine meenutab:

Õpetajad olid veel eestiaegsed ja nad pigistasid ühe silma kinni, kui vanemad juba jõulureedel lapsed "haiguse pärast" koju viisid. Nende õpetajate seas oli klassijuhataja, kelle mees oli Läände pagenu, naine ja kolm last aga maha jäänud. See naine oli pidanud igal nädalal end NKVD-s näitamaks käima. Ta elas koolimajas ja muidugi ei julgenud kuuske tuua, aga kord oli noorim laps raadionuppe keerates sattunud Soomest tulevatele jõululauludele. Ilusad laulud olid, ja laps vudinud tunni ajal klassi, et ema kuulama kutsuda. Õnneks polnud seda soovimatud kõrvad kuulnud (EFA I 53, 147).

Vahel väljendus õpetajate hoiak selles, et jõulupühade ajal õpilasi tunnisi ei küsitud, harjutati nääripeo kava, loeti talveluulet, mängiti ringmänge, ei märgitud koolist puudujaid, selgitati omamehelikult, et puudumisega langeb kool kahtluse alla. Just kooliõpetajate meel-suse kohta on kõige enam näiteid, enamik kõneleb solidaarsusest ja kokkumängust. Nt saatnud Tallinna õmbluskooli õpetaja noored Jaani kirikusse, öeldes: “Täna on jõululaupäev, minge nii tasa trepist alla, kui saate, ja minge kirikusse.” (EFA I 54, 123). Ometi oli see aeg, mil kodanlikuks natsionalistiks kuulutamine ähvardas just intel-ligentsi.

Kas oli põhjuseks hirm, et olukord väljub kontrolli alt, pedagoogide kutsehaigus – autoritaarsus, tahtmine tabada teisitimõtlejaid, ajastu üldine mentaliteet, või veel midagi, mis suunas teataval ühiskond-likul positsioonil isiku arusaamasid ja käitumisviisi? Järgmine tekst kõneleb ootamatult kontrollitava rolli sattunud koolitüdruku häm-mingust.

See oli vist 1952. aastal, käisin Jõhvis keskkoolis ja soovisin oma korralist nääripakki kätte saada, et mitte nääripeole jääda. Oleksin muidu bussist maha jäänud – käis vaid üks buss. Klassijuhataja, üksiti ajaloo õpetaja, andis mulle paki kätte ja ma tahtsin sellega lahkuda. Tema aga käskis vaadata, mis paki sees on, ja jäi lahtivõtmise juurde. Pakis oli raamat – sel ajal polnudki teab mida kinkida, ju kinkija teadis mu lugemishuvi. Seejärel kästi mul raamat lahti teha ja vaadata, kes kinkis. Nii sai kaks asja kontrollitud – mida kingitakse ja kes kingib. Miks nii toimiti, jäi mulle kauaks ajaks mõistmatuks (EFA II 41, 110).

Aastatel 1948–1994, seega ligi 50 aastat õpetajana töötanu arvates

kui mõni klassijuhataja oma õpilaste järele erilisel luuras, siis oli selleks isiklik põhjus. Selleks oli vahel must plekk tema minevikus või helge lootus tulevikus edu saavutada. Saada teeneliseks õpetajaks tähendas igakuist palgalisa (10 rbl), samuti ka pensionilisa 10 rbl kuus ning au ja hülgust veel lisaks süle ja seljaga. Oli ainult üks väike vigur. Teeneline õpetaja pidi kuuluma kompartei ridadesse (EFA I 53, 85/6).

Tõeliselt kommunistimeelsete kategooriasse kuuluvate isikute argumentatsioon lähtus ilmselt marksistlik-leninlikust doktriinist, et kuna usk on oopium rahvale, siis jõulud kui usupühad tuleb rahvale keelustada. Nõukogude korra algaastail kasutati ebalojaalseks arvatud juhtivtöötajate asendamiseks lojaalsetega suhteliselt palju teiste rahvuste esindajaid või nn Venemaa eestlasi, kelle päritolu reetis keelekasutus. Seoses uusaastapeo korraldamistega on matkitud venepärast hääldust selliselt, et sõnad saavad teise tähenduse. Ühe kirjapaneku järgi on juhtum 1950. aastate teisel poolel tegelikult aset leidnud. Tõenäoliselt on tegemist tüüpilise folklooriesitusega, kus usutavuse tõendamiseks väidetakse end olevat kõike ise “oma kõrvaga” kuulnud.

Kernu rahvamajas venelane, eesti keelt tahab rääkida, käega näitab, seisab keset saali, juhendab: “Kused siia nurka, kused sinna nurka, kõik libud lavale.” Albert Haibast, pikk mees [ütleb]: “Poisid, meil veab, no nüüd on hea, pole vaja külmaga välja minna, kuse aga siia, kuse aga sinna.” Poisid naeravad. Oma kõrvaga kuulsin. Laulukoor lava peal, tüdrukutel süda täis: “Ah meie oleme need libud.” (EFA I 54, 126).

Varianditi on kasutatud sõnamängulist *hoorad* (koorid) *laulavad, närid* (näärid). Küsitletavad on enamuses vastanud, et nad sellist parodeerivat ütlust pole kuulnud. Pakutud variante pole palju ja need on järgmised:

Üks venelane Paides oli kangelt rääkinud eesti keelt ja öelnud meestele, kes toonud jõulukuuski kontoris: “Kused siia nurka!” (EFA I 53, 279, kuuldud 1959. aastal).

Kused siia nurka, närid läbi, kused ahju! (EFA I 54, 217, kuuldud 1960. aastatel).

Libud välja, kused nurka, omal väike hoor, linnast tuleb suur hoor (EFA I 54, 95).

Kused taga, kused ees, kused paksu metsa sees (EFA II 41, 21, kuuldud 1975. aastal, kultuurimaja kuuse kohta öelduna).

See on üks vähestest jõuluteemalistest naljanditest, kasutatud ka

redutseerunud kujul, kalambuurse vormelina. Keelenaljade kujunemiseks pakkus tegelikkus neil aegadel soodsaid võimalusi, pealegi on keeleidentiteet olnud eestlasele püsivalt oluline. Juba ainuüksi aktsendiga rääkimine oli märgiks, et tegemist pole “omade kogukonna” hulka kuuluva isikuga, seepärast matkiti “võõraste” kõnet nimme aktsenti rõhutades.

Siberisse küüditatutest on kõige enam juttu seoses viiekümnendate aastatega. Põhjuste hulgas, miks jõulud oma senise tähenduse kaotasid, on sageli märgitud perekonda tabanud saatuselööke.

Mälestuste kõige ülevamad pühad. Hävisid Siberis – kõik lammutatud, polnud kodu, vanemad jäid Siberisse. Isa uppus, ema [tuli] tagasi 56. [aastal]. Pärast ei olnud jõulupüha täiesti. Ainult mõelda (EFA I 54, 107/8).

Tänu ERA-le usaldatud päeviku- ja kirjakatkele on võimalik saada ehedat pilti ajastu oludest. Kui kirjavahetus vabamaks muutus, jõudsid teated Siberi vangilaagri jõuluveetmistest üsna pea kodusteni.

Minu käes on kirjavahetus isaga, kes oli 1950.–1956. aastani Siberis erinevates laagrites. 1954. aastal lubati juba saata kaks eestikeelset kirja kuus, sama aasta lõpust kirjade arvu enam ei piiratud, vangid said töö eest tasu ja just enne jõule avati peale juba varem tegutsenud kaupluse ka kommertssöökla nende jaoks, kes ühel või teisel teel olid rahakamad. Isa jäi laagri pajukile, aga jõululauale ostis sealt ilmselt esimeses kirjas mainitud pearoa.

Siberis 26. XII 54.

Hää Bia!

Täna saabus sinult kauaoodatud kiri, ühes väga ilusa pühadetervitusega, mille eest minu südamlik tänu sulle ja ka kõigile lastele, eriti aga Ullile meeldiva pühadekaardi eest! [---]

Tead sa, praegu, kui algasin selle kirja kirjutamist, kuulsin siin meie ruumis läbi raadio abonendi eesti laulu “Mängi, mängi, lõõtsapill...” Kui ilus ja armas on küll kuulda siin kaugel Siberi stepi lagendikul laulu, mida lauldakse kaugel väiksel kodumaal.

Jõululaupäeva veetsin rikkalikumalt, kui kunagi varemini. Käisin kõigepealt oma vana brigaadi juures jõulujumalateenistusel, kus lühikese päevakohase kõnega esines keegi siin viibiv kaasmaalasest kirikuõpetaja. Hiljem pidasime Volliga ühise õhtusöögi, kuhu omalt poolt kutsusin veel ühe kaasmaalase, kes mind möödunud aastal paki saamisel vahel meeles pidas. Volli omab siin väikese lauakese, kattis selle isegi valge linaga. Toiduks oli minu poolt värske seakarbonaad praetud makarooniga, prännikuid, purk viinamarjakeedist, suhkurt. Volli poolt valget leiba, kodumaa kalakonservi, purk keedist, biskviiti, margariini ja veel peensuhkurt. Kõik maitses nii hea ja meie sõime kõhud nii täis, et mina järgmisel hommikul jõin veidi teed enne tööle minekut ja sõin alles õhtul esimest korda, varemini polnud isu. Hommikul töökohal ütlesid minule teised inimesed, eri päritoluga: teil on täna püha, mingisugust tööd ei tule täna teha, täna töötame meie, kui tulevad meie pühad (vana kalendri järgi), siis töötate teie. Istusingi kogu päeva meie soendusruumis ja kütsin ahju, kellegi teise kaasmaalasega, ja meenutasin möödunud aegu. Õhtul oli meil siin kino, käisin ka vaatamas, oli päris kena film noortest raudteekooli poistest-tüdrukutest. Ja nii möödusid minu tänavused jõulud.

(EFA I 53, 142/3).

Järgmise, 1955. aasta jõuluaja kirjas on pereisa teatanud, et -48° külmaga tööle ei mindudki ja nii sai ta jõululaua (taas toitude loend, sh isegi kuus õuna!) taga istuda koos kolme kaasmaalasega, ja et endine brigadir andis kätt, soovides häid pühi ning peatset kojusaamist. 1956. aasta jõule aga peetigi juba oma pere keskel. Kuigi 1950. aastate algul oli kodus peetud jõulupühi, mindi ikkagi üle näaridele, põhjusel, et uusaasta on riigipüha ja kõik tööst vabad. Samas tajuti jõuludest loobumist ka loobumisena identiteedist, muutus oli omamoodi õigustatav, kuid siiski valulik.

See jäi meisse aastateks ning jõuludest said näärid mitte niivõrd kellegi keelamise kui asjaolude kokkusattumise tõttu. Me ei märganud, millal meist naha ja karvadega "nagu venelased" said, kelle jaoks 24.–25. detsember ei tähendanud midagi olulist. Mul on eluaeg olnud vajadus vältida valetamist (ka siis, kui olen käitunud valesti). Mõtlesin tõesti ka

sellele, et ka mu lapsed ei peaks üht tegema ja teist rääkima. Nõukogude tegelikkus oli sel ajal ainus mõeldav reaalsus nii meie kui meie järeltulijate jaoks, milleks siis veel sisepeingeid! (EFA I 53, 144).

Siia kõrvale võib tuua katke teisest saadetest mälestusega kooliajast, mil kodus ega koolis laste kuulates *jõulu*-sõna suhu ei võetud.

See võis olla umbes aastal 1957. Käisin Tudulinna keskkoolis. Kooli internaadi magamise ja söömise ruumid olid eraldi majades. Mina olin jäänud õhtusöögilt üksi minejaks. Oli jõululaupäeva õhtu. Vaevalt ma ennem seda endale teadvustasin. Ilm oli ideaalne, vaikne, sadas õrna laia lund. Ja äkki oli mu ees jõuluvana! Punane mantel seljas, kott ja kepp ja habe ees! Vaatasin kui ilmutust! (Poe ees oli tänavavalgustus.) Kadus kuhugi majja. Kedagi teist ei olnud, ainult mina ja tema. See jõulutunnetus jäi hinge. Nüüd oskan mõelda, et ei olnud need jõulud kuhugi kadunud eestlase hingest (EFA I 53, 99).

Olulisemaid lahknevusi senisest tavandist oligi loobumine jõulupühade tähistamisest paljudes kodudes. Paljud loobusid ja võõrusid ka kirikuskäimisest. Maainimeste vanemale põlvkonnale sai takistuseks asjaolu, et hobused olid kolhoosidesse ära antud ning jalgsitee talvepimeduses osutus liiga vaevaliseks. Sellegipoolest on ette võetud lausa 10–14-kilomeetriseid jalgsimatku. Kodudes, kus seos kirikuga oli tugev, lauldi kirikulaule sedavõrd enam, kirikust saadud laululehed hoiti alles, kõige populaarsemateks lauludeks olid “Ma tulen taevast ülevalt” ja “Püha öö”. Konsistooriumis olid Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku pühad kinnitatud juba 1954. a. Linnades suurenes huvi kirikliku jumalateenistuse vastu nii jõulupühade kui vana- ja uusaasta puhul.

1950. aastate teisel poolel kahanes repressioonihirm; võrreldes küüditamiste ja vangistamistega olid töölt vallandamine, koolist väljaviskamine, käskkirjad jne ikkagi vähem tegusad survemeetmed. Internaatide ja ühiselamute jõulutähistuse taustaks sai spontaanne vajadus avaldada protesti stalinliku režiimi poolt kehtestatud. Pealegi oldi hästi kursis doktriiniga jõulupühade reaktsioonilisest olemusest

(vrd nt Sokolov 1953: 22–24; Saarse 1953: 33–34). Üks pikem mitmekülgse jõuluvastase argumenteeringuga artikkel lõpeb sõnadega: “Mis puutub aga jõuludesse ja teistesse selletaolistesse pühadesse, siis need kaovad koos usundlike eelarvamustega jäädavalt, nagu varemgi on kadunud tuhanded pühad” (Kajak 1949: 4). Nüüd oli rahvale kätte jõudnud aeg tõestada vastupidist. Kooliõpilaste seas (klassis, internaadis) oli jõulutähistus vaoshoitum, üliõpilaste seas täis rohkeid ettevõtmisi läbi takistavate asjaolude. “Ehtsad nõukogude salajõulud, osalisteks tulevased aparatsikud” – nii on hinnanud oma 1950. aastate jõuluveetmisi üks Tallinna üliõpilane (EFA I 53, 148). Siin on kõnekas pildike 1956. aasta tudengipäevikust 24. detsembri kuupäevaga:

Isegi Miku ja Kolla tulid kirikusse. Tänavu oli kõik naljakas ja ebajõululik... Meie ümbrus oli EPA rahvast täis... Traksa laulis nii suure hoolega, et mul kippus kogu aeg naer peale. Ants ja Aino läksid vahepeal meile... Hani oli tohutult rasvane, ei lasknud rahval purju jääda... Lärmasime hommiku viieni ja siis lõime madratsid maha ja magama.

Teisipäev, 25. det. Äratas mind kellatirin. Sõime, poisid pidid üheksaks sõjakasse minema... Öhtul läks pidu edasi. Tantsisime moodsamal moel ning lubasime seda teha ka teaduskonna nääriõhtul...

Edasi järgnevad napid read ühiselamute vahelisest nääripeost. Tähelepanu väärib päeviku sissekanne 28. detsembri kohta: “Jõulud on möödas, ilma et mul oleks saanud jõulutunnet tekkida.” Uusaasta vastuvõtupeo kohta kooli peahoones on kirjas, et “rahvas oli seal pööraselt lõbus” (EFA I 53, 14/6).

Niisiis oli tegemist olukorraga, kus jõulupühi küll peetakse, kuid taandub selle sügavam sisu; tähistuse meelelahutuslik suunitlus sarnaneb uusaastapuhuse tähistusega, kuigi seda otse ei taotleta.

Ühiskonnakriitiliste anekdootide loomine mõistatuste vormis läks päriselt hoogu järgmisel kümnendil (vt Sarv 1995: 107). Ühiselamujõulupuu eriti kõrgepositsiooniliste avastamisreidide kohta kujunes keerdküsimus juba sellal.

Mõista, mõista, mis see on: kaks kätt ja neli jalga voodi all? – Vastus: K. ja H. otsivad intris voodi alla peidetud jõulupuud. Nii H. kui K. olid ühe terve käega (EFA I 53, 16).

Samast perioodist on meenutus kontrollijate poolt.

Kusagil 1957 või 1958 suunasid rektoraat ja ideoloogiajuhid õppejõude pühadelaupäeval ühiselamuid kontrollima. Vanemad professorid viilisid ära, nooremad peksti välja. Mina läksin – saadeti Tartu kesklinnas asuvasse ühikasse. Seal elasid meie teaduskonna poisid. See ühikas oli Raekoja platsil teisel korrusel. Kontrollkäik oli alandav. Poisid irvitasid... Olime pea samavanused. Mina aga ütlesin, et kontrollin, et kas ahjusid köetakse kuusepuudega – need annavad sädemeid... Ühikad olid ahjuküttega. Poisid naersid. Jõulukuuski ma ei leidnud, sest käisin hästi vara – kästi minna jõuluööl! (EFA I 41, 131/2).

Lisaks sellele, et oma tõekspidamisi väljendati jõulupühade tähistamisega õigetest kuupäevadel, hakati rõhutama näärive vanapärasust. Siia kuulub õlgede tuppatoomine, näärive (populaarsust tõi ka Gustav Ernesaksa koorilaul “Näärive”). Päkapiikkudegi otstarvet on nähtud selles, et näärive kui jõulive “rivaali” püüti ignoreerida. Sellal tuli palju ette jõulu- ja näärive-sõna segiajamist, eriti neil elevust toovatel hetkedel, kui oodatud kingitooja kohale saabus. Juhtus, et eksiti meelega:

Kohe oma sissetulekuga tekitas ta suurt elevust, ikka punases kuuves nagu vanasti, ja lausus: “Siin ma siis olen nüüd, see vana jõulive! Ah, pagan võtaks – sõnades pisut läksin sassi: näärive!” Saal naeris südamest. Vene aja algul veel ja isegi 10 aasta jooksul “eksisid” näärive alati selle tutvustamisega: kujutage ikka ette, et olengi jõulive (EFA I 53, 219).

Viiekümne aastate näärivepidudel oli sageli tuleõnnetusi: kuuvekestele kaunistuseks asetatud vatt, nääriveade ja päkapiikkude kunsthabemed süttisid kergesti. Hiljem, kui kõikjal võeti kasutusele elektriküünlad ning tuleohutuse eeskirju karmistati (keelati ka säraküünlad), sellist ohtu enam ei olnud (tuletõrje-eeskirjadest vt Viires 2002: 114–115).

Kokkuvõtteks võib viiekümnendate aastate Eesti ühiskonnaelu kõige olulisemaks muutuseks pidada stalinliku režiimi ja terrori lõtvumist seoses Stalini surmaga 1953. aasta kevadel. Kuigi paljudel Siberis ellujäänutel ja kümnendi teisel poolel Eestisse tagasitulnutel ei olnud enam kodu ja töölesaamisega polnud kerge, oldi ikkagi jälle kodumaal. Ehkki limiteeritult, oli poest esmatarbekaupu saada, mõni päev enne aastalõppu ka nn pühadekaupa: mandariine, küünlaid, uusaastakaarte, kuuse-ehteid. Ideoloogiarindel sai “jõulupühade reaktsioonilise olemuse” selgitamine senisest konkreetsema väljundi. Koduse jõuluveetmise kontroll küll nõrgenes, ent seda enam pandi rõhku ateistlikule selgitustööle õppeasutustes ning otsele meelsusekontrollile. See oli soodus pinnas rohkete konfliktinarratiivide tekkimiseks ja levikuks.

Kui neljakümnendate aastate jõulupühi peeti iseendi sisemisest vajadusest, siis viiekümnendatel hakkas jõulutähistusse ilmuma demonstratiivsust, identiteedi rõhutamist nii endile kui üldsusele. Kujunenud situatsioon lõi eeldusi erinevateks rõhuasetusteks edaspidi.

Kuuekümnendad aastad

Nähtavasti ei toonud senisest vabam Nikita Hruštšovi valitsusaeg (1953–1964) kaasa märgatavat jõlutolerantsust nõukoguliku ideoloogia põhimõtete eest seisjate poolt. Pigem võib rääkida jõlumeeletse suuremast julgusest oma tõekspidamiste avalikustamisel. Järgmises humoorikalt esitatud memoreeringus on keskseks tegelaseks keskkoolitüdruk (sünniaasta 1942).

Põletasime pühade ajal küünlaid oma internaaditoas öökappidel, kui kasvataja oli viimase ülevaatuse ära teinud, see võis olla nii umbes 10.30, see ülevaatus. Igal juhul meie hingede eest kandis partei ja valitsus hoolt, ja nii korraldati ateistlikke loenguid erilise innuga jõulupühade eel. See oli jälle vist viimases klassis, kui tuli kõnelema kompartei kohaliku ideoloogiaosakonna tegelane [---], kena ja korrektse välimusega väikese kõhukesega tegelane ise. Jutt oli ilmselt väga trafaretne, sisaldades ikka

neidsamu fraase usust kui oopiumist rahvale, kirikust kui mõisnike ja kapitalistide tööriistast jne. Samasuguseid jutte oli lehest loetud ja kooliraamatuid. Ma ei tea mis, võib-olla selle lektori sile kuju ja endaga väga rahulolev ilme sundis mind tagant, nii et ettekande lõppedes hakkasin esitama "provokatsioonilisi küsimusi", nagu see sovetlik fraas kõlas. Ma polnud sel ajal kaugeltki kristlane, ka Piiblit polnud ma lugenud, need vähesed teadmised olid pigem fragmentidena ilukirjandusest ja neistsamadest ateistlikest artiklitest saadud. Nagu mäletan, rõhusin sellele, et Jeesus oli "inimene rahva hulgast" ja et ta ei pooldanud mammona kummardamist. Sile lektor läks väga närvi, näole ilmusid punased plekid ja ta hakkas häält tõstma. Kuidagi see asi lõppes, aga paari päeva pärast kutsuti mind õppealajuhataja kabinetti, kus sain jälle võtta. Õppealajuhataja oli kolmekümnendates, kaunis, suuresilmne daam, üsna värskelt abiellunud, ning mulle tundus jällegi kuidagi liiast, et ta nelja silma allgi nii vihane oli ja minu peale karjus. Võinuks teisiti rääkida, aga ei. Igatahes oli partei käskinud mind töödelda ja tema seda tegi, ilmselt eelkõige lükkamaks kõrvale võimalikke süüdistusi kehvast kasvatustööst. Mina olin ju üks vähesi, kes polnud ka komnooreks hakanud, nii et mitut pidi kahtlane (EFA I 53, 78).

Küllap oli kasvatatavale hästi teada, et kasvatustöö kommunismi vaimus sisaldab paraja annuse teesklust, seda enam tundus "nelja silma all" karjumine ülearusena. Järgmine tekst esindab pedagoogide poolt.

Olin 32 aastat õpetaja Kundas. Alustasin 1964. a. Lapsed ja õpetajad tohtisid teada ainult sõna "näärid". Tehti kõik selleks, et jõulud välja juurida. Kuuski ei tohtinud enne 27. detsembrit klassi tuua. Kontrolliti. Öeldi, et karistatakse, kui leitakse. "Karistame" oli sel ajal lemmiksõna. Ma ei mäleta, et kedagi oleks kuidagi karistatud. Aitas sellest hirmsast sõnastki. See karm "r"-täht on mul praegugi kõrvus. Kõik olenes sellest, kui nõukogudemeelne oli kooli juhtkond, eriti klassivälise töö organisaator. Partei liikmed käisid jõululaupäeval kirikus kontrollreidil, et seal koolilapsi ei oleks. Reaõpetajaid selleks ei sunnitud (polnud usaldusväärsed ilmselt). Kui sa ikka hingelt ei olnud parteilane, siis need reidid mõjusid õpetajale rängalt. (On meeles kolleegi külaskäik peale kirikut. Ta oli viina võtnud, et unustada.) (EFA I 53, 99/100).

Suuremates koolides peeti aastalõpurutus mitu nääripidu päevas, et kõikide klasside õpilased oma loosipakid kätte saaksid. Näärupidusid peeti veel jaanuariski, õpilasi kutsuti valikkavaga esinema ka asutuste nääripidudele. Asutuste laste kingipakkide eest hoolitses ametiühing. Erinevaid maiustusi osteti hulgi ning jagati võrdselt pakisaajate arvule, pakendiks olid lihtsad paberkotid või paberilehest keeratud tuutud, paki tüüpiliseks sisuks kompvekid, küpsisepakike, mandariinid, õunad, väike šokolaaditahvel. Mis puutub lastesse, siis üleminek jõuludelt nääridele sai toimuda märkamatu ja komplikatsioonideta.

Aasta lõpul peeti ka külas üks ühine pidu. Seegi ei olnud jõulu ajal, vaid kuskil jõulu ja uue aasta vahepeal. See oli siis nagu poolenisti majandi poolt tehtud pidu sovhoosi ühele osakonnapelele. Toidud olid sovhoosi poolt ja alkoholi ka kuigipalju. Mäletan siiski, et mingi osavõtumaks oli ka, ju siis alkoholi jaoks. Seda oli seal ikka päris palju. Pooled mehed olid päris "pehmed poisid". Öhtu nael oli näärivana. Seal pidid siis kõik lapsed oma salmi lugema. Tavaliselt oli mingi pillimees ka ja pärast võis tant-sida. Mäletan ka, et igal aastal ei olnud mitte laudadega peod. Mõnikord käis ainult näärivana ja kõik küla lapsed said oma majandi poolt tehtud pakid ja kodused ka, sest ema-isa suskasid oma mulle mõeldud pakid ka sinna näärivana kotti. Nii tegid ka teised minu küla laste vanemad, ma ei teagi, et kellelgi neist jõulu ajal jõuluvana kodus oleks käinud. See kõik seal maal oli nii loomulik ja ma eriti ei mäletagi niisugust juttu, et miski oleks keelatud või lubatud (EFA I 53, 134).

Kodude, lasteaedade, koolide, asutuste, kultuurihoonete jne tarvis läks vaja palju kuuski. Ametlik kuusemüük oli lubatav alles pärast jõulupühi, pealegi oli see halvasti organiseeritud. Maal käidi ise metsast kuuske toomas, lasti ka metsavahil tuua. Linnas oli sellega keerulisem, veokeid lausa kontrolliti. *Kui mälu ei peta, siis viidi salani linna sugulastele kuusk, õigemini veoautoga sõitev sugulane pistis koormasse kodumetsast otsitud kuuski (EFA I 54, 222).* Ega kunagisest talumetsastki tohitud raiuda; metsavalvetöötajatele pandi kontrollimiskohustus, et metsakultuuridelt istutatud noori kuuski ei raiutaks. Vahel teed

tuiskasid umbe ja metsavahtide valmisvarutud kuused jäidki metsast välja vedamata. Mõttetut “kuusesõda” Nissis on tuletatud meelde kahes variandis. Jutt on väljakukuusest.

Nissis oli aasta, kus mehed töid kuuse metsast ära, tahtsid 24. detsembril paika panna. Aga partorg nägi, tuli juurde, keelas ära. Seisis see kuusk mitu päeva kraana nokas viltuselt tuules kõikumamas, enne kui lubati tüügas metalltorru torgata ja värvitud elektripirnid külge kinnitada. Uued ajad, uued kombes, uued tuuled. Nüüd on 1. adventiks kuusk paigas, kirikus pidulik jumalateenistus kammerkooori kontserdiga, vallavanem peab kõnet, süütab küünla, jalutab kirikust kuuse juurde, sealt võib [tuld] koju viia igaüks (EFA I 54, 224).

Kui võõraid polnud oodata, põlenud Haiba kuusk jõululaupäeval. Sellepärast siis Nissi omad ei mõistnud, miks Haibas võib kuusk olla tuledes, Nissis ei tohi tuledeta üles panna, paigaldada toomise päeval, vaid raudselt peale jõule. Ju Nissis ideelisemad ülemused ja aremad alamad olid (EFA I 54, 247).

Kuuseprobleem vallandas poleemika, kuuskede säästmise ettepanekud lähtusid metsakaitse- ja looduskaitseprintsipiidest (vrd Meriheini 1967). 1967. aasta lõpul lahvatanud arutelu kokkuvõttes sõnastati ettepanek pidada lustipidu metsas kasvava kuuse ümber, ilma et puu hävima peaks, ja esitati loosung: “Armastame elava kuuse, mitte kannidega kaunistatud kuuselaiba ilu”, väljakukuuse eeskujuks on toodud Tartus Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi õuel kasvava kuuse kaunistamine (Haberman, Kask, Kumari 1968: 3). Teiseks “kuusesõja” lõpetamise võimaluseks pakuti haljaste puuliikide (kuusk, mänd, kadakas) okste tuppatoomist, kolmandaks – korduvkasutusega plastmasskuuski. Rakendust leidsidki kõik võimalused, seejuures edasiarendatult. Metsakuusele küünalde süütamine kujunes noorte kohatiseks traditsiooniks ennejõuluse suusa- või jalgsimatka näol, konspiratiivse nimetusega “Tere, talv”. Niisugust metsaskäimist (tuletegemisega või ilma, jõuluvana ja päkapikkudega kohtudes või ilma) on harrastatud ka

metsäärsetes peredes, ent kuigi levinud see komme pole. Haljaste okste tuppatoomise komme täitis seatud eesmärgi – säästa kasvavaid kuuski – kõige paremini. Plastmasskuused leidsid mõnevõrra kasutust dekoratiivse elemendina.

Kuuekümnendatesse aastatesse jääb korrupsioonimaiguliste kingituste buumi algus:

Oli tegemist direktoriga, pandi kokku kopsakas rahasumma ja osteti talle kristallvaas, lasti valmistada hõbemonogrammiga portfell, kingiti lauahõbedat, serviš jne. [---] Kingitusi tehti juhtidele pugemise eesmärgil: oodati vastuteenet austuse, edutamise ja lugupidamise näol. Mõni sageli ei tulnud selle pealegi, miks direktorile kingiti diivan või televiisor, ometi tegi seda keegi ja kingi üleandmisel tundis direktor ta ka ära, selle, kes kõike oli organiseerinud. Käsi üksinda ei pese, ta vajab ka teist, abilist (EFA I 53, 284/5).

Kuuekümnendateks aastateks olid sidemed välismaal pagenduses viibivate omastega juba sedavõrd toimivad, et saadi postipakke: rõivaid, tarbeasju, toiduaineid. Mõistagi saadi kingitusi ja pühadekaarte ka jõuluks. Teoks sai laevühendus Soomega. Külaskäikude, pühadekaartide, adventikalendrite, rohket reklaami sisaldavate ajakirjade näol oli võimalik veidigi pilku heita “raudse eesriide” tagusele jõulutavandile. Hoolega kuulati raadiost välisjaamade jõululaule.

Kirikus lauldavate jõululaulude sõnu teadis ühe vastaja hinnangul veel vaid 20% eestlastest, ent koduseks püsirepertuaariks jäid siiski “Püha öö” ja saksa rahvalaul “Oh kuusepuu” (EFA I 53, 270/2). Toodud arv on ilmselt meelde jäänud ateistlikust trükisest: Kuulo Vimmsaare räägib anonüümsetest küsitlustest aastail 1967–1978, mis näitasid, et vaid 20,2% jõule tähistavatest peredest on niisugused, kus lauldakse või kuulatakse jõululaule (Vimmsaare 1980: 51). Laulusõnu võidi hankida üsna erilisel viisil, nt meenutas professor Paul Ariste kunagine õpilane:

Selle laulu sõnad sain prof. Aristelt. Ta andis mulle selle raamatu ja ütles, et see on ka ta ainuke laulude raamat ja toogu ma talle see ikka tagasi.

Seal leidus ka teisi tuttavaid jõululaule. [---] Laulud kirjutasin endalegi (EFA I 53, 195).

Kui Hruštšovi valitsusaja nn kuldsetel kuuekümnendatel kirikuskäimist ka vähem innukalt kontrollitigi, siis otsesõnu pole küsitluskavale vastajad seda maininud. Teatav lödvakslaskmine ilmneb kaude: sellest perioodist on kirja pandud lihtsalt vähem kontrollimisjuhtumite kirjeldusi. Pärastisest ajast on kirjeldatud juhtumit, kus parteilasest töökaaslane 1964. või 1965. aasta jõulude eel teatas oma majanaabrile, et talle tehti ülesandeks jälgida, kes sovhoosi töötajaist jõulude ajal kirikusse läheb (EFA I 53, 10). Üks näide on parteiliselt valvsast ülemusest, kes 1. jõulupüha hommikul täpselt kell 8 tööletulijate sissekirjutamise raamatusse joone tõmbas, kellaaja märkis ning allkirjaga kinnitas – nii anti hilinejaile mõista, millega nad on hakkama saanud (EFA II 41, 270).

Kõik siintoodud juhtumid kuuluvad juba Leonid Brežnevi valitsuse aega (1964–1982), nii ka teade koolilapse karistamisest: *Kirik koolilastel keelatud. Ester kutsuti teine päev kooli ette III klassis, vist 1967. a. Kümneaastane vist oli* (EFA I 54, 160).

Mälestusküünla süütamise komme kultuuritegelaste (nt lemmikõppejõudude) kalmudel kasvas üle vabadusvõitlejate haudadele küünla süütamise aktsiooniks. Kokkupõrked KGB-ga, nagu Tartu 1968. aasta sügiseste üliõpilaspäevade miitingul, mitte ei takistanud, vaid pigem soodustasid ürituse politiseerumist.

Kui viiekümnendad aastad olid nääride riikliku juurutamise aeg, selleks et varjutada jõule, siis kuuekümnendatel kasutas vastasrinne peamiselt loomingulise intelligentsi näol juba osavalt ära loosungi sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kunsti õitsengust ning uusaastakaartidele ilmusid rahvapäraste mustritega kudumid, käpikud, õllekapad, vokid, jõulukroonid, rahvarõivais nukud (vt ka Ristikivi, Hiemäe 1999: 142). Ridamisi ilmus kirjutisi perioodikas n-ö vanadest näärikommetest, ehkki ikka ettevaatlikult ja nõuete-

kohaselt, lausa uusaasta künnisel. Aastalõpp vabanes kroonulikust krumbist, kuigivõrd harjuti näärdega, kaasa aitasid ametiühingute organiseeritud või omavahel loositud kingipakid, asutuste poolt korraldatud peolauad, maltoosaõlu ja “Sovetskoje šampanskoje”. Kirikuskäijad jagunesid üldjoontes kolmeks: tõsimeelseteks (peamiselt vanem põlvkond), ilusa kombe pärast käijateks (enamuses keskealised) ning kiuste käijateks (enamasti noored). Selle perioodi mentaliteedimuutusi iseloomustab järgmine hinnang:

Perekondlikult on minu elus kogu aeg jõule peetud, ainult aeg ja nimetus on olnud teised. Need on nende inimeste jõulud, kes ei pühitse Jeesuse sünnipäeva, vaid nagu ühte ilusat perekondlikku koosviibimist argipäevade rutu vahel (EFA I 54, 64/5).

Seitsmekümnendad aastad

Nüüdseks oli kasvavale põlvkonnale piisavalt selgeks saanud, et kodune jõulupuu ja koduväline näärripuu võivad eksisteerida kumbki omaette. Parteiline järelevalve nõrgenes, spetsiaalset meelsuskontrolli polnud. Siin on koolidirektori meenutus:

Sel ajal mingeid hoiatavaid direktiive jõulude puhul laiali ei saadetud ning mingeid arusaamatusi ei olnud ka. Tuleb meelde üks jõululaupäeval antud ajalootund: 9. klassi poisid istusid, pintsakute rinnataskutes kar-raga kuuseoksad. “Õite mul tannenbaumid,” ühmasin mina, puhkes üldine naer ja ära nad oma ehted koristasid (EFA I 53, 147).

Kirjeldatud on küünalde süütamist:

Võtsime jõululaupäeval, mis oli ju enam-vähem koolipäev, küünlad kaasa ja panime klassis põlema. [---]
– Õpetajad lubasid?
– Ega ma küll ei mäleta, et keelatud oleks. [---]
– See oli niisugune protest ka või?
– Ei mina mäleta, et see nüüd mingisugune protest oleks (EFA I 53, 138).

Ühe lapsevanema sõnutsi siiski veel 1974. aastal tuli tema kümneaas-

tane poeg 25. detsembril koolist ja rääkis, et klassijuhataja küsinud temalt millegipärast: “Mida te ka eile õhtul kodus sõite?” Tema vastanud: “Sedasama, mis alati, kapsast ja kartuleid.” (EFA I 53, 147).

Valvsust ilmutati enam trükiste – kirjutava ning kõneleva pressi puhul. Arvatavasti jõulude pärast õnnestus luteriusu kirikukalendreid trükkida alles pärast jõulupühi – seda reedavad trükikoja daatumid 1970. aastate alguse üsna armetu väljanägemisega kirikukalendrite tagaküljel. Kombestiku-uurija ning nõukoguliku tavandi propageerija Vilve Kalits tõstatab küsimuse kahekordsetest pühadest: “Kõik, mis vanast säilinud, on seega leidnud koa aastavahetuse tähistamisel. Jääb arusaamatuks, miks püüavad mõned seda teha kaks korda nädala jooksul, sest kõik selles ju kordub. Keerukamaks muudab kogu probleemi veel asjaolu, et see on seotud lastega, kelle maailmavaade, töö- ja väärtuskriteeriumid on alles kujunemisejärgus. Tänapäeval teatud saladuslooriga varjutatud jõuluõhtu võib kaasa aidata üksnes kahekeelsuse arenemisele juba varases eas” (Kalits 1980: 13).

Tsensorid olid ristiusuvastases võitluses ülipüüdlikud.

Olin laste- ja noortesaadete peatoimetaja. Kord laskis Glavlit (ehk tsensor) stuudiokujunduse ümber teha, sest ehkki looduses moodustuvad lumehelbed nagu kõik kristallid üksnes kuuetaahulistena, tohtis neid Vene ajal joonistada üksnes kaheksataahulistena (-harulistena), sest muidu võivat nad meenutada juutide Taaveti tähte! Glavliti jutu järgi olevat niimoodi ka bioloogia õpikus näidatud, mind pani see tõesti imestama. Ka ei tohtinud jätta Kesktelevisioonile salvestatud näärivanade kontserdi taustaks Tallinna vanalinna kirikutornidega siluetti, vaid kaadrid tuli üksikfoonideks hakkida, nii et kirikuid ei ole (EFA I 53, 147/8).

Jõulujumalateenistuse ajal kirikus käimine paelus nii vanu kui noori. Osalt oli tegemist massipsühhoosiga, osalt sooviga saada jõuluelamust, osalt uudishimuga, osalt vastutöötamisega ateismi juurutajaile. Eriti suur oli luteriusu kirikute küllastatavus linnades.

Huvitavad üritused jõululaupäeval, et noored tõmmata ära, et ei läheks kirikusse. Linna kirikud [olid] täis. Laps [oli] haige, [läksin] Tõnismäe

apteegist rohtu tooma. Kaarli kiriku ukсед [olid] lahti 30 aastat tagasi [või] 35 praegu. Vaatan sisse, ei saa välja, kartsin, et suruvad ampullid [katki]. Pidin enne lõppu ära minema. [Kiriku]õpetaja rõõmustas, et nii palju rahvast kirikus (EFA I 54, 155).

Maalt sõideti bussiga linna – kirikusse, ja linnast maale – samuti kirikusse.

Kooliajal 1972–1976 Antsla tehnikumis käisime terve kursusega kirikus. Kella neljase bussiga läksime, kell viis algas kirik, kella seitsmese bussiga tulime tagasi. Õpetaja ise käis ka, aga oli vakka (EFA I 54, 154).

Järgmine meenutus annab edasi tüüpilise motivatsiooni, kusjuures selgub, et protest polnud otseselt oma kooli õpetajatele adresseeritud. Tegemist on koolipoisiga, kelle vanematel ega vanavanematel ei olnud kirikuskäimise traditsiooni, küll aga käidi omaste kalmudele küünlaid panemas.

Ja siis pärast kooli, mäletan, kell seitse võis see olla, kui oli üks jumalateenistus Peetri kirikus. Ma arvan, et ma käisin igal aastal. Vist ühel aastal ma ei käinud – siis ma käisin Pauluse kirikus. Pauluse kirik oli väiksem ja seal oli kitsam ja oli vähem rahvast. Aga Peetri kirik oli täis ja tookord me igal aastal mingi väiksema seltskonnaga käisime. Valdavalt poistega, aga mõnel aastal oli tüdrukuid ka. Aga valdavalt oma klassi või siis tutvusringkonna poistega käisime. Ja noh, seda on raske öelda, eks seal olnud oma annus protesti ja oma annus tahtmist proovida, proovida keelatud. Ei mäleta, et meile oleks koolis öeldud või südamele pandud... [---] Seda me küll teadsime, et igast koolist on seal õpetaja või õppealajuhataja kohal. See oli ka teatav “sportlik” ettevõte, näidata ennast sellele õpetajale või õppealajuhatajale, et me ka käime seal (EFA I 53, 138).

Pedagoogide täielikku neutraalsust ja lojaalsust niisugused seigid ei kinnita. Karistuseoht oli ikkagi olemas.

1970. aastatel, juba Kilingi-Nõmme päevil, käisime lastega ja hiljem lastelastega Saarde kirikus jõulude ajal. Komsomolis ja parteis me polnud, ega keegi ei keelanud seda püha tunnet kogeda mõni minut. Kilingi-Nõmme keskkooli õpetajad olevat kuuldavasti õpilasi kiriku uksest tagasi saatnud

küll. Ukse juures oli päris trügimist, et midagi näha (EFA I 53, 158).

Järgmine kirjapanek on tehtud 42-aastase informandi jutustuse järgi:

Tema käis keskkooli lõpuklassis koos vanaemaga kirikus. Oli ka teisi tema koolikaaslasi. Ukse juures valvas nende kooli õpetaja E. K., keda direktor oli saatnud kontrollima, kas nende kooli õpilasi on kirikus. Õpetaja oli kirikust kõik oma õpilased välja ajanud. Karistuseks vähendati kõigi kirikus olnud õpilaste käitumist rahuldavale – sellise käitumishindnega sai ta kooli lõputunnistuse, millest tal siiani on okas hinges. Elu nõukogude ajal sõltus suuresti juhtkonnast – nii teistes asutustes kui ka koolides (EFA I 53, 51/2).

Otse valitsuse järelevalveorganitele meelsust demonstreerida küünla süütamisega Vabadussõja kangelase kalmul oli mõistagi põnevam ja ohtlikum ettevõtmine kui kirikuskäimine.

Mis perioodil oli kirikuskäimine kõige aktiivsem? Kas muutus ka midagi, või oli iga aasta sama?

– Iga aasta, see oli lihtsalt pulli pärast vist käidi, sest ega seal midagi, ma ütlen, ega seal midagi ei olnud, üks kuradi jörgeldamine ja Peetri kirikus kolm korrust ja trampimine ja. Aga surnuaias muidugi ka. Surnuaias! Oijah, Kuperjanovi haua peal.

– Aga jõuluõhtul siis?

– Jaa, see oli raudne kohe.

– See oli eriti ohtlik?

– See oli ohtlik! Vot seal oli küll neid rahvamalevlasi küünlaid laiali pildumas. Poole tunni pärast, kus seal valve pandi välja ja...

– Kas te neid jõululaule ka laulsite kodus?

– “Püha öö” ja. Lihtsalt me ei olnud nii pühad mehed.

– Lihtsalt saite kokku ja hakkasite jooma?

– Jah! Alguses käidi surnuaias, pandi küünlad ja pärast pandi tina (EFA I 53, 128).

Tartus kujunes KGB erilise tähelepanu objektiks leitnant Julius Kuperjanovi kalm Maarja kalmistul.

Jälgiti loomulikult just Kuperjanovi hauda, aga see oli sellest hoolimata

küünlaid täis. See oli see sümbol. Aga näiteks mina ei mäleta, et oleks oluliselt jälgitud Pauluse kalmistul olevate Vabadussõja kangelaeste hauaplatsi. [---] Sinna pandi ka küünlaid ja ma küll ei mäleta, et seda keegi jälginud oleks. Selles mõttes oli Kuperjanov sümbol (EFA I 53, 139; vrd ka Lõhmus 2002).

Kingituste hankimine oli eriti kümnendi lõpul seotud kaupade defitsiidi, limiitide, parteiladviku eripoodide, Punaarmee sõjaveteranide eelistuse ja letialuse müügiga. Probleeme oli ka pühadelaua katmisega traditsioonilisel viisil. See-eest jätkus erineva kujundusega pühadekaarte piisavalt. Sidejaoskondades jõuti pühadepost laiali jagada alles jaanuaris, kuigi kaardil leidis koos nii jõulu- kui uusaastasoo. Kaardist sai esmane märk meelespidamisest ning heasoovlikkusest, kusjuures seitsmekümnendatel aastatel saadeti ja saadi neid kõige enam. “Mulle on aastas 70-ndal saadetud 58 kaarti,” kirjutab pensionärist kooliõpetaja Põlvamaalt (snd 1924. a), kes on enda jaoks kogunud ka soovisalme ning hoidnud alles samuti kaardid (EFA I 53, 71). Keeruline polnud hankida rakette: Nõukogude armee sõjaväeosad paiknesid üle maa ja sõdurid müüsid seda varandust meelsasti. Uusaastasaluut paelus eriti meessugu ning lisas oma atraktiivsusega plusspunkte vana-aasta tähistusele.

Huvitavaid muutusi toimus kingitustetooja isikuga. Kodude jõuluvana roll püsis traditsiooniomasena, eriti kui peres oli lapsi. Lasteadade, koolide, klubide ja asutuste nääripidude meelelahutuslik laad vajas teistsugust rollimängu, traditsioonilise ja tuntu asemel novaatorlikku ja üllatavat. Suure hulga kingipakkide jagamisel oli vaja abilist, sellesse rolli sobisid päkapikud, Lumivalgeke, metsloomad, aga ka Uus Aasta kombinesooni rõivastatud väikese poisikesena või vene muinasjutust Imekaunis Vassilissa. Aastalõpu vähemalt kaks kingitoojat – kodus ja lasteaias (veel koolis, ema ja isa asutuses, tuttavate pool jm) – kaotasid laste silmis oma erakordsuse ja autoriteedi. Et kingitooja õilsa missiooni täitjast pilatavaks sai, sellest annavad tun-

nistust respektita pöördumissalmid, nt:

*Näärivana, ära plära,
anna pakk ja mine ära.*

Teise salmi algusvärsid pärinevad omaaegsest ümberkülalaulust, isikunimi on asendatud sõnaga “näärivana”:

*Näärivana paks ja madal
nii kui ristikeina ädal,
käib perest peresse,
ajab vorsti keresse (EFA I 55, 110).*

Näärivanatüdimusel on mitmeid põhjusi, kuid need ei ole otseselt seotud nõukogudeaegse ühiskonnaga. Olles kingijagajana sattunud täiskasvanute aastalõpu meelelahutuspidude tähelepanukeskmeks, pidi näärivana paratamatult pakkuma enamat kui pakijagamine ja paitegemine.

Keskooli vanemas astmes olid igasugused “vanad” ebapopulaarsed ning nende asemel püüti mõnikord midagi vingemat välja mõelda. Juba mainitud 46. keskkoolis kandsid kord “vanad egiptlased” sisse vaarao ja tema naise, ei mingit päkapikutamist nääriõhtul. Enamasti tehti siiski nääriteemalist tingeltangelit ning püüti eeskavva sisse sokutada mõni purjus venelane või valesti eesti keelt pursniv miilits, et nalja saaks (EFA I 53, 148).

Sotsiaalse staatusega näärivanalt või asendusisikult ootas publik ülemuste kimbutamist, mida see isik ka endale lubada võis, lõbustades peolisi kriitiliste vihjetega, anekdootide või naljaküsimustega. Aeg oli küps kutseliste näärivanade lavaletulekuks, kel jaguks esinemisjulgust, vaimukust, näitlejaoskusi. Olgu siinkohal toodud näide staažika n-ö ametliku jõuluvana meenutusest 1970. aastate lõpu rollimängust. Stseeni mahamängimist inspireeris ilmselt ka üks uusaastakaartide motiive: kihutav troika pakasetaadiga, seltsiliseks rahvarõivais kauritar – Snegurotška ehk Lumivalgeke.

On ikka Snegurotška, jah, noh, vene kultuuris on ja me olime tollel ajal üks osa suurest kodumaast, meil ju isamaad ei tohtinud siis olla. Ja

oli väga populaarne ka multifilm "Nuu bagadii", ja siis me sealt ühte sellist laulu ka kasutasime. Tema kõrge häälega laulis, et [laulab]: Raskasi, Snegurotška, gde bōlaa, raskasi-ka, miilaja, kak dielaa [Jutusta, Snegurotška, kus olid, jutusta, armas, kuis läheb]. Ja mina siis bassiga Snegurotškana vastasin, et [laulab]: Sa taboju bjegala, djet maross, nalje-la se mnoga ja gorki sljoss [Sinu järele jooksin, külmataat, palju ju valasin kibedaid pisaraid]. Noh, ta oli selline mänguliselt ja meelelahutuslikult selline ilus element ja tekitas alati elevust. Nii et ma arvan, et see oli umbkaudu keskkooli lõpus ja ega sealt siis kaugel ei oldki see aeg, kui juba nagu kuuemeheks ikka kasvasin Snegurotškast, viskasin seeliku ja kleidi ära ja hakkasin jõulumeest tegema (EFA I 55, 148).

Üldjoontes iseloomustab seitsmekümnendaid aastaid nääripidude lõbustusliku laadi väljakujunemine ja kingitustetooja autoriteedi kahanemistendents. Näärade opositsioon jõuluveetmisega kahanes veelgi. Pühadepuhust inimliku läheduse ja kontakti vajadust realiseeriti senisest innukamalt postkaartide saatmisega. Endiselt oli nõukoguliku ideoloogia apologetide ülesandeks võidelda kristliku ideega, "mille kaasabil ekspluateerivad klassid on sajandite kestel õigustanud ja kindlustanud oma valitsevat seisundit" (vrd Sokolov 1953: 24), ent nüüdseks sai noorte kirikust eemaletõrjumise asemel olulisemaks vaos hoida dissidentluse avaldusi kalmistul.

Kaheksakümnendad aastad

Leonid Brežnevi viimaste valitsusaastate stagnatsiooniaeg ei toonud jõulu- ega nääripühade veetmisse oluliselt uut. Toiduhankimine oli endiselt raskustega. Asutuste ametiühingutöötajad ja administratsioon seisid hea selle eest, et soovijad saaksid toidukaupu tellida (ka et-tetellimisel olid limiidid), tööpäeva lõpuks toodi need "kommunismi kompsukesteks" ja "Brežnevi pakikesteks" nimetatud kogumid kohale ning väljajagamisel tuli hoolega arveldust jälgida. Seoses nn abimajanditega maal püsisid linnaläinute sidemed külas elavate sugulastega.

See asjaolu aitas säilitada pühadepuhuste maalesõitude traditsiooni ning rikastas pühadelauda. Poevõimaluste kohta käis salm:

*Siis kui õled tuppa toodi,
olid jõulud vanamoodi,
nüüd on näärid sedamoodi:
võtad koti, lähed poodi,
vaatama, kas kaup toodi.*

Rõõmsaid jõulupühi ja head uut aastat 1982 (EFA I 53, 71).

Jõulusalmide kirjutamisest, mugandamisest ja valimisest vastavalt adressaadi isikule sai lausa harrastus, meeldivamaid salmikesi on enda jaoks kirja pandud ning säilitatud, nagu möödunud aegadel laulusõnugi oli kirjutatud.

Sellal oli veel olukordi, kus ei peetud liiaks küünlasäras jõulupuud võõraste pilkude eest varjata:

Aknad kaeti kinni jõuluajal, meil olid kinni, et väljast ei oleks näha jõulupuud. See pidi olema vähemasti 80. aastate alguses. Ma olin siis nii 8-aastane. Päris mitu aastat oli seda aknakatmist, mul on meeles. Kahekordses majas elasime esimesel korrusel kesklinnas [Türil] (EFA II 41, 176/7).

Maalt tulnule võisid linnajõulud oma politiseerituse-hõngu tõttu lausa üllatuslikult teistsugused tunduda. Siin on tähelepanek 1980. aastate alguse Tartust Raadi kalmistult.

Kõige esimene jõuluõhtune surnuaiaskäik avas minu jaoks jõulude hoopis uue tähenduse. Nähes seda vilkuvate tulukeste merd ja pimeduses, libedas ja lumes rühkivate inimeste massi, sain aru, et linnajõulud on hoopis midagi muud. Selles oli midagi niisugust nagu veneaegsetel laulupidudel, kui "Mu isamaad" lauldi. See oli juba ise protest Vene võimu vastu: teie ei luba jõulu tähistada, aga meie kõik teeme seda ikkagi (EFA I 53, 135).

See esmane külastus ei jäänud viimaseks.

Eriti hästi mäletan Kuperjanovi haua peal toimunut. Gorbi [Gorbatšovi] aeg oli vist küll juba. Meie ka vahel panime Kuperjanovile küünla, aga mitte alati. [---] Seda küünaldemerde käisime pea alati vaatamas. Alati

oli seal peale küünalde ka tropp inimesi seismas. [...] Nägime Vahuriga pealt, kuidas KGB mehed inimesi sealt kaasa viisid. Nende buss seisis sealsamas Aasa tänava käänu peal ja sinna nad sisse pandigi. Üks naine hakkas kõva häälega öiendama, kui nad teda peale küünla panemist tahtsid kaasa võtta. Tol korral oli seal palju inimesi, kõik need hakkasid nurisema ja kagebetšikud löid vedelaks. Naist bussi toppida ei õnnestunud (EFA I 53, 136).

Eltooduga haakub hästi järgmine mõtteavaldus kirikuskäimise tähendusest:

Kirikus käisin ühelt poolt pidulikkuse pärast, aga teiselt poolt nagu kiuste. See oli nii väga paljudega, veel ma mäletan, et veel kaheksakümnnendate alguses kuulsin kusagil Tartu poes müüjaneiu vestlust tuttava noormehega. Neiu küsis: "Kas jõululaupäeval kirikus käisid?" Noormees vastas: "Noh, muidugi, ma olen ometi eestlane." (EFA I 53, 78).

Mihhail Gorbatšovi valitsusaeg (1985–1991) – viimane enne Nõukogude Liidu lagunemist ja Eesti taasiseseisvumist – tõi kaasa pere-stroika ehk uutmise. Kaude mõjus see ka jõulutavandile. Perioodikas avaldati järjepanu aastavahetuse tavade tutvustusi, üldine "oma juurte otsimine" suunas senisest enam huvi tundma eesti rahvakalendri kombestiku vastu.

Juba 1985. aastast peale hakati järjest julgemini rääkima jõuluõhtute pidamisest, ehkki parteikomitee hoiatas tihti oma ringkirjades nende "sisulise" kaldumise eest juba enne jõululaupäeva. Iga keelatud asi on magus – õpilased hakkasid kooli internaadiski oma tubades avalikumalt pidama jõuluõhtuid. Kool teadis, kasvatajad teadsid, aga neid ei keelatudki enam eriti. Ometi oli sedagi, mis reetis: õpilased hakkasid väga julgelt kasutama alkoholi (EFA I 53, 257).

Jõulude aastakümnete tagune tähendus oli noorema põlvkonna seas juba sedavõrd tuhmunud, et eriti osa meessoo esindajate jaoks ei olnud olulist vahet, kas "pidu pannakse" Suure Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva või aastalõputähtpäeva puhul. Küsitluskavale vastajad pole

sellest pea üksmeelselt juttu teinud – võib-olla tahtmatusest probleemi teadvustada. Katked avameelsest vestlusest 42-aastase töömehega iseloomustavad jõuludest võõrdunute arusaamasid:

Jõul on niisugune asi, mis... Võib-olla praeguse aja lastel on jõul. Minule ei paku jõul mingit pinget. Minu jaoks ei ole jõulu! [---] Jõulud olid niisama naljategemise aeg. Aga vana-aasta õhtu oli ikka põhipidu, sest pauku tehti vana-aasta õhtu. [---] Rahvas ikka vana-aastat ja uut aastat võttis ikka rohkem vastu. Ikka jõulud olid, eks ikka istuti koos [---] juba sellepärast, et on keelatud, et ikka keelatud jõulud ja. Aga muud ei midagi (EFA I 53, 130).

Eelnenud sõnavõtjast 20 aasta võrra vanem naine on kooliõpetajana püüdnud küll olude kiuste jõulude tähendust õpilastele selgitada, ent tahtmatult kaasa aidanud näärive väärtustamisele.

Mina oma erialaga sain siiski tuua lastele ootusärevust ja näärive (jõulude?) rõõmu. Andsin kunstiõpetuse tunde ja käsitööd tütarlastele. Õppisime kodunduse tundides tegema ise piparkoogitainast ja küpsetasime piparkooke. Head lõhna oli mitu nädalat koolimaja täis. Kui ma jõuludest oma tundides ka midagi rääkisin, siis rahvuslikul tasandil (õlgedest kuusehented, krässid, kroonid). Tegime neid valmis ka. Nõukogude aja lõpuaastatel, kui juba vabamad tuuled puhusid, sain asju nimetada õigete nimedega. Nii mõnigi laps ütles mulle, et nad kuulsid elus esimest korda, mida tähendavad jõulud. Noored isad ja emad olid kasvanud juba näärive vaimus (EFA I 53, 100/1).

Kingitustega seoses said iseseisvuse eelsel kümnendil laste tarvis üha populaarsemaks päkapikud. Täiskasvanute silmis langes näärivana reputatsioon veelgi. Tehti vihjeid tema liigpunase nina kohta, üksi elavate daamide küllastamise, röövimiseesmärkide kohta. Näärivanast sai pajats ja diskor ühtaegu. Vajalikuks osutusid õppused, kus teenindusvalitsuse nn ametlikud näärivanad instruksioone said ja oma kogemusi jagasid (vt Esko 1985). Pole põhjust tutvustamata jätta näidet võimaluste piiramatuses.

Kord oli Väandra kandis esinenud näärivana Aadama kostüümis napi

viigilehega ja oma esinemisjulgusega “läinud täiesti rahvale peale” (olnud kinnine süldipidu – nii nimetati kolhooside ja sovhooside lõikuspidusid näärjade ajal) ja tegemist olnud 1980. aastate lõpuga (EFA I 53, 288).

Jõulu-sõna sai vabaks 1988. aastal. “Sirbi ja Vasara” 23. detsembri numbri tagaküljelt võis leida loosungi “Kogu võim jõuluvanadele!” ja Priit Aimla “Jõululaulu” algussõnadega:

*Jõuluõhtul ära küsi,
mis siin püsib, mis ei püsi:
aasta õnnistas me saatust –
keegi ei tea järgmist vaatust.*

Aasta hiljem, 22. detsembril 1989 avaldas see, nüüd “Reede” nimetuse saanud ajaleht Edgar Valteri karikatuuri kõhnast kerjustaadist sildiga “näärivana”, kellele turske jõulutaat münte poetab. Idee isemajandavast Eestist (IME) ja vabakssaamise lootus jõudis pühadekaardile: “Suurt sinimustvalget jõulurõõmu ja IME-head uut aastat!” (EFA I 53, 26, aasta 1989).

Niisiis olid kaheksakümnendate aastate jõulud eestlase identiteediga endiselt seotud, kuid mõiste ise suuresti hägustunud ning neisse suhtumine mitmetine. Väga intensiivne kirikuskäimine polnud tõenduseks sügavatest religioossetest tunnetest, vaid sellel olid muud põhjused. Perestroika aeg andis senisest rohkem võimalusi kultuurikontaktideks läänemaailmaga. Lääne jõulukombestiku otseseid vahendajaid oli Soome, nt on öeldud, et adventiküünlad on Soome mood. Ka hakati kümnendi teisel poolel rohkem rõhku panema kujunduslikele elementidele (adventiküünlad, seaded, vanikud, jõululaua serveering, kuusehteks lehid, kunst-piimalille rosetid jpm).

Lõpetuseks üldistavat nõukogudeaegsetest jõuludest

Kõige kindlameelsemaks ja püsivamaks sõjaeelsete jõulude tähenduse ja tavandi kandjateks olid need kodud, kus pühade pidamist jätkati

olude kiuste ning püüti säilitada ka kombestiku järjepidevust. Nõukogude perioodi isolatsioonita ei oleks Eestis nii kaua püsinud rikkaliku jõululaua nõue ning mõned rituaalsed toidud. Suur osa tavandist püsis kauemini, taotluslikult ülekantuna nääridele, eestvedajaks põhiliselt intelligents: pedagoogid, raamatukoguhoidjad, klubijuhid – peokavade koostajaina; muuseumitöötajad, etnograafid, rahvaluuleteadlased – tavandi tutvustajaina; kunstnikud, etnograafilise suuna viljelejad – pühadekaartide ja interjööri kujundajaina, jne. Säilis ja ühtlasi süvenes laulukladede ja salmialbumite ajast tuttav soovisalmide kirjutamine eneseväljenduse ning suhtlusviisina, ajendajaks nõukogudeaegne kaubadefitsiit ja identiteeditaju.

Peamised jõuluomased jooned, mis nõukogudeaegses isolatsioonis Eestisse ei ulatunud, on adventitavand ja päkapikud kingitustetooja rollis, kommertshuvideist kantud reklaam ja kaubanduslike jõulude mõjulepääsemine. Täni on tõrjuvat hoiakut nende suhtes enam, kui saaks olla ilma Nõukogude Liitu kuulumata, ka pole suudetud harjuda toretsev-luksuslike jõulukaartidega.

Mida nõukogude režiim oluliselt pärssis, on koduse rahuliku rõõmupüha meeleolu, kuna eeskujuks seati kärarikas ja lõbus nääriveetmine. Jõulumeeleolu tuhmumise tõttu on suur osa tänasest 20–40-aastaste põlvkonnast vaesem ega suuda oma lastele edasi anda seda, millest ise on ilma jäänud. Samuti on kirikuga. Innukas kirikuskäimine ei olnud usklikkuse indikaator. Meie vaateakendel leidub mulaaže Jeesus-lapse sünni müsteeriumist üliharva: ühtedele on see teema liiga püha, teistele liiga võõras. Kui Kristuse sünd pole usutav ja päikesekalendri aastajaotusest lähtuv idee valguse võidust pimeduse üle pole teadvusesse jõudnud, kas on siis jõuludel üldse tähendust? Mõtlemisainet pakub 30-aastase naise pihtimuslik arutus:

Mina kristlane ei ole ja jumalat ei usu ja ega jõulud mulle mingi usupüha ei ole. Üldse on mul raske enda jaoks seda jõulupidamist sisuliselt kuidagi ära põhjendada. Meie nõukogudeaegsed ju jõule ei pidanud, meil olid ju näärid, millega siis püüti rahva mälu petta. [---] Aga tulemus on see, et

kuna ma olen siiski ju ühiskonna liige, siis ma ju teen ikka seda, mis teised teevad. Lihtsalt rituaal rituaali pärast, mitte et see midagi tähendaks. Ja seetõttu ma ootangi, et tuleks juba kord need lapsed ja siis oleks nagu mõttekam neid jõule pidada. Siis ei tuleks ju kõne allagi, et peres ei peetaks jõule (EFA I 53, 310/1).

Kirjandus

- A i m l a, Priit 1988. Jõululaul. – *Sirp ja Vasar* nr 52, 23. detsember, lk 16.
- Eesti entsüklopeedia* 1996, 9. kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- E s k o, Andrus 1985. Viimased näpunäited. – *Edasi*, nr 298, 28. detsember, lk 1.
- H a b e r m a n, Harald; Kask, Maret; Kumari, Eerik 1968. Oh kuusepuu. – *Sirp ja Vasar* nr 3, 19. jaanuar, lk 3.
- H i i e m ä e, Mall 2000. Küüditatuna Siberis. – *Eestlane ja tema maa*. Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale. Koost. ja toim. Aivar Jürgenson. Scripta ethnologica 4. Tartu: Ajaloo Instituut, lk 122–139.
- J a a g o, Tiiu; Jaago, Kalev 1996. “See olevat olnud...” *Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K a j a k, A. 1949. Jõulupühade tekkimisest ja nende reaktsioonilisest olemusest. – *Edasi*, nr 303, 25. detsember, lk 3–4.
- K a l i t s, Vilve 1980. Ristiusu jõulud ja ateistlik selgitustöö. – *Usupühad ja ateistlik selgitustöö*. Koost. L. Mäesalu. Tallinn, lk 5–16.
- K i b u v i t s, Leida 1945. Veere värsi värsikene. – *Sirp ja Vasar* nr 52, 29. detsember, lk 2.
- K o n o n o v, A. 1945. *Jutustusi Leninist*. Tallinn.
- K õ r e s a a r, Ene 2001. Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid. – *Pärimuslik ajalugu*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 120–131.
- L õ h m u s, Alo 2002. 20 aastat hiljem: küünlad Kuperjanovi haua peal. – *Postimees*, nr 298, 21. detsember, lk 2.
- M e r i h e i n, Arnold 1967. Nääripuu meil ja mujal. – *Eesti Loodus*, nr 12, lk 713–717.
- R i s t i k i v i, Aare; Hiemäe, Mall 1999. Märgid ja sümbolid jõulukaartidel.

- *Kuuldust-nähtust. Tänapäeva folkloorist* IV. Toim. Eda Kalmre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 127–145.
- S a a r s e, K. 1953. Miks meil ei muudeta kirikupühi riiklikeks pühadeks? – *Küsimused ja Vastused*, nr 8, lk 31–34.
- S a r v, Kadi 1995. “Mina tahan ka Nõukogude Liidus elada!” Poliitiline anekdoot koolipärimuses. – *Lipitud-lapitud. Tänapäeva folkloorist* I. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 106–160.
- S o k o l o v, V. 1953. *Religioosete kombetalituste ja pühade päritolu ja reaktsiooniline olemus*. Tallinn.
- U n d e r, Marie 1942. *Mureliku suuga*. Tallinn.
- V a h t r e, Lauri 2002. *Elu-olu viimasel vene ajal*. Tallinn.
- V i i r e s, Ants 2002. *Meie jõulude lugu*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- V i m m s a a r e, Kuulo 1978. *Religioon ja kirik Eestis*. Tallinn.
- V i m m s a a r e, Kuulo 1980. Uue ja vana võitlusest olmetraditsiooni ümber. – *Usupühad ja ateistlik selgitustöö*. Koost. L. Mäesalu. Tallinn, lk 36–66.

LISA

Nõukogudeaegsed jõulud

Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub tuhandeid teateid jõuludest – eesti rahvakalendri kõige suurematest pühadest. Kuid nõukogude perioodi rahvaluulekogujad ei pannud kirja üksikasju selle kohta, kuidas sellane ideoloogia, usuvastane režiim, hirm repressioonide ees ja üldse sotsialismi ajastu olud jõulukombestikku tervelt poolesaja aasta vältel mõjustasid. Nende olude mõju oli erinev, kui võrrelda küla-, alevi- ja linnarahvast omavahel, kodusid, koole (ka kõrgkoole) ja asutusi omavahel. Oluline on olnud isiku suhe kirikuga ning muidugi kuulumus komsomoli või komparteisse.

Enne kui kõik see unustusse jääb, oleks aeg meenutused kirja panna, täpsustades, missugusest inimeste grupist või millistest aastatest

on jutt. Olen teinud väikese valiku isikutest, kellelt palun vastust siin-
toodud teemade mingis lõigus, ja lisan mõned suunavad küsimused.
Palun kirja panna ka "lugusid" ja juhtumisi pakutud teemadel.

Üldised mõjud. Kuidas mõjutas jõuluveetmist sõda? Kas, kuidas
mõjutas jõulusid 1941. ja 1949. a suurküüditamine, 1947. a kolhosee-
rimine, hirm pealekaebamise ees?

Mis ajast pärinevad esimesed ametkondlikud takistused jõulupühade
pidamiseks (kodus, koolis, asutuses) ja milles need seisnesid, mis
liinis neid edasi anti (ringkirjana, instrueerimiskoosolekutel jne),
kelle hooleks oli selgitustöö? Kuidas toimisid need juhtivtöötajad, kes
südames olid jõulumeelel?

Mis ajast, mille sunnil hakati *jõulu*-sõna asemel ütleva *näärid*?

Kas keegi kontrollis kooli nääripeo kava meelsust? Kes? Mida esitati
kooli nääripeol?

Kas on teateid varjatud jõulutähistusest talve vastuvõtu sildi all? Kui-
das see toimus?

Kirik ja kalmistu. Kas oli märgata püüdu kirikuskäimist takistada
(eriti õpilaste ja tudengite seas)? Kuidas instrueeriti? Milline oli kom-
somoli ja parteilaste osa?

Mis perioodil oli kirikuskäimine kõige aktiivsem? Miks? Missuguses
kirikus tavaliselt rohkem käidi? Kus veel jõulu ajal tavatseti käia?

Millal umbes kirikussesõit hobusega vähemusse jäi autosõidu survele?
Kas võib täheldada muutusi kirikulaulude (kiriklike jõululaulude)
koduse laulmise traditsioonis? Millega need muutused on põhjenda-
tavad?

Jõulukuusk. Mis aegadel oli kuuse hankimisega raskusi? Millega
kuuske asendati (oksad, plastmasskuusk)? Mis päevast pandi müüki
kolhoosi- või riigimetsa näärikuused?

Millised on muutused kuuse ehtimises? Mida pidi sümboliseerima

täht kuuseladvas? Millal tulid moodi seaded, krässid? Kus õpiti valmistamist?

Mis ajast teate esimesi väljakukuuski linnas, asulas, koduõues?

Kas jõulupuu-kujundit on mainitud iroonilises tähenduses (vrd “jeestlasest” isetegevusjuhti parodeeriv “Kused siia nurka...”) Mida tähendab “Stalini jõulupuu”?

Kas, mis ajast, kuidas, kelle organiseerimisel sai alguse näärikuuskede ärasaatmise komme? Kust saadi eeskju? Kes on osalised? Kas komme on läbi teinud muutusi?

Küünlad. Kuidas sõja ajal ja pärast sõda valmistati küünlaid? Kellelt, mis vormis tuli keeld kauplustes enne pühi küünlaid müüa? Mis aastast piirangud lõppesid?

Kas, ja mis aastatel kujunes jõulu- või vana-aasta õhtul küünla süütamisest vabadusvõitlejate jts kalmudele meelsuse näitamise aktsioon? Kes olid eesotsas, mida tegi vastaspool?

Mis ajast tuli enne jõulune adventiküünalde süütamise komme? Kust saadi eeskju?

Kust, kuidas hangiti stagnaajal uusaasta vastuvõtuks rakette?

Kingitused ja kingitooja. Muutused kodustes traditsioonides. Tähelepanekud lasteasutuse, kooli, sõpruskonna, asutuse kinkimistavadest sõja ajal, stalinistliku süsteemi ajal, 1960., 1970., 1980. aastatel.

Kingitooja, tema välimus, rollimäng. Mis ajast jõuluvanast sai näärivana? Millal, kus (koolis vm) osales teisi tegelasi: Näarisokk, Lumivalgeke, Uusaasta, Päkapiikk jts? Mida need tegid?

Pühadekaardid. Kuidas lahenes vajadus saata pühadekaarte nõukogude võimu algaastail? Kuidas korraldati salajast müüki? Millal uusaastakaardid vabamüügile tulid?

Kuivõrd üldine oli jõulu- ja uusaastasoovide saatmine ühe ja sama

kaardiga? Millal sai alguse soovivalmi kirjutamise mood?

Millised on Teie isiklikud eelistused, arvamused eri temaatika suhtes: nt loodus, talvemaastik; õllekapad, käpikud jm käsitöö; kirik, inglid, piibel; samovar, Kremli tornid, troikaga näärivana; kuuseehded, küünlad; kingid, päkapikud; korstnapühkija, hobuseraud?

Toidud. Missugused on muutused jõulu- ja uusaasta vastuvõtu toitudes ja jookides, ka lauakatmises alates sõjaajast nõukogude perioodi lõpuni? Mis on olnud põhjuseks? Omaküpsetatud leib, peenleib, sai, präänikud, piparkoogid, seasült, ahjupraad, verivorst, valgevorst, hane-, kalkuni- või jänesepraad, kala, kohupiimatoit rosinatega, kõrvisasalat, pohlamoos, õunad, võõramaa puuvili, pähklid, maiustused, õlu, kali, mõdu, viin, vein, šampanja, morss. Mida peeti peres oluliseks tingimata lauale panna?

Kirjutada on soovitav A-4 paberi mõlemale küljele või joonelisse koolivihikusse (siseserva köitmise jagu tühjaks jättes, musta pastakaga), või saata elektronpostiga.

Mall Hiimäe,
Eesti Rahvaluule Arhiiv
Aadr: 51003 Tartu, Vanemuise 42
Eesti Kirjandusmuuseum
e-post: eda@haldjas.folklore.ee

SIBERI MUUSIKA METAMORFOOSID SOTSIALISMIAJASTUL

Järgnevas artiklis on kirjeldatud nende poliitiliste muutuste kajastusi Siberi väikerahvaste muusikakultuuris, mis on aset leidnud ajavahe-
mikul stalinismiperioodi algusest kuni tänapäevani. Kasutatud on
kirjalikke allikaid – ajaloolaste, etnograafide, lingvistide ja musiko-
loogide uurimusi, samuti reisimärkmeid, mida oma Siberi-retkedel on
teinud õpetajad, poliitöötajad, majanduse alal tegutsenud ametnikud
ning pagenduses viibinud vene intelligendid. Möödunud sajandi lõ-
pukümnendite muusikasituatsiooni analüüs põhineb peamiselt autori
välitöömaterjalidel – need puudutavad nganassaani, neenetsi ja handi
kultuuri.

Põhja väikerahvad ajaloo pöördepunktidel

Põhja väikerahvad on nõukogude perioodil sündinud rahvuspoliiti-
line kategooria, mis pärineb 1920. aastatest. Põhja väikerahvaste ehk
põlisrahvaste hulka arvatakse kakskümmend kuus etnilist gruppi:
saamid, handid, mansid, neenetsid, eenetsid, nganassaanid, selkupid,
ketid, dolgaanid, evengid, evenid, jukagiirid, tšuvaanid, tšuktšid,
korjakid, itelmeenid, eskimod, aleuudid, nivhid, negidaalid, nanaid,
ultšid, orotšid, orokid, udehed ja tofalaarid. Nimetatud rahvuslikud
ühendused määrati kindlaks Venemaa valitsusasutustes. Ametnikud
toetusid traditsioonile, poliitilistele vajadustele, kuid samuti tolle-
aegsetele lingvistilistele ja etnograafilistele andmetele. Neid rahvaid
ühendab nii pooluselähedane geograafiline asuala kui sarnane elatus-

viis. Ehkki nn väikerahvad on arvult väikesed, pole selle kategooria peamine kriteerium rahvaarv – sellesse on paigutatud põdrakasvatajad ja -kütid vastandatuna hobuse- ja veisekasvatajatele. Väikerahvaid on alati peetud erinevaks oma enamarenenud naabritest komidest ja jakuutidest ning Siberis elavatest vene põlistalupoegadest. Vene õpetlaste ja ametnike arvamusel pole viimased lahutamatult seotud korilusega, nende kultuurid ei ole täielikult traditsionaalsed ega ka primitiivsed, väikerahvalikud ning pärismaised (Slezkine 1994: 1–2).

Lingvistilises mõttes kuuluvad põhja väikerahvad uurali (soomeugri + samojeedi) ja altai (turgi + tunguusi) keelkonda. Keelesuguluse tõttu huvituvad Eesti humanitaarteadlased rohkem esimestest. Kuna Siberi territooriumil elavate väikerahvaste traditsionaalse kultuuri teisenemine sotsialismiperioodil kulges paljuski sarnaselt, siis tuleb allpool juttu kõigest väikerahvastest, kelle kohta mul on õnnestunud leida asjakohaseid andmeid, olenemata nende keelkondlikust kuuluvusest.

Siberi rahvaste kultuurimuutusi käsitlevatest kirjutistest jääb mõnikord mulje, nagu oleks nende kokkupuude euroopaliku kultuuriga alguse saanud alles pärast II maailmasõda. Mitmed murrangulised muutused jäävad tõepoolest sellesse ajajärku, kuid kontaktid euroopaliku kultuuriga on palju vanemad – need tekkisid 17. sajandi esimesel kümnendil. Peamisteks kultuurivahendajateks olid vene kaupmehed. Kaubanduslike suhete kujunemise käigus tegid kohalikud hõimud tutvust ka vene keelega. Sellest annavad tunnistust nt Richard Jamesi märkmed aastatest 1618–20. Muu hulgas on ta kirja pannud ka samojeedi needussõnad *Дай тебе, господи, русская гира (?жир!)* (Donner 1932: 1). Siit näeme, et koos kontaktidega tulid ka konfliktid.

19. sajandil võttis Venemaal kindla kuju mõttelaad, mis on püsinud kogu 20. sajandi. Nii tsariametnikud kui intelligents olid veendunud, et ainus ajalooline rahvas Venemaal on venelased. Kõiki ülejäänuid

ootab varem või hiljem ees “tsiviliseerimine” (sisuliselt venestamine), küsimus on vaid ajas. Intelligents pidas tsiviliseerumist nende rahvas- te ajalooliseks õiguseks ja tsiviliseerimist vene inimeste ajalooliseks kohustuseks (Slezkine 1994: 81–82).

1920. aastatel jõudis Venemaa sotsialistlike ümberkorralduste järg Siberisse. Bolševike silmis oli väikerahvaste “täielik metsikus” sarnane algelise kommunismiga. Arvati, et kui neile õpetada teaduslikku komunismi, siis saaksid neist suurepärased kommunismiidee levitajad maa idaosas. Kuni 1924. aastani (st isikukultuse perioodi alguseni) püsisid riigiametnikud seisukohal, et Kaug-Põhjas eksisteerib eriline klassitu kommunistlik ühiskond. Ühegi põdrata tööline ja tema tuhandete põtradega “isand” elasid samades tingimustes, söid sama toitu ning tegid isegi väga sarnast tööd. Ehkki kõik unistasid tohutute põdrakarjade omamisest, ei vaadeldud loomi kui kasusaamisvahendit. Põdrad olid lihtsalt garantii nälja vastu. Kel seda garantiid polnud, sel tuli loota jõukamatele naabritele. Jõukate hulka kuulusid ka šamaanid, kuid need ei rõhunud kedagi. Klassi ja rõhumise ideed olid selles algelises ühiskonnas tundmatud (Slezkine 1994: 147, 152). Stalinismi perioodil muutus see seisukoht järsult, šamaanid kuulutati kulakuteks ning represseeriti.

Siberi väikerahvaste poliitiline käekäik ning nende kultuuripärandi uurimine ja vahendamine ülejäänud maailmale oli kogu 20. sajandi jooksul seotud etnograafide tegevusega. Kui Siberis hakati läbi viima nõukogulikke reforme, siis olid etnograafid ametnikele ainsaks infoallikaks sealsete olude ja rahvaste kohta. Neist paljudesse suhtuti kui endistesse kodanlikesse ekspertidesse,¹ keda poliitiliste vaadete tõttu poleks tohtinud usalda, kuid nad osutusid tänu oma teadmistele riigivõimu asendamatuiks abilisteks.

¹ Nt Vladimir Bogoraz, üks kesksemaid figuure Siberi väikerahvaste kultuurilis- poliitilistes ümberkorraldustes, oli “Narodnaja Voljasse” kuulumise pärast Siberis asumisel viibinud. Sellest algas ka tema huvi kohalike rahvaste vastu.

Nõukogude perioodi algusaastail pidasid etnograafid olulisimaks poliitiliseks sammuks väikerahvaste kaitsmist vene kaupmeeste ja Siberis elavate põlistalupoegade eest. Sel otstarbel kaaluti USA indiaanipoliitika eeskujul isegi reservaatide loomist. Suurem osa etnograafe oli arvamusel, et põliselanike elu tuleks valitseda traditsiooniliste seadustega, mille rakendamist peaksid kontrollima inspektorid. Etnograafid olid veendunud, et inspektoriteks sobivad kõige paremini nad ise. Seda põhjendati tööalase kompetentsuse ja kiindumusega põlisrahvastesse. Bogoraz ja paljud tema kolleegid ei kahelnud, et nad rakendatakse valitsuse juures tööle² (Slezkine 1994: 148–149).

Tollal loeti teadlaste pühaks ülesandeks poliitilist aktiivsust, mistõttu Venemaa bürokraatia oli Siberi probleemidega tegelevate etnograafide suhtes positiivselt meelesstatud. Mõlemad pooled leidsid, et muudatused tuleb väikerahvaste traditsionaalsesse ühiskonnakorraldusse sisse tuua väljastpoolt. Välitöödel käivate etnograafide olule oli pandud nõukogude korra propageerimine. Nad sobisid selleks hästi, kuna leidsid kohalike hulgas sõbralikumat vastuvõttu kui riigiametnikud ning, mis peamine, olid – vähemalt mingil määral – võimelised suhtlema kohalikes keeltes. Näiteks kirjutab A. Popov oma välitööaruandes, et ta püüdis erialast tööd³ ühendada ühiskondliku tegevusega. 1936. aasta detsembris pidas ta Volotšanka rajooni Barhatovi-nimelises sovhoosis dolgaanikeelse loengu stalinlikust konstitutsioonist. Hiljem esines ta samateemalise loenguga korduvalt eri paigus nii dolgaanidele kui nganassaanidele. Samuti tegutses Popov NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste ajal venekeelse agitaatori tõlgina (Popov 1940: 247–249).

---

² Bogorazist saigi üks Põhja Komitee juhtivaid tegelasi teadlaste poolel. Põhja Komitee loodi Stalini initsiatiivil (nagu märgivad vene etnograafid Gudkov ja Senkevits oma aja vaimust kantud artiklis) 1924. a ning see lõpetas tegevuse 1935. a. Ülesandeks oli majanduse ja kultuuri edendamine (Gudkov, Senkevits 1940: 79).

³ Popov viibis Taimõri poolsaare põhjaosas välitöödel 1936.–37. a. Tema teaduslikuks eesmärgiks oli nganassaanide eluolu igakülgne uurimine ja kirjeldamine.

Ajalooallikatest näeme, et kohapealsed nõukogude korra esindajad ei leidnud kuigi kergesti kontakti põliselanikega. Keeleoskuse puudumine oli ainult üks paljudest takistustest. Sotsialistlike ümberkorraldustega kaasnenud probleemide lahendamisel suhtusid nad kohalikesse mitte kui võrdväärsetesse partneritesse, vaid kui lapseelseesse olenditesse. Näiteks nganassaane, kes esitasid poliitinstruktorile protesti klanninõukogude korralduse vastu, hirmutati kui lapsi: “Te, vanad mehed, hoiate vanast seadusest kinni, usute jumalat ja lähete nõukogude režiimiga vastuollu. Kui te niiviisi jätkate, tulevad Krasnojarskist püssidega sõdurid ja lukustavad teid rauast kasti” (Leonov 1928: 243; tsit: Slezkine 1994: 174).

1924. aastal hakkas Põhja Komitee looma kultuuribaase (vene *культбаза*) Kaug-Põhja põlisrahvaste jaoks. Baaside eesmärgiks oli rändava eluviisiga elanikkonna huvi äratamine kultuuri elementide vastu, kirjaoskamatusse likvideerimine ning nende ettevalmistamine üleminekuks paiksele eluviisile. Kulaklikud väljaastumised Taimõril 1932. aastal näitasid, et klassivaenlane [sellega mõeldi eelkõige šamaane] kasutas oma huvides ära pärismaise elanikkonna kultuurilist mahajäämust (Troitski 1987: 118). Kultuuribaaside organiseerijad arvasid, et kohalikud tulevad ise nende juurde ning kultuurilevitajail pole vaja tundras ekseldes nendega kontakti otsida. Kohalikud siiski ei tulnud, tundrasse saadeti nn punased kojad (*красный чум*) ehk rändavad kultuurilevitajad, mis täitsid peamiselt samu ülesandeid nagu kultuuribaasidki.

Nagu öeldud, olid erinevate rahvaste kultuurilised suundumused nõukogude perioodi esimestel kümnenditel põhiosas sarnased. Tuleb siiski täpsustada, et mõned rahvad võtsid võõrast kultuuri omaks kergemini, teised püüdsid seda igati vältida. Eriti umbusklikult suhtusid sotsialistlikesse uuendustesse nganassaanid. Nagu teised sealse regiooni rahvad, allutati ka nemad 1610. aastal jassakile. Tsaar Mihhail tegi Tobolski vojevoodile vürst Trubetskoile ülesandeks saata igal

aastal ostjakkidele ja samojeedidele 15 ämbrit “tulivett”, et kositada sellega nende pealikuid. Sel moel oli neid hõlpsam jassaki tasumise kohustusega harjutada (Hazanovitš 1983: 50). Liigsest sekkumisest traditsionaalsesse eluviisi säästis nganassaane asjaolu, et nende asustus paiknes Taimõri poolsaare põhjaosas eriti raskesti ligipääsetaval alal. 18. sajandi algul toimus Hatangal ja Hetal jakuutide ja tunguuside massiline õigeusku ristimine. Sellele aktsioonile ei allunud ainult nganassaanid (Troitski 1987: 32). Kui kätte jõudis punaste kodade ajajärk, siis viisid nad tundrast välja õpetaja niipea, kui olid kuulnud, milleks ta on tulnud. 1936. aastal õnnestus nganassaanid tundrast üles leida komnoor Bobrovil, kes oli ühtlasi ka rändgrupi nõukogu (*кочевой совет*) sekretär. Talle oli ülesandeks tehtud nganassaanide kirjaoskamatuse likvideerimine. Kui nganassaanidele Bobrovi eesmärk teatavaks sai, sundisid nad teda lahkuma vahenditega, mis Popovi sõnul tegid vastuvaidlemise võimatuks (Hazanovitš 1983: 51).⁴

Nganassaane võib kuni sõjajärgse perioodini nimetada omamoodi kultuurilisteks isolaatideks. See oli kindlasti üks põhjus, miks etnograafid nende vastu suurt huvi tundsid. J. Simtšenko kirjutab oma raamatus “Культура охотников на дикого оленя Северной Евразии”, et nganassaanide majapidamises olid 1960. aastatel säilinud arhailised jooned. See soodustas muistse maailmavaate vastupidamist veel 20. sajandi II poolel (Simtšenko 1976: 18). Selline situatsioon pakkus head võimalust traditsionaalse kultuuri ajalooliseks rekonstrueerimiseks, nagu kirjutab tolle perioodi üks tunnustatumaid etnograafe G. Gratšova (Gratšova 1983: 12).

Tegelikult oli juba 1950. aastatel hakatud juurutama ka uut suunda Siberi kultuuride uurimises. See keskendus ühiskonna sot-

⁴ Andmed pärinevad tegelikult A. Popovilt. Amalija Hazanovitš oli üks punase koja töötajaist, kes vastas 1934. aastal “Komsomolskaja Pravda” üleskutsesele ning siirdus Kaug-Põhja kirjaoskamatust likvideerima. Taimõril kohtus Hazanovitš välitöödel viibiva Popoviga, kelle huvitavaid fakte sisaldava jutustuse ta oma päevikusse kirja pani.

sialistliku ümberkujunemise kaasaegsete protsesside analüüsimi-
sele. Suund sai etnograafias prioriteetseks pärast Sergejevi raamatu
“Некапиталистический путь развития малых народов Севера”
ilmumist (Taksami 1992: 6). Nii, näiteks, kirjutab Gratšova oma artik-
lites sellest, millised põhjapanevad uuendused arengus mahajäänud
Siberi väikerahvaste elus nõukogude võimu aastail aset leidsid. Neist
peamine oli kahtlemata paiksele eluviisile üleminek ning kolhooside
ja sovhooside loomine. Selle tulemusena läks aga tasakaalust välja
metsikute ja kodustatud põhjapõtrade arv. Viimased vähenesid kiiresti
tuhandetelt põtradelt vaevalt paarisajani, nt Ust-Avami piirkonnas
oli 1975. aastal ainult 140 põtra (Gratšova 1978: 90). 1983. aastal ei
olnud seal enam ühtki kodustatud põtra ega ole tänini. See fakt võib
tunduda kultuurikaugena, kuid tegelikult on kõigi pooluselähedaste
väikerahvaste usund ja kogu folkloorne pärand äärmiselt põdrakeske-
ne: nganassaani pärimuse järgi on nad sündinud metspõdra karvadest
(Gratšova 1986: 96), šamaanivarustus sümboliseerib põtra ning on
valmistatud põdranahast jne, jne. Jagades kultuuri materiaalseks ja
vaimseks, nagu Popov jt vene etnograafid seda teevad, peame tun-
nistama, et vaimne kultuur kaotas olulise osa oma materiaalsest
aluspõhjast.

Tasakaalust väljaviidud majandusest kirjutatakse vähe, rohkem on
etnograafia-alastes artiklites juttu Siberi väikerahvaste majandusli-
kest edusammudest. Samuti hakkavad 20. sajandi II poole kultuuri-
analüüsid üha sagedamini sisaldama trafaretset ülistuskõnet nagu nt
järgnev sissejuhatus artiklile “Чукотская и эскимосская народная
песня (её прошлое и перспективы её развития)”: “Nõukogude
võimu aastate jooksul on nii majandus- kui kultuurielu Kaug-Põhjas
läbi teinud sügavad muutused. Kommunistlik Partei ja Nõukogude
valitsus pööravad tõsist tähelepanu selle piirkonna kultuurilise maha-
jäämise likvideerimisele. On likvideeritud kirjaoskamatus ja loodud
oma intelligents. Lühikese ajaga on Põhja rahvad jõudnud samale

tasemele nende rahvastega, kes enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobri-revolutsiooni olid nii majandusliku kui kultuurilise arengu poolest kaugel ees. Toimunud on põhjalikud muutused traditsionaalses kultuuris. See areneb nüüd rahvuslike kultuuride vastastikusel mõjus ja vastastikuse rikastamise õhkkonnas, mis on kooskõlas sotsialistliku realismi põhimõtetega. Säilitades oma parimad rahvuslikud traditsioonid, täienevad väikerahvaste kultuurid nii vormi kui sisu poolest” (Lõtkin 1982 : 146–147).

Siberi rahvaste muusika uurimisest

Andmed Siberi rahvaste muusika kohta on kuni 20. sajandi keskpaigani juhuslikku laadi. Neid võib leida maadeuurijate, loodusteadlaste, tsaariametnike ning poliitilistel põhjustel väljasaadetud haritlaste aruannetest ja memuaaridest. Siberi-rändurid panid läbisegi kirja kõik, millega nad kokku puutusid. Muusikast räägitakse üsna pealiskaudselt. Kõige sisukamaid tähelepanekuid muusika kohta on teinud 19. sajandi lõpul ning 20. sajandi algul Siberis viibinud lingvistid ja etnograafid.

Euroopalikus muusikakultuuris üleskasvanud inimestele kõlas Siberi väikerahvaste muusika võõrapärasena, kuid nad nägid selles eksootikat, mistõttu muusika nende tähelepanu siiski pälvis. Ehkki suurem osa Siberis viibinuist suhtus põlisrahvastesse sümpaatiaga, on nende mõtteavaldused sealse muusika kohta sellest hoolimata üsna halvustavad. Näiteks võrdleb Bestužev jakuudi laule viltu-jooksva vankriratta käginaga (Romenskaja 1986: 156). Traditsiooniline laulu- ja jutulooming ei pakkunud Siberi-uurijaile sügavamalt huvi ka sel põhjusel, et nende sisu jäi keelebarjääri tõttu arusaamatuks. Olulisim näib aga siiski olevat esteetiline tõke: lisaks muusikale riivas ka tantsimine – metsik, kentsakas ning siivutu – eurooplaste tundlikku meelt.

Sageli ei peetud pärismaist laulu- ja tantsuloomingut üldse kunstikavatsuslikuks tegevuseks. Leiti, et Siberi väikerahvad on läbinisti materiaalsete huvidega. Nad soovivad, et kõht oleks täis, mitte midagi hingelist pole nende jaoks olemas (Prževalski 1870: 104; tsit: Slezkine 1994: 79).

Püüdes välja selgitada põhjusi, miks Siberi rahvaste muusika vastu 20. sajandi esimesel poolel nii vähe huvi tunti võrreldes etnograafia ja keeltega, tuleb meil heita pilk ka rahvamuusikateaduse olukorrale Venemaal – Venemaal just seetõttu, et ainult vene uurijatel oli suhteliselt vaba juurdepääs Siberi aladele. Nt Taimõri põhjaosa kuulutati sõjatõustusega seotud kaevanduste tõttu keelutsooniks ning oli seega välismaalastele äärmiselt raskesti ligipääsetav.

Venemaa rahvamuusikateadlaste kaader polnud nii arvukas, et suutnuks katta kogu territooriumi. Vahetult II maailmasõja järel oli olukord selline, et rahvalaule oli kogutud ainult üksikutest Venemaa piirkondadest ning sedagi juhusliku valiku alusel. N. Brjussova märgeb oma rahvamuusika uurimise seisukorda käsitlevas artiklis, et geograafilisel kaardil oleksid läbikäidud kohad vaid harvad punktid kesk tohutuid valgeid laiike ning neidki on uuritud võrdlemisi diletantlikult. Rahvamuusika uurijatest oli suur puudus, sest viimase ajani ei valmistatud isegi Moskva konservatooriumi rahvaloomingu kateedris ette rahvamuusika uurimise spetsialiste (Brjussova 1949: 57). Tegelikult oli artikli ilmumise ajaks E. Gippius juba alustanud süstemaatilise rahvamuusika kursuse lugemist Moskva konservatooriumis. Suures osas tänu Gippiusele pandigi alus rahvamuusikateadlaste koolitamisele. Esimesed neist jõudsid Siberisse siiski alles kümme-kakskümmend aastat hiljem.

Seoses Gippiusega tulevad esile ka stalinismiaja probleemid muusikateaduses. 1930. aastate algupoolel süüdistati teda formalismis, kuna Gippiuse peamine huvi oli suunatud rahvalaulude struktuurianalüüsile (meetrika, rütm jms). Laulude sisuline külg jäi tema tege-

vusest kõrvale. 1930. aastate II poolel mõistis Gippius oma “vigu” ning hakkas rahvalauludes märkama ka nende revolutsioonilisi ideid. 1938. aastal ilmus Gippiuse koostatud laulik “народных песен о Ленине и Сталине”, mida Brjussova nimetas üheks tema parimaks tööks (Brjussova 1949: 58).

Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks kirjutas E. Gippius koos V. Tšitšeroviga artikli “Советская фольклористика за 30 лет”, kus ta mõistis hukka võrdleva muusikateaduse kui kodanliku igandi ning samuti uurijate retrospektiivse huvi rahvamuusika kui minevikumuusika vastu. Eesrindlik nõukogude teadus toetub Gippiuse sõnul põhimõttele, et töörahvas loob tohutult väärtuslikku kultuuri, mis teostub ja säilib suulises kasutuses ning peegeldab nii möödunud kui kaasaegset tegelikkust. Artiklis tõstetakse esile vajadust rohkem tegelda elujõulise rahvamuusikaga, mille temaatika on kaasaegne (st laulud Leninist, Stalinist, stahhanovlastest) (Gippius, Tšitšerov 1947: 35).

Samas artiklis tuleb kõne alla nn rahvuslike (st mittevene) folkloorsete pärandite jäädvustamise ja uurimise vajalikkus. Mainitakse ka Siberi regiooni, kus see töö oli alanud juba revolutsioonieelsel perioodil. Seda tegid suured vene etnograafid (Radlov, Šternberg, Bogoraz jt). Pärast revolutsiooni jätkasid traditsiooni nõukogude etnograafid, teiste hulgas ka Popov, Dolgihh, Tšernetsov – kõik tuntud Siberi-uurijad. 20. sajandi keskel hakkas juhtiv roll muusikalise folkloori kogumisel üle minema vene heliloojatele (Gippius, Tšitšerov 1947: 48). Ühest küljest andis see neile võimaluse rikastada oma loomingut helikeelt uute kõladega, teisest küljest täitsid nad ka ülesannet olla abiks rahvuslike professionaalsete muusikate loomisel. Nii sündisid Siberis nt jakuudi ja burjaadi professionaalsed muusikad. Väiksemad rahvad jäid, paraku, heliloojate huviorbiidist välja.

Kui kätte oli jõudnud juba 1970. aastate keskpaik, polnud olukord ikka veel kuigi palju muutunud. I. Brodski on üks esimesi musikoologe, kes hakkas süstemaatiliselt tegelema Siberi rahvaste muusika

uurimise ja propageerimisega. Ta kirjutas järgmist: “Venemaa territooriumil elavate põhja rahvaste kultuuride uurimisel arheoloogide ja antropoloogide, ajaloolaste ja etnograafide, lingvistide ja folkloristide poolt on saavutatud tohutut edu. Kuid siiani on nende rahvaste muusika uurimine jäänud üheks vähem läbitöötatud valdkonnaks muusikateaduses. Käesolevaks ajaks on helisalvestuste ja noodistuste kujul jäädvustatud vaid mõni tuhat muusikanäidet, trükis on avaldatud vaid mõnisada. Paljude rahvaste muusikast on vaid üksikuid salvestusi, publitseeritud pole aga üldse mitte midagi (nt kerekid, eenetsid jt). Seda on kindlasti liiga vähe ulatuslikuma teadusliku uurimistöö jaoks” (Brodski 1976: 244).

1970. aastaid iseloomustab siiski mõningane elavnemine Siberi väikerahvaste muusika uurimisel. Otsese tõuke selleks andis 1973. aastal Moskvast toimunud VII rahvusvaheline muusikateadlaste konverents. Konverentsi otsustest lähtudes hakkasid etnomusikoloogid regulaarselt välitöödel käima. Ühtlasi algas ka kabinetitöö, mis oli suunatud varasemate kirjalike allikate (reisikirjad, memuaarid, kroonikad jms) läbitöötamisele, kuna sealgi leidis andmeid Siberi rahvaste muusika kohta.

Oluline tähtsus oli ka sisepoliitilise huvi koondumisel Siberi ja Kaug-Ida regioonile seoses Brežnevi visiidiga nendesse piirkondadesse 1978. aastal. Siberi ja Kaug-Ida muusikaliste kultuuride arengu küsimustele oli Brežnevi visiidi järel pühendatud NSV Liidu Heliloojate Liidu eriistung. Selle otsustest lähtudes hoogustus muusika-alane uurimistöö veelgi (Romaškin 1982: 3). Kõige selle tulemusel ilmus Siberi uurimiskeskustes mitmeid artiklikogumikke, mis pakuvad meile professionaalset teavet Siberi rahvaste muusika nendest tahkudest, millest seni oli kirjutatud väga pealiskaudselt. Teisalt on nii mõnedki tollased artiklikogumikud sügavalt tendentslikud, ülistades kultuuride ja rahvaste sulandumist ühtseks suureks perekonnaks.

Vana vormi uus sisu

Muusikasituatsioon Siberi väikerahvaste kultuurides on paljuski sõltunud šamanismi seisukorrast. Šamaanistaatus oli teatavasti päritav. Kui šamaanil oli võimalik endale järglast valida, siis arvestas ta nii seda, kas kandidaadil on ravitsejavõimeid, kui ka seda, kas ta on füüsiliselt osav ning musikaalne. Põhjuseks on šamaanirituaali vorm: lihtsustatult öeldes toimub loitsimine lauldes ja pantomiimilaadseid tantse tantsides. Tulevane šamaan sai mõnikord juba lapsena oma väikese trummi, et seda käsitsemata õppida, samuti harjutas ta laulmist ja tantsimist. Muusikalise treenituse tõttu olid šamaanid tavaliselt ka nn ilmalike žanride hinnatud loojad. Nad olid head improvisaatorid, nende esitus oli kuulajaid kaasahaarav ning nende sotsiaalne positsioon lisan muusikale prestiiži. See näitab, miks šamanismi funktsioneerimine Siberi traditsionaalses ühiskonnas on muusika seisukohalt nii oluline.

20. sajandi jooksul on šamanism läbi teinud sügavaid muutusi. Rituaalsed toimingud on lihtsustunud. Paljud tabud on taandunud, mistõttu šamanism (tõsi küll, degenerereerunud kujul) on muutunud uurijatele kättesaadavamaks kui sajandi esimesel poolel.

Kai Donner reisis Siberis aastail 1911–14. Donner kirjutab oma reisipäevikus tõmi-samojeedi (keti?) šamaanist Kotšijaderist, kellega tal õnnestus sõbruneda. Šamaan oli lahkesti nõus koostööks Donneriga, niivõrd kui võrd tegemist oli selgituste jagamisega kohaliku eluolu kohta. Samas nägi Donner palju vaeva, saamaks temalt nõusolekut fotografeerimiseks. Šamaan oli veendunud, et aparadi sees on pahad vaimud, kes võivad talle kahju teha. Samuti ei soovinud Kotšijader, et venelased (st traditsionaalse ühiskonna seisukohalt võõrad) näeksid tema pilti, millel ta kannab šamaanirüüd. Lõpuks ta siiski nõustus, tingimusel, et saab pildi endale. Kotšijader arvas nimelt, et aparat teeb ainult ühe sellise, ning Donner ei pidanud vajalikuks teda

fotograafia saladustesse pühendada (Donner 1979: 104–105). Kogu šamaanirituaali jäädvustamine, isegi kui see oleks tehniliselt võimalik olnud, poleks aga tol ajal veel säilinud tabude tõttu kõne allagi tulnud.

II maailmasõja järgsetest allikatest selgub, et nii mõnedki keelud olid sel perioodil juba lõdvenenud ning traditsionaalseid nõudeid rituaali läbiviimisel ei järgitud enam väga rangelt. Võõra inimese osalemine loitsimises oli aga endiselt soovimatu. Nii kohalike kui etnograafide eneste jutust on teada, et mõnikord võis isegi etnograafidega suhtlemine õnnetuse põhjuseks saada. 1930.–50. aastatel sattus šamanism tugevate repressioonide alla. Etnograafi külaskäigule võis järgneda kohalike võimuesindajate kontrollretk, eesmärgiks šamaanivarustuse hävitamine.

Nganassaani šamaani Tubjaku Kosterkini tütre Nadežda mälestustest selgub, et Tubjaku kandis šamaanitegevuse eest vanglakaristust 1940.–50. aastatel. Teda ei süüdistatud mitte otseselt loitsimises, vaid selles, et ta oli oma “klientidelt” vastu võtnud põtru tasuks loitsimise eest. Sellist tegu klassifitseeriti ametiseisundi kuritarvitamisena. Paraku oli riigivõim sellega tunnustanud ka šamaani ametlikku staatust ühiskonnas (Kosterkina, Helinski 1994: 19).

Nganassaani šamaanid ei läinud päriselt “põranda alla” isegi repressioonide perioodil. Nad olid peamisteks informantideks paljudele Taimõril töötanud etnograafidele alates Popovist 1930. aastatel ning lõpetades Dolgihi, Fainbergi, Gratšova ja Simtšenkoga sõjajärgsel perioodil. Riskist hoolimata tegutsesid šamaanid ka mujal Siberis. J. Šibajeva 1947. aasta välitööpäevikust saame teada, et esimestel sõjajärgsetel aastatel ei olnud šamanism Hakassias veel hääbunud. Rasked sõja-aastad olid esile kutsunud isegi traditsiooni elavnemise. Šamaanide poole pöörduiti, et teateid saada sõtta läinud sugulaste saatuse kohta. Loitsides imiteeris šamaan lahingumüra ja haavatute oigeid. Nende helide järgi ta otsustas, kas kõnealune isik on veel elus või mitte. See on ilmikas tõend uue sisu valgumisest vanasse vormi.

Helide imiteerimine on olnud oluline informatsiooni edastamise moodus nendes rituaalides, mille tegevus toimub tavapärases keskkonnas. See tähendab, et enamasti imiteerib šamaan loodusheliseid. Kui tegevus kandub rindele, st mittetraditsionaalsesse sfääri, siis muutub vastavalt ka helikeskkond, kuid traditsionaalne vorm (st imitatsioon) jääb püsima.

Šibajeval õnnestus kohaliku tõlgi eestkostel ühe loitsimise juures viibida, olles end hakassitariks riietanud. Tänu sellele ongi kättesaadav vahetu pealtnägija rituaalikirjeldus, mis kahtlemata on küllaltki unikaalne. 1940. aastate lõpp polnud muidugi parim aeg sellise materjali avaldamiseks. Alles kolmkümmend aastat hiljem on Šibajeva oma vanad märkmed artikliks kirjutanud, kommenteerides hakassi loitsutraditsiooni muutumise seisukohalt vaadatuna. Järeldused: 1940. aastate keskpaigaks oli rituaal lühenenud. Kui varem võis loitsimine kesta kogu öö, siis nüüd oli see kokku surutud paarile tunnile. Šamaanil ei olnud õiget kostüümi ja puudus ka trumm, mis on hädavajalik n-ö täispika loitsimise jaoks. Selle all kannatas rituaali “väljendusrikkus”, nagu kohalikud informandid uurijale seletasid. Varem loitsisid hakassi šamaanid ainult jurtaades lahtise tule juures. Kui traditsionaalne elamu taandus, siis lahtise tulega seotud tavad kadusid samuti. Seega, juba 1940. aastate lõpuks oli säilinud suhteliselt vähe varasematest rituaalidelementidest (Šibajeva 1978: 139–146).

Selline “vaesunud” šamanism eksisteeris nganassaanidel veel möödunud sajandi teisel poolel. Toetudes rituaalidele, mida siinkirjutaja on jäädvustanud 1989. ja 1990. aastal, võib esile tuua needsamad iseärasused, mida Šibajeva täheldas juba neljakümne aasta eest. Ainus tollal veel elus olnud šamaan Tubjaku Kosterkin oli oma trummi ja kostüümi kohalikele muuseumile andnud. Mõned allesjäänud asjad võimaldasid siiski korraldada nn väikesi loitsimisi, mis toimusid enamasti ta oma pere keskel. Kostüümi ja eriti trummi puudumine oli takistuseks ekstaatiliste reiside sooritamisel, mistõttu rituaalid olid lühikesed ja muusikalises mõttes üksluised.

Šibajeva kirjeldatud hakassi rituaaliga võrreldes tuleb siiski märkida ka üht olulist erinevust: rituaal on muutunud võõrastele kättesaadavamaks. 1976. aastal jäädvustas eesti filmigrupp eesotsas Lennart Meriga Taimõril Tubjaku Kosterkini venna Demnime ennustusloitsimise. Katkendid sellest rituaalst on koondatud filmi "Linnutee tuuled". Loitsimine toimus loomulikus keskkonnas (st püstkojas) ning järgis, nii hästi kui võimalik, traditsionaalseid nõudeid. Seitsmekümnendatel hakati šamaanirituaale ka "eksportima". Demnime demonstreeris loitsimist folkloorifestivalil. Selle järelkajana ilmus 1978. aastal ajalehes "Sovetski Taimõr" artikkel, kus temast kirjutati mitte kui šamaanist, vaid kui andekast artistist. Ajaleheväljalõige rippus veel 1980. aastate algul tema poja kodus seinal muude tähtsate asjade seas. Tubjaku Kosterkin loitsis 1988. aastal Venemaa rahvaste folkloorifestivalil Moskvast. Selleks otstarbeks laenas ta muuseumist oma šamaanivarustuse; rahvamajandussaavutuste näituse territooriumile seati üles püstkoda.

N. Kosterkina ja tema kaasautor E. Helimski väidavad, et avalikud esinemised polnud taunimisväärsed ei šamaani ega teiste nganassaanide silmis. Vastupidi – arvuka publiku viibimine loitsimise juures, olgugi et tegemist oli võõrastega, ainult tugevdas šamaani sidet üleloomulike jõudude maailmaga (Kosterkina, Helimski 1994: 19).⁵ Ühes oma hilisemas kirjutises avaldab Helimski arvamust, nagu viitaks asjaolu, et traditsioonikandjaid ei häiri võõraste osalemine loitsimisel, šamaanirituaali kui süsteemi avatusele (Helimski 2000: 195). Pigem annab see tunnistust traditsionaalse kultuuri hääbumisest.

Sotsialismiperioodi šamanistlike tavade analüüs näitab, et neis leidub siiski midagi, mis võimaldab rääkida süsteemi avatusest. Siberi rahvaste šamaanirituaalid ei koosne kanoonilistest tekstidest, mida

---

⁵ N. Kosterkina ja E. Helimski osalesid samadel 1989. aasta loitsimistel, millest käesolevas artiklis juttu on. Nimetatud loitsimised on ühtlasi aluseks nende poolt tehtud üldistavatele järeldustele.

tuleb muutmatult korrata, et neil oleks mõjuvõimu. Laulutekstide keskseks sisuks on loitsimise põhjustanud sündmus. Seepärast on täiesti ootuspärane, et koos muutunud elulaadiga tuleb loitsudesse ka uus temaatika. Seda näitas juba Šibajeva materjal sõjaaegsete rituaalide kohta, seda kinnitavad ka Tubjaku Kosterkini 1989. aasta loitsimised.

Seansid toimusid 11. ja 19. augustil 1989. aastal, nende põhjused olid erinevad. Esimene seanss oli seotud paar päeva varem aset leidnud tüliga šamaani tütre perekonnas. Tubjaku väimeest oli ootamas karistus tulirelva ebaseadusliku kasutamise eest. Loitsimisega soovis Tubjaku mõjutada kohalikke miilitsamehi, et karistus tuleks võimalikult leebe. Teise seansi eesmärk oli Tubjaku pojale hea õnne kindlustamine algaval põdrajahi hooajal. Seega – teemad otse igapäevaelust. Seansid olid struktuurilt sarnased, neis kasutati samade vaimude abi (st kõlasid samad meloodiad, sest igal vaimul on oma kindel viis), kuid laulutekstid olid erinevad.

Rituaalides osales ainult kaks vaimu: Hotare ja Mikuluska Basa D'indua. Neist esimene on Kosterkinite suguvõsa šamaanidele juba mitmeid põlvkondi abiliseks olnud, teine aga kuulub hilisemasse ajajärku. Tubjaku suu läbi esitleb ta end järgmiste sõnadega:

*Minu nimi Basa D'indua,
Nõukogude võimu ajal saanud/olema hakanud.*

Mikuluska Basa D'indua (Nikolai Raudne Hobu) on abivaim, keda Tubjaku on seostanud vene jumalaga. Tegelikult on selles nimes ühte sulanud õigeusu pühak Nikolai ja hobune kui "vene põder", kellel on rauad all (Gratšova 1983: 128). Omades juuri nõukogude ühiskonnas, sobib ta hästi täitma neid ülesandeid, mis ei ole otseselt seotud traditsionaalse elukeskkonnaga. Vaim koguni rõhutab oma seost teisenenud ühiskonnaga:

*Minu olemasolev nõukogude [kord]
[kehtima] pandud näo (= isiku) poolt*

Gorbatšovi seismine
Lenini poolt laiali laotatud
Maa inimesed kasvasid üles
Lenini pea tasemel (= niisama targad).

Nendesamade rituaalide ideoloogilised repliigid on paelunud ka Helimski tähelepanu. Temagi on seisukohal, et uuenev tegelikkus tõukab šamaani kontakti otsima nende “üleloomulike” jõududega, mis tema arvates on uuendustega seotud ning võivad neile teatud viisil mõju avaldada.

Helimski puudutab ka küsimust Tubjaku Kosterkini poliitilistest vaadetest. Nagu näeme, esineb loitsutekstides ideoloogilise kiidulaulu omaseid klišeesisid. Kui mujal oli nende aeg juba ümber saamas, siis Taimõrile polnud perestroika 1989. aastaks veel jõudnud. Ideoloogilist tõsiusklikkust või põhimõttejääkust ei tohiks Helimski arvates käsitleda konkreetse šamaani isiklike vaadetena. Ta on alati kõrvale hoidnud nn ühiskondlikust elust, teda kui šamaani represseeriti, samuti oli talle pahandusi põhjustanud poolehoid eraomandusele. Helimski peab tõenäoliseks, et Tubjaku Kosterkin võttis nõukoguliku ideoloogia omaks niisamuti, nagu tema varasemad eelkäijad-šamaanid võtsid omaks õigeusu elemente: see on miski, mis kuulub teise rahva – antud juhul venelaste – usundi juurde, erinedes nganassaani usundilisest süsteemist, kuid olles siiski väärt lugupidamist ja tähelepanu. Nganassaani- de seisukohalt vaadatuna olid õigeusu ja kommunistlike doktriinide kandjad otseselt seotud, võiks öelda, identsed. See tingiski asjakohaste motiivide ühtesulatamise šamanismis (Helimski 2000: 160).⁶

Niisiis, nõukogude korra ajal elas šamanism üle nii mõõna- kui tõusuperioode. Sõja ajal šamanism hoogustus, hoolimata repressioonidest, nagu näitavad Šibajeva materjalid. Mis puutub nganassaani-

⁶ Peame siiski meenutama, et nganassaaniid jäid paganateks. Kui nende rituaalikombestikus leidubki õigeusu elemente, siis võisid need levida nt ristitud dolgaanide vahendusel (venelasi oli Taimõri põhjaosas väga vähe) ning mitte varem kui alles 19. sajandil.

desse, siis võis täheldada tõsist mõõnaperioodi 1960. aastatel. See oli seotud sotsiaalsete muutustega nganassaani ühiskonnas, mille tõttu šamaani funktsioonid hakkasid taanduma – šamaan “jäi töötuks”.⁷ 1970. aastatel toimus taas elavnemine. Selle põhjuseks võib pidada asjaolu, et nganassaaniid tajusid muu maailma üha suurenevat huvi oma traditsionaalse kultuuri, eriti aga šamanismi vastu. On ju tõsi, et lisaks oma väärtusele teadusliku uurimise ainesena on see ka atraktiivne ja eksootiline. Taimõri põhjaosa külastasid lisaks uurijatele ka filmimehed nt Rootsi ja Jaapani telekompaniidest. Šamanistlikud tavad olid selleks ajaks veelgi enam muutunud – rituaal hakkas omandama meelelahutuse jooni. Kuid endiselt oli säilinud šamanistliku tegevuse otsene seos eheda traditsiooniga nii loitsijate eneste kui nende šamaanivarustuse ja laulude kaudu. See tähendab, et inimesed, kes tegutsesid šamaanidena traditsiooni tegeliku funktsioneerimise aegadel, olid veel elus ning võimelised rituaale läbi viima.

Lavaesitused ja filmimised murendasid paratamatult veelgi enam ehedat traditsiooni. Kultuurikandjate eneste suhtumine traditsionaalse kultuuri moonutamisse on erinev: me võime kohata n-õ vaikivat nõusolekut, eriti nende poolt, keda kutsutakse esinema ja kes saavad seetõttu reisida paikadesse, mis tavalisele Siberi elanikule on kättesaamatud. On ka protesti. Tsiteerin siin handi rahvusest klubidirektorit Jekaterina Saveljevnat:

Tjumenis toimus festival [1993. aastal]. Seal demonstreeriti valesti meie karupüüha kombeid. Minu jaoks oli solvav, et minu püüha moonutati. Nad tõid lavale tsirkusekarud, aga meil pole neid ju kunagi olnud. Kogu [sündmuste] järjekord oli ka vale. Kõik olid laval läbisegi: handid, neenet-sid, komid... Siis keegi hüüdis, et nüüd algab pidu; üldised rõõmuhõisked, hüütakse, et karud tulevad; kõik jooksevad laiali ja kiljuvad. Keegi neid [karusid] ei tapa, algab pljaska – võitlustseen [inimeste vahel], ja sellega

⁷ Eelkõige minetas šamaan ravitseja funktsiooni. Kui 1930. aastal oli Taimõril ainult 2 arsti 10 000 elaniku kohta, siis 1970. aastateks oli sama arvu elanike kohta juba 36 arsti (Kuzakov, Popov 1980: 136).

kõik lõpebki. Minu jaoks oli see pornograafia. Aga seal istus viis tuhat vaatajat saalis. Inimesed ju ei tea, kuidas on õige, ja arvavad, et nii peabki olema. Seda tegi Moskva režissöör Dmitri Tihhomirov. Kõigepealt tuleb uurida ühe rahva kultuuri ja alles siis võib hakata seda teistele näitama. Karupeeie järel esitati veel ooperit ja džassi – kõike läbisegi. Tegid "head" jama.

Karupeesid on demonstreeritud ka teaduslikul otstarbel. Samas vestlusingis viibinud Raissa Skameiko (rahvuselt hant) meenutab:

Ungaris oli parem.⁸ Seal oli korraldajaks Eva Schmidt.⁹ Aga väga pikk oli ja kõigil hakkas igav, saal läks peaaegu tühjaks selle uinutava laulmise pärast.¹⁰

Paralleelselt usundil põhinevate etendustega toimus 1990. aastatel ka töistel eesmärkidel korraldatud rituaale. Näiteks 19. aprillil 1996. a ohverdasid metsa- ja tundraneenetsid ning handid Lääne-Siberis Tjumeni oblastis Handi-Mansi autonoomses ringkonnas Belojarski rajoonis Num-To järve ääres pühas kohas taevastele jumalatele kolm põhjapõtra [---]. Ohverdamise üheks suureks eesmärgiks oli hoida ära vene naftakompaniide kavandatud/alustatud naftapuurimine Num-To lähedastel aladel, mis on kohalikele elanikele püha piirkond [---]. Selle eesmärgi teenistuses olid nii traditsiooniline rituaal kui ka kohalikule televisioonile peetud kõned (Leete 2001: 81).

Kui vaataksime asjale usundiloolase pilguga, siis ilmselt näeksime ülalkirjeldatud sündmustes eelkõige šamanistlike tavade järkjärgulist mandumist. Kui lahutame aga muusika šamanistlikust praktikast, siis omandab situatsioon pisut teise varjundi. Siberi rahvaste jaoks on šamanism alati olnud traditsionaalse kultuuri telg, mille ümber tiirleb kogu rahvalooming, kaasa arvatud muusika. See tähendab, et kuni rituaale korraldatakse, seni püsib ka kogu muusikaline kultuur. Alati on šamanismi tõusuperiood kaasa toonud ka ülejäänud muusikalise tege-

⁸ Peab silmas 1990. aastal Debrecenis toimunud fenno-ugristika kongressi.

⁹ Ungari etnoloog, handi kultuuri ekspert.

¹⁰ T. Ojamaa ja A. Leete välitöömaterjalid. Intervjuud on tehtud Jamali-ekspeditsiooni ajal 1994. aasta 22. augustil Priuralski rajooni keskuses Aksarkas.

vuse elavnemise. See on teine põhjus, miks šamanismi funktsioneerimine – kas või n-ö värdvormis – on muusika seisukohalt oluline.

Stalinismiaja laulud

Olles huvitatud suundumustest Siberi väikerahvaste muusikaelus sotsialismiperioodi algusaastail, võime kindlasti parima sellekohase allikana nimetada etnograafide Gudkovi ja Senkevitši artiklit “Социализм в быту хантов”. See ilmus 1940. aastal ajakirjas “Советская этнография” ning põhineb 1930. aasta teise poole väli-töömaterjalidel.

Gudkovi ja Senkevitši hinnangul on hantidel rikas folklooripärand. Enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni kirjeldasid nende laulud ja muinasjutud oma rahva ajaloolist minevikku – handi vägilasi, neenetsite ja tunguusidega peetud sõdu. Sotsialism tõi handi folkloori teistsugused teemad, milles väljenduvad nende püüdlused uue elu poole. Seda illustreerib näiteks 1937. aastal üles kirjutatud “Oktoobri laul”:

[---]

Valgust näinud handi rahvas

Laulgu seda laulu!

Tsaari ajal kulakud ja šamaanid

Rikkuses ja külluses elasid,

Kuid meie, vaesed handid,

Näljastena neile töötasime.

Hea leninliku õpetuse kohaselt,

Hea stalinliku sõna kohaselt

Pole pisaraid Nõukogudemaal.

[---]

(Gudkov, Senkevitš 1940: 97–98)

Poliitiline pööre muutis naiste positsiooni ühiskonnas. Vanad tavad olid nõudnud handi naistelt näo varjamist rätikuga. 1935. aastal deklareerisid handi naised, et nad ei kuula enam šamaani, kulakuid ja

nende käsilasi ning käivad edaspidi katmata näoga. Sellest uuendusest handi ühiskonnas pajatab ka handi naiste tehtud laul:

[--]

Kurvalt käisid ringi me naised,

Kattes nägu rätiga.

Kuid nüüd, hea nõukogude võimu ajal,

Avasid nad oma rõõmsad näod.

Koos meiega õpivad me naised,

Kõik koos artellis töötame.

[--]

Nõukogude Liit – see on ere päike

Maailma kõigi rõhutud rahvaste jaoks,

Stalini konstitutsioonist me saime aru.

[--]

(Gudkov, Senkevitsš 1940: 95–96)

Sedalaadi laulutekstidel, kus ülistatakse uut elu ja halvustatakse möödandikku, on põhimõttelisi ühisjooni soomeugrilaste tollase kirjandusloomega. Uurali rahvaste kirjanduse uurija E. Toulouze'i järgi on "vana" ja "uue" vastandamise võtet nõukogude aja kirjanduses palju kasutatud. Eesmärk oli puhtalt ideoloogiline: see võimaldas illustreerida postulaati, mille järgi minevik oli halb, olevik – ning tulevik seda enam – on suurepärase. Sotsialistlik ideoloogia on alati vastandunud uurali rahvaste traditsionaalsele maailmavaatele (Toulouze 1998: 120).

1930. aastate teisel poolel hakkasid Siberis levima raadio ja kino. Agani handid polnud mingil tingimusel nõus filme vaatama, kartes, et selle tagajärjel jätab hing keha maha, nagu kohalik šamaan oli ütelnud. Taibukas kinomehhaanik veenis handi vanamemme, kel nangunii vähe aastaid elada, üksi filmi vaatama. Ülejäänud rahvas seisis väljas ümber jurta ja ootas, milliseks kujuneb uudishimuliku naise saatus. Pärast seansi väljus vanake jurtast rahulolevana – ta oli näinud midagi enneolematut, ja ta oli elus. See murdis ka teiste vastupanu.

Kino ilmumine hantide ellu oli tähtis kultuurisündmus ja sellest tehti laul (üles kirjutatud 1938. a):

*Sõitis kinoga kohale vene neiu,
Vene seadust tõi tüdruk.
Tprusja, tprusja!
Lüpsab lehma neiu.
Tprusja, tprusja!
Piimaga täidab ämbri.
See tüdruk mängib vene seanssi,
Näitab vene kolhoosi.*
(Gudkov, Senkevitš 1940: 91–92)

Kino oli Siberis üks tähtsamaid propagandavahendeid veel mitme aastakümne jooksul. Dokumentaalfilmide kaudu sai kõige paremini demonstreerida nõukogulikku elulaadi. Seetõttu tehti ka pingutusi, et igas Siberi külakeses oleks võimalik filme näidata. Paljudes kohtades puudus elekter, sellest aitas üle väike kaasaskantav mootor. Kui Siberi läänepoolsemad rahvad said kinoga tuttavaks juba 1930. aastatel, siis Taimõrile jõudis kino alles 1950. aastatel. Ust-Avamis koolitati kinomehhaanikuks kohalik nganassaan, filmid saadeti kohale liinihelikopteriga. Enne kinoseansse peeti sageli poliitloenguid.

Aastatega filmivalik mitmekesisustus. 1980. aastatel olid rahva lemmikuiks vene sõjafilmid ja india armastusfilmid, mille eel peeti endiselt poliitloenguid ning näidati kroonikafilme suure kodumaa töövoitudest. Kinoõhtul oli kohal kogu külarahvas, (eks)šamaan Tubjaku Kosterkin istus alati esimeses reas. Endiselt kasutati kaasaskantavat mootorit, sest kohalik elektrijaam oli töökorras õige harva. Seega valitseb Siberis isegi kino üle mingi traditsionaalne järjepidevus.

Pöördudes tagasi sotsialismi varasemasse perioodi Siberis, võime näha, et nii nagu 1940. aastate šamaanirituaalid olid seotud II maailmasõjaga (vene autorite käsitusel küll pigem Suure Isamaasõjaga), peegeldus sõjateema ka Siberi rahvaste tantsudes ja lauludes. Tšuktši kütt komponeeris tantsu “Võitlus hitlerlastega”; kohalik kooliõpetaja

esines klubis lauluga, kus ta kutsus rahvast üles usinamalt töötama, et Nõukogude Armeed paremini nahkrõivastega varustada (Lõtkin 1982: 158). See ei näita mitte ainult uue temaatika tungimist traditsionaalsetesse lauludesse, vaid on ka ilmekas näide traditsionaalsete mõttemallide ülekandumisest muutunud tegelikkuse mõtestamisele. Samuti on see hea näide vana vormi ja uue sisu kokkusobitamisest. Siberi rahvaste tantsud on pantomiimilaadsed. Sageli imiteeritakse neis argitegevusi, ka küttimist (st võitlust *inimene looma vastu*). Oli vaid vaja anda liigutustele uus tähendus (*inimene inimese vastu*) ja pantomiim punaarmeeaste võitlusest hitlerlastega oligi valmis.

Lõtkini artiklist võib järeldada, et sõda tšuktši ühiskonda otseselt ei puudutanud, st rindele nad ei sattunud. Sellest hoolimata imbus sõjatemaatika nende folkloori. Lääne pool elavate Siberi rahvaste hulgas oli siiski ka mehi, kes sõjast osa võtsid. Näiteks Sjunai Sale külast pärit tundraneenets N. Njarui isiklikus laulus ongi peamiselt juttu sõjamälestustest, millest võib järeldada, et see oli eriti oluline etapp tema elus:

Mind teatakse ja mäletatakse.

Ma pole mitte ainult kütt ja kalur, vaid ka rindemees.

Kui ma sõdisin õige asja eest, siis külad ja linnad põlesid.

Vaenlane tuli meie peale nagu hundikari.

Seda pole võimalik sõnadega kirjeldada.

Rindel ma hakkasin mõistma vene inimest ja tema keelt.

Nüüd, kui ma linnas käin,

Mind kui veterani tuntakse ära.

Sügavalt kummardatakse, antakse kätt, tervitatakse.

(Junkerov 1997: 23)

Juba kõige varasemates ülestähendustes Siberi muusika kohta, mis pärinevad 18.–19. sajandist, tõstetakse esile asjaolu, et lauludel pole ilusaid poeetilisi tekste. Lauldakse põtradest, katkistest kelgupalastest või halvast ilmast – see tähendab, lauldakse igapäevaelust. Samas, just see Siberi laulutraditsiooni iseärasus tegigi võimalikuks, et laulud

imasid endasse hõlpsasti uut temaatikat. Muutus tegelikkus, muutusid ka laulutekstid.

Siberi rahvad laulsid oma sotsialismiaja lauludes kõigest, millega nad kas otseselt või massikommunikatsiooni vahendusel kokku puutusid. Kui tšuktsid esmakordselt vene õpetajannat leiba küpsetamas nägid ja seda maitsta said, siis osutus see nii sügavaks elamuseks, et sellest tehti laul. Lauldi ka Kommunistliku Partei kongressidest, koer Laika lennust kosmosesse, Juri Gagarinist, Vietnami sõjast ja uuest NSV Liidu konstitutsioonist. Siit võime järeldada, et šamaanirituaali avatuses uute temade suhtes pole midagi erandlikku – see on iseloomulik kogu folkloorile.

Poliitilistest persoonidest on Lenin Siberi rahvaste folkloori järgi otsustades nende konkurentsitu lemmik. Temast mitte ainult ei laulda, Tubjaku Kosterkin on Leninist ka vägilasjutu (*sitåbi*) loonud. Ainet selleks ammutas ta lasteraamatust, mis jutustab Volodja Uljanovi lapsepõlvest. Leniniga võime kohtuda ka Siberi rahvaste varasemas kirjanduses. Kohaseks näiteks on tundraneenetsi poeedi N. Völka poeem “Солнце Ленина светит в тундре” (Völka 1970).¹¹ Poeem on kirjutatud neenetsi vägilasjuttude (*sjudbjabts*) eeskujul ning Leninile on omistatud vägilase jooned (põhjalikumalt nt Toulouze 1998: 122; Ojamaa 2001: 242–243).

Lenin on peategelane isegi ühes šamaaninägemuses, mille sisu ja saamislugu järgnevalt kirjeldan.

1989. aasta sügiseste välitööde ajal demonstreeris Tubjaku Kosterkini venna Demnime poeg Djulsõmjaku oma isa rituaalitehnikat. Ta rõhutas, et pole šamaan. Kuna ta oli olnud isa assistendiks (muide, ka filmis “Linnutee tuuled”), siis tundis ta kombestikku ning oskas laulda tema laule. Ta soovis vaid näidata, kuidas tema isa oli loitsinud. Trummi tal polnud – isa trumm oli müüdnud muuseumile, kuid säilinud oli vana trummikäpide ja sellega kokkusobimatu raam. Trummi käsitlemise demonstreerimiseks kõlbasid needki.

---

¹¹ Kirjutatud 1930. aastate teisel poolel. Esakordselt ilmus see trükis 1949. aastal neenetsikeelsena.

Meie järgmise kohtumise ajaks 1990. aasta aprillis oli Djulsõmjaku vanale käepidemele trummi ümber ehitanud. Ta ei rääkinud enam, et pole šamaan. Ta oli alati tahtnud selleks saada. Mitmetel põhjustel lootused luhtusid, kuni kuuekümnendatel tundus, et šamaanide aeg on lõplikult ümber saanud. Siis äkki, tunnetades maailma huvi kasvu šamanismi vastu, muutus Djulsõmjaku hoiak: ta oli valmis šamaanistaatust kandma.

Šamaaniks saamine on teatavasti pikk ja keeruline protseduur. Selle juurde kuulub ka šamaaninägemuse nägemine või kogemine. Djulsõmjaku jutustas järgmise loo:

Olin kaheksakümne esimesel aastal kollatõvega Dudinka haiglas. Kõrge palavik oli mitu nädalat. Palatis rippus Lenini pilt, otse voodi kohal. Korraga vajub see nägu mulle peale. Ma karjun, õde tuleb, teeb süsti, nägu läheb tagasi seina peale. Mõne aja pärast jälle vajub mulle peale. Ma tõusin üles, võtsin pildi maha ja toppisin voodi alla. Siis lõpuks sain Leninist rahu. Ma kohe ei taibanud, mis see oli. Aga nüüd, kui mõtlen – see oligi mu šamaaniuni.

Stalini isik on Siberi rahvaste laulutekstidest kadunud, nii nagu ta näib kadunud olevat nende ajaloolisest mälust. Kuna nõukogude võim levis Kaug-Põhjas visalt, muutudes tegelikkuseks alles 1950. aastatel, siis nnganassaanide teadvuses Stalin endale püsivat positsiooni arvatavasti luua ei jõudnudki. Lenini kõrval tõstetakse esile teisi, parasjagu võimal olevaid poliitikuid (nt Gorbatšovi, Jeltsinit). Seega on laulutekstid tegeliku poliitilise situatsiooni üsna tõetruuks peegelduseks.

Siberi muusika konservatiivsusest ja innovatiivsusest

Esitussituatsioon ja kombestik, aga samuti laulutekstid on muusikaga lahutamatult seotud – on tema kaasnähtused. Kui muutub muusika kontekst, siis, vähemalt mingil määral, peab muutuma ka muusika ise. Need muutused pole aga nii kergesti tabatavad ja nii lihtsasti seletatavad kui kontekstuaalsed muutused.

Siberi rahvaste traditsionaalne muusika on ühehäälnene ja mõeldud

sooloesituseks. Erandiks võime pidada heterofoonilist mitmehäälsust šamaanirituaalides. Ülekaalus on vokaalžanrid *a capella*. Ainus saateinstrument, millest on võimalik rääkida, on šamaanitrumm. 20. sajandi muusikas võib märgata suundumust ühe- või mitmehäälsele ansambli laulule ning instrumentaalsaate kasutuselevõttu. Mõlemad tendentsid on alguse saanud nõukogude perioodil.

Kui Kaug-Põhjas nõukogude võim kehtestati, oli rahvakunst alles etnograafilise folkloori tasemel – nii iseloomustab möödunud sajandi esimese poole muusikasituatsiooni Lõtkin. See tähendab, et muusika oli ühehäälnene ning eksisteeris suulises vormis. Pillidest kasutati ainult šamaanitrummi. Balalaika ja viiul olid juba varem vene kasakate vahendusel tuntuks saanud, kuid katsed nende eeskujul oma rahvuslike keelpille luua ei kandnud vilja. Püüti juurutada ka jakuutide kaudu tuttavaks saanud parmupilli ning täiustada vilesid, mida Beringi väina äärsed asukad veel 19. sajandi lõpul kasutasid ainult lindude peibutamiseks. Soovitud tulemusi polnud ühelgi ettevõtmisel, kuna puudusid vajalikud materjalid, tööriistad ja ka pillide valmistamise oskus (Lõtkin 1982: 145–146).

Sõjajärgsel perioodil hakkasid Siberis levima vabrikupillid: baažid, balalaikad ja kitarrid. Linnadesse ilmus ka klaver, kuid selle põlisrahvusest mängijaid on tänini väga vähe. Suurematel Siberi rahvastel (nt jakuutidel) on välja kujunenud oma rahvuslik professionaalne muusikakultuur. Mõned väikerahvad (nt neenetsid) on teinud üksikuid katseid traditsionaalsete laulude ja instrumentaalsaate ühendamise vallas.

Muutused toimusid vokaalmuusika intonatsiooniprintsiipides ja meloodiaehituses. Laulu vahetus üksteisele kaugete rahvaste vahel muutus eriti elavaks 20. sajandi esimese kümnendi lõpul. Kõikjal Siberis liikus ringi punaarmee laste salku, kelle kaudu levisid teatud poliitilise sisuga laulud. Neist jäi eri piirkondadesse maha hulgaliselt mugandusi, mis olid kooskõlas mittevõene rahvaste laulutraditsiooniga. Toimus n-ö tõlkimine ühest meloodiakeelest teise, ühest laadilis-

intonatsioonilisest süsteemist teise. Muusikateoreetilises mõttes on see protsess huvi pakkunud E. Aleksejevile.

Aleksejev on võrrelnud vene ja jakuudi varianti ukraina päritolu laulust “Как родная меня мать провожала”. Vene variant pärineb L. Šulgini koostatud punaarmeeleste laulikust, jakuudi variant F. Kornilovi koostatud kogumikust “Якутские народные песни” (Moskva, 1936). Aleksejevit ei huvita laulu tekst (see on jakuudi variandil loomulikult jakuudikeelne), vaid muutused, mis on aset leidnud meloodias. Vene variant on kahehäälnne, jakuudi oma ühehäälnne. Kõige silmatorkavam on aga diapasooni ahenemine jakuudi variandis: vene laulu oktavist on saanud kvindiulatusega pentatoonika. Jakuudi variant on orienteeritud traditsionaalse intoneerimise normidele, kuid, mis kõige huvitavam, mingil määral ka rikub neid. Nimelt ei esine jakuudi muusikas täielikku viieastmelist pentatoonikat, tavaliselt kasutatakse maksimaalselt nelja heli. Laia diapasoonega “võõrkeelse” meloodia tõlge osutub aga omamoodi kompromissiks: jakuudi variant kaotab ära osa vene helireast, kuid laiendab traditsionaalset jakuudi helirida ühe astme võrra (Aleksejev 1986: 148–150). Analoogilised tendentsid on märgatavad teistegi Siberi rahvaste muusikas. Pentatoonika laienemine torkab silma nt neenetsi eelprofessiionaalses muusikas.¹²

A. Aizenštadt, kes on uurinud evengi, selkupi ja keti kultuuri 1950. aastatest alates, tõstab esile metrorütmilisi muutusi muusikas. Siberi rahvastel on küllalt levinud vaba meetrumiga kompositsiooniprintsiip. Aizenštadt räägib aga lausa marsirütmis sissetungist traditsionaalsesse muusikasse (Aizenštadt 1982: 197).

Kirjeldatud protsessides võime näha huvitavat paralleeli keelemuutustega. 20. sajandi esimesel poolel kujunes mitmetel Siberi rahvastel välja omapärane pidžin, st segakeel, mis ühendab endas nii kohaliku keele kui vene keele leksikat ja grammatilisi iseärasusi. Näiteks vane-

¹² Mõtlen siin eelkõige neenetsi helilooja S. Njarui klaverisaatega rahvalaulutöötlusti.

mad nganassaanid, kes pole saanud kooliharidust, kasutavad seda veel tänapäevalgi venelastega suhtlemisel. Rohkem toetub nganassaanide pidžin siiski nganassaanide keelele ja seega ka kõlab pigem nganassaanide kui vene keele sarnaselt. Sama võime ütelda muusika kohta: meloodiate rahvuslik omapära on kindlasti domineeriv laenuliste elementide üle.

Koolihariduse ja massikommunikatsiooni vahendite leviku toel on Siberi väikerahvad muutunud bimusikaalseteks. Nende muusikakultuuris on korraga kasutusel kaks intoneerimisviisi: ehe traditsiooniline ning euroopalik intoneerimisviis (põhjalikumalt vt Ojamaa 1996: 18–22). Mõõndustega võime rääkida veel ka kolmandast – ülal kirjeldatud muusikalisest “pidžinist”, mille olemasolu on tuvastatud mõnedel Siberi rahvastel.

Uue temaatika laulutekstidesse ilmumise peapõhjuseks on poliitilised ja majanduslikud muutused, mis Siberis 20. sajandi jooksul aset leidsid, ning kultuurikontaktide avarumine. Kui Siberis ei oleks kehtestatud nõukogude võimu, siis poleks handid laulnud stalinlikust konstitutsioonist. Kas võime needsamad põhjused automaatselt üle kanda muutustele muusikas eneses? Kahtlemata eksisteerib seos muusika ja ühiskonnas toimuvate protsesside vahel, kuid see suhe on komplitseeritum ja varjatum kui laulutekstide puhul.

Etnomusikoloogide huviorbiiti tõusis muusika muutumisega seotud problemaatika 1970.–80. aastatel. Ajakiri “The World of Music” pühendas sellele 1986. aastal erinumbri pealkirjaga “Mechanisms of Change”. Peamine küsimus oli Lääne ehk euroopaliku muusika mõju traditsioonilistele muusikatele, aga puudutati ka küsimust traditsioonilise muusika mõjust Lääne muusikale nt rokk- ja kantrimuusika kaudu. Samuti diskuteeriti muusika muutumise põhjuste üle.

Indiaani muusikale toetudes järeldeb B. Nettl, et muusika muutmist **ei põhjusta** otseselt inimeste ja kultuuride vahelised kontaktid. Seda kinnitab asjaolu, et muusika muutub ka suhteliselt suletud ühis-

kondades. Muutumine toimub nende otsustuste mõjul, mida inimesed on teinud muusika ja musitseerimise kohta (Nettl 1964: 182; Netti 1986: 78–83). Sama probleemi on sügavamalt käsitlenud J. Blacking, kes jõuab esmapilgul vastupidisena näivale järeldusele, mille kohaselt muusikalise heli innovatsioon ning stiili teisenemine muusikas **on põhjustatud** [autori esiletõstus – T. O.] kultuurikontaktidest. Sama järelduse intonatsioonimuutuste kohta Siberi rahvaste muusikas teeb ka E. Aleksejev (Aleksejev 1986 : 148). Blacking jõuab oma arutlustes siiski Nettli arvamusega sarnaneva lõpptulemuseni, mille kohaselt muutumise taga seisab inimese mugandav ja uut omaksvõttev loomus. Kuna muusika muutumise protsessi ja olemuse seletamine on küllaltki keerukas, siis rakendatakse etnomusikoloogias sageli kriitikata juba olemasolevaid kultuurimuutuste sotsiaalseid ja antropoloogilisi mudeleid. Muutused muusikas pole aga kindlasti käsitletavad üksnes sotsiaalsete, poliitiliste ja majanduslike muutuste tagajärjena. Muutused ei pruugi ilmnedagi muusikalises produktis, juhul kui need on aset leidnud enne konkreetse muusikalise produkti loomist. Muutused toimuvad kognitsiooni tasemel – indiviidide valikutes, mis eelnevad muusika loomisele (Blacking 1986: 3–6). Seepärast võimegi ütelda, et muusikaline protsess ja selle lõpptulemusena valmiv produkt on individuaalsete otsustuste tagajärg.

On tõsi, et intonatsioonimaneeris, meloodiaehituses ja harmoonilises mõtlemises toimunud muutusi ei saa seletada otseselt poliitilise survega. Need oleksid tõenäoliselt aset leidnud ka ilma sotsialistlike ümberkorraldusteta. Muutused kutsus esile kokkupuude euroopaliku muusikakultuuriga, see oleks toimunud nagunii, küsimus oli vaid ajas. Kontakt euroopaliku kultuuriga tõi kaasa nihked muusikalises maitstes – niisamuti hakati kandma euroopalikku riietust, eelistama euroopalikku olmedisaini jms – ja see kokkupuude sattus ühele ajale sotsialistlike ümberkorraldustega. Analoogilised protsessid on aset leidnud ka nendes muusikakultuurides, mis kunagi pole kokku puutu-

nud kommunistliku ideoloogiaga. Ent ideede teisenemine siiski ei või toimuda täielikus isolatsioonis, see saab kindlasti tõuke ühiskonna-muutustest. Sedagi näitab Siberi aines väga selgelt.

Kirjandus

- Aizenštadt 1982 = Айзенштадт, А. У кетов и селькупов. – *Музыка Сибири и Дальнего Востока*. Москва: Советский композитор, lk 175–204.
- Aleksejev 1986 = Алексеев, Э. Е. *Раннефольклорное интонирование. Звуковысотный аспект*. Москва: Советский композитор.
- Blacking, J. 1986. Identifying Processes of Musical Change. – *The World of Music* Vol. XXVIII, No. 1, lk 3–12.
- Brijusova 1949 = Брюсова, Н. Ошибки и дерзания фольклориста. – *Советская музыка* 5, lk 57–60.
- Brodski 1976 = Бродский, И. К изучению музыки народов Севера РСФСР. – *Традиционное и современное музыкальное народное искусство*. Москва, lk 244–257.
- Donner, K. 1932. Samojedische Wörterverzeichnisse. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia* LXIV. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Donner, K. 1979. *Siperien samojedien keskuudessa vuosina 1911–1913 ja 1914*. Helsinki: Otava.
- Gippius, Tšitšerov 1947 = Гиппиус, Э. В., Чичеров, В. И. Советская фольклористика за 30 лет. – *Советская этнография* IV, lk 29–51.
- Gratšova 1978 = Грачёва, Г. Н. Многонациональный Таймырский посёлок Усть-Авам. – *Советская этнография* I, lk 90–97.
- Gratšova 1983 = Грачёва, Г. Н. *Традиционное мировоззрение охотников Таймыра (на материалах нганасан XIX – начала XX в.)*. Ленинград: Наука.
- Gratšova 1986 = Грачёва, Г. Н. Некоторые черты хозяйственной деятельности народностей Севера Средней Сибири в прошлом и в настоящем. – *Культурные традиции народов Сибири*. Ред. Таксами Ч. М. Ленинград: Наука, lk 95–120.
- Gudkov, Senkevitiš 1940 = Гудков, И. С., Сенкевич, В. В. Социализм в быту хантов. – *Советская этнография* IV, lk 78–99.
- Hazanovitiš 1983 = Хазанович, А. *Друзья мои нганасаны*. Красноярское книжное издательство.

- Helimski 1994 = Хелимский, Е. Заимствования из православной религии и советской идеологии в ритуальной практике нганасанского шамана. – *Компаративистика, уралистика*. Лекции и статьи. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, lk 159–160.
- Helimski, E. A. 2000. Does the Language of Spirits Influence the Development of Human Language? – *Компаративистика, уралистика*. Лекции и статьи. Москва, lk 155–158.
- Junkerov 1997 = Юнкеров, Ю. (сост.). *Старинные и современные ненецкие песни в обработке Семёна Няруя*. Салехард: ЗАО “СПЕЙБ”.
- Kosterkina, Helimski 1994 = Хелимский, Е., Костеркина, Н. Малые камлания большого шамана. – *Таймырский этнолингвистический сборник*. Ред. Е. А. Хелимский. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, lk 17–107.
- Kuzakov, Porov 1980 = Кузаков, К. Т., Попов, Г. П. *Таймыр, наш край родной*. Красноярское книжное издательство.
- Leete, A. 2001. Ohverdamine Num-To'l: maailmapilt ja poliitika. – *Rõhjarõder arktilises kultuuris*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 79–119.
- Leonov 1928 = Леонов Н. И. Туземные советы в тайге и тундрах. – *Советский Север. Первый сборник статей*, lk 219–258.
- Lõtkin 1982 = Лыткин, В. Чукотская и эскимосская народная песня (её прошлое и перспективы её развития). – *Музыка Сибири и Дальнего Востока*. Москва: Советский композитор, lk 144–147.
- Nettl, B. 1964. *Theory and Method in Ethnomusicology*. London: The Free Press of Glencoe Collier-Macmillan Limited.
- Nettl, B. 1986. History and Change in Blackfoot Indian Musical Culture and Thought. – *The World of Music*, Vol. XXVIII, No. 1, lk 70–87.
- Ojamaa, T. 1996. On Nganasan Bilingualism and Bimusicalism. – Künnap, A. (toim.). *Fenno-Ugristica* 20. Tartu, lk. 18–22.
- Ojamaa, T. 2001. De quelques orientations nouvelles de la musique traditionnelle nénetse. – *Boreales. Revue du Centre de Recherches Inter-Nordiques* № 82/85, lk 217–247.
- Porov 1940 = Попов, А. А. Из отчёта о командировке к нганасанам от Института этнографии Академии наук СССР. – *Советская этнография* III, lk 247–249.
- Prževalski 1870 = Пржевальский, Н. М. *Путешествия в Уссурийском*

- крае*, 1867–1869. Ст. Петербург.
- Romaškin 1982 = Ромашкин, И. Музыкальная сибиряда. – *Музыка Сибири и Дальнего Востока*. Москва: Советский композитор, lk 3–24.
- Romenskaja 1986 = Роменская, Т. А. Об источниках изучения музыкальной культуры народов Сибири XVIII – первой половины XIX веков. – *Музыка Сибири и Дальнего Востока*. Новосибирск, lk 154–182.
- Simtšenko 1976 = Симченко, Ю. Б. *Культура охотников на дикого оленя Северной Евразии*. Москва.
- Slezkine, Y. 1994. *Arctic Mirrors. Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Šibajeva 1978 = Шибяева, Ю. А. Встреча с шаманкой. – *Советская этнография* I, lk 138–146.
- Taksami 1992 = Таксами, Ч. М. Российское сибироведение в 50–60-х гг. XX в. – *Сибирские чтения 1–13 ноября 1992 г.* Тезисы докладов. Санкт-Петербург, lk 6–7.
- Toulouze 1998 = Тулуз, Е. “Старое” и “новое” в произведениях первых литераторов уральских народов Севера: идеология социализма и традиционное мировоззрение. – *Арт 4*, lk 120–125.
- Troitski 1987 = Троицкий, В. *Хатанга*. Красноярское книжное издательство.
- Võlka 1970 = Вылка, Н. Солнце Ленина светит в тундре. – *Сказания о счастье*. Москва, lk 15–27.

Asta Õim

VÕIM KEELES

1. Mõisteid ja lähtekohti

Nõukogude ajal kirjutati palju nii silmahakkavast kui ka hiilivast vene keele mõjust eesti keelele ning sellele püüti igati vastu seista. Lihtsam oli vene mõju pärssida sõnavara, keerulisem grammatika osas, sestap ilmuski suur hulk kirjutisi ja raamatuid just sõnavara, sealhulgas terminoloogia valdkonnast, grammatikasse puutuvad jäid tagasihoidlikumaks. Hoopis tähelepanuta jäi aga vene keele kui eesti keele ohustaja roll funktsionaalsest aspektist vaadatuna, puudusid käsitlused keele kui mõtete edasiandmise vahendi otstarbekusest, tõhususest ja kasulikkusest.

Funktsionaalse keeleteooria järgi on keel kirjeldatav tähenduslike valikutena ja valikuvõimaluste kogum on kirjeldatav süsteemina. Keeleliste valikutega vormitakse sotsiaalse suhtluse iseloom. Keelekasutuse kesksed ülesanded sotsiaalses suhtluses on: kuidas luua informatsiooni, väärtusi ja hinnanguid, kuidas kujundada inimeste ja institutsioonide vahelisi suhteid, kuidas oma tekstidega teisi inimesi mõjutada. Käesoleva kirjutise eemärk on analüüsida kommunikatiivsete šabloonide, keelu-, hoiatus- ja informatiivsete siltide tekstide najal seda, kuidas nn sildikeel kujundab asjadest rääkimisel situatsioone, loob seoseid ja suhteid, ning seda, kas sildikeele loodud maailm oli nõukogude ajal vene- või eestipärane, kuidas on eestlastel kombeks, kultuurireeglilis mingist asjast teatada, samuti kas (ja kui, siis mil määral) oli neisse valdkonnisse tunginud vene mõju. Silditekstid on

üles kirjutatud Tallinnast, Tartust, Harju-, Järva- ning Jõgevamaalt, ühtekokku ligi 150 teksti.

Eri ühiskondade ja sotsiaalsete rühmade liikmed räägivad erinevalt mitte üksnes leksika ja grammatika seisukohalt. Keelelise käitumise ehk keelekultuuri eripäral on sügavad juured: nad peegeldavad erinevaid väärtushinnanguid, mingile keelekollektiivile tüüpiline keeleline väljendusviis toetub tingimata seda keelt kõneleva rahva implitsiitsete kultuurireeglite süsteemile ehk Anna Wierzbicka järgi kultuuristenaariumide (*cultural scripts*) süsteemile (vt Wierzbicka 1991, 1994a, 1994b). Implitsiitsete kultuuristenaariumide väljatöötamiseks on Wierzbicka kasutanud universaalset, keelest sõltumatut võrdluslust. Ta sõnastab kultuurireeglid semantilises metakeeles, mis on tuletatud leksikaalsete universaalide ja universaalsete süntaktiliste mudelite alusel. Sellise metakeele kasutamine teeb lihtsate intuiitiivselt mõistetavate reeglite abil võimalikuks kultuurispetsiifiliste (*culture-specific*) hoiakute, uskumuste ja normide kirjeldamise ning võrdlemise neutraalse, kultuurist sõltumatute seisukohtadega. Semantilise metakeele elemendid ehk semantilised primitiivid on järgmised.

- Substantiivid: MINA, SINA, KEEGI (INIMENE), MISKI (ASI), INIMESSED, INIMENE (*BODY*).
- Determinaatorid: SEE, SAMA, TEINE (teistsugune).
- Kvantifikaatorid: ÜKS, KAKS, MITU, PALJU, KÕIK.
- Atribuudid: HALB, HEA, SUUR, VÄIKE.
- Mentaalsed predikaadid: MÕTLEMA, TEADMA, TAHTMA, TUNDMA, NÄGEMA, KUULMA.
- Kõne (*speech*): RÄÄKIMA (*SAY*), SÕNA, TÕDE.
- Tegevus, sündmused, liikumine: TEGEMA, TOIMUMA/JUHTUMA, LIIKUMA.
- Eksisteerimine, omamine: (olemas) OLEMA, OMAMA.
- Elu ja surm: ELAMA, SUREMA.
- Loogilised mõisted: EI, VÕIB-OLLA, VÕIMA, SELLEPÄRAST ET, KUI.
- Aeg: MILLAL, PRAEGU, HILJEM, ENNE, KAUA (pikka aega) (*A LONG TIME*), LÜHIKEST AEGA (*SHORT TIME*), MÕNDA AEGA.

- Ruum: KUS, SIIN, PEAL, ALL, KAUGEL, LÄHEDAL, EES(POOL), SEES.
- Intensifikaator, augmentor: VÄGA, ROHKEM.
- Taksonoomia, partonoomia: LIIK, OSA.
- Sarnasus: SAMUTI (samamoodi).

Neil elementidel on oma, konkreetsest keelest sõltumatu süntaks, näiteks verbid *mõtlemä, teadma, rääkima, tundma, tahtma* seostuvad isikut märkivate elementidega *mina, sina* ja *keegi* ning nende juurde käib osalausest väljendatud sihtis: *Ma mõtlen: sa tegid midagi halba* (Wierzbicka 1996). A. Wierzbicka väidab, et leksikaalsetele universaalidele rajatud semantiline metakeel on isesugune kultuurikood, mille abil on võimalik muuhulgas kirjeldada mingi ühiskonna alateadlike kultuuriaspekte, selline metakeel võimaldab näha eri kultuuride iseärasusi ning ka ühe kultuuri piires asetleidvaid muutusi ja selle variatiivsust. Tundes kultuurikoodi edeneb võõrkeele õppimine hõlpsamini ja eri kultuuriesindajate omavaheline suhtlemine on ladusam (Wierzbicka 2001).

Hetkel pakub siinkirjutajale huvi neid primitiive kasutades välja selgitada, kas vene ja eesti keele kultuurikoodil ehk keelekultuuri reeglitel on märgatavaid erinevusi ja kas vene keel on ulatunud mõjutama eesti keelekultuuri reegleid või mitte. Kõige lihtsam on seda jälgida kommunikatiivsete šabloonide najal.

Vene ametikeel tundub eestlasele võõristavalt stampiderohke, kuid samas kõrgelennuline ja vähekonkreetne, igapäevakeel – liiga emotsionaalne. Juba üksnes see asjaolu viitab sellele, et venelaste keelekultuuri reeglid ja väärtushinnangud on eestlaste omadega võrreldes kvalitatiivselt erinevad. Vaatleme näiteks partitsiipi *положено*. See sõnavorm seostub võimuga – keegi on midagi kõigile ette määranud, ette kirjutanud eesmärgiga, et seda tuleb, peab, ollakse kohustatud täitma: *Здесь курить не положено* 'siin on suitsetamine keelatud'. Seos võimu, käsu, korraldusega ilmneb ka sõnakasutuses, mis otseselt ei sisalda käsku ega keeldu: nt lauseis *Так не положено поступать*,

mis eestikeelsena kõlaks *Nii ei ole ilus teha, Nii ei sobi teha ~ käituda* või *Miks sa nii teed!* või *Kes nii teeb!*; *Он поступает как положено* – *Ta peab end korralikult ülal* või *Ta käitub korralikult*. Igal juhul ei sisalda eestipärased väljendid mingit vihjet kellegi ettekirjutusele, kuidas inimene peab ja kuidas ei tohi käituda. Eesti-vene sõnaraamatuis leiame sellele vene sõnale *положено* terve hulga vasteid: *tuleb, peab, on ette nähtud, on kohane, on kombeks*, kuid eestipärases keelekasutuses ei ole ükski neist päris õige, kui me ei taha üle võtta vene keelekasutuses toimivat kultuurireeglit:

on hea, kui keegi ütleb, mida inimesed peavad tegema
mida inimesed ei tohi teha.

Meenutatagu siin nõukogude ajal nalja- või pillketoonis venekeelset vastust küsimusele *Miks...?* – *Положено* või *He положено*, kui polnud loogilist vastust või ei tahetud põhjust ütelda. Sisuliselt tähendas see, et pole tarvis juurelda – miks?, sest nii on ette nähtud, nii on varem kellegi poolt otsustatud.

Eestlasele hakkab vene sõnaraamatuis silma käskude, keeldude ja emotsionaalsete, eriti aga paatoslike sõnade kui leksikoniüksuste ning samasuguste keelenäidete rohkus. Ka see asjaolu demonstreerib eestlaste ja venelaste keelekultuuri kvalitatiivset erinevust, kummalgi kultuuril on oma normid, mis nõuavad või keelavad näiteks rääkida seda, mida inimene mõtleb, mida ta tahab või mida ta tunneb, ning seda, kuidas inimestele öelda, mida sa tahad, et nad teeksid, ja seda, mida nad on kohustatud tegema, kuidas öelda häid ja halbu asju inimese enda kohta jne, sest peale sisu edasiandmise sisaldub mis tahes pikkusega tekstis nii sõnumi edastaja kui ka sõnumi vastuvõtja roll. Kui tekstidesse “kirjutatakse sisse” eri tüüpi kirjutajaid ja lugejaid, siis ei mõelda tegelikke isikuid, vaid teatud suhtlustähendust, mida toodetakse tekstuaalselt, keeleliste valikutega. Viimased osutavad näiteks, kelle poolt või vastu sõnumi edastaja on, millisesse rühma tunneb ta end kuuluvat ja millisesse rühma eeldab kuuluvat sõnumi vastuvõtjat.

Tekstist saab välja lugeda, millise rolli teksti koostaja endale võtab. Ta võib võtta endale asjade teataja, õpetaja, keelaja, käskija rolli, kes juhib lugejat tegutsema teatud viisil (Kasik 2002).

Nõukogude Liidus, nn tõkkepuu mentaliteediga ühiskonnas (*общество шлагбаумного мышления* (Štšuplov 1998: 8)), võttis avalik-ametlik kirjutaja endale sagedasti vene keele – õigem oleks nähtavasti öelda nõukogude vene keele – vahendusel käskija-keelaja, võimu demonstreerija rolli ning hakkas paratamatult nivelleerima eri keelekoosluste kultuurireegleid. See omakorda mõjutas mitte niivõrd üksikinimese käitumist, kuivõrd ja eeskätt sellise ühiskonna käitumisnorme tervikuna, st inimesed omandasid teadlikult, poolteadlikult või alateadlikult teatavad normid ning need normid muutusid erinevatele keelekooslustele etaloniks, sõltumata sellest, kas inimesed neid täitsid või mitte. Paar lihtsustatud näidet kultuurireegli nihkumise kohta:

on hea, kui ma ütlen, mida ma mõtlen;
ei ole hea, kui ma ütlen, mida ma mõtlen.

Oleks ootuspärane, et nõukogude paljurahvuselises riigis käitunuksid mõned rahvad esimese, mõned teise reegli järgi, ent, nagu me hästi teame, toimus ohukogemust arvestavalt valdavalt teine. Näiteks vene keele teadusliku stiili üldkehtivaks nõudeks on impersonaalsus (*думается..., (нам) представляется...*). Impersonaalsus ei tähenda ainuüksi umbisikulise tegumoe vormide kasutamist. Selle teenistuses on igasugune üldisikuline väljenduslaad. Ka eesti teaduslikes tekstides kasutatakse impersonaalset väljendust (*käesolevas töös vaadeldakse ~ käsitletakse ~ antakse ülevaade..., töö materjal on kogutud...*), kuid *mina*-isiku tagaplaanile jäämise nõue ei ole siiski nii kategooriliselt kohustuslik nagu vene keeles (*töö materjali olen kogunud..., ankeedivastuseid sain...*). Eestikeelses tekstis on *mina*-vorm omal kohal, kui kirjutaja, eriti aga kõneleja, esitab omaenda arvamus. Näiteks kasutab oponent vene keeles tingimata isikustamata väljendust, eesti keeles on

aga enamasti võimalik ka isikustatud väljendus (*olen seisukohal ~ arvan, et töö on igati õnnestunud*). Nii venekeelses kirjalikus kui ka suulises teadustekstis on tavaks vältida *mina*-isikut ning kasutada selle asemel mitmuse 1. pööret *meie*, sellega välditakse taas *mina*-tegija esiletõstmist. Eestikeelses teadustekstis näitab *meie* eeskätt seda, et töö on rohkem kui üks autor. Seega kirjeldatud vene kirjalikus või suulises teaduslikus tekstis eelistatakse üldjuhul indefiniitset isikut, eestikeelses kasutatakse seda vaid teatud juhtudel. Sedalaadi venemõjuline väljenduslaad kippus nõukogude ajal ka eesti tekstidesse: *me mõtleme selle all..., me vaatleme ~ analüüsime...* (vrd vene *мы подразумеваем под этим..., мы сомневаемся...*). Täna on see vähemasti hea eesti keelega teadusajakirjadest kadunud, mujalt aga siiski mitte. Näiteks käsiraamatus “Dokumendihaldus” (Kõrven 2000: 94) on esitatud vabanduskirja näidis, kus ühe asutuse tegevdirektor pöördub teise asutuse tegevdirektori poole *meie*-vormis: *Vabandame rikitud kauba ja tekitatud ebameeldivuste pärast...; Täname Teid kirja eest, sest...* Kui esimene lause (*meie*) *Vabandame...* võib siiski kanda ka üldisikulist tähendust (vabandab asutus), siis teine lause (*meie*) *Täname...* seda ei tähenda, sest allakirjutanud tegevdirektor tänab märguande saatnud tegevdirektorit, st tegemist on konkreetsete isikutega. Enamasti on nimetatud käsiraamatus siiski eelistatud *mina* kasutamist.

2. Keelekultuuri normidest

Viimasel kümnendil on eesti keelekultuuris toimunud mitmeid silmahakkavaid muutusi. Nimetatagu kas või kõnetlust: teietamise taandumist noorema põlvkonna suhtluses ning sinatamise kasutusfääri hoogsat laienemist ka muude ühiskonnagruppide suhtlemises, kõnetlussõnade *härra* ja *proua* taaskasutuselevõttu nõukogude *seltsimehe* asemel. *Sina* kasutamist *teie* asemel on täheldatud mitte ainult eesti, vaid näiteks ka saksa kultuuris (Clyne 1995). Nähtavasti ei ole põhjust seostada sellist muutumist võimu ja autoritaarsusega. Kui kellegi

poole pöörduakse *sina*-vormis, siis pigem seetõttu, et teda tuntakse, temaga soovitakse suhelda ning teda loetakse võrdväärseks suhtluspartneriks, aga *teie* öeldakse inimesele, kellega nimetatud suhteid ei ole, ilma et teietatavaga seostuks tingimata võimusuhe (Wierzbicka 2001: 166). *Härra* ja *proua* on lihtsalt viisakusvormelid, mis isegi ei distantseeri kuigivõrd vestluspartnereid. Autoritaarsuse ja võimu seisukohalt pakub huvi eesti pöördumisstampide *lugupeetud*, *austatud* ja *väga austatud* võrdlemine vene vastavate keelenditega *уважаемый*, *многоуважаемый* ja *глубокоуважаемый*. Eesti keele kultuuris kasutatakse tavaliselt kahte esimest pöördumist, ilma et nendega väljendataks suuremat või väiksemat lugupidamist kõnetletava isiku vastu. *Väga austatud* kasutatakse suuremalt jaolt aga tseremoniaalsetes pöördumistes. Vene keele kultuuris seevastu kasutatakse hierarhilist pöördumist eesmärgipäraselt: mida kõrgemal võimuredeliastmel kõnetletav on, seda suuremas sõltuvuses on temast kõnetleja ning seda “kangemat” pöördumissõna on viisakas kasutada. Gradatsioonile ülemal astmel kõnetlusvormel on omal kohal ka siis, kui kõnetletava võimu- või ühiskondlik positsioon pole pöördujale täpselt teada. Sellist pöördumissüsteemi kasutades antakse märku, mil määral ollakse valmis allutama oma tahet sellele, keda arvatakse võimu omavat, sõltumata sellest, kas tegu on poliitilise või mõne muu võimuga. Eesti keele kultuur eelistab neutraalset suhet. Kõrvalepõikena meenutatagu, kuidas nii mõnigi eestlasest väitekirjakaitsja tõrkus omal ajal venekeelsete oponentide poole “liiga allaheitlikus vormis” (*глубокоуважаемый* ...) pöörduma ja neid ülevoolavalt tänama. Siinkirjutaja teenis selle eest eelkaitsmisel isegi sõbraliku märkuse, tähelepanu juhtimiseks, et samasugune ebaviisakus ei korduks ametlikul kaitsmisel.

Kas eestlane on tõrges või aldis alluma, selle kohta uuringud puuduvad, kuid kindel on see, et nende omaduste selgitamisel ei saa kõrvale jätta keelekasutust, keelekultuuri.

3. Mis ei ole keelatud, on lubatud

Nõukogude ajal, mil valitses käsumajandus, laienesid selle põhialused – ettekirjutus, käsk, keeld – kogu ühiskonnale tervikuna. Ühiskondlikku käitumist ei reguleeritud mitte ainult reeglitega, vaid samuti ja eeskätt ettekirjutuste, käskude ja keeldudega. Oli täiesti tavaline, et avalikesse kohtadesse riputati üles hulganisti keelusilte, eriti sagedasti sisaldasid need sõna *keelatud*: *Murul käimine keelatud!*, *Suitsetamine keelatud!*, *Alkohoolsete jookide tarvitamine keelatud!* (pargis), *Prahi mahapanek rangelt keelatud!* (endisel prahikohal), *Vee joomine keelatud!* (kalmistu kaevu juures), *Võõrastele sissepääs keelatud!*, *Raudteel käimine rangelt keelatud!*, *Küllastajatel haiglas viibimine peale kella 17.00 keelatud!*, *Välisjalatsites ja üleriietes haiglas viibimine keelatud!*, *Prahi mahaloopimine keelatud!*, *Ilma ostukorvita sisenemine keelatud!* (poes), jne. Väheusutav, et autoritaarse *keelatud*-vormiga oli korra tagamine tõenäolisem kui informatiivsete siltidega, aga see ei puutu praegu asjasse. Huvitav on hoopis asjaolu, et *keelatud*-sildid hõlmasid nii seda tegevust, mis on tõepoolest ohtlik (*Raudteel käimine rangelt keelatud!*, *Metsas tuletegemine keelatud!*), kui ka seda, mis puudutab igapäevaelu ja avalike asutuste sisekorda (*Sissepääs keelatud!*, *Värava ette parkimine keelatud!*). See näitab seda, et keeluõiguse võtsid endale nii võimu- kui ka ametiisikud ning keeluvormi kasutati informatsiooni edastamiseks ka neis paigus, kus tegelikult toimib reegel. Käsu ja reegli vahe seisneb selles, et käsk ei laiene kõigile, sh käsundajale, käsuga tehakse kellelegi kellegi poolt ettekirjutus, mida ta tohib ja mida ta ei tohi teha (*Suitsetamine keelatud!*), reegel aga laieneb kõigile, sh reeglitegijale endale, ning määrab ära selle toimimiskoha (*Siin ei suitsetata.*)

Sedalaadi keelusildid annavad põhjust rääkida keelekultuurireegli ma tahan, et inimesed teeksid midagi, inimesed peavad seda sellepärast tegema

levikust. Nüüd tekib küsimus, kas see reegel kehtib ka eesti keele puhul, st kas eesti keelekultuurile on iseloomulik edastada informatsiooni käskude ja keeldudena. Siin on kaks toetuspunkti – fraseoloogiline keelematerjal ning praegused sildid ja silditekstid. Silt on nähtavaks tehtud sõnum, mis tuleb võtta teadmiseks. Silt võib olla ka graafilise märk, ilma tekstita. Sildi eesmärk on inimeste käitumist mingis suunas juhtida, muuta või reguleerida. Põhimõtteliselt sama eesmärk on ka vanasõnadel. “Vanasõnade seas leidub tõepoolest hulganisti otseseid käsk- ja keelde: *Härge piitsuta, hobust rauta; Sea suu sekki mööda; Võõrast ära võta, oma ära jäta; Ära mine rikkaga riidlema ega vägevaga vaidlema* jpt. Koondkokkuvõttes moodustavad sellised aga ainult murdosa kõigist olemasolevaist” (VSR: 19). Seega vanasõnad ei kinnita seda reeglit.

Praegused keelusildid on aga sootuks teistsugused kui kümme aastat tagasi. Kõigepealt hakkab silma see, et enamjaolt ei sisalda nad enam sõna *keelatud*. Teiseks, sageli esitatakse informatsioon graafilise märgina, ning kolmandaks, käsku on pehmendatud *mitte-* või *ära-*tarindiga või on sõnastust muudetud täielikult. Mõned iseloomulikud näited:

<i>Ujumine keelatud!</i>	→	<i>Reostus!</i>
	→	<i>Vesi reostunud!</i>
	→	<i>Vetikad!</i>
<i>Metsa minek keelatud!</i>	→	<i>Hoia metsa!</i>
	→	<i>Tule metsa. Mõistlikult.</i>
<i>Prahi mahapanek rangelt keelatud!</i>	→	<i>Praht + keelumärk</i>
	→	<i>Praht + suunamärk uuele prahikohale</i>
<i>Vee joomine keelatud!</i> (kalmistul)	→	<i>Kastmisvesi.</i>
<i>Võõrastele sissepääs keelatud!</i>	→	<i>Võõras ära mine.</i>
	→	<i>Personalile.</i>

<i>Raudteel käimine rangelt keelatud!</i>	→	<i>Raudteel käimine eluohtlik.</i>
<i>Külastajatel haiglas viibimine peale kella 18.00 rangelt keelatud!</i>	→	<i>Külastusaeg 12.00–18.00</i>
<i>Mere äärde minek keelatud!</i>	→	<i>Siit randa ei pääse. (Tahetakse öelda, et meile ei meeldi, et sa siit lähed)</i>

Keelatud-siltide asendamisel või ka kadumisel võib lisaks käsu ja keelu “allergiale” olla muidugi ka teisi põhjusi. Keelekasutaja peab tänapäeva oludes näiteks eduka äri, klientide juurdemeelitamise nimel suutma kasutada ja mõista keelt paljudes eri situatsioonides, peab oskama hinnata keele tähtsust ja rolli oma tegevuses. Keel on osa firma imagost, viisakas kommunikatsioon on klienditeeninduse osa (Kasik 2002: 459). Ja lisagem: viisakas kommunikatsioon seisneb keelekultuuri reeglite järgimises. Suures osas Tallinna ja Tartu poodidest on kadunud sildid *Ilma ostukorvita sisenemine keelatud!*, *Ilma ostukorvita ei teenindata!*, *Üle kolme eseme proovikabiini kaasavõtmine keelatud!*, *Ise mitte võtta!*, *Kättega mitte puutuda!*, *Kassa ei teeninda!* Oleks liigne arvata, et kauplustes enam üldse potentsiaalset ostjat ei käsutata. Mul õnnestus Tallinna kahes suures ostukeskuses, mille omanikud, tõsi küll, ei ole eestlased, näha silte *Ilma ostukorvita mitte siseneda!* ja *Asetage kaubad kaubaletile!*, kuid sedalaadi sildid on siiski erand, mitte enam reegel. Huvitaval kombel ei ole *keelatud*-silte isegi neis paigus, kus nende kasutamine oleks sisuliselt õigustatud, ja samas on nad tekkinud täiesti ootamatutesse kohtadesse. Nt kõrgepinge territooriumi ümbritseval piirdeaial olnud silt *Võõrastel territooriumil viibimine kategooriliselt keelatud!* on asendatud sildiga *Valve! Eluohtlik* ning tanklates *Suitsetamine keelatud!* asendatud graafilise märgiga. Samas on eraomanikud üles pannud selliseid silte: *Eravaldu. Sissesõit keelatud!* või *Eramaa. Territooriumil viibimine keelatud!* Taolistel juhtudel on eraomanik väljendanud oma tahet “Ma ei taha seda” ning kasutab sõna *keelatud* nagu võimuesindaja või ametnik, kohustades

sellega teisi inimesi täitma tema tahet. Verbivormi *keelatud* kasutamise idee on igal juhul sama: inimesed ei tohi teha midagi, sellepärast et keegi ütleb: “Ma ei taha, et inimesed teeksid seda.” Nii saab öelda see, kellel on võim inimeste või territooriumi üle. Küsimus ei ole mitte selles, et inimene ei võiks oma privaatsust kaitsta ning teistele sellest teada anda, küsimus on selles, millises vormis seda tehakse. Kuna eravalduse piirides viibimine ei ole seotud eluohtliku tegevusega (või mine sa tänapäeval tea?), siis inimese normaalse käitumise reguleerimiseks piisab, kui talle teada anda, et tegu on eravaldusega. Sildid *Eravaldus* või *Eramaa* on Eestis hetkel siiski sagedasemad. Erasisikud kasutavad *keelatud*-silte mujalgi, nt korteriomaniikud oma postkastidel: *Rämpsposti panek keelatud!*, *Reklaami panek keelatud!* Kas tahe näidata sel viisil oma võimu on teadlik või on tegu nõukogude ajal loomulikuks saanud semantiliselt tühjajana tajutava kommunikatiivse šabloni kasutamise, on raske öelda. Kuid nagu eespool kirjeldasin, ei kuulu selline väljendusmall eesti keelekultuuri reeglite hulka. Et *keelatud*-silte ei saa vaadelda semantiliselt tühjadena, seda kinnitab kas või tõsiasi, et tänaseks on suur osa neist asendatud teistega, inimlikumatega, või neist hoopis loobutud. Oma tahet saab väljendada mitut moodi ning see sõltub keelekultuuri reeglitest, millises vormis seda tehakse. Lõppeks pannakse silte ju üles ka selleks, et inimesed saaksid näiteks teada, kuidas ühes või teises kohas toimida, et mitte teisi inimesi häirida. Postkastidelt pärinevad sildid *Ainult tellitud post, palun* või *Reklaami mitte panna!*, *Reklaamile EI!* sisaldavad samuti teadet “ma ei taha seda”, kuid nad ei demonstreeri ühe isiku võimu teiste üle sarnaselt sildiga *Meil ei suitsetata*, millega antakse teada, et selles kohas valitseb mittesuitsetamise norm.

A. Wierzbicka kirjutab ühes oma väärtushinnanguid käsitlevas töös (Wierzbicka 2001:176), et neil keelealadel, kus kasutatakse rohkesti keelu- ja käsumärke, toimib järgmine kultuurireeglistik:

- on hea, kui inimesed teavad, mida nad peavad tegema;
- on hea, kui inimesed teavad, mida nad ei tohi teha;

on hea, kui keegi ütleb, mida inimesed peavad tegema;
on hea, kui keegi ütleb, mida inimesed ei tohi teha.

Keelatud-sildid fokuseeruvad eeskätt negatiivsetele asjadele:

on hea, kui inimesed teavad, mida nad ei tohi teha;
on hea, kui keegi ütleb inimestele, mida nad ei tohi teha;
on hea, kui inimesed mõtlevad:
inimesed ei tohi mingeid asju teha;
kui keegi ütleb: ma ei taha, et inimesed teevad seda.

Reeglite “on hea, kui inimesed teavad, mida nad peavad tegema ja mida nad ei tohi teha” pealesurumine kõikvõimalikes eluvaldkondades kogu nn nõukogude rahvale oli ilmne. Keelusiltide rohkuse ajal tekkis nähtavasti ka ütlus *Mis pole keelatud, on lubatud*, kuid tuleb siiski öelda, et rohketele keelusiltidele vaatamata ei realiseerunud nõukogulikud ettekirjutused siltide näol Eestis sel määral nagu näiteks Venemaal. Esitatagu siin mõned kurioossemad silditekstid tõlgituna: *Mahasiilitamine keelatud!*, *Lusikate ja kahvlite kaasavõtmine keelatud!* (söökklas), *Käterätikute ja voodipesu kaasavõtmine keelatud!* (hotellis). Pole oluline, kas selliste siltide põhjuseks oli madal elatus-tase ja olmekultuur, see pole selle kirjutise teema, meid huvitab siltide keeleline vormistus.

Kokkuvõttena saab *keelatud*-siltide kohta öelda, et nendega püüti reguleerida nii ohtlikku, ühiskonnavastast kui ka igapäevast tegevust ning sellised sildid olid sõnastatud võimupositsioonilt lähtuvalt ning nad olid selgelt direktiivse iseloomuga.

4. Imperatiiv siltidel

Käsklause ülesanne on väljendada kategoorilist käsku, palvet, nõuet või üleskutset lausega märgitud sündmuse teostamiseks. Käsitähendus sisaldub kas kohustuslikkuse või soovitatavuse modaaltähendus ja taotlus, et käsu adressaat sündmuse teoks teeks (EKG II: 174). Silditekstides vormistatakse imperatiivi abil käsk, mis on suunatud selle

lugejale, ainsuse või mitmuse 2. pöördega. Sildi imperatiivne lause on aluseta, elliptiline, kuid käsu adressaat on implitsiitselt olemas kujuteldava “sina” või “teiena”. Imperatiivi kasutamine jätab adressaadile võimaluse vastulauseks, sest sildi kirjutaja *mina* ja sildi lugeja *sina/teie* vahel on võimalik dialoog (Wierzbicka 2001: 195). See asjaolu teebki imperatiivi vormis käsu võrreldes näiteks infinitiivse sildi või *keelatud*-sildiga leebemaks, seos kellegi tahte või võimuga on vähem tajutav või isegi neutraliseerunud: *Hoia metsa, Hoia linn puhas, Hoia Eestimaa puhtana, Tule metsa. Mõistlikult, Pöörduge kõrvalkassasse, Pane prügi kotti* (maantee ääres), *Võta prügikott* (tanklas prügikotiautomaadil), *Pane praht siia, Lahkudes kustuta tuli*. Näidetena esitatud sildid on vormistatud ilma huumärgita. See osutab lausete rahulikkusele ning emotiivse hinnangu puudumisele, nendega suunatakse inimene positiivsele tegevusele. Sildid pärinevad lähiajast, kategoorilised sildid *Pühi jalad puhtaks!, Sulge uks!* – varasemast ajast.

4.1. *Palun ja tänan* siltidel

Imperatiivset käsku leevendatakse sageli sõnadega *tänan* ja *palun*: *Tõmba uks kinni. Tänan; Palun pöörduge kõrvalkassasse; Suur segadus kolimise lõpuni. Palun varuge kannatust* (ehituskaupluses); *Hoia väravakoht vaba. Tänan; Reklaam? Tänan, EI*. Viisakussõnade kasutamine teeb imperatiivi personaalsemaks, anonüümse sildipaniija ja sildilugeja vahel tekib justkui kontakt, *palun* tekitab tunde, et keegi palub kellelgi midagi teha või tegemata jätta, ning seos kellegi tahte või võimuga puudub. Mul ei õnnestunud leida ühtki silti, kus *tänan* ja *palun* esineksid koos *da*-infinitiiviga (**Palun mitte suitsetada!* või **Mitte suitsetada! Tänan.*), nähtavasti on infinitiiv sedavõrd autoritaarne, et nimetatud viisakussõnad lasevad oletada, et käsuandja püüab küll olla viisakas, kuid mitte vähemautoritaarne.

4.2. Eitav käsk

Eitav käsk ehk keeld esineb *mitte*-siltide tekstides, milles sisaldub kohustuslikkuse modaaltähendus ja taotlus, et sellise sildi lugeja jäta teo tegemata: *Ilma ostukorvita mitte siseneda!*, *Võõrastel mitte siseneda!*, *Mitte suitsetada!*, *Kätega mitte puutuda!* (näitusesaalis, poes), *Ise mitte võtta!* (poes), *Vett mitte juua!* Kuigi sellised tekstid on *keelatud*-vormi sisaldavatega võrreldes ehk pisut vähem kategoorilised, keelatakse ka *mitte*-siltidega eeldatavat tegevust üsna jõuliselt. Erinevalt *keelatud*-siltidest kuulub *mitte*-siltide puhul tegevus tavalise, mitteohtliku tegevuse hulka. Kuid keelu allikaks on ikkagi kellegi tahe, kellegi võim. Autoriteediks, kes sellise eitava käsu annab, on tegevust arvestades ametnik või eraisik, näiteks *Värava ette mitte parkida!* *Auto teisaldakse*. Tänapäevaks on *mitte*-sildid enamasti kadunud, kohata võib neid veel vaid mõnes üksikus kohas, nagu juba eespool juttu oli. *da*-infinitiivsed käsklauseid kalduvad võrreldes teiste lauseehitustüüpidega suurema intensiivsuse poole. Juba üksnes seetõttu tajutakse neid kategooriliste ja käsku rõhutavatena, seega autoritaarsetena. *da*-infinitiivlause adressaadiks on konkretiseerimata inimene – kõik inimesed – ning antud käsk kuulub vastuvaidlematule täitmisele. *da*-infinitiivi sisaldavate siltidega käib kaasas tahteavaldus ja allumine, käsutäitmise kohustus: *Raha üle lugeda kassa juurest lahkumata!* ((otsetõlge vene keelest) raudteejaamades). Sildid, mis vene keeles kõlavad normaalselt, muutuvad naljakaks, kui neid eesti keelde ümber panna, ometi võis näha selliseid silte: *Kaubad üle kontrollida kassa juures!* *Hilisemaid pretensioone ei rahuldata!*; *Kätega mitte puutuda!*; *Ise mitte võtta!* Nähtavasti ongi *da*-infinitiivis sisalduv käsutäitmise kohustus põhjuseks, miks valitses autoritaarne *da*-infinitiiv nõukogude asjaajamise ametlikus stiilis: *Võtta tööle...*, *Vabastada...*, *Premeerida...*, *Lubada puhkusele...*, *Kehtestada...*, *Avaldada noomitus...*, *Kustutada nimekirjast...*, *Võtta vastu...*, *Kinnitada...*, hoolimata sel-

lest, et sellise käsu andja (tavaliselt tippjuht vm kõrge ametnik, kuid tingimata ametiredelil kõrgemal asuv isik) ei saanud sellist eksplitsiitse adressaadita käsku anda vastuvaidlematuks täitmiseks abstraktsele kõigile, vaid ainult iseendale. Ometi oli see väljendusviis ka eesti keeles nii loomulikustunud, et seda ei tajutud enam ei naljakana ega võõrana või venepärasusena. Tänapäevaks on selline stiil kõrvale jäetud ning korraldava sisuga tekst esitatakse ainsuse esimeses pöördes. Asjaajamise käsiraamatust (nt Kõrven 2000) leiame soovitusel kasutada isikustatud väljendust: *Kinnitan..., Vabastan..., Luban puhkusele..., Tunnistan kehtetuks..., Lõpetan töölepingu...* jne. *da*-tegevusnimi on eesti keeles omal kohal, kui käsk või korraldus antakse konkreetse(te)le isiku(te)le: *Jüri Tammel tutvustada asjaajamiskorda. Asedirektoritel valmistada ette järgmised päevakorrapunktid...*

4.3. Ära-sildid

Üldjoontes ei ole sildid suunatud konkreetsele isikule, vaid üldisikule, kuid *ära*-siltide imperatiivse öeldisega lause 2. pööre märgib pigem konkreetset isikut: *Ära sõida mööda* + lähedaloleva kaupluse nimi, *Ära mine mööda* (kohviku ees oleval reklaamistendil), *Võõras, ära mine* (uksel). Ka hüüümärgi puudumine pehmendab käsku. Seetõttu ei mõjugi *ära*-sildid otseste käskudena (*Ära sõida mööda. Piinlik on* – päevinäinud Moskvitši tagaklaasil), vaid pigem soovina, et adressesaat midagi teeks (potentsiaalne klient poodi või kohvikusse tuleks) või tegemata jätaks (valest uksest sisse ei läheks, kehvast autost demonstratiivselt mööda ei sõidaks). *Ära*-silte olen leidnud üldiselt vähe, nõukogude ajast pole ühtegi üleskirjutust.

4.4. Autoritaarne käsklus

Siltidel kasutatakse käsu eesmärgil mitmesuguseid vormeleid, sh käsklusi. Käsklustele on võrreldes teiste lauseehitustüüpidega omane suurem intensiivsus (EKG II: 176): *Stopp!*, *Vaikust!* (raamatukogus,

operatsioonisaali uksele), *Seis! Keeluuala!* (Rummu vangla territooriumil), *Seis! Lasen!* (Nõukogude sõjaväeosa territooriumil).

4.4.1. *Tähelepanu!*-sildid

Selle repliigi ülesanne ja sisu eesti keeles on tõmmata millelegi kellegi tähelepanu ning edasi anda sellega adressaadile kasulikku infot, näiteks lennu- ja raudteejaamades reisijatele väljumisaegu teatades, et nad väljuvale sõidukile ei hilineks: *Tähelepanu, lugupeetud reisijad! Tartu rong väljub viiendalt teelt*, või näiteks sumisevale klassile, et õpetaja saaks õpilaste huvides edasi töötada. Kui aga tegemist on otsese ohuga ja sellele on tarvis tähelepanu juhtida, siis öeldakse *Ettevaatust!* Nii näemegi tänavatel silte *Ettevaatust auto; Ettevaatust, auto!*; *Ettevaatust! Tee remont*. Ja Eesti Raudtee on asendanud sildi *Hoidu rongi eest!* sildiga *Ettevaatust rong!* Paraku pole see alati nii olnud. Kuna vene keeles on mõlemal juhul, nii informatsiooni edastamiseks ja teadmiseks võtmiseks kui ka ohu eest hoiatamiseks kasutusel *Внимание* või *Вниманию...*, siis võis vene keele mõjul kohata sõna *tähelepanu* seal, kus eesti keeles oleks loomulikum sõnavorm *ettevaatust*: *Tähelepanu!* *Varisemise oht* (panga rinnatisel), *Tähelepanu! Rong!* Käesoleva kirjutise seisukohalt ei ole ülalkirjeldatu kuigi oluline. Tähtsam on eestlasele harjumuspäratu *tähelepanu*-siltide rohke kasutamine, eriti juhtudel, kus seda üldse tarvis ei ole: *Tähelepanu! Kassa teateid ei anna!*; *Tähelepanu, reisijad! Piletita sõidu eest trahv...*; *Tähelepanu! Kodanikud reisijad! Rong nr... hilineb* (suuline teade raudteejaamas); *Tähelepanu! Välisjalatsites kabinetti mitte siseneda!* (polikliinikus); *Tähelepanu! Garderoob riiete eest ei vastuta!* (sööklas). Sõna *tähelepanu* kasutamine tekstides, kus see võiks eestlase seisukohalt puududa, ja puududa võiks see sealt, kus ta esineb sissejuhatuseks teatele, mida inimesed võivad ja mida nad ei või teha, annab märku sellest, et keegi, kes teatud informatsiooni annab, nõuab sellele vastavat tegutse-

4.6. Silt au sisse

Silt on üks ühiselu reguleerivaid infoedastamise vorme. Silte on tarvis selleks, et anda inimestele teada, millised käitumisreeglid kuskil valitsevad, et teatud asju “on hea teada” ja “halb mitte teada”. Kuidas see idee keeleliselt vormistatakse ning kui paljudest asjadest on üldse tarvilik inimesi informeerida (millist teadmist peetakse elementaarseks, ilma et tarvitseks sellekohast silti üles panna), sõltub eekätt kultuurist ning keelekultuuri reeglitest, kuid kindlasti mõjutavad seda ka keelevälised tegurid. Nõukogude aja kiivas järelevalve ja kontroll inimeste tegevuse üle ideoloogilistel eesmärkidel kandus ka teistesse elusfääridesse ning enesestmõistetavalt ka keelekasutusse ning see omakorda jättis jälje ka keelekultuuri reeglitesse.

Kas silte on üldse tarvis? Päris meeldiv on lugeda maanteeäärseid silte, mis annavad teada, et keegi pakub midagi müüa: *Maasikad, Marjad, Kartul, Piim, Müün värsket kartulit, Müüa elamumaa, Müüa kinnistu, For sale, Rendile anda*. Möödapääsmatud on sildid, mis hoiatavad ohu eest, kuid kas asjast teatada vormis *Tapab!, Surmav!* (kõrgepingepostil) või vormis *Eluohtlik!, Tuleohtlik!*, kas *Raudteel käimine rangelt keelatud!* või *Raudteel käimine ohtlik!*, kas *Võõrastele territooriumil viibimine rangelt keelatud!* või *ESS valve all, Valve!* (piirdeaial), kas *Ujumine keelatud!* või *Allikad!* (jõe kaldal), *Reostus!, Vesi reostunud!*, kas keelata ära asju, mis pole keelamist väärt *Võõrastele rangelt keelatud!* või öelda hoopiski *Personalile, Personaliruum*, on keelekultuuri asi.

Kokkuvõtteks

Autoritaarne nõukogude võim surus autoritaarset keelekasutust peale ka nendele keeltele, mille keelekultuuri reeglites seda ei ole või esineb see taotluslikult ja suhteliselt harva. Ma ei söanda teha kaugeleulatuvat järeldust, et vene keel kas või oma isikut vältivama hoiaku tõttu

kaldub autoritaarsuse suunas rohkem, kui näiteks eesti keel. Võib-olla leidsid aset sedalaadi muutused ka vene keeles just nõukogude võimu ajal, kui normiks olid käsud ja keelud nii majanduses kui ka teistes eluvaldkondades. Et praegusaja eestikeelsed silditekstid erinevad nõukogudeaegsetest, ei saa jääda märkamatuks isegi neile, kes silte spetsiaalselt ei jälgi.

Kirjandus

- Clyne, Michael 1995. *The German Language in a Changing Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. *Eesti keele grammatika II*. Tallinn, 1993.
- Kasik, Reet 2002. Tekstianalüüs ja tekstihoole. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7.
- Kõrven, Tiiu-Reet 2000. *Dokumendihaldus*. Külüm.
- Štšuplov 1998 = Щуплов, Александр. Стоит ли искать язык, который мы потеряли. – Алеснадр Щуплов, Томас Макловски, Мэри Кляйн. *Жаргон-энциклопедия современной тусовки*. Москва.
- VSR = *Vanasõnaraamat*. Koostanud Anne Hussar, Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. Tallinn: Eesti Raamat, 1984.
- Wierzbicka, Anna 1991. *Cross-cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Wierzbicka, Anna 1994a. “Cultural scripts”: A semantic approach to cultural analysis and cross-cultural communication. – *Pragmatics and Language Learning*. Volume 5. Urbana-Champaign: DEIL, University of Illinois.
- Wierzbicka, Anna 1994b. “Cultural scripts”: A new approach to the study of cross-cultural communication. – M. Pütz (ed.). *Language Contact, Language Conflict*. Amsterdam – Philadelphia.
- Wierzbicka, Anna 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka 1999 = Вежбицкая, Анна. *Семантические универсалии и описание языков*. Москва.
- Wierzbicka 2001 = Вежбицкая, Анна. *Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики*. Москва.

JAAN KROSS: RAHVUSE RAJAJOONTEST*

Jaan Krossile on rahvusvahelist kuulsust toonud peamiselt ajalooline proosa. Tema tuntumate romaanide hulka kuuluvad “Kolme katku vahel” I–IV (1970–1980), “Professor Martensi ärasõit” (1984), “Tabamatus” (1993) ja “Paigallend” (1998) – kui nimetada vaid tähtsamaid. Rahvusvaheliselt on Krossi kõige edukam romaan olnud “Keisri hull” (1978).

Krossi proosa kaardistab eesti minevikku 16. kuni 20. sajandini. Kirjanik jutustab lugusid koloniaalsissetungidest ja rõhumisest ning kollaboratsioonist ja vastupanust. Tema lood keerlevad läbivalt ümber üheainsa telje – Eesti. Tegelikult moodustab Krossi looming monumentaalse saaga, mis käsitleb – kui tsiteerida Jüri Talvetit – “Eesti muutumist ‘rahvuseks’ nii etnilises kui poliitilises tähenduses, ent eelkõige Eesti kui rahvusriigi taastamise eelootust” (Talvet 2000: 164). Rein Veidemanni sõnutsi on Krossi ajaloolised kultuuriheerused “eestlaste saatuse sümbolmärgid. Nõnda on Kross läbi oma ajaloolise proosa kirjutanud ka eestluse teksti. On selge, miks see meile nii omane on. Sellepärast, et see on meie hing ja vaim. Just niisugune, ajale vahele ja alla jäänud, aga ometi taas jalgele tõusnud ja lootusrikkalt tulevikku loonud. Krossi looming on osa eesti müüdist, sellest tüvi-tekstist, mille ümber keerdub rahvuslik ideoloogia ja eneseteadvus” (Veidemann 2000).

Sümboolsete vastupanuaktidena aitasid Krossi romaanid ja novel-

---

* Ettekanne Jaan Krossi 80. sünnipäeva puhul Tartu Ülikooli aulas 17. 02. 2000.

lid kujundada ideed iseseisvast eesti rahvusest ning hoidsid seda elus ka mõnel Eesti ajaloo kõige tumedamal ajajärgul. “So wurden seine Texte in düsteren Zeiten als Lebenszeichen nationaler Identität gelesen” (Raubold 1992: 28). Või, nagu Ea Jansen on 1995. aastal öelnud: “Krossi ajaloolise belletristika sõnum on eelkõige rahvusromantiline, ja just selline sõnum oli oluline ajal, kui tema teosed ilmusid. See oli eestlaste rahvusidentiteeti kinnitav ja säilitav sõnum” (Jansen 1995: 7; vt ka Moreau 1990: 167). Ehkki see muudab Krossi Eesti mineviku võrdkujuks, ei tähenda see, nagu poleks tema loomingul tänapäeval tähtsust.

Vastupidi, see looming jätkab keerukalt ja teinekord vastuoluliseltki kõnelust oma lugejatega, sest hõlmab ajakohast käsitlust ‘rahvusest’. Krossi ajaloolistes narratiivides tõuseb esile see, mida Julia Kristeva oma teoses “Nations without Nationalism” nimetab “rahvusliku traditsiooni kriitikaks selle eelistest loobumata” (Kristeva 1993: 46).

Tulemuseks on kahetine narratiiv: Kross osaleb ühtse rahvusliku identiteedi loomisel, mis võlgneb oma olemasolu arvukatele võistlevatele identiteetidele ning on nendega püsivas konfliktis. See pingestatud tasakaal ihade vahel – olla üks rahvas ja olla need paljud inimesed, kes selle rahvana elavad, – kõlab jõuliselt läbi tema loomingut.

Ükskõik millised faktivaidlused ajaloolaste ja Jaan Krossi vahel ka aset leiavad, tema proosas ilmutab Eesti ajalugu end fundamentaalselt tegelikumana, kui on võimaldanud nii Ida kui Lääne kutseliste ajaloolaste kaua aega ülekaalus olnud diskursus. Eesti ajalookirjandus nii Eestis kui välismaal on alles hiljaaegu Krossile järele jõudnud ning hakanud liikuma samas suunas. Nüüdseks loobuvad ajaloolased üha enam mõttemallist, mis tugineb rahvusele kui mingile “ühtsele kollektiivsele ise” – või mis on alternatiivina klassivastuolude ümber organiseeritud, – ning võtavad omaks raamistikku, mis toetub diferentseeritumatele, laialdasematele ning dünaamilisematele inimeste vastastikuse sõltuvuse võrgustikele.

Taoline muutus tähendab olulist nihet selle poole, mida Homi Bhabha nimetab “rahvuskultuuri afektiivseks eluks”, ja see koosneb juhuslikest ja meelevaldsetest, fikseerimata, loomulikest ja ajatutest märkidest ning sümbolitest (Bhabha 1993: 293).

Enamgi, see iseloomulikult postmodernne perspektiiv käib käsi-käes üha arvukamate inimeste enesepildiga. Nende inimeste kogemusi ei kujunda mitte üksnes rahvus, vaid ka diasporaa, ümberpaiknemine, oma koha minetamine ja migratsioon. Nad kuulutavad eelistatud olukorraks kosmopoliitse mitmekesisuse, pagenduse ning kultuuride vahel elamise. Igaüks, kes pakub imperiaalsele kontrollile vastuseks imperiaalsusevastase “rahvuse” idee, satub seetõttu ilmselt konflikti nendesarnase “maailmas kodus olemisega”. Nende identiteetidest kõnelemine tähendab seega ‘rahvuse’ mõistest kaugemale liikumist, ükskõik kui kõikehõlmav või dünaamiline see ka oleks.

Jaan Krossi puhul ei puuduta selline arusaam mitte üksnes tema ajaloolisi narratiive, mida mõistetakse kui omamoodi *Bildungsroman*’i, milles peategelaseks on Eesti, vaid on ka väljakutseks nendele tema seisukohtadele, mis tulevad ilmsiks mõningates ta esseedes ja intervjuudes.

Mõistagi, nagu Kross on ka ise osutanud, on “kuratlikult raske otsustada, kes keegi tegelikult on” (Kross 1992: 27), eriti kui arvestada Eesti iseseisvumiselset tegelikkust. Ent pole raske märgata, kui põhjalikult Eestile pühendunud Jaan Kross on. Näiteks Eestist lahkumise võimalusega silmitsi seistes otsustas Kross lõpuks alati jääda. See ei tähenda, et tal poleks olnud kiusatust lahkuda. Vastupidi, pea pool sajandit käis see mõte temaga kaasas. Ning kahel korral jõudis ta n-ö väga lähedale selle kõige selja taha jätmisele: kõigepealt 1944. aastal, kui sakslased Eestist taganesid ning Vene okupatsiooniväed maa võõrvõimust vabastamise ettekäändel edasi tungisid; ning hiljem 1976. aastal Eesti kirjanike kongressi ajal: “Und dann 1978. Ich stand während des estnischen Schriftstellerkongresses am Rednerpult, vor mir

300 Hörer, hinter mir 8 Jahre Lager und Verbannung plus 20 Jahre Erfahrung der Sowjetmacht in Estland. Ich kniff die Augen zu unst stellte mir vor: Jetzt verlese ich meinen Antrag: der Genosse Vaino – unser Honecker – erlasse Order, dass meine Familie und ich Genehmigung erhalten, das Land zu verlassen. Denn wir waren eher bereit, in einem fremden Land zu leben, als Tag für Tag mit ansehen zu müssen, wie uns unser Land durch Russifizierung unter den Füßen weggerissen wurde [...] Und wieder bremste ich mich. Denn ich war nicht sicher, ob meine Handlungsweise in bezug auf meine Bestrebungen die beste gewesen wäre“** (Kross 1992: 27). Ent nagu ta peatselt pärast Eesti taasiseseisvumist on öelnud, ei suutnud ta põgeneda, kui miljonil tuli jääda (Kross 1992: 27; vt ka “Paigallend“ lk 326). Selle tulemuse-na pööras ta Läänemerele selja, võib-olla samasuguse masendus- ja lämbumistundega, mida väljendavad mõned tema ilukirjanduslikud tegelased, kes samuti on otsustanud jääda (vt ka “Paigallend” lk 114).

1991. aastal, pärast uudiseid riigipöördekatsest Moskvast ja stalinismi tagasituleku ähvardust, oli Kross esimest korda valmis alla andma ning Eestist lahkuma. Ta oli juba ostnud piletid Helsingi laevale, kui tulid teated, et putsikatse on nurjunud. Taas jäi Jaan Kross paigale (Raubold 1992: 31).

Lahkumise asemel asub Kross teistsugusele teekonnale, mis kulgeb pigem ajas kui ruumis. See, nagu ta väidab, on tema jaoks vastutustundelisem valik. Sest nii, nagu tema seda mõistab, on tal ainulaadne kvalifikatsioon olulise panuse andmiseks. Sellest võimalusest kin-

---

** Ja siis aasta 1978. [Tegelikult 1976. – Toimetaja märkus]. Ma seisin Eesti kirjanike kongressil kõnetoolis, minu ees oli 300 kuulajat, minu taga 8 aastat laagrit ja asumist pluss 20 aastat kogemust nõukogude võimuga Eestis. Ma pigistasin silmad kinni ja kujutlesin: nüüd loen ma ette oma avalduse: Seltsimees Vaino, meie Honecker, anna käsk, et minu perekond ja mina saaksime loa maalt lahkuda. Sest me olime pigem valmis mõnel võõral maal elama kui päevast päeva pealt vaatama, kuidas venestamisega meilt meie maad jalge alt ära kistakse. [---] Kuid seegi kord hoidsin ma end tagasi. Sest ma ei olnud kindel, kas minu teguviis minu taotlusi arvestades oleks parim olnud.

nihaaramine tähendab tema seisukohast Eestisse jäämist ning Eesti minevikust kirjutamist: “Kui ma aga kirjutan Eesti minevikust, pole keegi minuga võrreldes paremas lähteasendis. Välja arvatud mõned ajaloolased, ja needki omas spetsialiteedis ning teatud neile vastavas laadis. Nii et meie omist asjust kirjutades on mul veendumus, et ma ei tee midagi, milleks on ju olemas nii ohtrasti hoopis kutsutumaid kui mina. Selles mõttes on minevikkusiirdumine minu meelest vastutus-tundlikum ja tõsiseltvõetavam asi kui võõrsileminek, s.t. teisalesiirdu-mine ruumis” (Kross 1986: 105).

Sellele kutsumusele ning intellektuaalsele vastutustundele liitub tugev emotsionaalne side eesti asjadega. Üheskoos määratleb see Krossi jaoks eesti kirjaniku peamise ülesande: “[---] Eesti asjad on mulle nii ruumilises kui emotsionaalses mõttes kõige lähedasemad. Nimelt nendest kirjutamine on minu meelest eesti kirjaniku esimene ülesanne” (Kross 1986: 104). Teisi autoreid, näiteks Karl Ristikivi (1912–1977), mõõdab ta teatud mõttes selle järgi, kuidas neil on õnnestunud selle ülesande täitmine. Ristikivi ajaloolisest romaanist “Põlev lipp” (1961) kirjutab Kross 1963. aastal: “Kahju, et üks eesti kirjanduse kunagisi lootusi kulutab end unenäolisel retkel Sitsiilia kuningriiki ega suuda ilmsi leida kodumaad” (Kross 1968: 160). Eriti stagnaajal hindas Kross rahva “säilimis- ja säilitamiskohustust [---] kõige tähtsamaks asjaks” (Kross 2000: 35).

Krossi enese ajaloolised narratiivid peegeldavad seda ühest pühendumist Eestile, luues diskursuse, mis kõike arvesse võttes sunnib pagendust vaatlema kaotusena ning jäämist võiduna. Näiteks Kaarel, tegelane Krossi “Väljakaevamistes” (1990), kelle naine on küüditatud ja kes ise on puhta juhuse tõttu maha jäänud, ütleb selle kohta, mis jääb väljapoole Eesti geograafilist ruumi, lihtsalt “ära”. Teine seesu-gune kujukas näide on Krossi lühijutt “Marrastus”. See on kirjutatud 1979. aastal ning Eestis avaldatud novellikogumikus pealkirjaga “Silmade avanemise päev” 1988. aastal. Jutu tegevus leiab aset aastal

1939. Jutustaja Peeter tuletab meelde oma suhet Flora Ventseliga ning noore naise ootamatut surma. Flora ja tema perekond valmistuvad Tallinnast lahkuma, et Stettini kaudu Posenisse elama asuda. Nad on nende baltisakslaste seas, kes Hitleri üleskutsel kodumaale tagasi lähevad. Ventselid ei ole päritolult sakslased, ent toimivad nii, nagu näib soodus olevat. Lahkumispeol marrastab Flora põlve. Immuunsussüsteemide sobimatus põhjustab krampe ning Flora sureb, enne kui jõuab Eestist lahkuda.

On huvitav, et – teatavale ebakindlusele vaatamata – ka selles loos ei kirjeldata Eestist lahkumist või põgenemist võimalusena. Selle asemel nähakse selles karistust. Selle kõige kõnekam kirjeldus pärineb Floralt endalt. Kui ta pöörab pilgu ära neljalt sadamas seisvalt Saksa laevalt, ütleb ta Peetrile: “Ma ei taha neid laevu näha! Saad aru! See on hirmus... Siin nad lõõskavad tuledes. Aga kui nad merele lähevad – ma tean – kustutavad nad kõik tuled ära. Merel on nad pimedad kui surnukirstud! Saad aru – laev, meri, Saksamaa – tunahomme õhtust kõik – pime – kui surnukirst!” (Kross 1988: 96).

Ilmar 1979. aasta novellist “Toru”, mis pärineb samast kogust, kust “Marrastuski”, hakkab ellu viima oma põgenemiskava, peites end Tallinnast Helsingisse suunduva tanklaeva õlitsisterni. Nagu Jüri Vilmsi, kelle sakslased 1993. aasta romaanis “Tabamatus” Soomes maha lasevad, tabab ka Ilmarit ebaõnn. Jutustaja Peeter Mirgi kaudu saame teada, mis juhtus: “Ilmar oli leitud Helsingis tsisternvagnist. Surnult. Naftagaasi lämbunult. Avastatud oli ta alles siis, kui ta oli õieti juba teist korda surnud: kui ta laip oli uppunud tankimisel tsisterni lastud naftas” (Kross 1988: 146).

Maret ja “Paigallenu” peategelane Ullo on jalgratastel teel Tallinnast Eesti läänerannikule. Nad on maalt põgenemas. Koidikul sajab ikka veel vihma ja nad peatuvad. “Nad seisid kõrvuti, kingad teeporis, ja vaatasid teineteisele silma. Ullo ütles: “Kuule – ma ei tea, kas –”. Maret sosistas: “Mina ka ei tea –”. “Mida?” küsis Ullo. Maret ütles:

“Seda, kas – meie põgenemine on õige –”. Ullo küsis: “Sa mõtled – kui tuhanded küll lähevad, aga miljon peab jääma –?” Maret sosistas: “Ja kui kõik, kes siin sünnivad, peavad jääma –”. Ullo haaras Mareti käe. Ta ütles (ma kujutlen, nii sisendavalt, nagu ta oma elus oli vaevalt midagi öelnud): “Jääme ka!” (Kross 1998: 326).

Samas romaanis pakutakse peategelasele Ullo Paerannale, kelle isa oli kord oma kohustuste eest põgenedes Eestimaa maha jätnud, erakordset võimalust õppida Itaalias. Selleks peaks ta astuma katoliku usku. Ullo loobub pakkumisest, sest tunneb, et seda vastu võttes sa- tuks ta igavesse sõltuvusse.

Romaanis “Keisri hull” (1978) on nimikangelane Timotheus von Bock, tema naine Eeva ja nende poeg Jüri pärast kaks aastat kestnud salajasi ettevalmistusi 1829. aasta 18. septembril valmis astuma kau- balaevale “Ameland”, mis ootab, et neid üle Läänemere viia. Viimasel hetkel ja ilma nähtava põhjusega loobub Timo põgenemiskatses- t. Üritades oma otsust ahastavale naisele selgitada, ütleb ta: “Lahingust ei tohi põgeneda!” (Kross 1978: 268). Samamoodi ütleb krahv Peter Pahlen romaani algusosas: “Üldse – välismaale lähevad ainult need, kes tahavad iseene eest kätte maksta. Kes tahab midagi tähtsamat, jääb koju” (Kross 1978: 45).

Nagu neist näidetest ilmneb, viitab selline diskursiivne praktika selgepiirilisele vastandusele: sisemise ja välise, pagenduse ja Eesti vahel. Olgugi jäämine heidutav ja piirav, annab see lootust, võimaldab vastutus- tunnet, vaprust, kaastunnet, sõltumatust, ustavust, kompetentsust, pü- hendumust, rahulolu, terviklikkust. Lahkumisel riskitakse kõige sellega.

Olgugi et Kross jääb selliste välistavate praktikate juurde, ei lange ta sellesse lõksu, et üksnes kopeeriks seda, mille vastu tema teosed algselt on suunatud. Tema vaade “rahvusele” ei ole võõrastevaenulik ega vägivaldne. Rahvusliku ruumi piirides, nagu see tema lugudes avaldub, on need näiliselt jäigad piirid tunduvalt ületatavamad. “Keisri hull” väljendab jõuliselt seda mõtet.

Ajalooline Timotheus von Bock (1797–1836) on saksa-eesti aadlik, kes 1817. aastal abiellub eesti talunaisega – mis noil päevil oli skandaal rohkem kui ühes mõttes. Nagu osutab näiteks Toivo Raun oma teoses “Estonia and the Estonians”, valitseb ajaloolaste hulgas üksmeel küsimuses, et 19. sajandi esimesel poolel “moodustasid baltisaksa aadel, vaimulikud ja kaupmehed ikka veel nii maa- kui linnapiirkondade koorekihi. Eesti soost elanikkond – olgu nad talupojad või alamast seisusest linnaelanikud – leidsid vähe võimalusi sotsiaalselt ülespoole liikumiseks ning need, kes ühiskonnaredelil kõrgemale tõusid, said seda teha üksnes saksa ülikonna keelt, kombeid ja väärtusi omaks võttes” (Raun 1987: 37).

Mõistagi polnud baltisaksa aadlike ning eesti elanikkonna vaheline lõhe mitte üksnes ühiskondlik, vaid ka etniline ning koloniseerija ja koloniseeritu vaheline lõhe (Kross 1986: 66). Selle tulemuseks oli niivõrd lai kuristik, et üle selle oli võimatu silda rajada. Ühe baltisaksa ajaloolase sõnu kasutades tuli selleks “hüpata üle rahvuste vahelise tühemiku” (Lieven 1994: 135). Seda seisukohta toetab Juhan Kahki 1978. aasta raamat “Murrangulised neljakümnendad”. Selle autor leiab Rauni sõnutsi “isanda ja talupoja vahel haigutamas ühiskondliku lõhe, mis on ilmselgelt ületamatu, sest aadel pidas eesti talupoegi labasteks, loomupäraselt laiskadeks ning põlastusväärseteks” (Raun 1999: 346). 1930. ja 1970. aastate ajalookirjanduses on baltisaksa ülikute kujund taandatud reaktsiooniliseks jõuks. Tüüpiline on sakslaste ja eestlaste vaheliste suhete kujutamine opositsioonilistes terminites nii eesti kui saksa ajaloolaste poolt.

“Keisri hullus” kinnitab Kross selle lõhe olemasolu, ent ei nõustu kirjeldusega, mille ajaloolased sellele on andnud. Tema romaani järgi otsustades on see nii puudulik kui ka eksitav. Rääkida ülespoole liikumisest kui kõrgkihi kommete omaksvõtmisest või sellesse kuuluvate inimeste juurde üle hüppamisest ei võimalda seletada kaasnevate emotsionaalset mõju, viha, hirmu, uhkust, köitvusemomente, vastu-

meelsusi, pingeid, ihasid ning ärevust. On oluline ka tõdeda, et käibiv ajaloodiskursus põlistas müüdi võimust justkui täiesti ilma jäetud eesti talupojast ja stereotüübi “balti parunist kui eesti talupoegade armutust ekspuaterijast” (Raun 1999: 349).

“Keisri hullu” perspektiivist jätab traditsiooniline ajalookirjutus kahe silma vahele koloniseerija ja koloniseeritu vastastikuse sõltuvuse. Nii baltisaksa kui eesti elanikkonda mõjutasid kehtivad välistussuhted, milles nad koos osalesid. Need suhted olid valuliselt ebavõrdsed, ent siiski ei suutnud kumbki teise mõjust pääseda. Tulemuseks oli pigem pidevalt muutuv ja hübriidne kui kinnistunud ja monoliitne identiteet – ja seda mõlemal pool. Mõistagi on seda raske, kui mitte otseselt ebamugav näha ja kirjeldada; seda on võimatu aduda niikaua, kui identiteete käsitletakse, nagu oleksid need objektid, mida saab avastada, või kaubad, mida saab vahetada, kuid mis iseenesest ei muutu.

Identiteetide sellise essentsiaalse, staatilise kujutamise taga on pikk ja mõjukas traditsioon. See on toitnud ka kutseliste baltisaksa ja eesti ajaloolaste diskursust. Näiteks Hackmanni sõnutsi loob mõjukaimate baltisaksa ajaloolaste hulka kuuluv Reinhard Wittram (1902–1973) oma teoses “Geschichte der Ostseelande 1944–1945” “ettekujutuse ajaloost, milles balti rahvad on paika pandud [---] kui aluseks olev talupojasubstraat saksa ülemvõimu all” (Hackmann 1999: 331). Üldiselt rakendati ajavahemikul 1930. aastatest kuni 1970. aastateni ajalugu mitmeti selleks, et “tugevdada rahvusteadvust” või panna ta klassivõitluse teenistusse. Veel enam, see muutis “saksa ja eesti ajaloolased vaenlasteks” (Hackmann 1999: 326). Alles 1990. aastatel vaadati otsustavalt ja kriitiliselt üle “Balti Ostforschung” (Hackmann) ja eesti historiograafia (Raun 1999: 349).

Nagu me näeme, ennetas Kross seda paradigmat vahetust. Tema “Keisri hullu” kohaselt ei ole näiteks võim mitte üksnes põhjuse ja tagajärje küsimus; ühiskondlikud muutused ei toimu ainult ühes suu-

nas. Ajaloolaste sageli esitatud seisukoht on, et inimesed kas jäid eesti talupoegadeks või jätsid oma minevikuidentiteedi sinnapaika, võimaks kuuluda valitseva koorekihi hulka. Kross annab mõista, et see ei ole faktidega kooskõlas. Selle asemel võimaldab just nii vastupanu kui omaksvõtu ühine tunnustamine palju rikkamat ning adekvaatsemat arusaamist sakslaste ja eestlaste keerukast vahekorra. “Keisri hullu” minajutustaja Jakob Mättiku elu, nii nagu Kross laseb sel areneda, väljendab ühekorraga nii seesugust voolavust ja identiteetide vahel viibimist kui ka heidutavaid väljakutseid, mis selles äärmiselt meel-desöövivald ette tulevad. Von Bocki naine Eeva ja Eeva vend Jakob saadetakse viieks aastaks õppima saksa ülemkihi keelt, kombeid ja väärtushinnanguid. Pärast seda ei tunne Jakob ennast enam kusagil mugavalt: “Aga sellega, et ma elan Võisiku vanas härrastemajas ja olen selle hulluks arvatud Bocki-härra nääl – sellega osutusin ma siiski üheks niivõrd teisest maailmast tulijaks, et ma nahaga tundsin, kuidas nad minu läheduses pingule tõmbusid” (Kross 1978: 194).

Jakobit kutsutakse seljataga “juppjunkruks” ja ta räägib endast kui sõnnikuvankrist kukkunud pooleesti talupojast, kes kannab saksa pükse ja valdab prantsuse keelt (Kross 1978: 77, 68, 36). Jakob ei ole “puhas” eestlane ega ka sakslane; tema identiteet ei asu kummalgi poolel. Selle asemel on see vahepealne, pidev edasi-tagasi kõikumine üleoleku ning alaväärsustunde vahel. See ei tähenda, nagu oleks ta oma identiteedi kaotanud. Seda võib väita üksnes niikaua, kui identiteeti tajutakse objektina. Identiteeti võib aga mõista ka kui muutumise omamoodi kindlat järjepidevust. Selles tähenduses ei kehasta Jakob mitte üksnes üksikisikute identiteedi tõesemat mõistmist, vaid ka kõigi kultuuride saatust. Nagu Edward Said ütleb teoses “Culture and Imperialism”, on need “üksteisest läbi põimunud; ükski neist ei ole ainulaadne ja puhas, kõik on hübriidsed, heterogeensed, erakordselt diferentseeritud ja mittemonoliitsed” (Said 1994: XXV). Pole aga üllatav, et Jakobit see voolav identiteet ei rõõmusta. Tal on raske taluda

kahevahelolekut. Ta leinab taga kaotatud stabiilsust ja kindlustunnet, oma “kodu” kaotamist, tal on vilets ja lõhkinge tunne. Jakob igatseb maailma, milles hea ja halb, tema ise ja teine oleksid selgemini eristatavad. Ning ometi näitab Jakobi enese lugu, et elu on palju segasem; inimesed on üksteisega seotud, tahavad nad siis seda või mitte. Puh-taid lõikejooni võib ette kujutada, kuid neid ei ole tegelikult olemas.

“Keisri hullus” avaneb paljudel juhtudel just seesugune, pigem suuresti suhteline kui staatiline, steriilne ning korrastatud perspektiiv. Romaan liigub üle arvukate piiride, ühendades seda, mis muidu jääks üksikuks, – justkui tekitades muljet, et kõik on omavahel seotud, ent me oleme kaotanud võime seda märgata. Näiteks jääb lugejale ebaselgeks, kus lõpeb ajalooline fakt ning algab fiktsioon. Siia kuuluvad nii “Avaldaja saatesõna”, “Järe sõna” ning hulk mitmesuguseid tekstitüpe, mis moodustavad osa romaanist (Valgemäe 1993: 391), kui ka arvukad fiktiivsed ajaloolised tegelased, kes “Keisri hullus” ette tulevad. Lisaks on romaani narratiivne struktuur selline, et minevikku ja olevikusündmusi on hõlbus segi ajada. Nagu ütleb jutustaja: “Nagu tagasilehitsemisest paistab, näiksegi ju reegliks kujunevat, et ma siin nüüdseid ja tollaseid asju vaheldumisi üles kirjutan. Olgu siis nii. Edaspidi püüan ma seda vahelduvust pigem soodustada kui rikkuda” (Kross 1978: 71).

Lisaks ristuvad keeled ja kirjandused – eesti, prantsuse, saksa ja vene omad; hägustuvad piirjooned meelteselguse ja hullumeelsuse, tõe ning kujutluse vahel. Kas Timo on tõesti hull? Kas tema surm oli mõrv, õnnetusjuhtum või enesetapp? Romaan ei paku ühest vastust, üksnes muutuvaid perspektiive, kahtlust absoluutides, selgetes piirjoontes. “Keisri hull” muutub “territoriumiks, kus tõe pole mitte kellegi valduses”, nagu Kundera kirjeldab tugevat romaani (Kundera 1993: 159); tõe jääb ebakindlaks, nagu Kross kinnitab ka “Keisri hullu” järe sõnas (Kross 1978: 337–338). Me oleme tunnistajateks sellele, kuidas Timo hoiab kinni oma saksa minevikust; lõppeks on keskaeg,

mida Timo taga igatseb, Liivimaa jaoks “kõige saksalikum aeg” (Mühle 1999: 352). Ja samas me näeme, kuidas Timo liigub lähemale Eesti põliselanikkonna elulaadile. Näiteks räägib ta eesti keelt, ehkki see on “kangevõitu” (Kross 1978: 62). Seda on jutustajal, kes kajastab oma alistajate tõrjuvaid hoiakuid, raske aktsepteerida. Kui väga ka Krossi sakslased eestlastest erinevad, kui ebavõrdsed ja valulikud nende suhted ka on, ei ole need suhted ühepoolsed. Sakslased ja eestlased on selgesti eristunud, kuid neid ei kujutata nii, nagu lahutaks neid nähtamatu sein. Selle asemel näidatakse, kuidas nad määratlevad üksteist vastastikku. Saapad, mille Timo naisevanemad talle tegid, sümboliseerivad seda vastastikust sõltuvust. Need olid Timo lemmiksaapad tema külmade vanglapäevade ajal ning aitasid olulisel määral kaasa tema ellujäämisele. Ka loeme me jutustaja pingutustest kohalike nuhkide ning igasuguste kahtlustest määratud suhete vältimisel. Algselt seda mõistmata lõpetab Jakob Mättik oma pingutused siiski kompromissile minekuga. Ta ihaldab kindlat, “puhast” identiteeti, millel oleksid selgelt sätestatud piirid. Ent narratiivi arenedes saab ka tema teada, et liigub võõral maa-alal. See omakorda kaasab ta teise pingetasakaalu: samal ajal kui tema enda identiteet jätkuvalt katab üha rohkem näiliselt võõraid territooriume, joonistatakse tema rahvusruumi rajajooned üha selgemini välja.

Nagu alguses sai osutatud, on Krossi narratiivid seal, kus nad nõuavad jäika piiritlemist, mille määrab ära hõimu- ja kohakuuluvus, konfliktis nendega, mille identiteete ei piiritle üks kogukond või üks ruum. Veel enamgi, laialt tunnustatud teoreetiline seisukoht on, et me oleme vastastikku sõltuvad ning kõik, sealhulgas ka rahvuse mõiste, on konstruktsioon. Ehkki see võib olla tõsi, tuleb siiski ühtlasi mõnda, et meie suutlikkus oma elu vastavalt seada on piiratud. Eagletoni sõnutsi ei ole meil veel kasulikku “poliitilist teooriat või subjekti teooriat, mis suudaks [---] mõista ühiskondlikke teisenemisi ühtaegu hajumise ja jaatusena” (Bhabha 1994: 64). Ainuüksi sel põhjusel võib “rahvus” tõe-

poolst veel kauaks jääda ajalooliseks paratamatuseks (Kristeva 1993: 32); kuid oma kohalt lahkunute poolt esitatud väljakutse jääb alles. Kross kohtas seda oma rahvuse sees. Teisel pool rahvuse rajajooni on see ikka veel avatud küsimus. Sellega peavad põhjalikumalt tegelema mõlemad: nii need, kes kuulutavad oma koduks *maailma*, kui ka need, kelle kodu on *rahvus*.

Inglise keelest tõlkinud Ene-Reet Soovik

Kirjandus

- Bhabha, Homi K. (ed.) 1993. *Nation and Narration*. London – New York.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London – New York: Routledge.
- Hackmann, Jörg 1999. Contemporary Baltic History and German 'Ostforschung' 1918–1945. Concepts, Images and Notions. – *Journal of Baltic Studies*, vol. XXX, nr 4, lk 322–337.
- Jansen, Ea 1995. Jaan Krossi ajalookangelaste dilemmast. – *Kultuurileht*, nr 7, 17. 02.
- Kristeva, Julia 1993. *Nations without Nationalism*. New York: Columbia University Press.
- Kross, Jaan 1968. *Vahelugemised*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1978. *Keisri hull*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1986. *Vahelugemised*. IV. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1990. *Väljakaevamised*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kross, Jaan 1992. In Tallinn bleiben. – *Du. Die Zeitschrift der Kultur*, nr 12, lk 27.
- Kross Jaan 1998. *Paigallend*. Tallinn: Virgela.
- Kross, Jaan 2000. Kirjanik Jaan Kross: Taunigem rahvuslikku sitavareslust. – *Luuup* 10.01, lk 34–35.
- Kundera, Milan 1993. *The Art of the Novel*. New York: Harper & Row.
- Lieven, Anatol 1994. *Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven – London: Yale University Press.
- Moreau, Jean-Luc 1990. Estland und Europa im 'Verrückten des Zaren'. – Olaf Schwencke (ed.). *Der Verrückte des Zaren. Jaan Kross in Loccum*. Loccumer Protokolle 58/89. Loccum: Evangelische Akademie, lk

167–176.

- Mühle, Eduard 1999. Deutschbaltische Geschichtsschreibung zum Livländischen Mittelalter im Kontext der politischen Entwicklung der 1920er bis 1950er Jahre. Zwei werkorientierte Fallstudien. – *Journal of Baltic Studies*, vol. XXX, nr 4, lk 352–390.
- Raubold, Susanne 1992. Leben und Schreiben in Estland. – *Du. Die Zeitschrift der Kultur*, nr 12, lk 28–31.
- Raun, Toivo 1987. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press.
- Raun, Toivo 1999. The Image of the Baltic German Elites in Twentieth-Century Estonian Historiography: The 1930s vs 1970s. – *Journal of Baltic Studies*, vol. XXX, nr 4, lk 338–351.
- Said, Edward W. 1994. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books.
- Talvet, Jüri 2000. *Paigallend*, or the Building of Estonia in the Novels of Jaan Kross. – *Interlitteraria* 5, lk 152–170.
- Valgemäe, Mardi 1993. The Antic Disposition of a Finno-Ugric Novelist. – *Journal of Baltic Studies*, vol. XXIV, nr 4, lk 389–394.
- Veidemann, Rein 2000. Jaan Kross ja eesti müüt. – *Eesti Päevaleht*, 19.02.

Galina Ponomarjova

VEENE KIRJANDUSE UURIMISEST NÕUKOGUDE EESTIS REIN KRUUSI NÄITEL*

Vene filoloogidel, kes tegelesid kirjandusteadusega Nõukogude Eestis, oli valida kolme tee vahel. Esiteks, ametlikule ideoloogiale vastavate artiklite kirjutamine. Nii töötas Tartu ülikooli vene kirjanduse kateedris palju aastaid Johannes Feldbach, kes tõlkis V. I. Lenini teoseid eesti keelde ja avaldas populaarteaduslikke artikleid (näiteks “Majakovski ehitab koos meiega kommunismi”), kuid teadusliku tööga tegeles vähe. Selliseid vene filolooge ei olnud Eestis kuigi palju. Levinum oli teine suund – pöördumine võimalikult kaugemale kirjanduslukkku, eemale kaasaegsest kirjandusest ja sellega kaasnevatest ideoloogilistest probleemidest. See oli Juri Lotmani tee. Loomulikult ei päästnud seegi KGB-poolsest tähelepanust: üksvahe seisis tema akna all KGB auto, 1970. aastal toimus korteris läbiotsimine. Tuli ette kogu vene kirjanduse kateedri vastu suunatud repressioone. Näiteks 1984. aastal hävitati juba trükitud kogumik sarjast “Töid vene ja slaavi filoloogia alalt”, milles oli viide tollal keelatud Nikolai Gumiljovi artiklile. Kolmandaks võimaluseks oli eraviisiline uurimistöö. Tegeledes küll teadustööga, teenisid filoloogid endale leivarahha tõlgetega, teistele diplomitööde kirjutamisega ja muu taolisega. Tavaliselt olid need juudid, kelle töid avaldati Lääne väljaannetes. Tihti langesid nad poliitiliste repressioonide ohvriks. Endistest Tartu ülikooli kasvandikest-russistidest, kes olid dissidendid ja kandsid vanglakaristust, võib nimetada Gabriel Su-

---

* Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandid nr 4594 toel.

perfini ja Arseni Roginski. Rein Kruus valis samuti kolmanda – era-
viisilise uurija tee. Toomas Haug kirjutab: “Ta teisitimõtlejalik isik ei
olnud seostatav karjääriga nõukogulikes teadusasutustes. Töötades
küll mitmel pool, tegutses ta oma erialal rohkem erauurijana. Uuri-
mistööd sündisid selles vabaduses, mille ta endale võttis veel nii vaba-
duseta ajas” (Haug 1992: 854).

Rein Kruus (1957–1992) sündis Tallinnas ja elas põhiliselt siin kogu
oma lühikese elu. Tema peamiseks töökohaks oli raamatukogu, kus ta
töötas juba õpilasena. Ka tema viimaseks töökohaks jäi raamatukogu.

Tallinnas tegeles R. Kruus teadustööga, siin tegi ta kaastööd pea
kõigile Eesti ajalehtedele ja ajakirjadele, et teenida lisatasu. Oli ju
raske tulla toime raamatukoguhoidja tagasihoidliku palgaga ja käia
oma kulu ja kirjadega erinevates raamatukogudes ja arhiivides uuri-
mustööd tegemas.

Kui Rein Kruus 19-aastaselt astus Tartu ülikooli kaugõppeosakon-
da vene keele ja kirjanduse erialale, oli ta juba lugenud kirjandusteadu-
se klassikute Vladimir Toporovi, Vladimir Proppi ja Juri Lotmani töid.
Eriti huvitas teda ulmekirjandus, mida ta kavatses uurida semiooti-
liste meetoditega. R. Kruus õppis Tartus kaugõppeosakonnas kuus
aastat (1976–1982), hiljem käis siin sageli raamatukogudes, arhiivides,
konverentsidel. Seepärast ongi Rein Kruusi teaduslikud kontaktid jäl-
gitavad pigem Tartu kui Tallinna kaudu.

Ülikooli õppekava järgi pidid tudengid kirjutama nii keele- kui ka
kirjandusteaduslikke kursusetöid. Kruusi esimesed teaduslikud tööd
Eda Vaigla ja Helle-Tia Heiteri juhendamisel olid keeleteaduslikud.
Mõned aastad hiljem hakkas teda huvitama ulmele lähedal seisev fu-
turism. Aastatel 1979–1981 kirjutab ta Valeri Bezzubovi juhendamisel
kaks kursusetööd eesti-vene suhetest. 1980. aastatel oli eesti-vene kir-
jandussuhete uurimine tugevasti politiseeritud. Tegelemine kaasaegse
nõukogude kirjandusega ning vennasrahvaste sõpruse ülistamisega
üha kasvava venestamise ajal oli Kruusile kui eestlasele ja lihtsalt

korralikule inimesele vastuvõetamatu. Ilmselt seetõttu valiski ta kaugema, kahe maailmasõja vahelise ajajärgu.

1982. aastal kaitses Rein Kruus professor Sergei Issakovi juhendamisel diplomitöö “Igor Severjanin Eestis 1918–1941”. Diplomitööd retsenseeris ajalooteaduste kandidaat, Narva Muuseumi direktor Jevgeni Krivošejev. Krivošejev tegeles Igor Severjaniniga ja hindas Rein Kruusi diplomitöö “peaaegu valmis kandidaaditööks”. Loomulikult oponent mitte ainult ei kiitnud tööd, vaid tegi ka kriitilisi märkusi. Üks neist kõlas nii: “Leheküljel 155 kirjutab autor, et 1940. aastal kehtestati Eestis nõukogude võim. Mitte ei kehtestatud, vaid taaskehtestati” (Krivošejev 1982: 6). Selline oli nõukogude ajaloolaste ametlik seisukoht. Teada on Rein Kruusi vastus Krivošejevi kommentaarile, milles väljendub R. Kruusi suhtumine Eesti ajalukku. “Andku mulle retsensent andeks, aga märkus selle kohta, et nõukogude võim Eestis taaskehtestati, tundub olevat pedantismi avaldus. Käesolevas töös ei olnud meie eesmärgiks kajastada võitlust nõukogude võimu eest Eestis, puudulikud teadmised ajaloos ei ole võimaldanud meil igas formuleeringus arvestada Eesti ajaloo paljusajandilist kogemust. Järjekindel ei ole muide ka retsensent ise. Arvestades Eesti vallutamist ristirüütlite poolt keskajal, peaks 1918. aasta Saksa okupatsiooni nimetama Eesti ja Saksamaa taasühinemiseks või Saksa okupatsiooni taaskehtestamiseks, mida retsensent arvustuses siiski ei tee” (Kruus 1982). Aleksandr Danilevski sõnul kandis Rein Kruus oma vastuse ette. Õnneks keegi ei kaevanud ja Rein Kruus lõpetas ülikooli.

Statsionaarsesse aspirantuuri astumine 1983. aastal tal ei õnnestunud. Professor Sergei Issakov, Rein Kruusi esimene teaduslik juhendaja, meenutab, et “Rein Kruus oli sügavalt põhimõtteline inimene ja ei astunud näiteks komsomoli. Seetõttu ei võetud teda aspirantuuri. Meie üritasime, esitasime taotlusi, läksime TRÜ parteisekretärini välja (hiljem oli ta EV justiitsminister), kuid saime vastuseks “Kas me võime siis võtta aspirantuuri inimese, kes ei kuulunud komsomoli?”

Kuid asi ei olnud vaid komsomolis. Rein Kruusi dissidentlikud tööeks-pidamised, mida ta ei püüdnudki varjata, olid teada” (Issakov 2002).

Lähedasemaid suhteid vene kirjanduse kateedri kahe juhtfiguuriga, Juri Lotmani ja Zara Mintsiga, Kruusil ei olnud. Tema huvisfääris olid põhiliselt kateedri väljaanded 20. sajandi algupoolelt. 1985. aastal ilmus tal “Loomingus” artikkel “Uuemast blokiaanast, jesseniaanast, majakovskiaanast”, milles ta refereerib Zara Mintsi, väljapaistvaima Aleksandr Bloki uurija toimetamisel väljaantavat artiklikogumikku “Блокковский сборник 5”: “Nii ajas kui ruumis lähim uudisväljaanne Aleksandr Bloki kohta on sel suvel “TRÜ Toimetiste” 657. vihikuna ilmunud kogumik “A. Bloki maailm”, mis sisaldab 11 tartlase ja “Tartu vaimu” poole hoidvate muulaste artiklit” (Kruus 1985: 1436). Lisaks sisulisele küljele vaatleb Kruus artiklis kogumiku saamislugu, avaldades nõrdimust populaarse väljaande tiraaži kärpimise puhul. ““Bloki-kogumik”, mille esimene köide ilmus 1964, on üleilmse autoriteediga väljaanne. [---] Kirjastusaja mittetundev lihtsurelik ei saa aru sellest, miks üha nõutavamaks muutuva väljaande trükiarv aina kahaneb: 1964. a. oli see 2500, 1985. a. – 800” (Kruus 1985: 1436). Juri Lotman toimetab Kruusi artiklit “Uusi andmeid Igor Severjanini elust ja loomingust”, kärpides seda olulisel määral. 1989. aastal avaldas Rein Kruus väikese artikli “Kas Lotman saab preemia?” korruga kolmes keeles: inglise, vene ja eesti keeles. Lotmani kandidatuuri esitas TA Keele ja Kirjanduse Instituut. 1986. aastal oli Lotmani esitanud Tartu Riiklik Ülikool. Kruus kirjutas, et Moskvast tugevnenud antisemitism ning ettevaatlik suhtumine Baltimaadesse ei anna seegi kord lootust preemia. Vaatamata Kruusi kartustele Juri Lotmanile teaduspreemia siiski määrati, kuid alles 1993. aasta veebruaris.

Ei saa öelda, et Rein Kruus oleks aktiivselt osa võtnud Tartu vene filoloogide konverentsidest või palju avaldanud ülikooli teaduslikes väljaannetes. Noorte vene filoloogide konverentsil esines ta ettekan-dega kõigest ühel korral, 1982. aastal. TRÜ vene ja slaavi filoloogia

toimetiste seerias on ilmunud üks Kruusi artikkel Severjaninist. 1988. aastal tehti talle ettepanek asuda tööle vene kirjanduse kateedrisse. Tavaliselt tehakse selliseid ettepanekuid suulises vormis, n-ö silmast silma, kuid antud juhul anti see edasi usaldusisiku Ljubov Kisseljova kaudu. 25. veebruaril 1988. aastal kirjutas Kisseljova Juri Lotmani ja Zara Mintsini nimel Rein Kruusile: “Meil kateedris on tekkinud karjув vajadus 20. sajandi ja nõukogude kirjanduse asjatundja järele. Zara Mints ei ole füüsiliselt võimeline kandma kogu temale langevat koormust – oleks tarvis dublanti, abilist nii temale kui Valeri Bezzubovile. Vaja on inimest, kes oleks võimeline läbi viima proseminari, lugema (vajadusel) 20. sajandi ja nõukogude kirjandust ning erikursusi jne, loomulikult soovitatavalt nii vene kui eesti keeles. Kohta esialgu veel pole, selle eest tuleb veel võidelda. Kuid enne on vaja leida inimene sellele seni olematu kohale. Seepärast pöördume Teie poole – kas Te põhimõtteliselt oleksite nõus kolima Tartusse ja asuma tööle kateedrisse (võimalik, et 1. septembrist, võimalik, et aasta pärast, s.o. 1989. aastast?)” (L. Kisseljova kirjad R. Kruusile). R. Kruusi vastus tsiteeritud kirjale ei ole teada. Samuti ei mäleta Ljubov Kisseljova, kuidas lugu lõppes. Ann Maltsi sõnul Rein Kruus keeldus.

1980. aastatel intensiivselt Igor Severjaniniga tegeledes töötas Kruus Eesti Kirjandusmuuseumis Severjanini arhiiviga. 1982. aastal diplomitöö kaitsmisel avaldas ta tänu Kirjandusmuuseumi töötajatele: “Märkimata ei saa jätta Kirjandusmuuseumi töötajate erakordselt heatahtlikku suhtumist uurijatesse. Annaks Jumal leida sellist suhtumist teisteski raamatukogudes ja arhiivivaramutes” (Kruus 1982). Tartus tuli tal käia Tallinnas puuduvaid sõjaeelseid vene lehti bibliograferimas. Ajalooarhiivis tutvus Kruus 1920.–1930. aastate üliõpilaste toimekutega. Neist üliõpilastest kujunes hiljem kohalik vene kirjannikkond: Valmar Adams (pseudonüüm Vladimir Aleksandrovski), Ivan Beljajev, Boriss Vilde, Jelizaveta Roos-Bazilevskaja, Juri Šumakov. Tartus esines Rein Kruus korduvalt Kreutzwaldi päevadel ja ülikooli

konverentsidel ettekannetega kirjandusteadusest ja interlingvistikast. 1. septembril 1983. aastal kirjutab Sirje Olesk Kreutzwaldi päevade kutses Rein Kruusile: “Meie konverentside kavad kinnitab alati TA ÜO büroo (J. Kahk jt.), nii et soovitavalt teema *sõnastus* selline, et sm-d (eriti E. Sõgel, kes ametlikult küll büroo liige ei ole, kuid oma koha tõttu seal osaleb) ei ärrituks ja teemat maha ei tõmbaks (pretsedente on olnud)” (S. Oleski kiri R. Kruusile). Järjekordne pretsedent leidis aset samal, 1983. aastal, kui Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu juhataja Leida Laidvee tegi Kruusile ettepaneku esineda järjekordsel raamatuteaduse konverentsil ettekandega Igor Severjanini raamatukogust Kirjandusmuuseumi kogudes. Ligi 100 Igor Severjanini 300 raamatust kannab tuntud eesti ja vene kirjanike autogrammi. Kruus andis esinemiseks nõusoleku ning hakkas ettekannet kirjutama. 10. oktoobril 1983. aastal kirjutab ta Gabriel Superfinile: “Oktoobri lõpu- poole on Tartus Kirjandusmuuseumis raamatuteaduslik konverents, kus esinen ettekandega Severjanini raamatukogust (peaks ilmuma ka teeside kogumik, saadan Sulle kindlasti)” (R. Kruusi kirjad G. Superfinile). 13. oktoobril aga teatas Leida Laidvee Kruusile, et “meie kurvastuseks ei peetud TA Ühiskonnateaduste Osakonnas ettekannet Igor Severjaninist vajalikuks ja osakonna büroo kinnitas konverentsi kava ilma Teie ettekandeta” (L. Laidvee kiri R. Kruusile). Ettekande teese ei olnud samuti võimalik avaldada. Severjanin oli siis veel teatud määral keelatud ning ettekanne tema raamatukogust, mis sisaldas hulganisti välisvene autoreid, ei olnud seega soovitav. Oma ideoloogiliste vaenlastega oli Rein Kruus hästi tuttav. 17. juulil 1984 kirjutab ta Valmar Adamsile: “Üks tehistont kummitab kirjanduspõllul, pärit firmast Sõgel & Co. Mitte midagi ei karda see tont peale faktide, mis mõjuvad talle veel hullemini kui punane rätik härjale. Sest see tont ei taha muud, kui kõigi faktide kadu ja unustust, ning järeltajad ja kokkuvõtjad on talle tegelikult väga meeltnööda, ehkki ta aeg-ajalt igaks juhaks ka nende peale koledat häält teeb” (R. Kruus V. Adamsile).

Rein Kruusi arhiivis on säilinud kolm kirja Peeter Oleskilt, kes kutsus osalema kirjanduspäeval Tartus. 1984. aastal jäi esinemine tervislikel põhjustel ära, aasta hiljem pidas Kruus ettekande. 14. juunil 1985 kirjutab ta oma sõbrale Heikki Ahosele laagrisse: “Maikuus olid Tartus väga kenad kirjanduspäevad, kus valitses vist see, mida vanaks heaks Tartu vaimuks võib nimetada (vist lisan sellepärast, et mina ju tegelikult ei tea, milline see Tartu vaim omal ajal oli). Aga sellest oled kindlasti juba “Sirbist” lugenud, ehkki Kaalepi ülevaade ei anna juba oma lühiduse poolest kirjanduspäevadest õiget pilti. Ega minagi oska sellest pikemalt või paremini kirjutada kui Kaalep, ütleksin vast seda, et kõik ettekanded olid head, õilsad ja/või õelad, nüridast kroonutuumusest oli kõik väga kaugel” (Kruus/Ahonen 1997: 692). Mainitud kirjanduspäevad leidsid aset Tartus Kirjandusmuuseumis 18.–19. mail. Kruus esines ettekandega Igor Severjaninist.

Tartu vene filoloogidega kohtus Rein Kruus Tartus, aga ka mitmesugustel konverentsidel teistes linnades ja riikides. 1991. aasta juunis, haigena, pärast rasket operatsiooni, käis ta Tartu russistidega Helsingis konverentsil, mis oli pühendatud vene kultuurile Eestis ja Soomes kahe maailmasõja vahelisel ajal. Veel enne seda olid tal kujunenud head suhted kirjandusteadlase Ben Hellmanniga. Sel ajal tegeles Kruus vene-eesti-soome kirjaniku ja nõukogude spiooni Aleksander Sipelgasega ning naljaviluks pakkus välja isegi Sipelga-päevade korraldamise. Koostöö Ben Hellmanniga katkestas Rein Kruusi haigus ja surm. Mõned kuud enne surma tundis ta veel elavat huvi teaduse vastu. Helsingis pidas ta kaks ettekannet: “Tallinna vene kirjastuse “Bibliofil” tegevusest 1921.–1922. aastal” ja “Aleksander Sipelgase kirjanduslik biograafia”. Kumbki ettekanne ei kajastu konverentsi programmis. Soomes ei sõitnud Kruus koos teistega Porvoo ekskursioonile, vaid jäi töötama Slaavi raamatukokku.

Hulk kirju Rein Kruusi arhiivis on seotud 1989. aastal “Radugas” ilmunud “Vene luule antoloogiaga Eestis 1920–30-ndatel aastatel”,

mida ta toimetas. Aastaid oli see kirjandus keelatud. Aastaid oli levinud arvamus, et kahe maailmasõja vahelisel ajal töötas Eestis kõigest üks vene kirjanik – Igor Severjanin, kes elas maal ja püüdis kala. Rein Kruus sai kirju ja materjale kohalikest venelastelt nagu näiteks Tamara Miljutinalt, kes koostas antoloogia jaoks nimekirja vene luuletajatest, alustades Boriss Taggo-Novosadovist. Vene filoloogia üliõpilane Gleb Morev andis avaldamiseks üle Juri Ivaski luuletused ja artiklid. Vene kirjanduse kateedri dotsent Ljubov Kisseljova arutab Kruusiga võimalust avaldada täies mahus Vera Schmidt artikkel Eestist Siberisse väljasaadetud ja nälga surnud luuletaja Maria Karamzinast, kellega Schmidt 1930. aastatel tihedalt läbi käis. “Radugas” avaldas L. Kisseljova artikli Vera Schmidtist ning valiku tema luuletustest.

Lisaks kirjandusele huvitas Rein Kruusi ka keeleteadus. Ta koostas artiklikogumiku keeleuendaja Johannes Aavikust “Rahvustunde nõrkusest Eestis”, mitu artiklit pühendas ta tuntud interlingvistile Jakob Linzbachile ja avaldas retsensiooni Aleksandr Dulitšenko koostatud bibliograafia “Советская интерлингвистика”. Arvustuses kirjutab ta, et 409-st interlingvistilisest tööst on 80 ilmunud Eestis. Interlingvistika vastu tundsid huvi mitte ainult keeleteadlased, vaid ka kirjanikud Andres Ehin, Jaan Kaplinski ja teised (Kruus 1984). 1987. aastal esines Kruus Tartus interlingvistika konverentsil “Plaanilised keeled: tulemused ja perspektiivid”. Konverentsi teesides avaldati Kruusi “Jakob Linzbachi eluloo juurde”.

Rein Kruus tegi kaastööd kolmele Tartu väljaandele: ajakirjale “Akadeemia”, ajalehtedele “Edasi”/“Postimees” ja “Вперед”. Viimasele vähem, kuna tolle toimetaja Valter Toots toetas interliikumist. 1987. aastal ilmus Kruusi sulest “Edasis” artikkel “Fjodor Raskolnikov ja Eesti” (Kruus 1987), millele järgnes vastukajana artikkel “Ei ole selge ja äratav imestust” ЕКР ajaloolaselt, professor Herbert-Armin Lebbinilt (Lebbin 1987). Loo autorit ärritas, et artiklis on kasutatud üksnes emigratsioonis ilmunud, kodanlikke ja valgekaartlikke ajalehti. Tema

sõnul kujutatakse Lenini võitluskaaslast Raskolnikovi kommunismi vaenlaste vaatenurgast. Lebbin ei olnud rahul ka sellega, et Kruus nimetas Raskolnikovi parimaks ning tähtsaimaks teoseks tema kirja Stalinile ning et artiklis mainiti 1939. aasta augustis sõlmitud Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelist koostööpakti. Lebbini arvates ei olnud tollast välispoliitilist olukorda arvesse võttes Nõukogude Liidul muid valikuid. Niisiis ei jätnud Kruusi artiklid kaugeltki kõiki ükskõikseks. Ta tegi kaastööd nii vanadele kui ka uuematele Tartu ajakirjadele ja ajalehtedele. Uuest mahukast “Akadeemiast” kirjutas Kruus 1989. aastal ajakirjas “Таллинн”. Koguka ajakirja ilmumises Tartus, mitte Tallinnas, nägi ta püüdu taastada Tartu juhtiv roll Eesti kultuurielus. “Ajakiri ilmub Tartus, kus enne nõukogude võimu oli vabariigi kirjastustegevuse keskus, mis järk-järgult, 50 aasta jooksul kaotas oma endist tähtsust (veel äsja ilmus siin ainult üks ajakiri “Eesti Loodus”). Seega on “Akadeemia” ilmumine samm ülikoolilinna kuulsate traditsioonide taastamise poole, kus töötab terve hulk kõrgestiharitud humanitaare” (Kruus 1989: 125). Oluline oli tema jaoks, et see polnud pelgalt uus ajakiri. See oli väljaanne, mille toimetus “kavatseb järgida samanimelise 1937.–1940. aastatel ilmunud ja eesti demokraatliku ühiskondliku mõtte ja kultuuri arengusse paraja jälje jätnud ajakirja otsinguid” (*ibid.*). “Akadeemias” oli Kruus nõutud autor. Tema sulest jõudis ilmuda kolm mahukat retsensiooni. 1992. aasta 30. aprilli surmakuulutuses “Postimehes” leinab “Akadeemia” “head kaastöölised Rein Kruusi”.

Tartus olid Rein Kruusil soojad suhted dissident Gabriel Superfiniga, kes 1960. aastatel võttis osa Igor Severjanini luulekogu trükiks ettevalmistamisest sarjas “Библиотека поэта”. Olgu mainitud, et see väljaanne külmutati. Superfin õppis Tartu ülikoolis 1960. aastatel, kuid ei lõpetanud. 1980.–1983. aastani elas Superfin Tartus KGB valve all – pärast viit aastat Vladimiri vanglas ja kolme aastat asumist Kasahhis. Kodulinna Moskvas tal elada ei lubatud. KGB šantažeeris

ka tema korteriperenaist Kesk-Kaare tänaval. G. Superfin pidi Tartust Elvasse kolima. Väheseks ajaks õnnestus tal tööle saada ajalooarhiivi. Seejärel töötas ta kioskõrina Tähe tänava ajalehekioskis. Ülikooli raamatukogu direktor Laine Peep keelas Superfini teenindamise, väites, nagu oleks Superfin kunagi peahoone tulekahju ajal varastanud raamatukogule kuuluvaid raamatuid. Ei aidanud ka mitmete teadusasutuste pöördumised. Raamatukogu juhtkond vastas, et sellel inimesel pole kõrgharidustki ning teadustööd ta nii või teisiti teha ei saa. Gabriel Superfini arvukaid publikatsioone arvesse ei võetud. Oma nime all tal avaldada ei lubatud. Tõsi, 1982. aastal õnnestus tal Juri Lotmani 60. sünnipäevale pühendatud kogumikus “Finitis duodecim lustris” G. Tšernõši nime all avaldada “Неизвестное письмо Гоголя”. Kümme aastat hiljem tuli kateedrisse G. Tšernõši nimele kutse esineda rahvusvahelisel konverentsil Jugoslaavias.¹ KGB ei jätnud Superfini rahule, nõudes tema lahkumist riigist. 29. aprillil 1982. aastal kirjutas ta Kruusile: “Mulle muide käiakse jälle pinda” (G. Superfin R. Kruusile). Endiselt poliitvangilt kardeti nõukogudevastaseid avaldusi ülikooli juubeli ajal. 11. septembril kirjutas Superfin Kruusile: “Pidin andma allkirja ülikooli juubelipidustustel mitteosalemise kohta (!!!). Aga kuu aega tagasi, kui ma ütlesin, et sõidaks juubeli ajaks minema, siis öeldi, et “mis te nüüd!”” (G. Superfin R. Kruusile). Superfinil tuli käia KGB-s Vanemuise tänaval. Kirjas Kruusile 20. novembril 1982. aastal nimetab Superfin KGB-lasi “aednikeks” tänava vabariigiaegse nime – Aia – järgi. “Vaatame, kuidas lilled õitsele puhkevad, esialgu läheb kõik valepidi – juba on aednikud lillepeenardele okkaid ja nõgeseid tassinud. Sattusin hiljuti ise aednikega kokku” (G. Superfin R. Kruusile). Kirjad vaadati loomulikult läbi ning Superfini mõistukõne oli “aednikele” arusaadav. 1983. aastal sunniti Superfin emigreeruma, praegu elab ta Saksamaal ja töötab seal arhivaarina.

---

¹ G. Superfini abikaasa nimi oli Olga Tšernõš, artikkel oli aga avaldatud G. Superfini initsiaalidega: G. G. Tšernõš.

Kirjaniku ja kirjandusteadlase Valmar Adamsiga sidusid Rein Kruusi ammused suhted. 1980. aastatel, kui Adams kirjutas romaani “Esta astub ellu”, pöördus ta korduvalt Kruusi poole mitme Igor Severjanini laulatusega seotud fakti täpsustamiseks (Adams töötas sel ajal Petseris) ja ka Tartu Ülikoolis toimunud Severjanini luuleõhtu asjus (Adams viibis isiklikult sellel esinemisel, kuid ei mäletanud enam selle toimumise aega). Kruus oli alatine Adamsi külaline nii Tartus kui Valgemetsa suvilas. Tal tuli mitmel korral Adamsi poole pöörduda palvega kirjutada soovituskiri arhiivi pääsemiseks, näiteks kiri 24. aprillist 1983: “Artikli kirjutamiseks tuleb läbi vaadata ka arhiivid. Ent leninlikke põhimõtteid ignoreerides on mõned seltsimehed arhiivide kasutamise väga raskeks teinud. Selleks on vaja erilubasid. Minul ei ole momendil ühegi arhiivi kasutamiseks ametlikku luba” (R. Kruus V. Adamsile). “Loomingus” töötades tegi Kruus Adamsile ettepaneku kirjutada mälestusi: “Tänavu 1. aprillil saab 100 aastat Boriss Pravdini sünnist. Tahaks selle tähtpäeva puhul “Loomingus” märkida ka B. Pravdini kirjanduslikku tegevust, millest nüüdne lugeja midagi ei tea. B. Pravdini mälestuse jäädvustamine peaks olema ka Teie aukohus. Palume Teid leida lähemal ajal aega ja jõudu, et panna kirja ja läkitada “Loomingu” toimetusele meenutusi B. Pravdini ühenduses 1920. ja 1930. aastate kirjanduseluga” (R. Kruus V. Adamsile). Kahjuks siis juba 88-aastane Adams mälestusi Pravdini, keda hästi tundis, ei kirjutanud.

1982. aastast alates sidus Rein Kruusi kirjavahetus rootsi slavisti Bengt Jangfeldtiga. 1984. aastal tegi viimane ettepaneku avaldada koos Igor Severjanini kirjad Augusta Baranovale. Kruusi ja Jangfeldti töötõingimused olid sootuks erinevad. Bengt Jangfeldt, Stockholmi Ülikooli dotsent, sai vabalt ringi liikuda terves maailmas. Keerulisem oli tal pääseda Nõukogude Liitu, Moskva arhiivides ei antud talle materjali Vladimir Majakovski kohta. Jangfeldti huvitas teema “Majakovski ja anarhism”, mis ei vastanud nõukogude “ametliku” kirjandusteaduse ettekujutusele poeedist. Ka ei lubatud Jangfeldti Tartusse – suletud linna. Seepärast oli Jangfeldtil tarvis kohalikku kaasautorit. Läänes

läksid teadlased juba 1980. aastate keskpaigas üle arvutitele. Saanud Jangfeldtilt esimese arvutiga kirjutatud kirja 21. mail 1986. aastal, vastas Kruus: “Arvutikirja kohta võin öelda vaid Majakovskit parafraaseerides ning ümber mõtestades: “Читаю, завидую, я гражданин...”. Majakovski värsid Nõukogude passist kõlavad nii “Читайте, завидуйте, я гражданин Советского Союза”” (R. Kruus B. Jangfeldtile). Keeruline lugu oli ka koopiatega. Alles 1980. aastate lõpul avanes Kruusil võimalus kasutada mitte just kõige paremat paljundusmasinat.

1980-ndate teisel poolel hakkas valitsev ideoloogia muutuma. Kuid veel 1989. aastal tundus Kruusile, et seda aega pole kauaks, et see on nagu Hruštšovi sula. 1989. aastal valmistas ta koos Superfiniga avaldamiseks ette August Gailiti kirju vene-juudi kirjastajale ja ajakirjanikule Ilja Trotskile. 3. veebruaril 1989 kirjutas ta eelseisvast publikatsioonist Superfinile: “Tuleks kiiresti trükki anda, äkki tõmmatakse “perestroikale” kriips peale ja materjal läheb kaduma” (R. Kruus G. Superfinile). Sama aasta 3. juulil kirjutas Kruus Jangfeldtile: “Meil Eestis, ja ka Venemaal, on praegu huvitav aeg. Mulle näib. Tundub, et nüüd mõistan paremini aastaid 1917–1922. Meie ajakirjas ilmub praegu “GULAG’i arhipelaag”. (R. Kruus B. Jangfeldtile). Muide, materjali nimetatud raamatu jaoks aitas Solženitsenil omal ajal koguda just Gabriel Superfin.

Juba ammu ei ole komsomoli, erifonde ega valvsat Sõgelit. Mis oleks Rein Kruusist saanud, poleks teda tabanud raske haigus? Nähtavasti jätkaks ta pedagoogilist tööd, millega jõudis vaevalt alustada Eesti Humanitaarinstituudis. Ilmunud oleks mitu raamatut. Tal oleks võimalik saada toetusi ja stipendiume, et töötada välismaa raamatukogudes ja arhiivides. Tema töid tõlgitaks teistesse keeltesse.

Vene keelest tõlkinud Olga Sudajeva

Kirjandus

Haug, Toomas 1992. Rein Kruusi meenutades 11. V 1957 – 25. IV 1992.
– *Looming*, nr 6, lk 854–855.

- Issakov 2002 = Исаков, Сергей. И это все о нем... Рейн Круус. 11. 05. 1957 – 25. 04. 1992. [Интервью А. Петухова с Г. Пономаревой, С. Исаковым, Р. Вейдеманным] – *Наша жизнь*, № 21, 17–23 мая.
- Kruus, Rein 1984. Üksikasjalik inventuur. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 118–119.
- Kruus, Rein 1985. Uuemast blokiaanast, jesseniniaanast, majakovskiaanast. – *Looming*, nr 10, lk 1436–1437.
- Kruus, Rein 1987. Fjodor Raskolnikov ja Eesti. – *Edasi*, 27. august, nr 196.
- Kruus 1989 = [Круус Р.] Новый журнал. – *Таллинн*, nr 4, lk 125.
- Kruus, Rein, Ahonen, Heikki 1997. Aadress: Asutus VS-389/37. – *Looming*, nr 5, lk 689–695.
- Lebbin, Herbert-Armin 1987. Ei ole selge ja äratav imestust. – *Edasi*, 13. september, nr 211.
- Пономарёва 2002 = Пономарева, Галина. Рейн Круус – студент Тартуского университета. – *Радуга*, nr 1, lk 45–55.

Arhiiviallikad

- L. Kisseljova kirjad R. Kruusile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- Krivošejev 1982 = Кривошеев, Е. Рецензия на дипломное сочинение студента заочника VI курса заочного отделения русского языка и литературы филологического факультета ТГУ Рейна Крууса “Игорь Северянин в Эстонии 1918–1941”. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- Kruus 1982 = Круус, Р. Ответ на отзыв Е. Кривошеева. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- R. Kruus. Igor Severjanin Eestis 1918–1941. Diplomitöö. – Käsikiri TÜ vene kirjanduse õppetoolis.
- R. Kruusi kirjad G. Superfinile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- R. Kruusi kirjad V. Adamsile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- R. Kruusi kirjad B. Jangfeldtile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- L. Laidvee kirjad R. Kruusile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- Ajakirja “Looming” kirjad V. Adamsile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- S. Oleski kiri R. Kruusile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.
- G. Superfini kirjad R. Kruusile. – КМ ЕКЛА reg 1993/58.

Sirje Olesk

“LAINE PÕHI”

KIRJANDUSEST JA SELLE KONTEKSTIST EESTIS AASTATEL 1950–1953

*Uut riigiaadet teenima pandud kirjasõna oli nii
abitu ja õõnes, et ükski täiearuline inimene seda
tõsiselt võtta ei saanud.*

(Raun 1991: 105)

Eesti nõukogude kirjandus oli valvatud, kontrollitud ja tsenseeritud kirjandus. Samas ei olnud piirid selle ümber kogu aeg ühevõrra jäigad. Maie Kalda on vahetu sõjajärgse perioodi jaganud “järel-eesti ajaks” ja “totaalseks stalinismiks” (Kalda 2001: 573). Aastail 1940/41 ja 1944–1953 istutati, siirati, paigutati sinna kohale, kus varem oli olnud eesti kirjandus, lumelaviinina kasvava hooga võõraid tekste, õieti võõrast teksti tootmise malli. Kirjandusele kuuluv väli oli enne sel viisil tühjendatud, et oli keelustatud suurem osa varasemast kirjandusest. Selle tegevuse kulminatsiooniga nimetangi ma allpool “laine põhjaks”. Kui laine jälle kerkima hakkas, st paranoiline diktatuur aastatel 1954–1958 järk-järgult nõrgenes, järgnes protsess, mida nimetati siis küll “kirjanduse uuenemiseks”, mis aga sisuliselt oli eeskätt vana kirjanduse tagasitoomine. Olen nimetanud perioodi kuni 1950. aastate keskpaigani “nõukogude kirjanduseks eesti keeles”, 1950.–1960. aastate kirjandust “nõukogude eesti kirjanduseks” ja viimast perioodi valikute ajaks, millal sai kirjutada ka lihtsalt eesti kirjandust (Olesk 1998).

Tsensuur püsis ju nõukogude aja lõpuni, aga pärast 1960-ndatel peetud vaidlusi ei jälitatud enam esteetiliste tabude (nt vabavärss)

vastu eksinuid, vaid jälgiti poliitiliste tabude püsimumist. Nende hulka kuulusid näiteks Eesti Vabariigi ja tema tegelaste positiivne meenu-tamine, venelaste kujutamine eesti ilukirjanduses (seda arvukamalt oli neid “laine põhja” aegses kirjanduses), tulearg oli ka küüditamiste, metsavendade, pagulaste teema, kuigi seda õnnestus mõnikord puudutada.

“Laine põhi” on metafoorne kujund selle perioodi jaoks, millal eesti kirjandus oli enesest kõige rohkem võõrandunud. Järjest karmistuvad nõuded ja suurenev paranoia igasuguste “eksimumuste” jälitamisel tegi kirjanikud ettevaatlikuks, nii et eestikeelsete ilukirjandusteoste ilmumine vähenes aasta-aastalt. Kõikvõimalikud retsenseerimised ja kooskõlastamised enne teose trükkilubamist olid nii pikad ja karmid, et suurem osa võimalikest autoritest loobus kirjutamisest. Kodanlike natsionalistide paljastamise kampaania võttis neilt selle võimaluse ka teoreetiliselt, neil lihtsalt ei lubatud avaldada. Numbriliselt illustreerib olukorda Juhan Smuuli ettekanne “Eesti nõukogude kirjanduse olukorrast” EKP KK pleenumil 1953. aasta sügisel, mille järgi oli täiskasvanuile määratud ilukirjanduslikke teoseid (koos tõlgetega!) ilmunud: 1946. aastal – 102, 1948. aastal – 101, 1949. aastal – 71, 1950. aastal – 48, 1951. aastal – 42 ja 1952. aastal – 45 (Smuul 1953: 1431). Ja tuleb meeles pidada, et see oli ka “kodanlikust kirjandusest” vabanemise aeg, millal kirvega raamatukogudes raamatuid raiuti, et keelatu ka hävitatud saaks. See tähendas, et lugemisvara vähenes mõne aastaga olulisel määral. Seetõttu loeti paljusid raamatuid nende sisust hoolimata.

Nende eesti kirjanike nimekiri, kes 1940/1950. aastate vahetusel üldse midagi avaldada said, oli lühike. Selle eesotsas olid Stalini preemia laureaadid August Jakobson, Hans Leberecht ja Juhan Smuul. Venekeelses väljaandes “Nõukogude Eesti kirjanikud” (Писатели Советской Эстонии, Tallinn 1950) on nad loetletud: August Jakobson, Hans Leberecht, August Alle, Aleksander Antson, Johannes Barbarus, Villem Buk, Debora Vaarandi, Aira Kaal, Paul Keerdo, Ma-

nivald Kesamaa, Felix Kotta, Ernst Krusten, Jaan Kärner, Max Laosson, Juhan Lilienbach, Oskar Luts, Johannes Madarik, Otto Münther, Eduard Männik, Ralf Parve, Mart Raud, Paul Rummo, Ants Saar, Ilmar Sikemäe, Rudolf Sirge, Juhan Sütiste, Evald Tammlaan, Aino Tigane, Leida Tigane, Osvald Tooming, Arnold Tulik, Oskar Urgart, Erni (Ernst) Hiir, Aadu Hint, Juhan Schmuul. Seega kokku 35 autorit, kellest üheksa olid juba surnud. See väljaanne – venekeelne “Nõukogude Eesti kirjanikud” – on teos, mille juurde tuleme veel tagasi. Esialgu nimetame vaid, et raamat on laduda antud 15. mail ja trükkida 20. mail 1950 ja on ilmselt tehtud mai lõpus toimunud eesti kirjanduse dekaadi jaoks Moskvas. Raamatu toimetajaks on impressumis märgitud Magnus Mälk, koostaja on tiitlil nimetamata. Raamat algab EKP KK sekretäri I. Kääbini sissejuhatusega “Eesti nõukogude kirjanduse elulised ülesanded”. Raamatu põhiosaks on ilma autori nimeta käsitlus “Lühike ülevaade eesti kirjanduse arengust”. Sellele järgnevad loetletud autorite tutvustused, igaüks kahel kuni neljal leheküljel koos autori fotoga. Tutvustatud autorite puhul on maha vaadatud peaaegu kõik nende sõjaeelsed teosed. Nii ei nimetata mitte ühtegi Aadu Hindi teost enne näidendit “Tagaranna meeste kalakuunar” ja August Jakobson on pärast esikromaani ja enne suurepäraseid nõukogulikke draamasid avaldanud ainult novelle. Johannes Vares-Barbarusest kirjutatakse, et ta “peaaegu kõik aastad Pärnus elas politsei järelevalve all” ja oli sunnitud raamatuid avaldama omal kulul, “sest ükski kirjastaja ei julgenud neid trükkida” (lk 63). Raamat mahutab kõvade kaante vahele 122 lehekülge. Kirjandusmuuseumis leiduval eksemplaril on erifondi tempel – ilmselt on teos sinna paigutatud nn isikukultuse paljastamise aastatel.

Nende aastate kirjanduse ainukeseks lubatud meetodiks oli sotsialistlik realism, mis definitsiooni järgi nõudis “tõelisuse kujutamist selle revolutsioonilises arengus”. Selle järgi oli kirjanduse ülesandeks tööraha kasvatamine sotsialismi vaimus. Tartu ülikooli kirjanduse professor Harald Peep laskis pärast Stalini surma oma loengutes käi-

bele arusaadava seletuse sotsialistliku realismi meetodi olemuse kohta, mis tema järgi oli “partei ja valitsuse kiitmine neile arusaadavas vormis”.

Käsitledes alljärgnevalt ühe perioodi tekste eesti kirjanduses, mille seos eelneva kirjandusega on olematu ja järgneva kirjandusega kaha-nevalt väike, püüaksin allpool leida võimalikke viise seesuguse kirjan-duse käsitlemiseks eesti kirjanduse üldises kontekstis. *Oma ja võõra* vaheline pingeseisund on sel perioodil avaldatud tekstides absoluutses äärmuses: *omast* oli tinglikult alles ainult eesti keel.

Kuidas on tekst seotud oma ümbrusega? Mis see täpselt on, millega tekst on seotud? Valvatud kirjanduse puhul saab ütelda, et niisugused tekstid on kirjutatud seepärast, et seda on tinginud valitsev poliitiline kontekst. Eesti riiki ei olnud enam ja uus võim nõudis direktiivselt uut kultuuri. Selle sisu ja vormi määras nn “proletariaadi eesrindlik ideo-loogia”. Nõukogude ideoloogia eripära on põhjalikult kirjeldanud Peet Lepik, kes tõstab välja leninliku ideoloogia (mis ei kattu marksistliku ideoloogiaga) kümme iseloomulikku tunnust, mis haaravad vaimse kultuuri totaalse ettehoolduse ja järelevalve, sest see ideoloogia on “õige” ja on “relv partei ja ideoloogi käes” (Lepik 2000).

Eesti rahva kodustamiseks nõukogulikus tegelikkuses vahetati esi-mese hooga (võib vist öelda, et juhtide ülbusest või rumalusest tingi-tuna) kogu harjumuspärane elamise taust, foon või kontekst. Inimese tundeid, mõtteid ja mälu riigistada ei saanud, kõike muud inimese ümber sai aga küll. Haljand Udam on niisugust tekstilise konteksti vahetuse võimatust kirjeldanud: “Igal rahval on olemas aga eriomane tekstide hierarhia. See on selle rahva semiootiliselt fikseeritud “genee-tiline kood”, mis toimib loodusliku paratamatusega. Et inimest ühest hõimust teise siirata, on vaja asendada tema mälus, vähemalt selle tähtsamates osades, üks tekstide süsteem teisega. Just niisugust “gee-nide siirdamist” on ideoloogiaaparaat tema käsutuses olevate vahen-dite kogu võimsusega üritanud teha: on kõrvaldatud käibelt ühtesid ja peale sunnitud teisi, eriti selle hierarhia kandvamatele tasemetele kuuluvaid tekste” (Udam 1998: 13).

Ideoloogia mõiste on pärit marksismi klassivõitluse teooriatest ja tähendas klassi (ekspluateerijad/ekspluateeritavad) teadvust/eneseteadvust.

Tänapäeval on see mõiste laienenud ka sugude, rasside ja muul alusel diferentseeritud inimrühmade vastandamisele, hõlmates kõiki alasid, “kus ebavõrdseid suhteid käsitatakse kui loomulikke või normaalseid” (Webster 1996: 60). Ideoloogia laias mõttes on sel juhul see lausete kogum, seega diskursus, mis seesugust ebavõrdsust põhjendab ja õigustab.

Kommunistlik ideoloogia õigustab hegemoonilise klassi (siinses kontekstis *töötava rahva*) võimu kogu muu kultuuri üle. Kunst/ kirjandus peab olema töötavale rahvale suunatud, neile arusaadav, neid innustav, kasvatav jne. Aastatel 1945–1953 oli seesugune *leninlik* või *proletaarne* ideoloogia ainuline kultuurielu kujundaja Nõukogude Eestis, olles samaaegselt nii doktriin kui rituaal. Ideoloogia mõistel oli väga selge sisu ja tähendus. Need olid otseselt üle võetud vene nõukogude diskursuses kehtinud direktiivsest ideoloogiast. See tähendas, et kõrgeim otsustaja kirjanduse üle oli partei ja selle kongress või pleenum. Nii näiteks sai selgeks “tüüpilisuse küsimus” pärast partei XIX kongressi (Smuul 1953: 1424), nagu suhtumise eesti nõukogude kirjanduse pärandisse oli vormistanud EKP VIII pleenum.

On triviaaltõde, et teise kultuuri ja/või teise perioodi kirjandusteoste mõistmiseks tuleb uurida nende autorite arusaamu ja kavatsusi. Kunstiteose interpretatsioon lähtub siis sellest, et teost nähakse kajastavat kas mingi kultuuri ideid või varieeruvat määral ka autori ideid, mis on originaalsed, personaalsed ja unikaalsed (Encyclopedia 1993: 530). Siinses artiklis vaadeldavaid teoseid saab mõista ainult kui konkreetse ajastu (kultuuri?) ideid esitavaid, sest autori roll on ettekirjutuste suure hulga tõttu minimiseeritud. Siin ei kujunda tekstide iseloomu mingil viisil nende verbaalne praktika, vaid ainult neid tootev diskursiivne praktika. Erinevus teksti ja fooni vahel kaob, iga tekst on osa kontekstist.

Olen Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu organisatsioonilist tegevust uue võimu algaastatel käsitlenud mujal (Olesk 2000 ja 2002) ja alljärgnevalt vaatlen eesti nõukoguliku kirjanduse kõige silmatorkavamaid jooni “laine põhjas”. Teemaaliselt on “laine põhja” tekstides ülivaldavad kaks teemat: Ameerika imperialistide paljastamine ja suure vene rahva kiitmine. Kirjandusspetsiifiliselt iseloomustab “laine põhja” teoseid Eestis moondunud suhe žanride vahel: domineerivad näidend ja poeem ning romaane on ainult üks või kaks.

Võitlus Ameerika imperialismiga

Kahe üliiriigi – NSV Liidu ja USA – vastasseis, mis tipnes Korea sõja aastatel 1950–1953, andis eesti kirjanduses väga selgepiirilise vastukaja August Jakobsoni selleaegsete näidendite näol. Ilma selle taustata ongi neid võimatu mõista. Nõukogude Liidu hüsteeriline rahupooldamine leidis eesti kirjanduses ka muuviisilist arvestatavat vastukaja. Referendi sõnul on Juhan Smuul ENSV KL konverentsil 1951. aastal kinnitanud: “Kirjanike üheks esmajärguliseks ülesandeks on võitlus rahu kaitseks, koos ameerika relvadega ja vägedega üle Atlandi transporditava vördjaliku tsivilisatsiooni, businessmenide mandunud kultuuri ja surmaga kaubitsejate kirjanduse vastu” (Raudsepp 1951: 1229). Selle tulemusi väljendab teine kriitik nii: “Mida raevukamalt ameerika-inglise imperialistlikud kiskjad Nõukogude Liitu ja kogu inimkonda sõjaga ähvardavad, seda sagedamini toob meie luule pilte rahust ja õnnest” (Kivi 1951: 1128).

August Jakobson oli sõjaajal olnud eelkõige romaanikirjanik, kes oli kirjutanud ka novelle ja vähemalt ühe hea näidendi. Sõja järel sai temast peamiselt draamakirjanik. Siinses kontekstis tulevad kõne alla näidendid “Öö ja päeva piiril” (1950), “Šaakalid” (1952), “Suremine” (1953) ja “Kaitseingel Nebraskast” (1953). Nende tegevus toimub autori remargi järgi ikka kaasajal, kas siis “ühes maršalliseeritud¹ väi-

¹ See tähendab riiki Lääne-Euroopas, mis saab Ameerikalt senaator Marshalli plaani

keriigis” või “ühes kapitaliorjusest vabanenud maal Euroopas”, ja nad kõik on žanrimääratluselt satiirid. 1953. aasta lõpus peetud EKP VIII pleenumil, kus arutati ENSV KL tööd, on kokkuvõtvas programmtekstis (otsuseks on see liiga pikk ja üksikasjalik) anonüümselt (seega kõrgema instantsi – partei – seisukohana) eraldi esile tõstetud just Jakobsoni töid: “Saavutustest kõneldes tõstis EKP Keskkomitee pleenum viimase aja tähelepanevate teostena esile August Jakobsoni draamaatilised satiirid “Šaakalid”, “Kaitseingel Nebraskast” ja “Suremine”, mis paistavad silma oma ideelise selguse ja poliitilise teravuse ning tugevate kunstiliste karakterite poolest” (Eesti nõukogude 1953: 1411). Praeguse kogemusega on nende lugemine otse elamuslik. Näidendid on omavahel sarnased, kuid erinevad muust kaasaegselt kirjandusest Eestis selle poolest, et kujutavad elu väljaspool Nõukogude Liitu. Kuigi see polegi vaadeldaval perioodil liiga imelik, sest Ameerika kapitalistide paljastamiseks pidi neid ju ka kujutama. Head konjunktuuritaju on näidanud üles siis alustav Egon Rannet, kellelt 1950. aastal on ilmunud lühinäidend “USA” (Eesti NSV Rahvaloomingu Keskmaja poolt korraldatud lühinäidendite võistlusel auhinnatud teos). Nii Jakobsoni kui Ranneti näidendites kujutatakse imperialistlikku kapitalismi, kus ekspluateeritakse inimesi. Jakobson mäletab veel nn kodanliku elu atribuute ja kasutab neid interjööride ja kostüümide kirjeldustes. Tegelaste leerid on selgelt välja joonistunud, süžee on põnev, et mitte öelda kriminaalne, sest mängus on nii tuli-, külm- kui keemiarelvad. Kodanlased on rahaahned ja nende proud liiderlikud, töölised seevastu on distsiplineeritud ja arukad. Alati on näidendis keegi, kes tunneb ja kiidab elu Nõukogude Liidus. Katarsis saabub siis, kui keegi sümpaatne tegelane, kas tubli võitleja või aus kahtleja, ära tapetakse või vähemalt vabaturma läheb. Pärast seda tuleb lahendus, head löövad korra majja ja pahad saavad karistada. Nimetud väikerii-

---

järgi nimetatud “Marshalli abi”. Selle abiplaani alusel ehitati üles näiteks Lääne-Saksamaa.

gid on allutatud Ameerika ülemvõimule, sealsed rahamehed lõmitavad Ameerika sõjaväelaste ees, kes paljastatakse näidendite tegevuse käigus sageli sõjakurjategijatena. Näidendis “Suremine” arutleb üks vana korra kaitsjatest nii: “Saime relvi ja raha Ameerika Ühendriikide kongressi enda poolt kinnitatud summade arvel! N-noh, läksime tänavale. Ja tagajärjed? Rahvahulgad, kellest me arvasime, et nad meie selja taha asuvad, tegid kõik, et meid maha tallata ... igavesti ja lõplikult! [---] Tarvis on, et meie maale tungiks sisse vähemalt poolemiljoniline hambuni relvastatud armee, mitte aga mingisugused ennast-täis instruktoriesed...” (Jakobson 1953: 55).

Kuigi Jakobsoni roll sedalaadi tekstide tootjana oli silmapaistev ka üleliidulises mastaabis, ei jäänud teema Eestis ainult tema kanda. Täiendust tuli luuletajatelt, peamiselt “satiiriliste värsside” näol. Need olid päevakajalised juhuluuletused Wall Streeti gangsteritest või Tlost ja Trumanist. Üle maailma langeb Vabadussamba vari ja

*selle varju all lihav plantaator
neegreid piitsutab, lintšib ja poob;
selle varju all gangster-senaator
vägivalla jaoks seadusi loob;
selle varju all pisikuid toodab
elajas, kellel on teaduslik kraad –
katku- ja koolera-taudiga loodab
külvata üle kõik õitsvad maad;
selle varju all kistud on pähe
Ku-klux-klani vördjate mask, –
aga neid, kes ta varju ei lähe,
tabab gangsterlik kuklalask ...*

(Parve 1953: 6)

Luuletused olid igas mõttes päevakajalised: kui parteiline seisukoht muutus, kui vastasseis USA-ga leevenes, suleti Ralf Parve “Vabadussamba vari” ja Paul Rummo “Katkukülvajad” igaks juhuks erifondi. Muidu võis juhtuda nii, nagu Jakobsoni “Šaakalite” põhjal Moskvas

1952. aastal vändatud filmiga, mille näitamine USA saatkonna protesti tõttu lõpetati.

Suure vene rahva ülistamine

Teine silmatorkav ja ebameeldiv joon selleaegses eesti kirjanduses on kõige veneliku mõõdutundetu ülistamine. See oli alanud hiilivalt kohe sõja järel ja saanud varjamatu hoo sisse pärast 1950. aasta märtsipleenumit, mis märkis Venemaa eestlaste võitu kohalike kommunistide üle (Olesk 2002). Lääne sovetoloogid on uusvenestamise programmkõnedenäide käsitletud Leningradi parteisekretäri Andrei Ždanovi kõnesid Leningradi parteiaktiivil ja kirjanike koosolekul 1946. aasta sügisel (eesti keeles on nende kõnede kokkuvõtlik lühendatud stenogramm ilmunud 1946. aasta “Loomingus” nr 10–11).

Sovetoloogide käsitluste järgi määras nimelt see etteaste Nõukogude Liidu kultuuripoliitika Stalini surmani (Lilja 1990: 159). Nagu tolle aja parteilistele dokumentidele omane, kõneleb seegi dokument näiliselt üksikutest faktidest – konkreetsel juhul M. Zoštšenkost (labane väikekodanlik kirjanik) ja A. Ahmatovast (ideetu reaktioonilise kirjandusliku raba esindaja). Mõlema kohta on otsus resoluutne – nad “koristagu end nõukogude kirjandusest”, sest: “Nõukogude rahvas ootab nõukogude kirjanikelt tõelist ideelist relvastust, vaimutoitu, mis aitaks täita suure ülesehitustöö plaane, meie maa rahvamajanduse taastamise ja edasiarendamise plaane. [---] Meie rahva nõudmiste ja maitse tase on tõusnud väga kõrgele ja see, kes ei taha või ei ole võimeline tõusma sellele tasemele, jäetakse selja taha.” Soome uurija Pekka Lilja on täheldanud, et selles kõnes viitab Ždanov Stalinile ja Gorkile, Belinskile, Tšernõševskile ja Dobroljubovile, ka Leninile, kuid mitte kordagi Marxile või Engelsile (Lilja 1990: 162).

Eespool nimetatud venekeelses ülevaate teoses Nõukogude Eesti kirjanikest ütleb parteijuht sm Käbin oma sissejuhatuses muuhulgas: “Peab ütleva otse: kui meil ei oleks vene klassikute ja tänapäeva

nõukogude vene kirjanike tõlkeid, oleksid paljud eesti kirjanikud oma loomingus veel kaua ekselnud formalismi ja dekadentsi ummikus ja rabas” (Pissateli 1950: 10). Sama kogumiku ülevaade eesti kirjandusest algab nii: “Iidsetest aegadest alates on venelaste ja estide (estõ) vahel olnud tihedad sidemed. Kiievi Venemaa koosseisu kuulusid koos mõnede teiste mitteslaavi hõimudega ka estid. Venelased võitlesid koos estidega võormaalaste sissetungide vastu” (Pissateli 1950: 13).

Kõik tolleaegsed eesti ajaloo käsitlused pidid leidma ja rõhutama näiteid kahe rahva sõpruse kohta. Niisama hinnati ka kirjandusloolisi käsitlusi – sealgi pidi kogu asjaomane faktistik saama esile tõstetud. Kui midagi juhtus kahe silma vahele jääma, leidus (enamasti anonüümseid) hukkamõistjaid. Nii on Eestimaa K(b)P Keskkomitee otsuses “1950. aasta mais Moskvas toimunud eesti kirjanduse dekaadi tulemustest” (Eestimaa 1950: 793) öeldud: “Järelsõnas raamatule “Eesti klassikud-realistid” ning eesõnas Lydia Koidula valik kogule on kinni mätsitud vene klassikalise kirjanduse mõju eesti kirjanduse arengule...[---] “Kalevipoeg” oli trükiks ette valmistatud moonutatult – olid välja jäetud stroofid positiivsest tähtsusest, mida omas Eestimaa ühendamine Venemaaga, ning see jäme poliitiline viga likvideeriti alles siis, kui raamat oli juba trükkimisel.”²

Mineviku kirjanduspärandi ümberhindamine lähtubki kahest peamisest tegurist: kõik see, mis on kuidagi seotud nooreestlastega, on taunitav, ja kõik see, mida saab seostada vene kirjandusega, esiletõstetav. 1951. aasta kirjanike konverentsil, kus kõneldi kirjandusest ja kriitikast “seltsimees Stalini keeleteaduslaste tööde valguses”, kritiseeris E. Sõgel Tartu Riiklikus Ülikoolis kehtivat kirjanduse õpetamise programmi. “Programmis vaigitakse Kreutzwaldi kirjavahetusest Jakobsoniga, ei kõnelda Koidulast kui vene kirjanduse tõlkijast³ ja Vildest kui Ameerika imperialismi paljastajast” (Raudsepp

² Pole võimalik tuvastada, missuguseid eepose stroofe on silmas peetud.

³ Koidula pole kunagi midagi tõlkinud vene keelest. Siin on vene kirjanduse tõlkena käsitletud ilmselt Koidula juttu “Olesja”, mis oli mugandus saksa keelest, kuid mille

1951: 1232). Problemaatiliseks saab 19. sajandil venestusse soosivalt suhtunud autori Suve Jaani hindamine, sest tema on oma teose "Vene süda ja vene hing" (1844) pühendanud sandarmipealik krahv Benkendorffile. See on keeruline küsimus, mille üle polemiseeritakse. Autoriteedina tuleb ilmselt võtta ülevaadet 1950. aasta venekeelses raamatus. Seal on Suve Jaani teoseid käsitletud positiivse näitena ja rõhutatud, et Luik Laos on "esimene eestlasest kangelane-sõjamees" ja "vene laevastiku meremees" (Pissateli 1950: 17). Eesti ja vene rahva sõpruse populariseerimine näibki üles kaaluvat lõimitamise tsaari ees, nii et kokkuvõttes jääb Suve Jaanile ta koht eesti kirjandusloos alles. Ja üldse on täiesti kindel, et "Eesti kultuuri minevikupärandi käsitlemine ei ole mõeldav ilma vene kultuuri mõju arvestamata. Vene progressiivse ja proletaarse kirjanduse mõju meie proletaarseile kirjanikele ja kriitilistele realistidele on niivõrd tugev ja viljastav, et moodustab meie kirjandusloo põhimise osa", kõneles nõupidamisel M. Laosson (Raudsepp 1951: 1234).

Selle temaatika kõige anekdootlikum seik on etteheide Johannes Semperile, et see ei tõlkinud Pablo Neruda värsse mitte vene, vaid hispaania keelest ja seega "ei kasutanud Neruda tõlkimisel kõiki vene keele rikkusi". Niisuguse süüdistusega olevat välja tulnud parteikomitee seltsimehed Kanter ja Nugis, nagu võib lugeda Smuuli ettekandest kirjanike kongressil. 1954. aastal võib Smuul juba välja ütelda, et seda laadi süüdistus on mõttetu ja rumal (Smuul 1954: 853).

1970.–1980. aastatel oli neid, kes kuluaarikriitikas viitasid seigale, et eesti kirjanduses ei kujutata tegelast, kes oleks rahvuselt venelane. Neil aastakümnetel ja nn normaalses kirjanduses oli see tõesti nii, see oli üks poliitilistest tabudest. See-eest jätkub vene inimesi, enamasti sõjaväelasi ja insenere "laine põhja" juttudesse küllaga. Selleaegses "Loomingus" leiduv proosa peab kujutama kaasaega ja seal ehitavad

---

algtekstiks on Marko Vovtšoki jutustus "Kasaklanna" või "Kasakneiu" (pealkirja on eesti keelde tõlgitud erinevalt).

eestlased uut Eestit üles sagedasti mõne targa ja mõistva vene kommunisti sõbralikul juhendamisel. See on ka aeg, kus Eesti Nõukogude Kirjanike Liitu kuulub parimatel aegadel (1950–1952) kuni kaheksa venekeelset kirjanikku, peamiselt sõjaväelast, kes parteiorganisatsiooni koosolekutel süüdistavad mõnikord “Loomingu” toimetajat August Allet, et see ei taha vene autoreid avaldada.

Nõukoguliku romaani sünniraskused

1949. aastal toimus esimene nõukogudeaegne romaanivõistlus, mis lõppes suure skandaaliga. Nimelt ei arvestanud žürii Hans Leberchti teosega “Valgus Koordis”, sest see polnud žanrinõuetele vastav romaan (ja seda teost ongi üldiselt nimetatud jutustuseks) ja oli pealegi (kuigi vene keeles) juba ilmunud. Reglemendi järgi sai auhinnata võistlusele esitatud käsikirju. Paraku olla romaani lugenud Stalinile töö meeldinud ja nii tuli parteilistel ametnikel Eestis tühistada juba välja kuulutatud tulemused, saata (“töötava rahva nõudmisel”) laiali žürii ja moodustada uus, et see võiks kuulutada “Valgus Koordis” romaanivõistluse võitnud teoseks. Nii läsksi, varem võitjaks kuulutatud O. Toominga romaanile määrati III preemia. Samas on juba järgmisel aastal autoriteetses venekeelses ülevaates teost nimetatud jutustuseks – *povest* (Pissateli 1950: 47) ja kaeblemine selle üle, et puudub uus, nõukogulik romaan, jätkub. Üsna varsti hakatakse sellena käsitlema Aadu Hindi romaani “Tuuline rand” esimest osa. Nii näiteks kinnitas Kirjanike Liidu esimehe kohusetäitja J. Smuul 1953. aastal: Esimeseks eesti nõukogude romaaniks tuleb lugeda Aadu Hindi “Tuuline rand” (Smuul 1953: 1432). Kuid sellegi teose aktsepteerimine ei läinud probleemilt. Autor avaldas esimese versiooni teosest 1951. aastal, kuid kriitika vastuvõtt ei olnud soodne. Leiti, et puudus töölisklassi juhtiva osa kujutamine, revolutsioonilise rahva teadlikkusele rõhumine jne. Hint oli operatiivne, kirjutas juurde kümme uut peatükki, mille tegevus toimub Tallinnas, et saaks näidata revolutsioonilist ja eesrindlikku

töölisklassi, ka vene töölisi ja nende juhtivat rolli. Romaani täiendatud trükk ilmus juba 1952. aastal, oli 90 lk pikem esimesest versioonist ja jäi edasiste trükkide alustekstiks. See üldiselt vähetuntud episood omaaegse populaarse romaani sünniloost kopeerib otse pentsiku vastavusega vene nõukogude krestomaatilise romaani “Noor Kaardivägi” ümbertöötamise lugu. Viimane võttis siiski rohkem aega, ja selle tõttu on eesti keeles tõlgetena kättesaadavad nii algne (1947) kui ümbertöötatud versioon (1954, 1963, 1974). Aleksander Fadejev sai tõsielul baseeruva, kuid ajastukohaselt heroiseeritud romaani “Noor Kaardivägi” valmis juba 1944. aastal, teos ilmus 1945. aastal ja sai Stalini preemia 1946. aastal. Kuid pärast parteilist otsust ajakirjade “Zvezda” ja “Leningrad” kohta 1946. aastal, järgnes 1947. aasta detsembris “Pravdas” rünnak “Noore Kaardiväe” vastu, sest teoses ei olla kujutatud vajalikul määral partei juhtivat osa. A. Fadejev arvestas kriitikat ja avaldas 1951. aastal romaani uue versiooni, kus oli 11 peatükki rohkem ja parteisekretäri rolli noorte juhendamisel mastaapsemalt kujutatud.

Eesti esimeste nõukogulike romaanide hulgas on mõnikord nimetatud ka Erni Krusteni romaani “Pekside raamat”(1946), milles oli kujutatud 1905. aasta sündmusi, kuid see oli liiga ilmselt tellimustöö, nagu ka teised selle perioodi romaanidena käsitletud tööd: Richard Rohu “Kaks perekonda”(1947) ja Oskar Lutsu “Jüri Pügal” (1945). Neid teoseid ründas kaasaegne kriitika ja hilisem kirjanduslugu on nad suuremate kommentaarideta oma aega jätnud.

“Tuuline rand” I on ilmselt ainuke teos “laine põhjast”, millel oli kirjanduslikku tähendust kuni nõukogude aja lõpuni. Andeka kirjanikuna kompas Hint siin võimalikke lubatavuse piire üsna suurel määral. Kuigi romaani kirjutamine oli neil aastail suure hulga nõuete tõttu kõige keerulisem, oli seal võimalik õnnestumise korral kõige enam isikupära säilitada. Nii ongi Hindi romaaniseerias (“Tuulise ranna” viimane, IV osa ilmus 1966) tervikuna, aga ka I osas, mis on küll kõige poliitilisema sisuga, võimalik leida ajastu poolt dikteeritud kohustuslike elementide kõrval autori kirjandusliku maailmanägemi-

se ja stiili omapära, millest oleks raske kõnelda Jakobsoni näidendite või mõne teise autori luuletuste puhul. Ka “Valgus Koordis” mõjub ikkagi kurioosumina, mille paralleelteoseid teiste kolhoseeritud rahvaste kirjandustes me lihtsalt ei tunne. Hindi romaanisarja avaromaani muudavad kirjanduseks rannarahva elu ja Saaremaa miljöo elav ja konkreetne kujutamine, mõned hästi leitud ja ilmekalt esitatud tegelased ja teose tajutav kuulumine traditsiooni, “harjumuspäraste tekstide hulka”, millest kõige ilmsemad on ühendusniidid näiteks “Mahtra sõja” saksavastase paatosega.

Kui püüaksime kokku võtta käsitledava perioodi tähendust eesti kirjandusloos, tuleks meenutada rahvatarkust, mida olevat armastanud korrata Johann Voldemar Jannsen: kõige pimedam on aeg vahetult enne koitu. “Ühiskond oli pihustatud. Kõik iseseisvusaja saavutused olid muudetud olematuks: nii poliitikas kui kultuuris ja isegi majanduses.

Oleks ju võinud minna veelgi hullemini: oleks võidud sisse viia venekeelne kooliõpetus, nagu seda oli tehtud sajandivahetuse paiku; ka totaalne küüditamine – nagu Krimmi tatarlaste puhul – polnuks mõeldamatu. Aga niigi olid lood halvemad 1940. aasta halvimaist kartusist. Pööre parema poole oli tulemas, kuid sellest veel ei teatud. 1953. aastal näis balti rahvaste tulevik süngemana, kui see tegelikult kujunes” (Misiunas, Taagepera 1997: 124).

Kirjandus

Eestimaa 1950 = Eestimaa K(b)P Keskkomitees. 1950. aasta mais Moskvas toimunud Eesti kirjanduse dekaadi tulemustest. – *Looming*, nr 7, lk 793–794.

Eesti nõukogude 1953 = Eesti nõukogude kirjanike võitlusülesanded. – *Looming*, nr 12, lk 1411–1415.

Encyclopedia 1993 = *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton University Press.

Jakobson, August 1953. *Suremine*. Dramaatiline satiir viies vaatuses. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Kalda, Maie 2001. Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 572–578.
- Kivi, Karl 1951. Selgel hommikul. – *Looming*, nr 9, lk 1128–1131.
- Lepik, Peet 2000. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. – *Akadeemia*, nr 4, lk 718–754.
- Lilja, Pekka 1990. Ždanovlusest sulailmadeni. Märkmeid nõukogude Eesti kirjanduspoliitikast. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 156–166; nr 4, lk 229–238, nr 5, lk 286–294.
- Misiunas, Romuald J. ja Taagepera, Rein. 1997. *Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990*. Tallinn: Koolibri.
- Olesk, Sirje 1998. Kontekst kirjanduse tegijana. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 381–387: (ka rmt-s *Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002).
- Olesk, Sirje 2000. Neljakümnendad I: murrang kodumaal. – *Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum (ka rmt-s *Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002).
- Olesk, Sirje 2002. ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum – *Looming*, nr 10, lk 1552–1567.
- Parve, Ralf 1953. *Vabadussamba vari. Satiirilisi värssse*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Pissateli 1950 = Писатели Советской Эстонии. Таллин: Эстонское Государственное Издательство.
- Raudsepp, Vladimir 1951. Eesti kirjanduse ja kriitika probleemid J. V. Stalini keeleteadusalaste tööde valgusel. EN Kirjanike Liidu konverentsilt. – *Looming*, nr 10, lk 1227–1240.
- Raun, Ott 1991. Suur pööre eestluses. – *Looming*, nr 1, lk 105.
- Smuul, Juhan 1953. Eesti nõukogude kirjanduse olukorrast. – *Looming*, nr 12, lk 1424–1440.
- Smuul, Juhan 1954. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu tööst ja meie kirjanduse ees seisvatest ülesannetest. – *Looming*, nr 7, lk 844–861.
- Udam, Haljand 1998. *Loetud ja kirjutatud*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus.
- Webster, Roger 1996. *Studying Literary Theory. An Introduction*. London: Edward Arnold.

VÕIM KIRJANDUSE KALLAL: DOKUMENT EESTI KIRJANDUSE JUHTIMISEST 1950. AASTAL

Nõukogude riigis oli võim Nõukogude Liidu Kommunistliku (bolševike) Partei, õieti selle juhtorganite – Keskkomitee ja KK büroo käes. Suure, üleliidulise partei osadeks olid liiduvabariikide komparteid. Viimaste autonoomsus oli olematu kuni Stalini surmani ja väga piiratud kõigil järgnevail aastail kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni. Praktiseeriti niisugust hierarhilist korraldust, kus partei kohalik juht, keda nimetati esimeseks sekretäriks, oli liiduvabariigis domineerivast rahvusest (nagu Nikolai Karotamm) või vähemasti sellele rahvusele omase nimega (nagu Karl Vaino, kes väga vaevaliselt rääkis eesti keelt). Hierarhias järgmine koht – partei teine sekretär – oli aga kindlasti Moskvast saadetud seltsimehe käes, kes esindas siis kõrgemat, st tegelikku võimu. Nõukogude ajal omandas sõna *partei* spetsiifilise tähenduse: see oli võimu kehastus. Et parteisid oli üks, siis oli kõigile selge, mida mõeldi, kui öeldi *partei* ja *parteilane*. See tähendas kommunistlikku parteid ja kommunistliku partei liiget, aga see tähendas ka võimukandjat, privileegide omajat, sageli ka info valdajat. See ei olnud pelk võimupartei, see oli võimu o r g a n : mitteliikmetele ja sageli ka realiikmetele suletud masinavärk. Igal liiduvabariigil oli oma partei keskkomitee, igas linnas ja asulas oli oma parteikomitee, igas ettevõttes ja organisatsioonis oli oma partei algorganisatsioon. Välistelt valitses justkui kaksikvõim – olid ju olemas ka liiduvabariikide valitsused, linnade ja asulate täitevkomiteed, asutuste ja organisatsioonide direksioonid. Üldiselt oli aga läbi kogu nõukogude aja, eriti

aga nn stalinismi aastatel tegelik otsustamisõigus ainuliselt kõrgematel parteiorganitel.

Kui oli loodud ENSV Kirjanike Liit (1943. aastal Moskvas), moodustati selle NLKP-sse kuuluvatest liikmetest ka partei algorganisatsioon. Et aga ENSV Kirjanike Liidu liikmed võisid olla ametis riigi juhtorganites (nagu Johannes Barbarus, Johannes Semper ja hiljem August Jakobson), siis kuulusid nemad oma kõrgema ameti struktuuride juurde loodud parteialgorganisatsioonidesse. Eesti Riigiarhiivi filiaalis Parteiarhiivis on tallel ENSV Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosolekute protokollid (fond 2473). Nendest nähtub, et algorganisatsioon loodi Kirjanike Liidu juurde 10. novembril 1946. aastal. Parteialgorganisatsiooni esimeseks sekretäriks valiti kirjanik Aadu Hint. Sekretäri vahetati igal aastal. 1947. aastal valiti uueks sekretäriks Oskar Urgart, 1948. aastal Paul Viiding. 1949. aastal saadeti kõrgemate parteiorganite poolt sekretäriks Magnus Mälk, kes jäi sellele kohale kuni 1952. aastani.

Arhiivis on tallel algorganisatsiooni koosolekute protokollid aastatest 1946–1955 ja aastatest 1963–1990. Vahepealsete aastate protokolle ei ole mingil põhjusel arhiveeritud.

Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni tegevust olen mõnevõrra käsitlenud ühes varasemas artiklis (Sirje Olesk, ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – “Looming” 2002, nr 10, lk 1552–1567 (vt sama ka rmt-s “Kohandumise märgid”. Tallinn – Tartu: UTKK, TÜ eesti kirjanduse õppetool. Tartu, 2002, lk 99–120).

Alljärgneva seletuseks vaid mõned kommentaarid. Publitseeritakse osa ühest parteialgorganisatsiooni koosoleku protokollist. Koosolek on toimunud 19. ja 20. aprillil 1950. aastal, st pärast kurikuulsat EKP KK VIII pleenumit. Sellel pleenumil olid võimu juurest tõrjutud senised juhid, keda süüdistati kodanlikus natsionalismis. Asemele tulid peamiselt nn Venemaa eestlased: nii oli vabastatud senine Eesti kõrgeim parteijuht Nikolai Karotamm ja tema koha oli endale saanud

Ivan (hiljem Johannes) Käbin. Kirjanike Liidust ja selle parteialorganisatsioonist olid kõrvaldatud senised juhtivad tegelased Johannes Semper ja Nigol Andresen. Koosoleku protokoll annab pildi neile aastatele iseloomulikust absurdimaailmast, milles loomingulised liidud elama pidid.

Koosoleku esimese punktina käsitleti Paul Viidingu personaalküsimust, mille lõpuks Paul Viiding kui kodanlik natsionalist ja “Andreseni sabarakk” partei liikmeskonnast välja heideti. Selle punkti arutelu siin ei reprodutseerita, sest selle loogika on ajastut vähegi tundva inimese jaoks tavapärane. Koosoleku teise punktina arutati Juhan Smuuli (siis Schmuuli) tolleaegse abikaasa Ita Saksa kaebust “D. Vaarandi kommunistlikku moraali jalge alla tallava käitumise kohta”. Ka selle punkti protokoll jätkame siinkohal esitamata.

Mart Raua personaalküsimuse arutelu on seevastu oma äärmuslikkuses absurdsemaid sündmusi, mille kirjeldust neist protokolliraamatutest leida võib. Samas on see ka kõigiti tüüpiline, kuid see tüüpilisus tuleb siin välja (Mart Raua osavuse või küünilisuse tõttu?) *non plus ultra*. Koosolek kestis kaks päeva. Koosoleku järel on juhtivad seltsimehed vormistanud tavakohase RESOLUTSIOONI, mille toome siin ära tervenisti.

Koosolekut on juhatanud tolleaegne ENSV Kirjanike Liidu juhatuse esimehe kohusetäitja Eduard Männik. (Juhatuses oli kuni 1949. aastani olnud Johannes Semper, kes kõrvaldati ametist pärast VIII pleenumit. Siis sai nominaalselt esimeheks August Jakobson, kes aga valiti samaaegselt ka ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks, nii et Kirjanike Liidu asjadega ta kuigivõrd tegelda ei jõudnud). Puhalt parteilise “kaadrina” oli 1949. aastal Kirjanike Liidu parteialorganisatsiooni sekretäri palgalisele kohale saadetud Magnus Mälk, kelle kirjanduslik töö oli olematu. Kunagine tekstiilivabriku tööline ja juunipöörde järel direktor Mälk oli teeninud Nõukogude armees, õppinud Kõrgemas Parteikoolis ja määratud siis tööle Kirjanike Liitu.

1947. aasta alguses on algorganisatsioon seisnud seitse liiget ja kaks liikmekandidaati. 1949. aasta lõpuks (protokoll 10. detsembrist) on Eesti kirjanike hulgas juba 19 kommunisti: 14 liiget ja 5 kandidaati. Niisugusele tõusule on kaasa aidanud muuhulgas ka see, et ENSV Kirjanike Liitu kuulusid automaatselt ka NSVL KL liikmed, Tallinnas resideeruvad vene keeles kirjutavad sõjaväelased (peamiselt mereväelased). Nemad olid loomulikult kõik NLKP liikmed ja kuigi nende esimeseks parteialgorganisatsiooniks oli nende teenistuskoha organisatsioon, kuulusid 1947. aastal seltsimehed Amurski (kodanikunimega Šifkov), Kudravtsev, Solovjov ja Skulski ENSV KL algorganisatsiooni, samal ajal kui sinna ei kuulunud kirjanikud-kommunistid Leberecht, Sokolov ja Levin (vt protokoll nr 8: f 2473, s 2, lk 6 jj).

Koosolekut on protokollinud kirjanik Osvald Tooming. Koosoleku protokoll on esitatud võimalikult autentselt, täiendused on lisatud nurksulgudes. Vaikides on parandatud vaid kõige ilmsemad kirjakoormistused. Kõik need faktid, mida on võimalik leida üldkättesaadavatest teatmeteostest, on jäetud kommenteerimata.

Väljavõte ENSV Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosoleku protokollist 19. ja 20. aprillil 1950.

Koosolek 19. IV 1950.

Päevakord:

1. P. Viidingu personaalküsimus.
2. Kommunistliku moraali ja eetika küsimused.
3. Mart Raua personaalküsimus.

[--]

Päevakorrapunkt nr. 3: Mart Raua personaalküsimus.

Mälk ütleb sissejuhatuseks, et see on teine punkt kommunistide moraali ja eetikaküsimustest. Raud on pikema aja vältel ignoreerinud algorganisatsiooni ja Kirj[anike] Liidu juhatust. Terve rida probleeme on ta algatanud teisi teid kaudu, küll Keskkomitees, küll ka kuluaarides. Sellise käitumise tagajärjel tekib kuulujutte, mida peab hiljem ikka arutama. Nii süüdistas Raud Allet kirjanduslikus varguses, Molotovi kõne moonutamises, ta võitles järjekindlalt August Jakobsoni vastu. Otsustasime võtta Raua käitumise arutamisele.

Kaal oma aruandes ütles: Olen märganud mitmesugust Raua mõju, mis ei ole kasulikud. Raud on tekitanud luulekooli, kriitika-kooli ja intriigikooli. Kui ma kirjutasin kahest tendentsist Raua luules, siis tookord avaldatud minu optimistlikku lootust uue tendentsi võidu kohta oleks tarvis revideerida. Raud väldib klassivõitlust oma poemis "Maa kasvab". Üle lugedes tema luulekogu panin tähele, et kuni kestis võitlus okupantide vastu, Raud oli võimas, hiljem on andnud aga ainult üksikuid teravalt häid asju. Ilmneb idülliline maneer, mida ta oskab hästi anda, kuid mis kannab lepitavat laadi. Esineb palvelikke, manitsevaid meeleolusid ("Võidule"), samuti paljudes luuletustes kunstlikkust, retoorikat, stiliseeringut. Raua luules esineb pseudokonkreetsust, võrdlused on antud piltide varal, mille tõttu saavad küll hästi konkreetseiks üksikud loodusepildid, ühiskondlikud aga jäävad udusteks. Leidub noori, kes sellele maneerile järele annavad (Villandi, Hiiob¹, ka Kesamaa), hoidudes küsimuste teravalt ülestõstmisest.

Viimasel ajal on Raud saanud aktiivseks kriitika alal, luues ka siin oma kooli. Schmuuli poemi arvustades ta märgib põhipuudust (see on stiihia), kuid äärmiselt lühidalt. Peatähelepanu pühendab aga Raud oma kriitikas üksikuile võtetele, lugedes sel puhul pikka moraali. Arvustusest jääb skolastiline maik, milline mulje on aga eriti tugev Raua ja Schmuuli ühises kriitikas Parve "Võitluspostil"

---

¹ Ellen Niit (abieluelse nimega Ellen Hiob).

kohta.² Selles võetakse tagakiusamise alla üksikud sõnad, nagu õnn. See kriitika ei kannata igatahes üldse kriitikat välja. Raua skolastilist meetodit on hakanud kasutama aga isegi selline väljapaistev mees nagu Tulik oma arvustuses Schmuuli poeemi kohta.

Kriitikas Parve kohta on selgesti tunda Raua kätt. Siin algab juba salajane kriitikakool, mis on tihedas seoses tema intriigikooliga. Võitluses Jakobsoni vastu viib Raud võitluse igasse piasiasja. Raud ilutseb idülliga, mätsib kinni võitlust ja oma loomuse tõttu juba ei suuda seedida Jakobsoni, kes viib võitluse igasse oma reasse. Raud on tervel rindel rünnanud neid, kes võitlevad formalismi vastu, nii Jakobsoni, Allet, Kaalu, ka Parvet. Intrigikooli arendamist võimaldasid Raua suhted kõrgetel ametikohtadel olevate inimestega ja kodanlike nationalistidega. Raud on omamoodi mõjutanud paljusid, alates Lidia Toomiga Moskvast ja lõpetades E. Hiiobiga Tartus. Toom oma kirjas 28. märtsist kirjutab mulle, et miks ma ei käsita oma artiklis Semperit sama lugupidamisega nagu Tammsaaret, miks ma käsitan nii vähe Tuglast ja Noor-Eestit. Ta heidab mulle ette, et ma alahindavat “Väikest Illimari” ja “Kivi kivi peale”.

Raud (vahele): Miks viite selle seosesse minuga?

Kaal: Toom ise ütles, et tema informatsioon on pärit Raualt.

Raud: Toom ei räägi minuga enam kolm aastat...

Kaal: Miks te siis küll riidu läksite? Raual olid tihedad sidemed Karotamme, Andreseni ja Semperiga, nende kaudu ta oma intriigisõlmi kodus. Hiiob läks Tartus prodekaani juurde ja ütles, et tema luuletus “Õnn” on hea, sest seda ütleb Raud, ja miks seda luuletust maha on tehtud. Mikkelsaar ütles talle, et luuletus on apoliitiline ja halb, kuid Hiiob jäi ikkagi selle juurde, mis talle Raud oli ütelnud. Tähendab, seos ja omapoolne toetamine Raua poolt on Hiiobi juures olemas. Raua poeg³ on Tartu ülikoolis kosmopoliitide rühma pea, ta ütleb: minu

² M. Raud, J. Schmuul. [Retsensioon] R. Parve. Võitluspostil. – Sirp ja Vasar, 25. III 1950.

³ Eno Raud, kelle ema oli M. Raua esimene abikaasa Lea Nurkse.

isa käib iga päev Keskkomitees, minu isa teab kõik. Ta on ütelnud ka: nüüd Jakobson sööb Raua ja Schmuuli ära.

(Vahele hüüdeid Raua poolt.)

Kaal: Minult küsiti, miks Raud võitleb minu vastu. Tulik ütles selle peale, et loomulikult selle pärast, et sa arvustasid tema sõpra Andreseni ja teda ennast. On olemas ilmne seos Andreseni ja Raua seisukohtade vahel. Andreseni poeg, kes oli suur sõber Raua pojaga, heideti välja Tartu ülikoolist ja komsomolist. See kõik on väike Andreseni agentuur Tartu ülikoolis. Veel lühike aeg tagasi oli Raud kindel, et Semperil polegi vigu, on ainult Raua ja Semperi värsid. Ka Kotta on peale läbikäimise tekkimist Rauaga pehmenenud, kardab teravalt välja astuda, kummardab Semperi ees.

Männik tuletab meelde, et päevakorrapunkti eesmärgiks on paljastada Raua tegevus kodanlike natsionalistide käsilaseks, nagu see eriti teravalt paljastus juba Urgarti sõnavõttus päevakorra esimese punkti arutamisel. Annab sõna A. Tulikule.

Tulik: Isamaasõja päevil Rauaga tutvudes jäi mul temast väga soodne mulje, näidates, kuidas reaktsioonilisest keskusest tulnud kirjjanik võib ümber kasvada. Raud andis suurepärast luulet ja hea mulje temast püsis ka pärast sõda. Mul ei olnud kunagi mingeid kahtlusi Andreseni isikus, kuna mul polnud kokkupuuteid, aga Andreseni ja Rauaga koos, püsis mulje Rauast. Kahtlused tekkisid “Elu tsitadellis” puhul, kus ma avalikus artiklis võtsin risti vastupidise seisukoha Rauaga. Kuid ma uskusin siis veel, et Raud saab lahti oma tagasi-kummardamisest, milline mulje tugevnes peale “Maa kasvab” ilmumist. Peale VIII pleenumi otsuseid olen hakanud uuesti Raua üle mõtlema. Tuleb leida vastus: kas Rauas on tegemist kasvava inimesega, või nõukoguliku vaenuliku elemendiga tugevasti liitunud inimesega.

Toon näiteid Raua programmistest sõnavõttudest ajakirjanduses. Juhatuste vahetuse ajal Kirj[anike] Liidus avaldatud artiklis “Sirbis ja Vasaras” ei omista Raud mingit tähelepanu ei Vildele ega teistele

realistidele, vaid otsib eeskju “Noor-Eestist” ja “Tarapitast”, tsiteerib koguni Suitsu, kes olla võidelnud töötava rahva eest ja kodanluse vastu! 16. märtsil samas ajalehes avalduvad Raua seisukohad veelgi selgemini. Ta jätkab võitlust “Loomingu” ja tema toimetaja Kärneri vastu, samuti ülevõtmise võitlust. Selles artiklis paljastub Raud kui formalismi kui meetodi kaitsja ja sektant. Ta läheneb formalistlikult Kibuvitsa halvale romaanikatkele, esitades maskeerivaid fraase kollektiivse töö kohta, ka Vaarandi puhul lahutab vormi sisust, ütleb, et luuletus võib haarata ka ainult vormiiluga. Sektantlus avaldub selles, et ta võtab oma kaitse alla sõbra Viidingu ühe räpasema kirjandusliku teose, mis nõukogude ajal on ilmunud, jutustuse “Oleks võinud olla ka teisiti...”. Artikli lõpposas ütleb Raud: on tarvis ette võtta suuri kollektiivseid pingutusi olukorra parandamiseks. Millised on need koll[ektiivsed] pingutused?

“Loomingu” toimetajaks sai Raud. Ta avas kõik ukSED formalistidele. Numbrist numbrisse esinesid: Merilaas, Karin Kask, Raud ise, Viiding, Kibuvits, Kangro-Pool, ilmusid Vaarandi halvad värsid, Leningradi luuletajad, Tugolessov, Andresen, andes “Loomingule” korduvate esinemistega profiili. Peale ÜK(b)P KK otsust tuli olukorda muutus, Raual tuli loovutada toimetaja post. Suurima diversiooni pani ta aga koos teistega toime “Elu tsitadellis” puhul, mis oli sama seaduspärane nagu Raua vead poeemis “Kaks astjat”. Juhtus skandaalne käitumine, et avaldati “Rahva Hääles” vigaseks tunnistatud Viidingu kiitev artikkel sõbra Raua poemi kohta. Sama poemi kohta tehtud kriitikat koosolekul eitas Raud, kuigi olid koos selle aja parimad jõud. Ta ei tunnustanud oma vigu poeemis enne, kui ilmus kriitika keskajalehtedes, kuid ei ole selge, kas ta tõeliselt tunneb neid vigu praegugi. On tarvis selgitada Raua profiil. Asi on arenenud nii kaugele ka selletõttu, et meie, iga kommunist, ei ole oma enda vigade tõttu olnud küllalt printsipiaalsed ja nõudlikud teiste vastu, nagu Urgart, kes vigu nähes ei astunud nendega otsustavalt võitlusse, või nagu ma ka ise,

kes oma eksimuste tõttu ei ole võimalikuks pidanud alati otsustavaid ülesastumisi.

Amurski: Ei ole õige jätta Raua sõnavõttu kõige lõpuks, on tarvis teda just alguses kuulata, et teada saada, kuidas ta suhtub enda eksimustesse, kuidas ta vaatab oma tegevusele tagasi nüüd, kaheksanda pleenumi otsuste valgusel. Raud on keskne kuju meie luules, tutvusin tema venekeelse luulevalimikuga. Armastan Raua luulet, see on bolševistlik luule, on hea panus meie nõukogude luulesse. On ettekujutamatu, et nii suur poet loob selliseid intriige, et astub üles suure kirjaniku, nagu seda on Aug. Jakobson, vastu. On tarvis Rauda selle eest valjult kritiseerida, on tarvis temalt otseselt küsida: kuhu lähed, silmapaistev nõukogude Eesti poet, mille eest sa võitled? Oleks tarvis juba enne Tuliku sõnavõttu anda Rauale võimalus ütelda: eksisin, tegin jämedaid vigu. On tarvis aidata Rauda, kritiseerida teda, aidata puhastada meie kultuurielu inetutest intriigidest.

Sõna antakse Mart Rauale.

Raud: Mälk oma lühikeses sõnavõtus kvalifitseeris intriigideks seda, kui ma mõnel paaril juhul olen pöördunud partei juhtivate organite poole abipalvega. Meie algorganisatsiooni töö Viidingu ajal ei olnud kõrgusel, mis oleks taganud siin küsimuste õiget lahendamist. Näiteks kui seoses Muradeli ooperi puhul avaldatud KK otsusega kirjanduskriitikas Ita Schmuul j.t. mõistsid hukka R. Rohu "Kaks perekonda", lõi Semper need kriitikud surnuks. Keskajalehes ilmunud kriitilise märkuse puhul katkestas Viiding mind oma tookordse autoriteediga, üteldes, et sellest sõnavõtust ei tohi rääkida, see seisukoht ei olevat meile autoriteetne, sest seal ei osatavat nimesidki õieti kirjutada (seal esines mõni trükiviga). Niisugune õhkkond jättis mulle lämmatava tunde, leidsin, et ei ole võimalik teravaid küsimusi lõpule viia, ja pöördusin sellepärast Keskkomitee poole. Alle puhul esitasin küsimuse ühe raamatu tõlke küsimuse kohta, Tooming, kes oli koosoleku protokollija, ei kirjutanud üles, Viiding aga tõstis üles selle eest mulle

karistuse andmise. Koosolekul lõpetati see küsimus, et Jaanimägi sõnadel küsimus lahendada kooskõlas Keskkomiteega. Sellepärast esinesin Keskkomitees oma täieliku nime all. Eksime, kui Keskkomitee poole pöördumisi nimetame intriigideks.

Kaal esitas mitte fakte, vaid kuuldusi. Minu side mitmete isikutega, nagu Kaal neid esitas, ei pea peale Andreseni paika. Mul puudub igasugune kirjanduslik side Toomiga vist küll juba 1943. aastast, siin minu mõju näha on täiesti absurdne. Ka see on väga vana ja iganenud arvamine, nagu oleks mul side Semperiga, olen temast juba kaua eemal olnud. Semper jõudis minuga ainult sunnitud tereni 1946. aastal, kui Semper sai 55-aastaseks ja kodus oli sel puhul pidulik vastuvõtt. Sm. Päll, kõneledes Semperi osast Isamaasõja ajal, küsis, et miks Semper ei ole peale sõda sama viljakas nagu sõja ajal. Minu keelelt lipsas siis vahelehuüü: "Aurora." See oli esimene mulle kõõrdivaatamise põhjus. Teine oli järgmine. Kindral Lukas kõnet pidades ütles, et praegu meie tunneme Semperit kui nõukogude kunstikindralit, aga tema mäletab Semperit kui lipnikku ja tema tõstab klaasi lipnik Semperi terviseks. Mina ütlesin Semperile, et sina kui kommunist ei tohi lasta endale kui valgekaartlasele elagu hüüda, kuid see sai põhjuseks, et meie vahel katkes seninegi vähene seos.

Karotamme juures olen olnud ainult siis, kui mind on kutsutud, ilma teisteta olen seal olnud 2 või 3 korda. Pälluga oli seos samuti katkendline. Mulle isiklikult on õrnem jutt minu pojast. Siin on olnud ka Tartus igasuguseid alusetuid kuulujutte, nagu kevadel, et minu poeg olla koos Andreseni pojaga sõitnud suuskadel Soome. Kõnealune poeg on minu poeg esimesest abielust, elab oma ema ja võõrasisa juures ja on apoliitilise hoiakuga maja mõju all. Ma ei ole temaga õiget kontakti saanud. Jutud, nagu oleksin temale rääkinud, et lahendaksin küsimuse Karotamme juures, ei pea paika. Küsisin oma pojalt, kas ta suudab praeguse ühiskonnaga kaasa minna, kas ta suudab liituda komsomoliga. Ta jäi nukraks, ütles, et temaga ei ole keegi nõnda rääkinud. On

minu süü, et ma ei ole suutnud minust lahuselavat poega kasvatada nii, et temast saaks aktiivne noor. Ka Kottaga ei ole mul läbikäimist. Hiio oli veel koolilaps, kui tema luuletus võistlusel auhinnati. Paar korda Hiiohit nähes olen alati ütelnud, et ei maksa uhkustada koolipingil tehtud asjakesega, et näita, mis sa oled loonud uut.

Kaal: Miks Hiio opererib teie nimega?

Raud: Ei ole põhjust mind tagantjärele süüdlaseks teha või [*rida puudub*] rahul. Tublisti õige oli Tuliku sõnavõtt. Palju vigadest oli põhjustatud sellest, et ei olnud, millega täita “Loomingut”. Olulisem põhjus aga oli, et ma ei suutnud näha tõelist vahet ka kaasajooksikute ja tõeliste nõukogude inimeste vahel. “Sirp ja Vasara” artikkel oli väga lohakalt kirjutatud, lugesin põhjalikult läbi ainult Sirge jutu, mitte aga Viidingu oma. Hiljem on minus kasvanud võime näha tõelisi nõukogude inimesi ja eraldada kaasajooksikuid. Semperi ja Tuglase suhtes ei ole ma kunagi ülistaja olnud, olen ka Semperi kui osava formalisti puhul avaldanud.

Andresenit ma enne sõda ei tundnud. Tutvusime evakuatsiooni eel ja tagalas, elasime lähestikku Kuibõševis. Tutvus kujunes tihedaks kohvijoomiseks ja ka jutuajamiseks, ka kirjanduslikel teemadel. Andresen oli järjekindel tööle kihutamises, ikka tee ja tee, andis ka teemasid. Mina ühinesin nõukogude korruga stiihiliselt ja vaistuliselt nõukogude võimu ajal, eriti lahinguis. Minu teoreetiline teadmine piirdus sel ajal partei ajaloo lühikursuse lugemisega. Andresen oli “Kapitali” tõlkija, oli õppinud marksismi, ja koosviibimistel ta mitte vähe selgitas mulle marksistlikku esteetikat. Minu kahjuks ja häbiks see läbikäimine kestis kuni Jaanimägi⁴ ja Laossoni ettekanneteni ja Andreseni enda sõnavõtuni Keskkomitee seminaris. Siis sai mulle selgeks, et Andresen oli karjeristlik külgekleepunud sots. Temalt mulle

---

⁴ Endel-Johannes Jaanimägi oli 1948–1951 EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooniosakonna juhataja, 1950–51 ka KK ilukirjanduse ja kunsti osakonna juhataja.

kleepunut on kindlasti palju, pean selles kõiges selgusele jõudma ja endast lõplikult kõrvaldama kahjulikud mõjud.

Männik: Raud ei selgitanud lähemalt oma vestluste sisu Andr[eseniga].

Raud: Ma eksisin Andreseni mõju vastu võttes. Avalikult vaenulike seisukohti nõukogude [võimu] vastu ta mulle ei avaldanud. Küll aga torkas mulle silma tema avalikult natsionalistlik hoiak, alahindav ja põlastav suhtumine vene kaardrisse. Aimasin kogu aeg, et tema ümber on koondunud kodanlik klikk. Tema kõnelustes ja suhtlemise sisus ma oleksin pidanud nägema Andreseni tõelist nägu palju-palju varem kui nägin.

Kaal: Millised on teie seisukohad Jakobsoni suhtes?

Raud: "Tsitadelli" puhul ei saanud mul olla algul seisukohta, sest mina nagu teisedki ei olnud seda lugenud. Väljastpoolt nõuti aga kiiresti Kirj[anike] Liidu juhatuse seisukohta. Minu seisukoht oli ebaterve, ebaõige, ebaaus, mis minus tekkis detailide ja juba enne lugemist olnud intriigide tõttu.

Feldbach: Mida Raud teab Andreseni suhetest Merilaasi ja Sangaga?

Raud: Andresen suhtus neisse ülemääraselt soosivalt ja aktiviseerivalt. Ta andis neile suuri lootusi.

Kaal: Milline on Raua praegune hinnang Jakobsoni suhtes?

Raud: Selles hinnangus on, kardan, veel palju endisi, mineviku mõjutusi. Ma ei saa pidada Jakobsoni loomingut nõukogude kirjanduse baasiks, see oli naturalistlik kool, mille vaimus Jakobson kod[anlikul] ajal oma teosed avaldas. Naturalistlikud igandid poevad märgatamatult tema teostesse tänani. Ma aga ei kahtle tema teoste aktuaalsuses ja vajalikkuses.

Feldbach: Milliseid küsimusi arutasite Karotamme juures?

Raud: Olulist ma ei suuda täpselt meenutada. Võtsin osa Karotamme seminaridest, pärast seminari kutsus mõnikord enda juurde, küsis,

mis on kavas, kuidas töö edeneb, andis ka temaatilisi nõuandeid.

Mälk: Kuidas hindate 1949. aastal tehtud avaldust [Jakobsoni] “Kahe leeri” kohta, et kõrge ideelisuse kõrval teos kaldub kohati kosmopoliitsusse?

Raud: Ma ei ütelnud nii, vaid et teos lahendab kosmopoliitsuse teemat...

Alle: Ütlesid just, et kaldub kosmopoliitsusse. Mina veel protesteerisin.

Raud: Ma ei ole vähemalt seda kunagi nii mõtelnud.

Urgart: Sm. Raud jättis Kirj[anike] Liidu koosolekuil mulje, nagu saaks üht või teist küsimust tema otseselt lahendada kõrgemates instantsides. Millest tuleb praeguse seletuse vastuoksus?

Raud: Viibides järjekindlalt igal neljapäeval KK seminaris, kus olid ka Karotamm ja Päll, mul oli seal võimalus nende poole pöörduda.

Männik: Kogu kollektiivil oli tunne, et te neid nende kahe nimega ähvardasite. Kas terroriseerisite?

Urgart: Läinud aasta lõpul propagandaosakonnast koosolekult tulles Raud lahkus, üteldes, et ta peab neljandal korral veel mõne küsimuse lahendama.

Raud: Ei mäleta seda.

Alle: Raud laskis välja paista nii, et peale Kruusi on ainult tema Karotamme juures kodune külaline.

Raud: Nii ei ole ma väljendanud...

Lumet: Millest oli tingitud Karotamme eriline poolehoid Rauale?

Raud: Arvan, et Karotamm rääkis tihti kirjanikega. Andis temaatilist, isegi kompositsioonilist nõu.

Hiir: Läinud aastal propaganda-osak[onnast] tulles ütles Raud, et tema sõidab Tartu esinemisele koos Karotammega.

Raud: Tõtt oli selles niipalju, et sõitsime ühes rongis.

Alle: Raud keerutas siin nõnda, nagu oleks ta pöördunud kõrgemate instantside poole abi saamiseks ja töö parandamiseks. Aga alles

hiljuti võttis Raud jälle ette häbematu insinuatsiooni Jakobsoni vastu, kirjutades 15-leheküljelise avalduse, mis toodi ette VIII pleenumil. Sm. Jaanimägi pidi ette kandma, aga sm. Ponomarenko⁵ lõi käega, et ei ole tarvis. Mida sisaldas see oopus?

Raud: See oli ainult abisaamise signaal. Selle kirjutamise algatajaks ei olnud mina isiklikult. Moskvas olles rääkisin juhtivate seltsimees-tega raskuste üle meie kirjanduses ja minu teel. Soovitati kõik kirja panna. Kirjas on juttu meie kirjanduselu kõigist raskustest. Pleenumi ajal kutsus mind ÜK(b)P KK esindaja ja ütles, et seisukohad on õiged ja tarvilikud, et neid seisukohti tuleb arvesse võtta. Mõeldakse järele, millal ja kus seda töö parandamiseks kasutada. Kui ma olen esitanud mingi informatsiooni ÜK(b)P KK käsutusse, siis, ma arvan, mul ei ole õigust selle avaldamiseks.

Urgart: Kes olid need juhtivad isikud, kellega Raud nõu pidas?

Raud: "Pravda" kirjandusosakonna toimetajad.

Kaal: Millise grupeeringu eest Raud võitleb?

Raud: Võitlen parteilisuse eest meie kirjanduses.

Lebbin: Kuidas Raud võttis endale nii suure vastutuse, et sellist dokumenti esitada, kui ta ise ei ole selguses Andreseni vigadest?

Raud: Kirjutasin enda kui kommunisti südametunnistust mööda.

Alle: Kaebus on sihitud Jakobsoni ärahävitamise, mahamatendamise peale. Linnas on kuuldusi, et Raud on ütelnud: Kui Laosson sai jagu Karotammest, siis võtan mina Jakobsoni maha.

Raud: Ma protesteerin kõige kategoorilisemalt koosoleku juhataja ja algorganisatsiooni seltsimeeste ees ja palun sm. Alle sõnad protokollida.

Alle: Mina ei pörka tagasi ja palun ka omalt poolt protokollida, et Raud oli ütelnud: kiri on Aug[ust] Jakobsoni mahamatdamiseks ja mahamatmiseks.

---

⁵ Panteleimon Ponomarenko, ÜK(b)P KK sekretär, Moskva esindaja EK(b)P KK VIII pleenumil.

Hiir: Miks Raud ei esitanud oma ettepanekuid algorgile?

Raud: Sellest ei oleks midagi välja tulnud. Esitasin kirja kõrgemale poole, et seda kinni ei mäsitaks. Olen küll kümme korda nõudnud, et arutatakse Nõukogude Kirj[anike] Liidu resolutsiooni kriitika süvendamise kohta, kuid seda ei ole tehtud.

Feldbach: Muidugi ei ole ühelgi kommunistil keelatud pöörduda ükskõik millise kõrgema instantsi poole. Kui see oli aga hea kiri, ehk Raud siis informeeriks meid, millest ta kirjutas.

Raud: Ma ei pea õigeks võtta arutusele dokumenti, mille kohta kõrgema isiku poolt on öeldud, et see tuleb arutusele nii või teisiti.

Kaal: Raua kriitika on grupeeringute kriitika. Keda on siis meil keelatud kritiseerida?

Raud: Aira Kaalu. Kirjutasin artikli “Kuhu lähed, sm. Kaal?” ja andsin “Rahva Häälede”. Kirjandusosakonna juhataja, vastutav toimetaja ja asetäitja ütlesid, et avaldavad. Hiljem aga tõmbusid tagasi, et ei sobi, ei taha, ei julge...

Kesamaa: Kuidas suhtute praegu Parve raamatu kriitikasse?

Raud: Arvustus on teataval määral nõrk, kuigi ta põhiliselt on õige. Kirjutasin selle peaaegu üksinda, sain kokku Schmuuliga ja kuna olime varem selle raamatu üle mõtteid avaldanud, tutvustasin teda oma artikliga. Lugesime selle koos Schmuuliga korrektuuris üle, tegime täiendusi, kirjutasin hiljem mõned kärped juurde.

Schmuul: Pean allkirja andmist nimetatud artiklile täiesti valeks sammuks. Raud kirjutas liiga vähe hiljem positiivset juurde, kuigi olime sellest rääkinud. Parve vead on tegelikult hoopis teised, artiklit kirjutades oleks pidanud lähtuma hoopis teisalt. Parve luuletustest tunneb, keda ta eelmisel nädalal luges, ta on nimeta tõlkija, peab kraadedekeelt rahvakeeleks. Praegu kannab aga arvustus halba kampaania muljet.

Männik: Saan nii aru, et Schmuul andis heas usus allkirja, et Raud võtab hiljem parandusi sisse, aga Raud ei teinud seda.

Schmuul: Minu soov oli, et pikendataks Soome tsükli laulude kohta käivat artikli osa.

Männik: Kas Raud täitis soovid?

Schmuul: Ei täitnud. Ma ise läksin rongile, ei saanud hiljem üle vaadata.

Kaal: Kas Laossoni suhtes olete ümber hinnanud Andreseni seisukohad?

Raud: Laossoni artikli suhtes ei ole mul olnud vähemaidki eriseisukohti. Kui ma kuulsin KK seminaris Andreseni saamatut, sihitut keerutamist, oli mulle selge tema tõeline pale.

Feldbach: Oma kirjas esitasite puudusi meie kirjandusliku elu kohta. Kas juhatuses või algorgis olete rääkinud neist puudustest ja kas saite ebarahuldava vastuse?

Raud: Kindlasti. Esitasin küsimusi, millega ei tulnud toime ei Kirj[anike] Liidu juhatus, algorg ega üldse meie parteialgorganisatsioon.

Feldbach: Teie ei ole siiras. VIII pleenum on selja taga, pleenum kõrvaldas esimese sekr[etäri], büroo liikmeid, kes surusid kriitikat alla. Õhk on saanud puhtaks, aga kas teile on vaja IX pleenumit?

Amurski: Õige, et iga kommunist võib esineda kõrgemate organite ees. Kuid ometi oleks meil tarvis teada, mille vastu on tarvis võidelda, milles on meie vead. Kui Raud ei saa avaldada kõike, võib ta teha seda osaliseltki.

Alle: Mind paneb imestama, et just Raud, kes kuni viimase ajani oli Andreseni võrgus, oli komplotis kodanlike natsionalistidega, et just tema on nüüd see ideoloogiline valvur, signaliseerija. Raud on üldse meist üle kasvanud, tema jaoks ei ole siin taset, ei otsustata midagi printsiipiaalselt. See on suurusehullustus!

Mälk: Kas on juhuslik nähe, et Raud võitleb Jakobsoni, Kaalu, Parve vastu, aga ta ei puuduta Viidingut, Merilaasi, Sanga?

Raud: Mina taotlen parteilist kirjandust. On vale, et võitlen Jakob-

soni, Kaalu ja Parve vastu. Aus kriitika ei ole ju võitlus ühe või teise vastu. Sundida ennast pidama täiuslikuks Kaalu luulet ma ei suuda.

Kaal: Kas minu suhtes on Raud ümber hinnanud Andreseni seisukohad?

Raud: Seda ei ole vaja olnud. Kaalu paremate asjade juures ei ole minu seisukohad kunagi samased olnud Andreseni omadega. Andresen oli fanaatiline subjekt, kes vihkas fanaatiliselt Kaalu kõige hea ja halvaga, mis temas on.

Männik: Raud ei vastanud otseselt Mälgu küsimusele, miks ta järjekindlalt kipub maha tegema just Jakobsoni, Kaalu, Parvet, mitte Viidingut, Merilaasi, Sanga. Seisukoht, et neil ei ole midagi ilmunud, ei vabanda, sest oleks tulnud siis sõna võtta selle kohta, miks nad vaikivad.

Raud: Olen kriitikuna esinenud vähe, ainult neli korda. Neist on kaks need vigadest kubisevad artiklid, mida nimetas Tulik, teised kaks on avaldatud kõige hilisemal ajal.

Lebbin: Miks "Rahva Hääl" ei avaldanud teie artiklit Kaalu kohta?

Raud: Sõitsin ära ja enne seda ütlesin, et avardan ja täiendan artiklit, ja nii ta jäigi.

Lumet: Miks Raud üksi võitleb kirj[anduse] parteilisuse eest?

Raud: Ma ei võitle üksinda. Ma olen tahtnud siiralt täita oma osa võitluses kirjanduse parteilisuse eest, kuid meie algorgis on see võitlus olnud vähene. Täna on esimene koosolek, kus arutatakse kirjanduse küsimusi.

Männik: Otsesemalt: kes on kaaslased?

Raud: Kõik kommunistid võitlevad kirj[anduse] parteilisuse eest.

Männik: Kui igaüks läheb eraldi, siis tähendab, et Raud ei tunnista kollektiivi. Ta ei ole partei kollektiivi kaasa kutsunud, ta võitleb jutumärkides.

Raud: Kui on juba ette otsustatud, et mina võitlen jutumärkides, mis meie siis veel arutame...

Kaal: Raud ei ütle, millistelt positsioonidelt ta võitleb. Jääb järele, et antipatriootlikelt seisukohtadelt.

Hiir: Raud tunnistas, et Andresen vihkas kõige hea või halvaga, kui ta juba kedagi vihkama hakkas. Kirjanike esim[esel] kongressil juhtisin juba tähelepanu sellele, et Andresenil on arvustuses ainult mustad ja valged. Kui Raud seda märkas, miks ta Andreseni aktsioonidest ikkagi osa võttis? Andreseni kavatsus samal kongressil mind formalistiks teha oli samuti ettekavatsetud, see ilmnes varem Karotamme juures peetud nõupidamisel ja siit ja sealt läbilipsanud eelkuuldustest. Kas Raud ka sellest aktsioonist osa võttis?

Raud: Ma ei olnud lugenud Andreseni ettekannet. Kokkutulekul Karotamme juures ütles ta, et ta tuleb Hiire vastu välja tugevate väidetega, ja siis ma samas tõstatasin küsimuse, et kas sel juhul Hiir veel sobib juhatusse. Mingisugust kampaaniat Hiire suhtes ei olnud.

Tulik: Andresen suhtus ühtedesse kui oma rahvavastase rühmituse liikmetesse ja teistesse kui enda vaenlastesse. Andresen tõmbas suitsukattega kaasa nõukogude inimesi, et ennast varjata. Kas tegi Andresen nii?

Raud: Andresen oli elukutseline politikaan, kes nii või teisiti valis nii oma sõbrad kui vastased oma poliitika huvides.

Männik: Kas Raud on rakendanud Andreseni seisukohti?

Raud: Minu aktiivsus Kirj[anike] Liidu juhatuse ümbervormistamisel oli suur, arvan, et siin oli peamiseks algatajaks Andresen.

Alle: Aga "Tsitadell"?

Raud: Selle algatas KK kaudu Mesilane, Andresen ühines sellega [kohe? kõike?] ägedust ületava märatseva eitamisega "Elu tsitadellis" suhtes. Olin siis Andreseni seisukohtade mõju all, ta sugereeris ja mõjutas.⁶

---

⁶ A. Jakobson esitas näidendi "Elu tsitadellis" avaldamiseks "Loomingus" 1946. aasta alguses. "Loomingu" kolleegiumi liige N. Andresen luges märtsinumbri korrektuuri, leidis, et näidendis mõnitatakse Tuglast, ja keelas avaldamise. Jakobson oli sel

Urgart: Miks nõupidamisel nõudis “Tsitadelli” mitteavaldamist just Raud?

Raud: Semper kui esimees sõitis just siis Moskvasse, jättis aga korralduse küsimus lahendada, sest repert[uaari]komi[sjoni] esindaja Mesilane nõuab seda. Semperi seisukoht oli, et näidend ei tohi ilmuda, kuna tulemas on Tuglase juubel, kuid teoses on Tuglase seisukohad ka varjus sees. Mina olin lugenud üks või kaks kohta, millised Semper oli ära märkinud. Näidendist oli siis laotud esimene pool, pidasin vajalikuks avaldamist edasi lükata, kuni on teos tervikuna laotud. Mesilane oli siis meie algorgi sekretär.

Männik: Kas siis või hiljem oli Raul Andreseniga kokkukõlastamisi või läbirääkimisi?

Raud: Oli. Ta oli kolleegiumi liige, tal oli meie ühise positsiooni tõttu minu juures suur autoriteet. Andresen avaldas telefoni teel mulle oma raevu näidendi vastu, põhjuseks ikka Tuglas. Nimetas näidendi seoses Tuglasega paskvilliks.

Männik: Kas Raud sai ülesandeid käsukorras, või oli ise neil seisukohtadel, mida avaldas Andresen?

Raud: Otsus oli juba enne olemas, meilt nõuti ainult seisukohta. Kuna meie ei olnud lugenud, tuli avaldamine edasi lükata. Olin Andreseni mõjul ebatervetel seisukohtadel.

Urgart: Aga koosolekut ei toimunud ju. Mina veel protesteerisin.

Raud: Meil oli teada ka esimehe enda seisukoht...

Männik teatab, et on tulnud ettepanek täna arutada ainult Rauda ja Andreseni vahekordi ja kõik muu, nagu ka kogu küsimuse lõpuniarutamine edasi lükata järgmisele päevale.

Kaal: Milline on Rauda enda suhtumine Tuglasesse?

Raud: Oli ehk pieteeti tema kui vanainimese vastu, aga tema kui

---

ajal Riikliku Kirjastuse peatoimetaja ja avaldas näidendi seal. Samal 1946. aastal lavastati see Andreseni protestidest hoolimata ka “Estonias”, mis oli siis veel sõnalavastusteater. Vt Andreseni ja Jakobsoni suhete kohta S. Oleski artiklit “ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P VIII pleenum”.

teoreetiku kohta oli mul nii siis kui praegu üks ja sama seisukoht: ei tunne pieteeti tema ees, nägin temas ainult esteeti.

Männik: Raua ühest lausest jäi mulle mulje, nagu Raud oleks alles nüüd teada saanud, et Andresen oli sots?

Raud: Ma teadsin seda ka varem, aga ma nägin Andresenis vaid üht juhtivat nõukogude riigi rajajat meil ja ei suutnud omandada veendumust, et sotsist iialgi ei saa kommunisti.

Hiir: Miks Raud läheneb ikka ümbernurgavõtetega küsimustele. Kord arutasime juba Raua alusetuid pealekaebusi Jakobsoni kohta, nagu oleks tema süü, et Merilaas ja Sang jäid Saksa okupatsiooni alla, ja veel mingi laimujutt kellegi naise kohta. Kaebus jooksis tühja, aga ikka jälle esitatakse uusi kaebusi.

Urgart täpsustab, et ülalnimetatud süüdistused Jakobsoni vastu esitas Raud suuliselt. Jakobson siis näitas, et Merilaas ja Sang ei omanud õiget tahet evakueerimiseks.

Koosolek katkestatakse kuni järgmise päeva kella 15.00-ni.

20. aprillil avab Mälk koosoleku kell 15.00.

Arvel on 20 kommunisti, puuduvad Jakobson ja Parve, kes on haiged, ja Leida Tigane, kes on seotud tööga. V. Rozanov on teatanud, et ta tuleb hiljem. Tartust võtavad osa kirjanikud-kommunistid Hiir, Kaal, Feldbach. Külalistena on kohal Lebbin, Laosson, Subbotin ja kirjanik-kommunist Sikemäe.

Männik võtab kokku eilse koosoleku käigu Raua personaalküsimuse arutamisel.

Mälk: Raud eitas eile Jakobsoni laimamist oma kirjas. Sm. Jakobsonilt on saabunud selle kohta kiri.

Mälk loeb ette Jakobsoni kirja, milles J[akobson] teatab, et tema rääkis Raua kirjast ÜK(b)P KK-le Allele, Mälgule ja Urgartile ja et tema ise veel kirja lugenud ei ole.

Lebbin: Kuna meil kõrgema instantsi, kellele Raud kirja saatis, direktiivi kirja kohta ei ole, kirja mitte arutada, vaid kõne alla võtta ainult see, mida meie kindlasti teame, Andreseni ja Raua suhted.

Alle: Jakobsoni kiri näitab, et Raua kiri on järjekordne vale, et Raud selle kirja ümber keerutab. Raud eile ütles, et kiri oli saadetud kirjanduse tervendamise eesmärgil, kiri aga näitab, et see avaldus oli vale.

Lebbin: Jakobson on ka ainult kuulnud, mitte ise lugenud. Raua kirja arutamine on pooleli. Anda Rauale sõna kokkuvõtte tegemiseks oma suhete analüüsimiseks kod[anliku] natsionalisti Andreseniga.

Raud: Andreseni mõjuga hakkasin kokku puutama Isamaasõja ajal. Kuibõševis elasime kauemat aega ühes toas, võtsin teda kui juhtivat nõukogude riigimeest, ta kõneles näiteks sellestki, kuidas puutus kokku Ždanoviga. Muid kõrvalisi mõjutusi mul pole olnud, peale parteiliste mõjutuste, mis algasid tugevamalt juba siis, kui rinne 1941. aastal lähenes Tartule. Sain siis parteilist nõu Laossonilt, liitusin rindega rindel ja tagalas. Andresen osutas tagalas aktiivsust ja sellepärast kujunes temaga lähedane side. Nägin temas küll vigu juba ammu, aga tema olemus paljastus minu ees lõplikult KK seminaris, kui ta tühjalt ja sisutult soris paljastustes, mis tegi tema kohta Laosson. Lõppes minu usaldus tema vastu, katkes ka läbikäimine. Mõnikord ta veel tuli minu poole, istus norutades ja läks jälle. Sellest ajast olen otsinud enda juurest tema kahjulikke mõjutusi, kuid ei ole sellega veel lõpule jõudnud. Oma loomingu ja oma vaadete analüüsis ma ei kahtle, et Andreseni kahjulikku ja segavat mõju on olnud. Kuid terve ja tugev ümbrus sõjaajal, läbikäimine vene seltsimeestega on õnneks seda mõju kahandanud.

Semperiga ei ole mul ligemat usalduslikku vahekorda kunagi olnud. Kui Kirjanike Liidu juhatuse ümbervalimisel Semper esimeheks tuli, olin arvamusel, et võibolla suudab ta meie kollektiivis tervikluse luua, kuid nägin esimestest päevadest peale, et Semper leppis palga järel käimisega. Armastust nõukogude kirjanduse ja kirjanduselu vastu ta

ei ilmutanud. Kunstidevalitsuse juhatajana oskas ta lauludevõistlusel suunata tühise näputöö eest endale esimese preemia. Lõi mulje härrasmehest, kes kaasa pugunud nõukogude korruga. Mulle olid teada tema lähemad perekonnasidemed Jõesaartega,⁷ kes pagesid Rootsi, Semperi enda kodanlik proua jäi Isamaasõja ajal Eestisse. Minu kui kommunisti suurim süü on, et ma varem ei asunud aktiivselt seda selgitama, seda enam, et ma juba tema suurel juubelipeol vahelehuudeid tegin. Kui siis Lukas tõstis klaasi lipnik Semperi terviseks, mis tähendas, et Semper kandis lipnikupaguneid klassisõja ajal – siis oli see nähtus, millest oleksin pidanud signaliseerima. Ei teinud seda oma süü pärast, ka sellepärast, et samas oli juhtivaid ja teadlikke seltsimehi, nagu Päll.

Sama perekonna lähedasse inimesse Adamson-Ericusse oli mul kindel suhtumine. Teadsin teda juba veidi varem kui veendunud kosmopoliiti. Merilaasi ja Sanga puhul on minu viga teravalt ennekõike selles, et ma õigeaegselt ei jõudnud selgusele nende olemuses. Kui ma tagalas kirjutasin luuletuse “Kiri”, mõtlesin sellega Merilaasi, sest 1940/41. aastal näis mulle, et Merilaas tahab siiralt Nõuk[ogude] korruga kaasa tulla. Tagasi tulles puutusin nendega kokku Pärnus, mõned korrad Tallinnas. Merilaasil oli põhjatu uudishimu, arvasin, et ümberkasvamine võib toimuda. Kuid mitte kaua ei uskunud ma seda. 1946. a. meie lähem läbikäimine ja Sanga külaskäigud minu poole lõppesid. Kord tuli õhtu hilja Merilaas koos Osk[ar] Pärnaga, olid purjus, pidin esimest korda elus tarvitama füüsilist jõudu, et neist vabaneda.

Hans Kruusiga pole mul olnud ligemat kontakti. Kui terasemalt nüüd neile küsimustele mõtelda, siis meenub küll, et Kruus vähestel kokkupuutumistel koosolekutel, aktustel, asutuste koridorides ilmutas mulle lahkust, mida ma ei mõistnud. See võis olla usaldavuse ja ligema kontakti loomise katse.

Ma ei ole silmist kaotanud partei õiget printsiipiaalsust üldmõttes,

---

⁷ Kunstnik Ernst Jõesaare naine oli Aurora Semperi õde.

kuid üksikuis küsimustes ja ajutiselt on mind kõrvale kallutatud õigelt joonelt. Kõik mu tõsised vead, näit. “Loomingu” toimetuses, on tehtud enne ÜK(b)P otsuseid, kuid ka enne neid otsuseid on need tõsised ja rängad vead, mis on seotud minu ideoloogilise küündimatusega ja ka “Loomingu” toimetamise raskustega sel ajal. Toimetasin ajakirja ju üksi, ajutiselt abistas mind Sang – Sanga tulek toimetusse on samuti minu suur viga. Minu tõsiseks süüks on maskeeritud kodanlike natsionalistide poolt enda mõjustada laskmine, valvsuse puudumine nende märkamiseks, tarvilike signaalide mitteandmine. Parendamine ei ole võimalik teist teed kaudu kui senisest parema tööga ja kasvuga partei juhtimisel.

Männik: Kas Raua seletused rahuldasid?

Jürna jt: Ei rahuldanud.

Männik: Oleks tahtnud lähemalt kuulda suhetest Andreseniga. Mida nad omavahel läbi arutasid? Mida otsustasid?

Kesamaa: Üteldes, et ta katkestas suhted Merilaasiga, Raud valetab. Läänud aastal ekskursioonilt tulles Merilaas ütles, et ta ööbib Raua pool.

Laosson: Kui Raud jätkab seniselt, siis jääb raske mulje, mida on raske parandada. Raud elas Andreseniga Kuibõševis ühes toas. Kõige oma kavaluse juures Andr[esen] ei suutnud end varjata, kirjanike enamus nägi tema läbi. Kuidas ei suutnud seda Raud? Andreseni agente on igal pool, ta andis kindlaid direktiive. Oleks tarvis vastuseid küsimustele: Kuidas Andresen hindas Karotamme, Pälli? Mida arvas Eesti bolševiseerimisest? Kuidas suhtus Eesti kultuurisse? jne.

Raud: Merilaasi ütlemine on võimalik, sest sõidult tulles on võimalik minult öömaja leida. Laossoni abiga püüan valgustada Andreseni tegevust. Kui sain aru Andreseni olemusest, püüdsin seletada, miks ma ei märganud Andreseni kahjulikku mõju varem. Kui oli jutt eesti lugemiku väljaandmisest, siis kod[anlik] nats[ionalist] Andresen pidas vajalikuks sisse lülitada G. Suits, pidades tema luulet progressiivseks.

Andr[esen] oli äärmiselt vaenulikul seisukohal nende suhtes, kes ei olnud eestlased või ei tunnud eesti keelt. Mida Laosson mõtleb Eesti bolševiseerimise all, ei suuda ma mõista. Eesti kultuur oli temale ennekõike eesti kultuur, marksistlikku olemist ta ei tõstnud esile, ta otsis progressiivset Suitsu ja Tuglase juures, keda ta eriti austas. Erilisi direktiive mulle ma eraldada ei suutnud. Pälluga ma teda koos näinud ei ole. Kui hakkasid ilmuma esimesed “Noor-Eestit” paljastavad artiklid, siis Andresen rääkis, et Pällu seisukohad “Noor-Eesti” suhtes ühtuvad tema omadega. Oli ilmunud mingis venekeelses entsüklopeedias artikkel, kus Päll hindab “Noor-Eestit” nagu tema. Karotammesse suhtus ta kui suurde autoriteeti. Pleenumi eel, kui teada oli, et Karotamm ja Veimer on Moskvast, Andresen minu juures istumisel ja norutamisel ütles: võibolla suudab Karotamm siiski olukorda päästa. Mulle näis imelikuna, et Andresen peale postilt kõrvaldamist teadis ometi rohkem mõndagi, kui ta teada oleks võinud. Aimas isegi seda ette, et Laosson maha võetakse.⁸

Laosson ütleb, et vastus ei rahuldanud. Ka teised ütlevad sama.

Alle: Sai selgeks, et Raud oli Andreseniga sõber mahavõtmiseni.

Hiir: Alustasime küsimuse arutamist eile kella 5–6 vahel, aga edasi ei jõua. Raud tõmbub tagasi, ütleb, esitage küsimusi, mina vastan. Küsimus ei ole üksi Rauda paljastamises, on tarvis mask rebida kogu kodanlike natsionalistide lõustalt. Raud selles meid abistada ei taha. Millised olid suhted ja kuidas nad kujunesid? Raud ei anna läbimõeldud pilti oma minevikust. Kas ta on mõistnud, kuhu viisid Andreseni niidid, kuidas toimus kodanliku kaadri hoidmine?

Männik: Tahame, et Raud avameelselt kui bolševik selgitaks, milliseid küsimusi arutasid Andreseniga, milliseid mõtteavaldusi oli. Või

---

⁸ Rännakud Andreseni ja Semperi vastu keetsid läbi 1949. aasta. Mais oli EKP KK-s seminar, kus Andresen esines enda kaitseks enesekriitikaga. Septembris läks ta vasturännakule: Päll ja Andresen esitasid materjale M. Laossoni kohta (tema artiklid 1930. aastatel ajakirjas “Akadeemia”), mille tulemusena Laosson 1949. aasta lõpus võeti maha “Rahva Hääle” vastutava toimetaja kohalt. Laosson ei tunnistanud

ütleb Raud kategooriliselt, et ta Andr[esenist] rohkem midagi ei tea, et tal rohkem suhteid ei olnud?

Raud: Konkreetsetest asjadest võib palju rääkida, aga suhtumise olen ütelnud: olen tema mõju all olnud, ei näinud Andr[esenit] läbi õigeaegselt ja selles on minu parteiline süü. Tema suhetest tean kaudselt, ma ei ole temaga koos seltskonnas olnud. Ilmus tihti minu juurde, 2–3 korda olin tema juures, kui mind kutsuti. Teisi inimesi pole juures olnud, kuigi olen temaga kokku puutunud palju. Ta tihti ja korduvalt tuli minu poole, paaril korral samal ajal Viidinguga, kord võibolla ajal, kui minu pool oli Tulik, kord ehk ka Lebbin. Merilaas ja Sang, Vaarandi ja Schmuul pole samal ajal minu pool olnud.

Männik: Otsesed küsimused jätab Raud ikkagi vastamata. Küsin: Millisel määral oli Raud Andreseni mõttekaaslane?

Raud: Olin Andr[eseni] mõttekaaslane suurel ja olulisel määral. Mulle paistsid tema mõtted kirjanduse kohta õigetena pikka aega. Tema marurahvuslik väiklus ei olnud mulle kunagi omane, sellest tema veast sain ammu aru. Pean ütleva, et ma kirjanduse küsimustes ei olnud temaga täiel määral ühel nõul tema formalismi kaldumisega. Tema tõstis Tuglase kilbile, mina olin Tuglasest üle kasvanud, olin näinud tema rahvakaugust. Mul oli Andreseniga tugev kokkupõrge teeneliste aunimetuste andmisel. Ütlesin, et on ironia anda Tuglasele teenelise rahvakirjaniku nimetus, kuna Tuglas ei ole rahvale midagi andnud. Ka Andreseni kummardamine mineviku lääne kultuuri ees ei olnud mulle omane. Mulle oli võõras tema natsionalistlik seisukoht rahvusküsimuses.

Männik: Missuguseid ülesandeid täitis Raud Andreseni otsesel ülesandel?

---

end aga looduks ja määrati KK VIII pleenumi järel 1950. aasta märtsis Kunstide Valitsuse juhataja kohale. Andresen oli vallandatud Ülemnõukogu Presiidiumi aseesimehe kohalt 1949. aasta septembris, heideti parteist välja 29. oktoobril 1949 ja arreteeriti 24. märtsil 1950.

Raud: Andreseni inspireerimisel ja otsesel ülesandel olin mina aktiivne Kirj[anike] Liidu juhatuse ümbervalimisel 1945/46. aastal. Oli veel terve rida tööülesandeid, kus ta eriti peale käis, mõnel juhul mõne luuletuse kirjutamiseks. Ma ei ole muid Andr[eseni] ülesandeid täitnud.

Alle: Kumb oli “Elu tsitadellis” vastu võetud rünnaku ülemjuhatajaks?

Raud: Mina koos Viidinguga soovitasin “Tsitadelli” “Loomingu” sellest numbrist välja jätta, et toimkond ja juhatus näidendi läbi lugeda saaksid. Mina ei olnud siis teost lugenud, Andr[esen] ka mitte. Andr[esen] luges esimesena, avaldas oma seisukohad, sellest ajast peale olin Andr[eseni] seisukohtade mõju all.

Männik: Kas see ei olnud näidendi täielik väljajätmine?

Raud: Arvatavasti oleks nii kujunenud, kui minu ja Andr[eseni] seisukoht oleks kehtima jäänud. Ma ei tea, et oleksin täitnud Andrese-
ni instruksioone.

Männik: Missugused otsused Raud ja Andr[esen] läbi arutasid ja ellu viisid?

Raud: Kõne alla võib tulla Kirj[anike] Liidu juhatuse tegevus sel ajal, kui ma juhatusse kuulusin.

Männik: Missuguseid inimesi värbas Raud Andresenile mõtteosalisteks?

Raud: Küsimus ei ole põhjendatud. Ma ei ole kedagi Andr[eseni] vaadete kandjaks värvanud, vähemalt teadlikult mitte.

Männik: Aga Viiding?

Raud: Temaga oli meil otsene kontakt.

Viiding: On õige, et Andresen oli esimene, kes peale maa vabastamist nõukogude töötajaist mind kohtas. Ta viis mind autol Tartusse. Ka Tallinnas tegutses Andr[esen] minuga otseselt õige vähe, mind rakendas juhatusse aktiivselt ikkagi Raud.

Raud: Ma kindlasti mõjutasin Viidingut, aga omal algatusel seo-

ses vastuoludega, mis olid kliki- ja grupipoliitikas, mida ajasin. Mil määral Andr[esen] ses suunas mõjutas, ei saa ütelda. Andreseni otsest initsiatiivi Viidingu värbamiseks ei julge väita.

Männik: Tähendab, ikkagi värbasite Viidingu Andr[eseni] huvides?

Raud: Võib olla õige, et ma ses suunas mõjutasin Viidingut.

Hiir: Kes kuulusid klikki ja gruppi, mida Raud nimetas?

Laosson: Andr[esen] paljastati l[äinud] a[asta] suvel, parteist heideti välja septembris, mis oli kõigile teada. Peale seda jatkas Andresen Raa juures käimist kodus. Millised probleemid olid siis kõne all? Kui Andr[esen] ütles, et Karotammel ehk läheb korda olukorda päästa, siis mis suunas ta seda mõtles? Et veel 10–12 inimest kohtadelt maha pühkida? Kontakt isegi VIII pleenumini, arutati olukorra päästmist. Semperi 55-aastaselt sünnipäeval ja koosviibimisel valgekaardi kindral Lukas, kelle hingel lasub sadade kommunistide ja parteitute Velikije Luki all valatud veri, tõstis klaasi lipnik Semperi terviseks. Teame, et seal olid Päll, Raud. Kes aga olid veel säärasel koosolekul?

Raud: Andreseni viimaste käimiste suhtes ei saa ma täiesti kõigelt peatuda. Sõprusest olid need kaugel. Ma teadlikult ei lõpetanud neid, kuigi jäid harvemaks. Seltskond Semperi juures oli väga suur, kõiki ei mäleta. Olid Päll, Kruus, Adamsonid. Oli vist ka Viiding...

Viiding: Olin.

Jürna: Kas Andresen oli?

Raud: Oli... aga ei mäleta siiski kindlasti. Tuglas oli, siis H. Eller. Kruusi sõnavõtt oli küllalt iseloomustav. Lukase klaasitõstmisele andsin vastulöögi kohapeal, üteldes Semperile, kes istus Kruusi kõrval, et on ränk kuulda sellist klaasitõstmist nõukogude inimese terviseks. Jäin temaga võõramaks, kui olin seni.

Alle: Semperi juubelipidu on ise üks sümptoom tema hoiakus. Olin temaga tuttav 32 aastat, olin temaga siinoljaist kõige vanem tuttav, aga mind sinna ei kutsutud.

Männik: Väike illustratsioon Raua tegevusele: väikese, endale alluva Merilaasi viskas ta uksest välja – ja tegi seda öieti –, aga Andresen käis peale enda paljastamist, aga teda Raud välja ei visanud.

Raud: Sellele etteheitele ma ei vasta.

Jürna: Kuidas oli lähemalt selle päästmise jutuga?

Raud: Andr[esen] kuni viimase ajani teadis rohkem, kui see oli loomulik. See tegi mind valvsaks tema kohta. Andresen vihjas, et vabariigis on rasked ajad, Karotamm on Moskvas, võibolla suudab olukorra veel päästa. Saan sellest tagantjärele aru nii, et Andresen mõtles päästmise all oma ringkonda. Sel ajal ma sellesse ütelnusse ei süvenenud.

Tulik: Raud räägib Andreseni ähmasest huvist selle asemel, et lähtuda konkreetsest alusest. Ta vastaku faktidele faktidega. Raud oli üheks rühmaülemaks Andreseni grupeeringus. Seda on tarvis ennekõike selgitada. Meie ootame Raualt otsest tõetunnistust.

Viiding: Kuidas Andresen pidas kohaseks serveerida sellist lauset Raua pool? Kord käis Andr[esen] ka minu juures, ei ütelnud aga midagi sellesarnast.

Raud: See jahmatas mind ennastki, ma ei teadnud, mille päästmisele ta mõtles. Alles hiljem hakkasin taipama...

Kaal: Millised allikad olid Raua arvates Andresenil oma informatsiooni saamiseks?

Raud: Püüdsin seda aimata, kuid mul ei läinud korda seda selgitada. Püüdsin selgusele jõuda, kelle pool ta veel käib, kuid ka sellest ta vaikis.

Kaal: Kas Raud ei küsinud seda ka selle lause puhul?

Raud: Küsisin, kuid Andr[esen] tõmbus tagasi, ütles, et ma mõtlen sellega ennekõike peremehe enda päästmist.

Männik: Mind paneb imestama Schmuuli ja Vaarandi käitumine, kes ei küsimustega ega sõnavõttudega ei ole kaasa aidanud küsimuse selgitamisele.

Schmuul: Olen alates möödunud aasta sügisest Rauaga palju kokku puutunud. Raud kutsus mind enda poole. Kord oli ka Andr[esen] seal, kuid läks kohe ära.

Raud: See oli tänavu veebr[uaris] või märtsis...

Schmuul: Grupeeriingust ma midagi ei teadnud, oleme sellest väga vähe rääkinud. Meil ei olnud ühist keelt ka loomingu alal.

Vaarandi: Küsimusi esitatakse nagunii palju...

Mälk: Olete kommunist 1940. a. alates, kas teid ei huvita kod[anlike] natsionalistide paljastamine?

Vaarandi: Huvitab küll. Olen ainult tänavu talvel olnud Raua pool, olen käinud nõu küsimas loomingu alal. Kord tuli Raua naise ema, et Andresen helistab, kuid Raud keeldus järsult vastuvõtmisest. Minu küsimisele vastas Raud, et ta ei tea, mis Andresen teeb.

Kesamaa: Raud ütles, et ta teadlikult ei katkestanud suhteid [Andreseniga]? Miks?

Raud: Mul oli vajadus ja huvi vaadelda tema arenemist ja kujunemist.

Tooming: Milles see vajadus seisis?

Raud: Mul oli parteilise valvsuse huvides tema meeleolusid ja mõtteid tarvis teada. Sellest teadis ka teisi.

Urgart: Kas Raud ei iseloomustaks lähemalt kokkupuuteid, mis Raual oli Vaarandi ja Schmuuliga? Mida arutati?

Raud: Minu lähematel läbikäimistel Vaarandi ja Schmuuliga oli külaskäigu ja ajaviite õhkkond. Mängisime mõne partii viitsada, jõime mõne klaasi veini, vahetasime mõtteid mõne kirjandusliku küsimuse kohta, lugesime mõned luuletused ette. Paar korda olime Vaarandi juures sellessamas vaimus. Palju oli juttu sellest, kus käidud, mida nähtud, mida kavatsetakse teha. Oli kõnet Vaarandi luuletuste tõlkimisest.

Urgart: Kas oli juttu ka Andresenist?

Raud: Mõnikord nad küsisid ka temast. Ütlesin, et liigub sünges

meeleolus ringi. Schmuul ja Vaarandi olid kord jalutades Andreseni poole sisse astunud. Tean, et Andr[esen] müüs raamatuid, oli juttu, et ehk ta saab tunde, et ehk saab kirjastusest tõlketöid.

Urgart: Mis ajal Vaarandi ja Schmuul külastasid Andresenit?

Schmuul: See oli möödunud suvel, kui olin Kosel, kas juulis või augustis. See oli 5-min[utine] jutuajamine, muud ei midagi.

Tulik: Raud põhjendas osalt oma osavõtu loidust juhatus ja algorgi tööst värssdraama “Kingissepp” kirjutamisega. Kaugel draama on?

Raud: Olen selle teema üle mõtelnud, kavandanud, kuid kaugemale paarist laulust ei ole jõudnud. Jaan Sepa “Maja Karu tänavas” haaras põhiliselt sama teemat, osalt ka sellepärast jätsin oma kõrvale. Küll olen kavandanud romaani, olen kirjutanud, kuid üleminek teisele žanrile on olnud raskustega seotud.

Kesamaa: Kas draama valmimisel Andresen ei mõjutanud katkestama?

Raud: Vastupidi, ta kogu aeg surus peale, et tehku ma ja tehku. Andresen kord ütles, et: “sinu arengule luules vaatan mina kui oma hipodroomihobusele, tunnen rõõmu igast kiirest ringist”. Tema nagu isiklik huvi minu edu vastu oli mulle segav. Näib, et minu luule tugevnemine oli talle meelepärane ja kasulik.

Männik: Missugused suhted olid Raul Viidinguga?

Raud: Sõprus jätkus vanal boheemliku sõpruse baasil. Pärast sõda tuli Viiding minu juurde, tal oli suur huvi ühiskondlike küsimuste vastu. Vahekord jätkus lähedasena ja sõbralikuna. Vahekord hakkas vähehaaval jähkuma, sest Viiding suhtus töösse vana kombe kohaselt, käis pikki aegu ära, kitsikuse korral laenas suuremaid summasid raha, millised aga unustas maksmata. See muutus koormavaks, jäime üksteisele võõramaks, kuigi päris võõraks meie ei jäänud.

Männik: Kas Raud abistas Viidingut artiklite kirjutamisel?

Raud: Konkreetselt ei ole ma seda teinud. Nägin küll kiitvat retsensiooni “Kahe astja” kohta koos Tuliku märkustega Viidingu laual, kuid

ei vaielnud selle vastu. Ma kasvasin selle poemi kirjutamisel teosega nii kokku, et ma kaua aega ei näinud selle vigu. Selle arvustuse puhul on mul konkreetne kahjulik mõju: retsensiooni nähes oleksin pidanud selle avaldamisele vastu vaidlema.

Viiding: Kas Raud kui kommunist ei räägiks, kuidas Raud toimis “Kahe astja” Stalini preemia saamiseks esitamisel.

Raud: Arvan, et see ei ole kunagi esitatud. Võibolla oli ses suhtes Viidinguga boheemlikku lõõpi. Ütlesin Viidingule, et kui oled poeemist samal arvamisel kui kriitikas, eks siis saada sinna. See oli ka kõik.

Viiding: Raua vastus mind ei rahuldanud.

Raud: Lõõpi võis sel puhul tõesti olla, nagu see minu puhul mõnigi kord juhtub. Oli vist kord Viidingu ütlemine, et teeme asja ära ja jaga-me kasud pooleks. Tõlge oli Roždestvenskilt. Mina olin tõlkest siiralt huvitatud, sest tahtsin oma poeemiga lüüa formalismi ja uskusin kaua, et see mul ka tõepoolest õnnestus. Olin peale KK otsust veendunud, et tabasin poemis dekadentismi (Ahmatovat, Alverit). Hiljem tehti Kirj[anike] Liidus teosele teravat kriitikat, mingit autoriteetsemat ja kindlamat hinnangut ma ei saanud ega otsinud.

Tooming: Kaks küsimust: 1. Mida mõtleb Raud ise selle all, kui ütleb, et Raua luule edu oli Andresenile meelepärane ja kasulik, eriti viimase sõna puhul; 2. Kas ka praegu Raud ei tunnista kirjanike kollektiivi kriitikat oma “Kahele astjale”?

Raud: Rauda arvestas Andresen kui liitlast, kelle edu oli temale seega ka isiklikuks kasuks. “Kahe astja” kriitika oli kasuks ja pean seda nüüd õigeks, kuigi kriitika oleks võinud näidata, kuidas minu teose ideed õieti välja arendada.

Hiir: Kas oli mingeid otseseid esildusi Moskvas seoses “Kahe astjaga”? Kas teos esitati Stalini preemia saamiseks?

Raud: Minu teada ei võinud midagi sellist olla...

Viiding: 1947. a. oli alalisi raskusi Kirj[anike] Liidu juhatuse

kokkusaamisega. Kui tuli teade, et on tarvis esitada teoseid Stalini preemia saamiseks ja presiidium kokku kutsuti, ilmus jällegi ainult kolm: Semper, Raud ja mina. Paratamatult esitasime Jakobsoni “Elu tsitadellis”, oli meeleolusid, et tuleks esitada ka üks Semperi teos, ja mina, kes ma kirjutasin protokoll, tähendasin õrnalt, et tuleks esitada ka “Kaks astjat”. Semper viis küsimuse kuidagi tehnilistel põhjustel päevakorrast ära. Peale koosolekut võttis Raud mind oma energilise, hullu jõuga, sellesama jõuga, millisega ta täna siin tahab hullutada kogu parteilist kollektiivi, käsile, et miks ma oma ettepaneku “Kahe astja” kohta nii arglikult tegin. Olin Raua rünnakust nii masendatud, et kartsin, et lähen hulluks. Käkerdasin protokoll kokku ja viskasin nurka. Raud toibutas mu kuidagi ära ja tegi mulle selgeks, et iga nõukogude inimene on õigustatud esitama meelepärast tööd Stalini preemia saamiseks. Andsin lõpuks Raua mõjule niivõrd järele, et kirjutasin kirja, milles panin “Kaks astjat” ette Stalini preemia saamiseks. Raud muretses tõlke juurde ja saatsin kirja Kirj[anike] Liidu pitsatiga ja minu kui liidu sekretäri allkirjaga ära. Hiljem hakkasin kahtlema, kui tuli arutluskoosolek, hakkasin taipama vigu ja kui Semper Moskvas tagasi tuli ja rääkis, et ka “Kaks astjat” on esitatud, ja ma talle kõnelesin, kuidas lugu oli, soovitas ta otsus tühistada. Saatsingi telegrammi, et teoses avastati tõsised ideoloogilised vead.

Raud: Ma ei teadnud sellest, kommunisti ausõna, et ma ei teadnud, et Viiding esitas...

Viiding: Valetad.

Raud: Ausõna, ma mitte silmapilgukski ei teadnud...

Männik: Kas Viidingu sõnavõtt oli õige?

Raud: Lõõpimise korras oleme sellest rääkinud.

Tooming: Kus ruumides oli selline sündmus, nagu Viiding rääkis?

Raud: Ei mäleta, ei olnud. Linda Lebbin teab, et mul on kodus täieline usaldus, las ta praegu helistab ja küsib mu naiselt järele, kas on millestki sarnasest juttu olnud.

Kaal: Raud ütles, et Andresen aimas Laossoni mahavõtmist. Millest see tingitud oli?

Raud: Andresen ütles lühidalt, et Laossonil on ilmunud kodanlikul ajal "Ratsionalistis" või "Akadeemias" artikleid, millede autor ei saa olla partei keskhäalekandja toimetajaks, ja et küsimus tuleb päevakorrale. Ütles veel, et Pällul olevat Laossoniga "Noor-Eesti" suhtes eri seisukohad. Mul oli Laossoniga olnud teravaid kokkupõrkeid, aga pärast tema esinemist KK seminaris nägin temas meie tugevamaid kirjanduskriitikuid.

Laosson: Pärast sõda arendas Andresen mõtet, et nõukogude kunst on rakenduslik kunst. See oli ka "Kahe astja" ideeks. Kas ei ole siin olemas otsene side?

Raud: Andresen oli selle teosega ainult väga reserveeritult rahul.

Männik: Kes olid inimesed, kellega Raud oma loomingut arutas?

Raud: Käesoleva temaatika puhul Viidinguga. Mulle ei meeldinud kõnelda Andreseniga teostest enne valmimist, tema agressiivne nõuandmine oli väga segav. Peale esimese arvustuse ilmumist ta ütles, et luges ja leiab, et poemis on tõsiseid vigu.

Männik: Tähendab Viiding ja Andresen olid "Kahe astja" ristiisad?

Raud: Jah, olid.

Männik: Kas on veel küsimusi?

Küsimusi enam ei ole. Avaldatakse arvamist, et küsimuse kohta võtab sõna iga algorgi liige.

Kesamaa: Mina ei ole [Rauaga] kaua tuttav. Tema värsid meeldisid mulle, andsid mõneski suhtes eeskuju. Koosoleku käiku kuulates tekib aga tõsiseid kahtlustusi. Raud laveerib. Arvan, et on kindel, et Raud oli tihedas koostöös Andreseniga. "Loomingu" toimetajana ta organiseeris enda ümber kindla grupi. Ka pärast Andreseni näpunäiteil katsus oma kampa tõmmata Schmuuli ja Vaarandit. Raual ei jätkunud aega koosolekutele tulekuks, aga kaardimängimiseks jätkus. Samuti joomiseks. Raud ei ole tänase ja eilse koosoleku valguses aus nõukogude

inimene, ta laveerib, nagu näiteks Stalini preemia puhul ja muudelgi juhtudel. Tuleb rangelt karistada.

Laas: Kahe koosoleku jooksul on selgunud, et Raud on töötanud käsikäes Andreseniga. Arvan, et kogu algorganisatsioon toetab seda, et Raud selles suhtes kõige rangemalt hukka mõista ja vastavalt karistada.

Urgart: Mulje kogu arutluse käigust on, et Raud algusest kuni lõpuni ei olnud siiras, ei ole vastanud avameelselt kõikidele küsimustele, vägisi tuli Raua suust ülestunnistusi välja kiskuda. Kuid tunnistused annavad ometi veenva pildi, et Raual algusest kuni lõpuni on olnud tihedad sidemed Andreseniga kuni VIII pleenumini. Raud taotles näidata, et tal on olnud Andr[eseniga] eri seisukohti, aga millised need olid? Küll aga kinnitas kogu koosoleku käik fakti, et Raud oli Andr[esenil] käes pimedaks tööriistaks. Ta ei olnud lugenud "Tsitadelli", kuid täitis Andreseni juhendeid. Võib oletada, et Raud paljudel teistelgi juhtudel oli Andreseni pimedaks käsilaseks. Raual olid tihedad sidemed ka mõnegi teisega, kes nüüd paljastatud kodanliku natsionalistina. Tal olid sidemed Semperiga. Semperi pool on meist väga vähesed käinud, enamusest meist pole kuulnudki suurest juubelipeost, mis seal peeti – sinna pääses ainult kitsa grupi inimesi. Viidinguga oli tal tihe sõprus viimase ajani, üksikud konfliktid ei muuda asja oluliselt. Võitluses Jakobsoni vastu oli kõne all silmapaistva teose absoluutne kõrvaldamine, mitte kõva kriitika. Seda tehti enne, kui Raud oli teost üldse lugenudki. Rea küsimuste kohta meie ei saanud veel vastust, palju jäi tumedaks ja meie praegu ei tea veel kogu kahjulikku tegevust, mida Raud on arendanud. Raud on meie kirjanduse üks suuremaid mädapaiseid, mis saab üldse olla. Kõigi Kirjanike Liidu töö suurte puuduste üheks põhjustajaks on olnud Raud. Meie kirjanduse tervendamise, edasise arenemise huvides tuleb vastu võtta kõige karmim otsus.

Hint: Andresenist oli mul mulje kui halvast inimesest juba 1940. aastal ENSV Ülemnõukogus. Millest tuleb, et Raud on hakanud And-

resenit alles viimasel ajal läbi nägema? On tarvis lahti mõtestada Raua isiksus. Raua üheks põhiliseks probleemiks on olnud kogu loomingus romantika ja realismi vaheline joon – see ilmnes “Kirves ja kuus”, samad motiivid esinevad “Kahes astjas”. Tuleb vastata küsimusele, kas Raud oli Andreseni pime või teadlik tööriist. Kui oli pime, siis ma mõistan, miks [ta] oma Isamaasõja lauludega innustas Kesamaad, sest sõja ajal Raud kaldus realismi. Millest aga see tuleb, et peale sõda Raua loominguga tase langes? Millised olid tema loomingu suhtes tema vahekorrad Andreseniga, kuivõrd see mees selles süüdi on. Teadliku tööriistana ei oleks Raud teisi mõjutada saanud. Raud tunnistas, et oli Andreseni mõju all. Temasse tuleb suhtuda rangelt ja mõista karistus.

Kaal: On selgesti näha, kuidas Raud suhtub koosolekusse ja salgab fakte. Ka suhted Andreseniga selgusid väga pikkamööda. Praegu on veel küllalt palju ebamäära, kuid on ka küllalt palju teada, et oma seisukoht Raua suhtes kindlaks määrata. Paljudele küsimustele ei andnud Raud selgeid vastuseid, nii näiteks: Mis ajast katkesid sidemed Andreseniga? Miks natsionalistid nimetasid Andresenit meie kultuuri päästjaks? Mitmel korral Raud redutseeris oma vastuseid, tehes vahet usaldusliku ja formaalse suhete katkestamise vahel. Kahtlemata oli ka olemas Raua mõju noortesse, mida ta püüab kuuldusteks tembeldada. Nägin Raua poega koos Andreseni pojaga loengutel, nad pidasid koos duelli,⁹ neil oli olemas oma osa noorte formalismi suunas mõjutamisel. Raud Tartus käies pani Hiiobi Pringi juurde korterisse. Raud tegi katseid koosolekut ninapidi vedada, kõige selgemini ilmnes see Viidingu

⁹ Tudenginaljana mõeldud sündmus Tartus 1948. aasta lõpus, tuntud kui “kahvliiduell”. Daami (Leili-Maria Kask) au pärast duelleerisid üliõpilased Eno Raud ja Ain Kaalep. Raua sekundandid olid Lennart Meri ja Valmen Hallap, Kaalepil Heldur Niit ja Erik Andresen. Relvadeks olid valitud kahvlid. Nali lõppes kurvalt: üliõpilasi süüdistati buršikommete taasestustamises ja mõisteti karmilt hukka. Ain Kaalep (kelle süükoormat täiendas teenimine Soome sõjaväes) visati 1949. aastal ülikoolist välja, Eno Rauda suutis tema isa niipalju kaitsta, et tema puhul piirduti noomitusega.

ja Raua kokkupõrkes. Raud tuleb võtta valjule parteilisele karistusele.

Tulik: Minu poolt eile esile toodud faktid püsivad. Raud teeb kogu aeg skolastikat. Ta väidab, et ta ei ole üldkokkuvõttes kaotanud parteilist joont, aga faktid näitavad, et kaotas. Hiljem möönis ta ka ise, et kaotas ajutiselt. Kas see on enam pime tööriist? Juba eile oleks tahtnud Raua poolt süü omaksvõtmist näha, samuti tunnistamist, et väärrib karistust. Ühinen eelkõnelejate nõudmisega valjuks karistamiseks.

Sikemäe: Pimedast tööriistast Raua puhul ei saa olla juttugi. Mõeldes Raua elule ja tegevusele kodanliku aja viimastel aastatel, näeme, et romaanis “Turg” ta väga soojalt tunneb kaasa klassisõja kangelastele. Tal oli pooleli romaan – “Tuli s[u]ve südames”, mis oli ülemlaul Pätsi klikile. Töötasin sel ajal “Uus Eesti” kontoris arveametnikuna, nägin, kuidas Raud võttis vastu rahasid, mis ta teenis Pätsu ihulehe kaastöölisena. Ega selleks kergesti ei pääsenud. Need faktid avavad Raua olemuse. Ka Andresen oli juurtega kinni selles ajastus, Raud oli tema sõber ja käsilane, kas saab olla juttu terminist “pime tööriist”? Eriti kui meeles peame, et Raud kaua aega laveeris, et ehk Andresen siiski kuidagi pääseb. Raud ka ise tunnistab, et ajas klikipoliitikat. Ta tegi seda kuni viimase ajani. Ta meelitas enda ümber andeka luuletaja Schmuuli, liikus libedasti Saare ümber, samuti Tartu noorte ümber. Kas sellel kõigel ei ole sügav ideoloogiline tagapõhi? Kas ei ole siin Andreseni ülesanne jätkata maskeeritumalt tema kahjuritööd meie kirjanduses? Raud ei ole aus ja kui inimene ei ole aus, siis seal peab olema halba.

Viiding: VIII pleenumi otsus täidab rahuldusega iga kommunisti südant. See annab juhendi, kuidas välja juurida mäda meie kirjanduselus. Kui läinud aastal mind pehmelt karistati, jäid juured välja tõmbamata. Minu süda ütleb, et Raud on häbematu karjerist, et ta on end sügavalt maskeerinud, on teeninud rahvavaenulikke sihte.

Amurski: Raud on Nõuk[ogude] Eesti suuremaid luuletajaid. Omab sellepärast suure ja halva tähenduse, kui just selline andekas luuletaja võttis ette rünnaku Jakobsoni vastu. Aga selles loos esines

Raud Andreseni käsilasena. On tarvis selgeks teha, kuidas meie alorganisatsiooni liige langes buržuaaslikku sohu. Ka meie ise oleme selles süüdi, miks meie ei reageerinud õigel ajal kõige teravamalt. Nüüd partei aitab meid, ÜK(b)P KK otsus ja meie partei keskkomitee VIII pleenum õpetavad, kuidas võidelda kodanlike natsionalistide vastu, kuidas neid lõplikult välja juurida meie keskel. Meie ees seisab küsimus, kas välja heita või jätta partei ridadesse andekas luuletaja Raud? On tõsi, et Raud käitus halvasti, ka mulle ei meeldi tema ülalpidamine, keerutamine, kollektiivi ees keerutamine. Kui Viiding räägib tema teose premeerimiseks saatmise[st], ütleb ta, et ta ei mäleta. Ta mängis osa kodanlike natsionalistide kätes, võttes osa rünnakust Jakobsoni vastu. Kõige selle eest tuleb teda rangelt karistada. Kuid arvan, et mitte välja heita, sest parteist välja heites meie hävitame tema kui luuletaja, lükkame ta kodanlike natsionalistide poolele. Nii tulebki küsimus esitada: kas lükkame Raua kod[anlike] natsionalistide kilda või jätame meie parteisse, et teda siin kasvatada?

Feldbach: Minu tutvus Rauaga on toimunud ainult loomingu kaudu. See looming ei ole minusse jätnud siirast muljet, vaid tekkis mulje, et tegemist on väga osava, kuid mitte meie meistri tööga. Nüüd saab selgeks, miks sellised muljed tekkisid. Ütlen kõige otsekohesusega: Raud ei ole meie inimene. Raud ütles eile: esitage küsimusi, ma püüan vastata. Küsimustega selgitati palju, kuid mitte kõike. Mõnigi kord vastas Raud alles siis, kui oli seina äärde surutud. Raud hoiab kollektiivist eemale, tema hoiak on mitteparteiline, on ebaaus ja ebanõukulik. Usun, et on tegemist ebaausa inimesega, kes ei taha kaasa aidata kod[anlike] natsionalistide paljastamiseks. Kas maksab Rauda üldse nimetada tööriistaks? Ta oli peremees, kes tööriistu käsitab. Andresen ja Raud olid ühe liini mehed. Andresen oli kõrgetel ametikohtadel, aga ka Raud oli kõrgel. Oli tööjaotus, ühe liini läbiviimine mitmes sektoris. Sihiks oli neil säilitada oma kaadreid ja värvata uut kaadrit. Mitte juhuslik ei ole Schmuuli värbamine. Kuulsime, kui aktiivne oli Raud

Kirjanike Liidu juhatuse vahetamisel. Ta oli väga aktiivne, kui oli tarvis kõrvale heita Jakobsoni teos. Raud ütles, et ta oli alati bolševistlikul valvel. See valvsus ei olnud partei, nõukogude korra huvides, ei olnud nõukogude kirjanduse huvides. Raua südamel olid isiklikud või kliki-huvid, tema teod on nõuk[ogude] kirj[andust] kahjustavad teod. Aga hinnata tuleb inimest ikka tegude järgi. Raua teod näitavad aga teist kui sõnad, kui tema luuletused. Siin on tegemist nõuk[ogude] kirj[andust] kahjustava tegevusega. Amurski ütles, et meie ei anna Rauda kodanlikele natsionalistidele – pole enam anda, Raud on juba seal. Tuleb Rauda kõige valjemalt karistada.

Alle: Raua suhtes on minul ammu selge, et ta ei ole aus inimene. Koosolek aga näitas, et asi on hoopis hullem, kui oskasin ette kujutada. Raua vastused jätsid mulje, et kogu aeg vilgub rebase saba ees, pühkides oma musti jälgi. Aga isegi väljakistud poolik tõde näitab, et olukord on olnud halvem, kui oskasime arvata. Raud on olnud Andreseni staabiülem kirjanduse alal. Kirjanike Liidus oli Raud lõhkuv ja õõnestav kuju. Ta hoidus kogu aeg tööst eemale mitmesuguste ettekäänetega. Raud kasutab nurgaadvokaadi võtteid, mida meie ei saa kontrollida. Kuid meiega ei saa pimesikku mängida, siin ei ole lastetuba. Teame, kui suures seoses oli Raud Karotammega tema enda sõnade järele. Amurski tegi märkuse, et miks meie ise ei reageerinud. Kus me siis saime reageerida, kui vader istus kogu aeg suures majas. Usun, et pärast puhastust meie parteielu otsustavalt paraneb, usun, et pärast seda ei ole enam meie keskel mustade kätega inimesi.

Schmuul: Eile ei oleks ma nii teravalt sõna võtnud kui täna. Mind pani Raua kui minu sõbra ebasirius üllatama. Ütlesin Rauale, et arvustus Kaalu kohta on halb, ta jättis selle sellepärast avaldamata, milleks aga siin Raud nüüd keerutab, et toimetus ei julge, ei taha, või ei sobi? Kuidas mina hindan Raua loomingut? Hindan isamaasõjaaegset luulet, see on siiras ja hää. Ükski poet meil ei ole peale sõda teinud läbi sellist langust kui Raud. Raua endaga sellest aga rääkida ei saa. Tõusu

on märgata viimases poemis “Maa kasvab”, kus on kiiduväärne Raua tahe näidata nõukogude inimesi ilusatena. Raud oma käitumisega partei koosolekul teenis ära talle tehtud teravad süüdistused. Kui Raud vähem raiskaks aega intriigidele, ta oleks hea poeet. Praegu ta jääb eluvõõraks, andresenlikuks kabinetinimeseks. Kas Raud on aga nii must inimene, nagu siin on välja maalitud, ma ei oska ütelda. Tean, et Raud intrigeerib. Mulle on mõistmatu tema viha Jakobsoni vastu, kuid ta oleks pidanud seda kõike ise avameelselt ütlema. Millest küll see võib tingitud olla...?

Alle: See on Mozarti ja Salieri vahekord...

Schmuul: Keegi ei tea selle mõistmatu viha juuri...

Tulik: See on ju selge: see on ideoloogiline viha.

Schmuul: Raud on ära teeninud kõige karmimat karistust, kui jätta ta partei ridadesse.

Vaarandi: Pikk koosolek on olnud mulle suureks õppetunniks. Koosolek pani mind teravalt tunnetama minu suurt viga – liberaalsust. Allusin meeldivale läbikäimisele, kaldusin loomingu ülehindamisele. Raua esinemine siin valmistas mulle suure pettumuse, see ei olnud vähemalgi määral siiras, ta ei tunnistanud oma süüd. Puikle-mise asemel ta oleks pidanud alustama süü ülestunnistamisega. Koosolekul ei ole Raud tunnistanud, et Jakobsoni ründamine on olnud suureks teguriks tema tegevuses. Mul on raske ütelda, kas Raud oli pime tööriist või mitte. Üheks teguriks, mis teda liitis Andreseniga, oli võitluse võimalus sel teel Jakobsoni vastu. Minu liberaalsus võib olla, et luulet hinnates oleks kahju, kui Raua luule kõrvale heidetakse. Kuivõrd lootusetu Raua küsimus on, ei ole mulle praegugi selge.

Lumet: Osutasin ratsuks sotside areenil, mida juhtis Andresen – nii ütles Raud. Juht kadus, ratsu tormas üksinda edasi. Raud rääkis, et ta sai lõpuks aru Andr[eseni] vale[st] teest, kuid ometi läheb Raud seda vale teed mööda edasi. Miks ei otsi ta abi oma seltsimeestelt, oma algorganisatsioonilt? Raud on praegusenigi seisukohal, kus oli

eile. Vaidleb kangekaelselt vastu. Kas partei ridades võib olla inimene, kes siiralt ei vasta temale esitatud küsimustele? Võibolla Raud oma lõppsõnas selgitab seda kõike, praegu jään seisukohale, et Raud ei sobi partei ridadesse.

Jürna: Raud tunnistas risküsimuste all, et Andresen oli tema juures külaliseks kuni VIII pleenumi otsusteni. Ma ei usu Rauas enam midagi, sest ta varjab kõike, ei tunnista midagi. Ta oli üks kapteneid, mitte ebateadlikke tööriistu. Raud teadis väga hästi, et Andresen oli sots, aga liitus temaga võitluseks Jakobsoni vastu. Imestan, et Schmuul ja Vaarandi tulid veel välja küsimusega, et nad ei tea, see näitab, et nad on veel praegugi Raua mõju all. VIII pleenumi otsuste valgusel peab lõplikult välja rookima kõik kodanlikud natsionalistid. Raud ei kõlba partei ridadesse. Raud jääb Rauaks, ta ei paranda end. Usun Viidingust, et ta oli Raua, Semperi ja Andreseni pime tööriist, aga eluilmaski mitte Rauast.

Hiir: Et Raud oli teadlik võitleja, selles pole siin enam mingit kahtlust. Ta oleks pidanud ise sellest algama, end süüdi tunnistama, õppetunni andma, kodanlikke natsionaliste paljastama. Andresen värbas Raua juba Isamaasõja algul. Küsiti, miks Raud andis Isamaasõja ajal häid luuletusi. Aga ülesanne selles seisiski, et teha Rauast hea luuletaja, et tal oleks positsiooni. Just sellepärast Raud värvatigi, et ta oli andekas luuletaja ja andekas intrigaan. Koosolek näitas, et Raud püüab ka täna veel parteid petta. Meil kõigil on suuremaid või väiksemaid eksimusi, parteisse vastuvõtmisel on eelduseks, et neid mineviku halbu omadusi edasi ei jätkata. Meie teame aga Rauast kõige halvemaid asju. "Tsitadelli" puhul oli tegemist võltsimisega, ta siin jätkas oma vana kodanlikku joont. Ma ei mõista hukka, et Raud oli arbuja, kuid mõistan hukka, et ta neist lahti ei öelnud, et ta peale sõda sama kildkonnaga kaasa ujus. Kuidas just Raud ennast nüüd peab õige parteilise joone kandjaks? Minule oli masendav kuulda, et just Raud, see ebaaus inimene, oli Keskkomiteele kõige lähem. Raud ei käitunud mitte nagu

parteilane, ja ei saa kõne alla tulla tema partei ridadesse jäämine.

Tooming: Kahe päeva jooksul oleme, küll suure vaevaga, kaunisteni avanud Raua tegevuse ja tema loomuse. On selge, et Raud ei ole tunnistanud kollektiivi, on koguni asetanud end koll[ektiivist] väljapoole ja kõrgemale. Ta ei tunnistanud kriitikat “Kahe astja” kohta, kuigi koosolekust võttis osa palju asjatundjaid ja otsus oli teose kohta üksmeelselt hukkamõistev. Raud ei võtnud osa Kirjanike Liidu juhatuse koosolekustest, ta pugest mitmesuguste ettekäanetega kõrvale parteiliste ülesannete täitmisest, kasutas oma kavade läbiviimiseks mitmesuguseid keerdkäike. On selgunud ka Raua otsene ja tihe koostöö kodanlike natsionalistidega, eriti Andreseniga, kellega suhtlemine kestis kuni kõige hilisema ajani. Järjekindlalt võideldi Jakobsoni ja teiste meie kirjanduse progressiivsete inimeste vastu. Selles avaldus järjekindel klikipoliitika, millel ei olnud midagi ühist kirjanduse üldiste huvidega. Kolmandaks avas koosolek meie ees Raua kui ebasiira, põikleva, vigurdava inimese. Kõik need faktid näitavad, et Raud on rängalt eksinud parteilise printsiipaalsuse vastu, on kahju toonud nõukogude eesti kirjanduse arengule ja selletõttu väärib ta rangeimat karistust.

Männik: Võib olla ainult kaks karistumäära: parteist väljaheitmine või vali noomitus hoiatusega. Ma ei ole veel otsusele jõudnud, kumma poolt ma hääletan. Loodan, et jõuan otsusele peale Raua viimast sõna.

Mälk: Eilne ja tänane koosolek on ilmekaks näiteks partei VIII pleenumi otsuste viljastavast mõjust. Koosolek näitab printsiipaalsuse kasvu meie algorganisatsioonis, näitab meie vigadele minevikus, kus meie ei arutanud küsimusi, mis olid vajalikud arutada. Eile oli veel küsimus, kas Raua tegevus oli üksikute vigade ahel või sihikindel tegevus nõukogude ühiskonna vastu. Täna selles kahtlust mul enam ei ole. Kahju, et nii läks. Raud käitus nagu inglise trade-unionist. Ta kordas tihti: nagu mulle hiljem selgeks sai. See on ju naiivne! Ei ole näha, et

sm. Rauast kasvaks teadlik nõukogude inimene. Raske on teha otsust Raua väljaheitmise kohta. Ma ei saa enne langetada otsust, kui Raud on esinenud lõppsõnaga, enne kui olen kuulnud, kas ta nüüd lõpuks tunneb oma vigade suurust.

Männik: Kes soovitasid Rauda parteisse?

Raud: Päll, Andresen, Keerdo.

Männik: Kandidaadiks?

Raud: Samad.

Männik: Keda Raud on soovitanud parteisse?

Raud: Mitte kedagi. Kirjutasin soovitusi ainult Schmuulile, kuid Schmuuli parteisse võtmine seisab alles ees.

Lõppsõna antakse Rauale.

Raud ütleb: Kui olen ütelnud, et mul on raske vastata, siis seda sellepärast, et minu vigu on olnud nii palju ja nad on nii valusad. Nad haaravad minu kogu tegevuse. Minu süü [seoses?] Andreseniga ja teiste kodanlike natsionalistidega on nii suur, et ma ei tea, kas ma olen võimeline seda oma tööga lunastama. Isamaasõja ajal ma olin tihedas sidemes tegelikkusega, mis mind vaeva nägemata edasi viis. Kõik oli kerge, iseendastmõistetav, kui olin kontakti saanud parteiga, kui nägin võitlejaid enda ümber. Tagasilangus minu töös kahtlemata on kodanlike natsionalistidega suhtlemise tulemuseks. Ainult oma ebateadlikkuse, oma arusaamatuse, oma süü tõttu olen läinud koos kodanlike natsionalistidega ja nendega mõtteid jaganud. Mul ei ole võimalik luuletada edasi ilma parteita. Otsene kontakt parteiga on minust luuletaja teinud, selle kontakti katkemisel ma ei leiaks endas jõudu, mis mul minu süüd kanda aitaks. Palun mind karistada kõrgemal määral. Ma tahan näidata oma tööd, oma tõelist ümberkasvamist, kõigi juurte ja jäänuste lõplikku väljakiskumist, mis on minus püsinud tänapäevani. Saan teha seda ainult siis, kui kõigi parteilastega seltsimehelikud suhted jalule sead ja ühinen jäägitult parteiga, et täita nõudlikku kohustust, mille enesele saan. Minu süü on suur olnud, ma

ei ole suutnud siin lühikeste tundide jooksul seda reljeefselt esile tuua. Tahan ja töotan, et vead ja puudused endas halastamatult kõrvaldan, et kuuluda meie aega ja parteisse.

Mälk: Kas Raud loobub kõikidest intriigidest ja loob kõigi partei-lastega seltsimehelikud suhted?

Raud: Töotan loobuda kõigest, mis on ebaparteiline. Palun ja loodan, et algorganisatsioon mind abistab ja kontrollib. Loodan, et organisatsioon võimaldab nii tihedasti kirjanduselu küsimuste juurde tagasi tulla, et ma oma seniseid vigu saaksin kollektiivi abiga parandada.

Hint: Kuidas Raud kujutab endale, kuidas kollektiiv või üks või teine liige teda abistada saab? Kas ta saab töötada kõigiga sõbralikult koos? Kuidas on kirjaga? On tarvis kõik küsimused avalikult lahendada.

Lebbin: Ütlesin juba, et igal parteiliikmel on õigus pöörduda ükskõik millise parteiinstantsi poole. Meil ei ole praegu ÜK(b)P KK[-le] saadetud kirja ja meie ei saa seda siis ka arutada.

Amurski teeb ettepaneku: tunnistada Raud süüdi sidemete pidamises kodanlike natsionalistidega, võitluses Stalini preemiaga autasustatud kirjanduslike teoste vastu, koosolekul laveerimises ja avameelsetest vastustest põiklemises, kuid arvesse võttes tema teeneid luuletajana ja et anda talle võimalust tõestada oma õigust kuuluda partei ridadesse, karistada Mart Rauda valju noomitusega hoiatusega.

Ettepanek võetakse vastu ühel häälel.

Koosoleku juhataja lõpetab koosoleku kell 22.30.

Koosoleku juhataja: E. Männik

Koosoleku protokollija: O. Tooming

RESOLUTSIOON

EK(b)P EN Kirjanike Liidu partei algorganisatsioon kiidab täielikult heaks EK(b)P KK VIII pleenumi otsused; tunnistab, et algorganisatsi-

ooni töö võitluses kodanlike natsionalistide vastu on olnud ebarahuldav ja võtab pleenumi otsuse edaspidi aluseks oma töös ja võitluses kodanlike natsionalistide, nende sabarakkude ja mõttekaaslaste vastu, kes püüavad kirjanduse kaudu poetada meie tegelikku ellu kodanlikku ideoloogiat ja pidurdada sellega nõukogude kirjanduse arengut.

19. ja 20. aprillil k.a. arutas EK(b)P EN Kirjanike Liidu algorganisatsioon EK(b)P KK VIII pleenumi otsuse alusel oma koosolekul Viidingu ja Raua personaalküsimusi ning kirjanike-kommunistide moraali ja eetika küsimust, avastas ka meie ridades kodanlike natsionalistide sabarakke (Viiding) ja nende mõttekaaslaste (Raud) laostavat mõju.

Eesti nõukogude kirjanduse edasise arengu, tema ideelise taseme tõstmiseks koosolek otsustab:

1.) Paul Viiding kui kodanlike natsionalistide käsilane välja heita ÜK(b) Partei ridadest ja esineda EN Kirjanike Liidu juhatuse ees ettepanekuga kustutada Paul Viiding EN Kirjanike Liidu liikmete nimekirjast.

2.) Tunnistada Mart Raud süüdi: sidemete pidamises kodanlike natsionalistidega; võitluses Stalini preemiaga autasustatud teoste vastu; koosolekul laveerimises ja avameelsetest vastustest põiklemises; kuid arvesse võttes tema teeneid luuletajana ja et anda talle võimalus tõestada oma õigust kuuluda Partei ridadesse, karistada Mart Rauda valju noomitusega hoiatusega.

3.) Algorganisatsiooni koosolek mõistab teravalt hukka sm-d J. Schmuuli ja D. Vaarandi teguviisi, mis kisub alla nõukogude perekonna kõrget moraali ja on lõhkunud täiesti põhjendamatult ja kergemeelselt Juhan ja Ita Schmuuli abielu ja karistab: sm. Debora Vaarandit noomitusega partei dokumentidesse sissekandmiseta ja sm. Juhan Schmuuli hoiatusega.

4.) Teha ettepanek EN Kirjanike Liidu juhatusele heita välja Kirjanike Liidu koosseisust kodanlik natsionalist Semper, dekadendid

B. Alver, K. Merilaas, A. Sang; nõukogude korra ja kirjanduse laimajad, fašistide käsilased M. Hubel-Metsanurk ja H. Raudsepp; pikemat aega vaikinud kirjanikud Anvelt, Kajara-Taar, P. Vallak ja A. Tassa.

5.) Taotleda vastavates instantsides ära võtta kodanlikult natsionalistilt Semperilt teenelise kirjaniku ja Tuglaselt ENSV rahvakirjaniku aunimetus.

6.) Algorganisatsiooni töös pidada kõige printsiipialsemat võitlust kodanlik-natsionalistlike mõjude ja igandite vastu kõigis nende väljendusvormides.

Eesti Riigiarhiivi Parteiarhiiv

f 2473 n 4 s 1

Autorid

- Eve Annuk** (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse doktorant
- Galina Ponomarjova** (PhD) – Tartu Ülikooli vene kirjanduse õppetooli vanemteadur
- Mall Hiiemäe** (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
- Rutt Hinrikus** (MA) – Eesti Kirjandusmuuseumi teadur
- Tiina Kirss** (PhD) – Toronto Ülikooli eesti õppetooli lektor
- Arvo Krikmann** (PhD) – Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur, Tartu Ülikooli erakorraline professor
- Triinu Ojamaa** (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur, etnomusikoloogia osakonna juhataja
- Sirje Olesk** (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
- Ingrid Rüütel** (Dr Hab) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur
- Thomas Salumets** (PhD) – University of British Columbia (Vancouver) professor
- Jaan Undusk** (PhD) – Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor
- Rein Veidemann** (PhD) – Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli juhataja, professor
- Asta Õim** (PhD) – Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

THE HAUNTING LEGACY OF TOTALITARIANISM AND/OR COLONIALISM: WHY AND HOW TO RESEARCH THE SOVIET ERA?

Eve Annuk

The article examines possibilities for the investigation of the Soviet era from the point of view of scholars researching culture. The Socialist period and its cultural context are interpreted. Reference is made to which categories of analysis should be used, and which problems may be encountered in the investigation of the said period.

Periodization is of great importance in the investigation of the Soviet period: in researching the Stalin era, there arise different challenges than in the analysis of the stagnated socialism of the 1970s. A source-critical approach is also unavoidable, because source materials printed in the Soviet era possess differing degrees of truthfulness. Therefore biographies, memoirs, correspondence, and other source material from the personal sphere are valuable research materials.

From a more theoretical viewpoint, there arises the question of what analytical categories can be used in researching the Soviet era. To what extent can the concept of colonialism or post-colonialism explain the distinctiveness of the Soviet era? Was Soviet society a colonial society? On the basis of David Chioni Moore's interpretation, the author of this article finds that Soviet colonialism can be seen as a distinct form of colonialism whose influences are visible in the cultures of post-socialist / post-colonialist peoples.

The concepts of resistance, doublethink, subversion, Sovietisation, etc., which are examined in the article, are also associated with post-colonialist theory.

The last aspects examined are the relationship between the object of

research and the researcher, and the role of language (usage): to what extent does a researcher's personal experience of the Soviet era influence the interpretation of the material, and how does language (linguistic usage) as an implementation of ideology influence the viewpoint from which the truth is approached. In connection with the above, the author also examines the distinctive features of Soviet-era linguistic usage.

RHETORICAL CONSTRAINTS IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Jaan Undusk

The essay assumes that every serious historical text is something more than an ideological (moral) statement on history, which nevertheless loses its cognitive value without any moral statement inherent in it. From these premises, Soviet Estonian historiography is studied as a special ideology, as well as the rhetorical choices compulsory for that historiography. Soviet historiography was not characterised – in comparison with its Western counterpart – by some unseen level of ideological emphasis, but rather by the fact that from historiography, which is an academic field of moral discovery, moral discovery itself had been ruled out: the overarching moral of research was known to every historian from the very start. It is precisely this fact that had an immoral influence, and created an impression of un-history. In the Middle Ages there would not have been such a disparity with the truth.

Soviet historiography indeed had significant mediaeval characteristics; instead of the Bible, the classical works of Marxism-Leninism-Stalinism served as the sacral background for profane history, although in the early period of Soviet historiography, there were close connections with biblical phraseology as well. There was a genetic-rhetorical connection with high Christian historiography, which in applied terms had reached an anti-Christian stage.

In a narrower sense, Soviet Estonian historiography suffered, especially in the 1950s, from the syndromes of “only then” and “even then”. All “progressive” events that took place on Estonian territory were described as historically belated (“only then”), whereas “regressive” events were traced back to as early a time as possible (“even then”). Backwardness was emphasised especially in relation to Russian conditions, earliness was seen in Estonians' defeat by non-Russian feudalism and in their national inferiority complex (for instance, Estonians did not “fight”, they organised “uprisings”; a peasants' work

lacked a creative aspect, and was “slavery”; peasant ownership was accorded less importance than in Baltic German historiography, etc.). Inferiority complexes that had earlier existed in Estonian historiography were skilfully used by Soviet historiography.

The main idea of Marxist historiography should be the examination of economic causality as the motor for history. In reality, the economic levers of history were only more resolutely emphasised in relation to the lower classes. In respect to the upper classes, the motif of so-called non-economic factors (for instance greed) was covertly made decisive. Economic causality and the imperative of class struggle came into conflict, and 18th century moral philosophy entered into Marxist economic analysis. In the description of the lower classes, legal-judicial motifs disappeared, as did awareness of justice. The main emphasis in the analysis of the relations between classes was placed on so-called negative documentation (letters of complaint, etc.).

There were also contradictions in the description of early capitalistic relations, which in the Marxist scheme of development should have reflected progressive forces. In actual fact, however, they were given a negative moral assessment. Commercial-financial relations between peasants and the landed class, and the taxes demanded of the peasants, were unequivocally treated as means for exploitation, without making mention of their function in regulating society. The background for this was the vagueness of commercial-financial relations in the Soviet lifestyle and the opacity of the tax burden, which made it possible to portray all manner of social taxation as unjust, even in history.

The most general objective of Soviet historiography was to create a feeling of alienation towards the course of earlier history. This was meant to lead to the transition to the “new history” of mankind, which was to be implemented in Soviet society.

HANDS OFF STALIN! CONFESSION OF A LOSER

Arvo Krikmann

At the beginning of the work, the author writes of how, in the spring of 2003, he erred and agonised while searching for a suitable topic in the area of Soviet political and/or ethnic anecdotes, and how those intellectual wanderings led him closer and closer to the topic of Stalin.

The bulk of the research is devoted to myths, legends, folk motifs and mysteries connected with Joseph Stalin and Lavrenti Beria. The author attempts to sketch the general socio-psychological patterns on which folkloric consciousness is able to portray historical figures' contradictory, paradoxical or axiologically very one-dimensional mythologised portraits: the traditions regarding Stalin portray him as a god, a demon or a sort of trickster, and the folk myths portray Beria as a hyperbolically blood-thirsty KGB demon or as a Bluebeard who hunts, rapes and kills young girls. The research also offers a review and comparison of official and folk motifs connected with the still cryptic deaths of Stalin and Beria, which took place half a century ago this year.

LITERATURE AS A FACTOR PROMOTING SOCIAL COHESION: THE ESTONIAN CASE

Rein Veidemann

Literature's ability to act as a factor for social cohesion arises from at least three requirements: 1) the existence of printed texts, 2) the free distribution of the printed word and 3) the spread of literacy. As a result, in Western culture one can speak of the social cohesion promoted by literature since the invention of printing and the advent of book culture in the 16th century.

The Estonian case offers a series of distinctive features in the material examined.

As a result of its "youth", it was only from the mid-19th century that Estonian literature was able to begin consolidating its readership and hence also society. Estonians' self-image as a "literary nation" developed between the 1860s and 1880s: Fr. R. Kreutzwald's "Kalevipoeg", Lydia Koidula's patriotic verse and plays represented a fundamental basis for national discourse, and these were supplemented and developed by the speeches and writings of C. R. Jakobson, J. Hurt and other figures of the period of Estonian national awakening.

In the first decade of the 20th century, the social cohesion provided by literature acquired a new dimension: literature taught Estonian society to see itself through a paradigm of aesthetic creativity. Writers became leaders of public opinion. At the end of the 1930s, literature represented the "free word" in an increasingly authoritarian society.

The totalitarian Socialist regime condemned Estonian literature in the 1940s and 1950s to a schizophrenic situation: on the one hand, literature was seen as a means for legitimising the regime, and many of the regime's privileges were extended to the institution of literature. On the other hand, with the "silent agreement" of readers themselves Estonian literature became, especially by the mid-1960s, an enclave for the general public in the midst of an expression of totalitarian authority. Literature became a "secret code" for communication within society. With the restoration of the Republic of Estonia in 1991, literature's social cohesion lost its meaning. In the post-modern media society that Estonia joined in the last years of the 20th century, the meaning of literature is defined in accordance with other parameters.

THE ESTONIAN BIOGRAPHIES COLLECTION AND FUTURE PROSPECTS FOR RESEARCHING BIOGRAPHIES

Rutt Hinrikus

In connection with the tendency towards the increased publishing of autobiographies, the 20th century has seen an increased interest in biographies as the personal accounts of representatives of various social groups, which are often considered to be typical accounts representative of those social groups.

The Estonian Cultural History Archive has been involved with the collection of memoirs since the museum's founding, although collection was problematic during the Soviet regime: memoirs were either politically involved or dealt with only a few areas. People often had at least two biographies: the official one and the real one.

The post-Communist countries, including Estonia, followed the "biographical trend" after the disintegration of the Soviet Union. The Cultural History Archive at the Estonian Literature Museum began the collection of biographies in 1989. In the first years written biographies were obtained in response to appeals printed in newspapers. In spring 1995, a seminar entitled "Estonian biography" was organised, after which the Eesti Elulood Association was founded in 1996. Also in 1996, the biography competition "My fate and that of my family in the tides of history" was announced, resulting in ca 20,000 pages of biographical texts. Since then, biography competitions have proven to be the most effective means of gathering bi-

ographies, and the competition has been held every year. The biographies collection is a regularly used research source (primarily for ethnologists). In addition to research published by ethnologists, six thematic biographies collections have been printed.

The biographies of people born in the first half of the 20th century often also cover a long period and contain material with several layers of meaning. Many themes repeat, and most often recalled are the war and post-war years, which are treated as a series of traumatic experiences. In portraying the period of the stabilisation and stagnation of the Soviet regime, the common features began to disperse, and authors of biographies see this time in the framework of the various strategies for survival. The Estonian Literature Museum's Biographies Collection now contains texts from about a few dozen to a few hundred pages each, and this memory bank is continually supplemented.

THREE ESTONIAN WOMEN IN LIFE HISTORIES

Tiina Kirss

This article seeks to examine in tandem the life histories of three generations of Estonian women in the same family with a focus on the lineage of storytelling around Siberian deportation. The grandmother, Silima Mann (1865–1955), whose story was written in biographical form by her daughter Helmes Tungal (1907–1997), was a farm wife who bore 14 children, and was deported to Siberia in 1949 along with one of her daughters. Helmes herself, Silima Mann's last child, was arrested for political reasons in 1950, and sent to a labour camp in the Inta region, leaving behind her little daughter, Leelo (born in 1947). Helmes' and Leelo's life histories provide complementary, but moderately contestatory accounts of the five-year mother-daughter separation, especially since Leelo was a witness of her grandmother's deportation in 1949, under whose care she was at that time. Leelo's text is eloquent about childhood fears, shifting attitudes toward Russians, and the defiant shaping of identity in relation to the expectations of a "Soviet" childhood.

Close textual analysis of the lacunae and overlapping threads of the three stories raise questions not only about intergenerational transmission but about the making of intrafamilial myths that Silima Mann's case also implicate metanarratives of national martyrdom. At the close of the article, theo-

retical and source-critical questions are raised about the use of life-narratives as historical sources.

SONGS IN ESTONIAN BIOGRAPHIES

Ingrid Rüütel

The source material for this research originates mainly from the electronic database that served as the basis for the publication “Eesti rahva elulood” [“Biographies of the Estonian people”] I–II, and the objective of the work is to determine how important songs and singing have been for Estonians, and what role it has played in their lives. The study also attempts to explain the historical and cultural context: who sang, where, when and why, what was sung in what way in one situation or another, and what were the emotions connected with the singing.

Since the texts involved are biographical excerpts written or recounted by the people themselves, as opposed to questionnaires, it is not possible to determine all of the factual information about singing or obtain an exhaustive overview of the repertoire. What is important is what people themselves have considered important.

More specifically, the research follows singing in the home, in the first period of Estonian independence, the Soviet period and the period of the “singing revolution”. Separate subsections are devoted to the role of the song in refugees in the west and east and in Estonian settlements in Russia, as well as at song festivals.

In conclusion, the author finds that Estonians are indeed a people of song: roughly 90% of authors of biographies mention songs and singing in their biography. Singing is an activity enjoyed by children and adults, young and old, men and women, countryfolk and city dwellers, schoolchildren and university students, workers and scholars, soldiers and prisoners. Songs have been sung in different historical periods and political situations; in war and in peace; in free time, on holidays and at festivities. Down the ages, singing has accompanied Estonians in times of joy and sadness, and also been a companion in extreme situations. Estonians have sung with family, at school, at university and camps, in various organisations, spontaneous gatherings at home and with friends and at organised events; at societies and hobby groups; at home or community rituals, in churches and houses of prayer, etc. The methods

of singing have been diverse: people have sung alone and together, solo and polyphonic songs, with and without the accompaniment of an instrument; to oneself and to an audience. The musical repertoire has also been diverse: Estonians have sung old, ancient and new, as well as topical songs; songs by well-known and unknown authors, folk songs and popular songs (including songs accompanying round games); self-written songs; spiritual and secular songs; patriotic, lyrical and bawdy songs, compulsory and forbidden songs. The authors say that the songs are sung for their own enjoyment, entertainment and artistic self-realisation; as an expression of happiness and elation; to alleviate yearning and sadness, to soothe and to relieve stress; to invigorate the spirit, provide emotional compensation in difficult situations; strengthen patriotic feelings; to express political protest; and finally, to fortify and demonstrate identity.

CHRISTMAS DURING THE SOVIET PERIOD

Mall Hiimäe

In order to gather additional data about the influence of the half-century of occupation of Estonia on the celebration of the most important holidays of the Estonian folk calendar, a questionnaire was compiled. Twenty persons responded, and their materials were collected from roughly 700 pages of data provided by more than 100 informants.

At the very beginning of the occupation, the Christmas holidays were re-designated regular workdays, and the use of the name Christmas was forbidden. Henceforth a Christmas tree was not allowed to have any other meaning than just a sign of the arrival of the New Year. Against the background of dismissals, imprisonment, mobilisations, deportations and other social upheavals, Christmas as a family holiday became a symbol of homely fireside feeling.

In fact, the years of the German occupation (spring 1941 – autumn 1944) did not hinder the celebration of Christmas and churchgoing; instead, official attitudes were rather moderate. After the end of World War II in 1945, ideological pressure in Soviet Estonia increased. Fearing repression, many families avoided celebrating Christmas, or celebrated secretly behind closed curtains. Teachers had to ensure that pupils did not miss school during the holidays and go to church instead. Pastors

also suffered repression. Atheistic propaganda in schools was intensified. It was forbidden to sell candles, Christmas cards, Christmas trees and other Christmas goods before and during the holidays. Christmas cards and candles were often made at home by hand. After the death of J. Stalin in 1953, the fear of repression decreased. Elements provocatively emphasising identity occurred in Christmas celebration, especially in students' hostels. Many conflict narratives were developed on the basis of memories from this period.

During the regime of N. Khrushchev (1952–1964), the “collective” celebration of New Year's Eve entered the Estonian folk tradition. The giving of collective presents – not without a touch of corruption – became rooted as a custom. On the other hand, the Christmas-minded were emboldened to demonstrate their convictions more openly. The unregulated supply of Christmas trees caused a so-called fir war – some nature protection organisations started an open discussion in the media.

During the rule of L. Breschnev (1964–1982) the ideological pressure increased once again. From the custom of lighting a candle on the grave of the deceased, a campaign of lighting candles on the graves of those who fought for the freedom of Estonia developed. In the 1970s churchgoing became a form of rebellion for the younger generation, especially in the cities. Shortages on certain goods and the illegality of their sale complicated the preparation of traditional Christmas dishes and the exchanging of Christmas gifts at home. On the other hand, huge amounts of Christmas cards with traditional wishes and short poems were sent. Gift-giving at New Year's Eve parties for employees decreased the authority of the gift-bringer, and his role became purely entertaining in nature. Gnomes, Snow White, wild animals' costumes, New Year personified in the shape of a little boy and other figures became part of the entertainment at parties.

In the 1980s churchgoing became motivated by a desire to “be Estonian” for the younger generation, at the same time being Christian lost more and more importance. The M. Gorbachev administration (1985–1991) opened new opportunities for communication with Western culture: advent activities became part of Christmas celebrations, advent candles, red coloured slipknots, garlands and other elements of modern decoration were invented in room design.

In short, the isolation of the Soviet period helped the older traditions

(abundant traditional meals, ritual food, e.g. blood sausages made with pearl barley) to survive. Attempts to retain identity prevented the old Christmas games, ethnographic decorations on Christmas cards, etc. from vanishing. Commercial interests and advertisement only arrived in the 1990s, after Estonia regained independence. Many people born from 1960 to the 1980s neither conceive Christmas as a homely quiet holiday nor understand its Christian meaning.

THE METAMORPHOSES OF SIBERIAN MUSIC DURING THE SOVIET PERIOD

Triinu Ojamaa

The article examines the reflection of those political changes in the musical culture of the small peoples of Siberia that have taken place in the period from the beginning of the Stalinist era (the 1920s) to the present day.

The focal point of Siberian traditional culture is shamanism, which has had periods of both ebbing and rising fortunes. The latter have also always brought about a musical revival, as a result of which the functioning of shamanism has been important from a musical point of view. An analysis of shamanistic customs in the socialist period shows evidence of degeneration resulting from the retreat of taboos. One should also note the openness of the system. The Siberian peoples' shamanic rituals do not consist of canonical texts that must be repeated without change in order for them to be effective. The central content of the texts of song is an event caused by spell-casting. For that reason it is entirely to be expected that with the changed way of life, new spell casting topics arose. That is illustrated by the spell casting performed by Nganassan shaman Tubyaku Kosterkin in 1989, the aim of which was to solve the unpleasant events that had befallen the shaman's family. Tubyaku was assisted by so-called Soviet-era spirit Iron Horse, who through the shaman's mouth spoke of everyday worries, margining into the text political rejoinders praising Lenin and Gorbachev.

The most informative examination of the musical life of the first years of the socialist period can be found in the article "Социализм в быту хантов" (Socialism in the Hant lifestyle) (Gudkov, Senkevitch 1940) by I. Gudkov and V. Senkevitch. This shows how great a change took place in the subject matter of the Hants' songs. The songs of the 1930s tell of the poor Hants' joyful lives,

which had become possible thanks to the observation of the wise teachings of Stalin and Lenin.

The very earliest notes on Siberian music (from the 18th and 19th centuries) emphasise that the songs of the peoples of Siberia are not beautiful poetic texts. They sing of reindeer, broken sleigh legs or bad weather – i.e. they sing about everyday life. It is that distinctive feature of the Siberian singing tradition that has made it possible for the songs to absorb new topical material easily. Reality changed, and so did song texts.

When the context of music changes, music itself must change. In 20th century music there is a noticeable trend towards choral singing, the adoption of instrumental accompaniment, the rudiments of harmonic thinking characteristic of Western music, the expansion of the musical gamut, which has pentatonic features. All of these tendencies had their origins in the Soviet period, although they certainly cannot be explained as being the result of social reorganisation or political pressure. The changes were brought about by contact with European musical culture. This would have taken place in any event, and it was only a matter of when. Contact with European culture led to shifts in musical taste – in the same way that the peoples of Siberia began to wear European-style clothing and prefer European design – and that contact coincided with the introduction of socialism. Analogous processes have also taken place in those musical cultures that have never come into contact with communist ideology. The transformation of ideas cannot, however, take place in complete isolation, and is certainly spurred on by changes in society. This is clearly demonstrated by the Siberian material.

POWER IN LANGUAGE

Asta Õim

Through the texts of communicative stencil illustrations, prohibitory, warning and other such informational signs, the article analyses how when speaking of certain things, the so-called language of signs shapes situations, creates connections and relations, and whether the world created by the language of signs was characteristically Russian or Estonian during the Soviet period, how Estonian customs or cultural norms prescribe that things be announced, as well as whether Russian influences had penetrated those areas, and to what

extent. The sign texts were gathered from Tallinn; Tartu; Harju, Järva and Jõgeva counties, for a total of 150 texts.

People from different societies and social groups speak differently, and not only from the point of view of lexicon and grammar. The distinctive features of linguistic behaviour or linguistic culture have deeper roots: they reflect different values. A linguistic means of expression characteristic of a certain linguistic group is necessarily supported by a system of implicit cultural rules or, to use the term coined by Anna Wierzbicka, a system of cultural scripts.

The results of the analysis show that the authoritarian Soviet regime forced an authoritarian linguistic usage upon even those languages in which such rules do not exist or where these occur intentionally and relatively rarely. I daren't draw the far-reaching conclusion that Russian, which by nature avoids the personal pronoun more than is the case in some other languages, tends more towards authoritarian linguistic usage than the Estonian language, for instance. Perhaps such changes also took place in the Russian language during Soviet rule, when commands and prohibitions were the norm in economic affairs and other areas of life. One cannot help but notice the fact that present-day Estonian signs differ from those of the Soviet period, even if one does not pay special attention to them.

JAAN KROSS: NEGOTIATING NATION

Thomas Salumets

The argument presented in this contribution is twofold: First, Jaan Kross participates in the construction of a unified national identity that owes its existence to and is in permanent conflict with a multitude of competing identities. This tension balance between the desire for being *one* nation and the *many* people who live (and used to live) in it, forcefully resonates throughout his work. Second, Kross' unequivocal commitment to Estonia as a nation comes at the expense of exile and living between cultures as a preferred condition. People who answer imperial control with the counter-imperial idea of 'nation' are therefore in conflict with those who claim the world as their home, no matter how inclusive and dynamic a nation, imagined or real, might be. In Kross' case, this constitutes a challenge not only to his historical narratives – understood as a kind of *Bildungsroman*, edifying novel with Estonia as its protagonist – but also a challenge to his own position where he insists on

rigid boundaries determined by affiliation to tribe and place. However, true as it may be that we live in an increasingly interdependent global world, it also needs to be recognized more fully that our capacity to arrange our lives accordingly is limited. We have, in Eagleton's words, as yet no useful "political theory, or theory of the subject, which is capable [...] of grasping social transformation as at once diffusion and affirmation." For that reason alone, 'nation' may indeed remain a historical necessity for a long time to come. Nevertheless, the challenge of the displaced will remain, and perhaps even grow stronger. Kross has met it – in his own way – *within* his/our nation. Beyond the borders of nation, it still is an open question. It will have to be addressed more fully by both: those who claim the *world* and those who claim the *nation* as their home.

ON THE INVESTIGATION OF RUSSIAN LITERATURE IN SOVIET ESTONIA, AS EXEMPLIFIED BY REIN KRUUS

Galina Ponomarjova

The article examines the distinctiveness of the work of informal researchers in Soviet Estonia, based on the example of dissident Rein Kruus (1957–1992). R. Kruus, who mainly worked as a librarian, was one of the best researchers of Estonian–Russian relations and expert on the works of Igor Severyanin. There were many obstructions to Kruus' academic activities and work, connected both with his position outside the academic environment and his world view, which was incompatible with the ruling ideology. Since Kruus did not work at an academic institution, he was unable to obtain a permit to do research in archives or go on paid research trips. Kruus' refusal to join the Komsomol excluded him from admission to full-time postgraduate studies at the University of Tartu. His work with the writings of Severyanin, who was at that time essentially blacklisted by the authorities, prohibited him from speaking about the poet's library at a Literature Museum conference in Tartu. Friendship with dissidents (Heikki Ahonen, Gabriel Superfin) and academic contacts with western Slavists (Bengt Jangfeldt) aroused suspicion in official Soviet academic circles. Apparently out of a desire to retain his academic freedom, Kruus declined an offered position in the Russian Literature Department at what was then Tartu State University, although he held in high esteem the work done by Juri Lotman and Zara Mints.

LITERATURE AND ITS CONTEXT IN ESTONIA IN THE YEARS 1950–1953

Sirje Olesk

The article examines Soviet Estonian literature in a very specific period – the years of the heyday of Stalinism. The beginning of the period is defined by a political event: the 8th plenum of the Central Committee of the Communist Party of the ESSR (Estonian Soviet Socialist Republic), at which the main political figures were replaced. “Nationalist” Communists were forced from their positions, and were replaced by so-called ‘Russian Estonians’, i.e. those members of the Estonian diaspora who had obtained their education in Soviet Russia in the 1920s and 1930s. In a broader sense, this plenum was the result of the power struggle that had taken place in the Communist Party in Moscow, which was followed by the harsh Russification of outlying regions. Those figures in the Communist party who had some connection with pre-occupation culture were removed from power as “bourgeois nationalists” and replaced by authors whose printed works had been purged of all national and artistic distinctiveness. The period ends with the death of Stalin, which was followed by reduced ideological rigidity.

Estonian literature appeared to function during this period: the literary journal “*Looming*” [“Creation”] was printed, the state publishing house was operational and published books – mostly translations from Russian. There was a catastrophic decrease in the printing of original literature in the years 1948–1953.

The article examines a Russian-language overview of literature in Soviet Estonia – a little-known work published in connection with the celebration of first decade of Soviet Estonian literature held in Moscow. In this work, most authors active in Estonia before 1940 are not mentioned; in the case of those who were nevertheless declared to be Soviet writers (A. Jakobson, J. Barbarus), their pre-occupation works were hushed up.

The article analyses two of the most prominent features of the literature of the period: ardent anti-Americanism and excessive praise of the Russian people. Political plays and poems and satirical verse dominated the literature of the period. Special attention is devoted to the growing pains of the Soviet Estonian novel.

The period in question is metaphorically referred to as 'the lowest ebb', a time when Estonia's national literature faced a very real threat to its very existence.

Sirje Olesk
